

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

SZEMERKÉNYI RÉKA

ENERGIA- ÉS BIZTONSÁGPOLITIKA
A HIDEGHÁBORÚ IDEJÉN
SZÉNHIDROGÉN- ÉS BIZTONSÁGPOLITIKAI
KÖLCSÖNHATÁSOK
EURÓPA ÉS A KGST KAPCSOLATAIBAN
1945–1990

2007

SZEMERKÉNYI RÉKA

**ENERGIA- ÉS BIZTONSÁGPOLITIKA
A HIDEGHÁBORÚ IDEJÉN**

**SZÉNHIDROGÉN- ÉS BIZTONSÁGPOLITIKAI
KÖLCSÖNHATÁSOK
EURÓPA ÉS A KGST KAPCSOLATAIBAN
1945–1990**

**PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA**

HELLER FARKAS KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZET

TÉMAVEZETŐ:

**DR. BOTOS KATALIN DSC
INTÉZETVEZETŐ EGYETEMI TANÁR**

BUDAPEST, 2007.

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETÉS: SZÜKSÉG VAN-E AZ ENERGIAPOLITIKA NEMZETKÖZI POLITIKÁRA GYAKOROLT HATÁSÁNAK ÖNÁLLÓ ELEMZÉSÉRE..... 5

1. Korszakhatárok, mint stratégiaváltások.....	12
2. Az elemzés módszertana.....	14
2.1. Kettős regionális tagolás	14
2.2. Multidiszciplinaritás	15
2.3. A kőolaj és a földgáz specifikumai, a szénhidrogénipar hatásvizsgálatához szükséges elemek.....	16
2.4. A statisztikai megbízhatóság kérdése	19

II. 1. 1945–1973: AZ EURÓPAI SZÉNHIIDROGÉN-POLITIKA ELSŐ KORSZAKA: AZ ENERGIA-IMPORTŐRRÉ VÁLÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI AZ OLCSÓ OLAJ KORSZAKÁBAN 21

1. Az energiahordozó-váltás hatása: Európa nemzetközi pozíciói újraépítésének gyenge pontja	23
2. Az energiafüggés megjelenése: energiaexportőrből energiaimportőrré válni.....	24
2.1. Európa pozícióvesztése a Közel-Keleten	25
2.2. Az OPEC-jelenség: a pro-aktív energiastratégia első konkrét példája.....	26
2.3. Geológiai kutatások a kontinensen a szénhidrogénimport-függés csökkentésére.....	26
3. 1956: a szuezi válság hatása Nyugat-Európa energiastratégiájára	27
3.1. Az energiabiztonság megrendülése.....	28
3.2. A Közel-Kelet diplomáciai fölértékelése	29
3.3. Erőfeszítések Európa energiamérlegének diverzifikálására	30
3.4. Az energiaimport csökkentésének eszköze, a szén-szénhidrogén vita.....	30
3.5. A szovjet szénhidrogén-import mérlegelése	31
4. A saját földgázlelőhelyek felfedezésének hatása Európa energiabiztonsági koncepcióira.....	33
5. A Közös Piac energiapolitikájának első korszaka, 1951–1973	34
6. A korszak vége: az alacsony olajárak fenntarthatatlansága és következményei	38

II. 2. 1945–1973: A KGST SZÉNHIIDROGÉN-POLITIKA ELSŐ KORSZAKA: SZÉNHIIDROGÉN-KERESKEDELEM „BELSŐ HASZNÁLATRA” 41

1. A saját szénhidrogénkincs hatása a szovjet stratégiai gondolkodásra	43
1.1. A szovjet szénhidrogén-export kettős használata a szocialista táboron belül.....	44
1.2. A Szovjetunió előretörésének gazdasági alapja a bipoláris erőterben	47
1.3. Szovjet stratégiai energiatermelés: az energiahordozó-váltás KGST-módja.....	50
2. A KGST-rendszer energiaközpontúvá tétele: 1956, a szénhidrogén-kereskedelem intézményesítése.....	53
2.1. Az intézményesített szénhidrogénfüggés kiépítése	54
2.2. A KGST szénhidrogénbiztonság-definíciója és az utólagos legitimáció eszköze.....	55
2.3. A KGST egyesített energetikai rendszerének kiépítése: az energia-függés konszolidálása	57
3. 1956 hatásai a KGST szénhidrogén-stratégiájában.....	59
3.1. 1956, a magyar forradalom hatása a KGST energiapolitikájára: a DRUZSBA.....	60
3.2. 1956, a szuezi válság hatása a szovjet szénhidrogén-stratégiára: a <i>Testvériség</i> gázvezeték	63

4. Összeomlás vagy egy korszak lezárása: az új szénhidrogén-lelőhely felfedezése és a szovjet stratégiai energiatermelés	65
--	----

III. 1. 1973–1986: AZ EURÓPAI SZÉNHDROGÉN-POLITIKA MÁSODIK KORSZAKA: AZ OLAJVÁLSÁGOK ÉVTIZEDE EURÓPÁBAN..... 71

1. Az 1973-as energiastratégia-váltás nemzetközi gazdasági keretei.....	72
1.1. A válság gazdasági és politikai gyökerei	74
1.2. 1973 hatása Európa két nagy olajimportőr térségére	77
1.3. A válság hatás(talanság)a az energiamérlegre.....	79
2. Az 1973-as kőolajár-válság stratégiai olvasata és energiapolitikai, stratégiai következményei.....	80
2.1. Gazdaságbiztonság, a gazdasági növekedés elméleti téziseinek felülvizsgálata, energiahatékonyság	80
2.2. Külpolitikai váltás Európa országaiban: együttműködés és a Közel-Kelet külpolitikai átszervezése	85
2.3. Elmozdulás a piactól a politika felé: az állam szerepének újragondolása, nemzeti energiapolitika-alkotás.....	87
2.4. Az olajválság hatása a kelet-nyugati kapcsolatok alakulására: energia-kereskedelmi kényszerhelyzet és az enyhülés.....	89
2.5. Az olajválság hatása a nyugat-nyugati kapcsolatokra: energiapolitikai feszültség és a földgázkonfliktus	96
2.6. Stratégiai dilemma: a szénhidrogén-kereskedelem az enyhülést erősíti, vagy a kiszolgáltatottságot.....	100
3. Kombinatív jellegű energiapolitikai koncepciók: a földgáz stratégiaivá válása.....	103
3.1. Nyugat-Európa „saját” földgáz-termelésének stratégiai hatása	104
3.2. A szovjet földgáz-import megjelenése Európa földgázellátásában	107
3.3. A szovjet import-dominancia kialakulása Európa földgázellátásában	110
4. Kőolaj- és földgázvezeték-rendszerek építése Nyugat-Európában.....	112
4.1. „Saját” európai vezetékek építése.....	113
4.2. A Szovjetunióból jövő szénhidrogénimport-vezetékek kiépítése: a „transzkontinentális csővezetékek”	113
6. A korszak vége: a magas árak fenntarthatatlansága.....	121

III. 2. 1973–1986: A KGST SZÉNHDROGÉN-POLITIKA MÁSODIK KORSZAKA: A SZÉNHDROGÉN-KERESKEDELEM NEMZETKÖZI SZEREPE 126

1. Gazdasági reform vagy olajexport: az újabb szénhidrogén-felfedezések hatása	126
2. A szénhidrogének szerepe a szovjet stratégiai gondolkodás változásaiban, 1973-1986.....	128
2.1. Kelet-nyugati kölcsönös energia-kereskedelmi kényszerhelyzet.....	129
2.2. A Szovjetunió szuperhatalmi státusza megőrizhetővé vált	130
2.3. A szénhidrogén-kereskedelem a nemzetközi térnyerés eszközévé válik	135
2.4. Váltás a Nyugathoz való viszonyban, nyitás és új korszak a hidegháború történetében: a <i>détente</i>	138
2.5. A Szovjetunió agresszív nemzetközi pozíciószerezése a <i>détente</i> idején	141
3. Az 1973-as olajárválság által indukált változások a KGST belső működésében.....	142
3.1. Az európai KGST-országok le-, illetve ártérkelődése	144
3.2. Belső gazdasági feszültség a KGST-tagok között: 1973 eltérő hatásai a tagországok cserearány-változásaira	147
3.3. A nyugati energiaexport növelésének előfeltétele: a KGST-energetikai rendszer kibővítése és egységesítése.....	150
3.4. A <i>Szövetség</i> : az orenburgi gáz stratégiai szerepe.....	154
4. A nyolcvanas évek KGST-energiapolitikája belső válsága és stratégiai következményei.....	158
5. A magas olajárak fenntarthatatlansága: a vég	166

IV. 1986–1995: A SZÉNHIDROGÉN-POLITIKA HARMADIK KORSZAKA: A HARMADIK OLAJSOKK ÉS A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK DRÁMAI ÁTRENDEZŐDÉSE	171
1. Eltérő politika reakciók a nyolcvanas évek olajárcsökkenésére.....	173
1.1. Az olajáresés hatása a Közel-Kelet szénhidrogén-exportőreire	174
1.2. 1985–1990 közötti európai energiapolitika és az olajár-csökkenés	175
1.3. Az olajáresés hatása az amerikai stratégiai gondolkodásra	178
1.4. Az olajáresés hatása a KGST-re: az összeomlás.....	185
2. 1990: A „szénhidrogén-faktor” és a hidegháború vége	193
2. 1. A KGST és a Varsói Szerződés fölbomlása, a szénhidrogén-kapcsolatok megmaradása	195
2. 2. Az első öbölháború hatása az energiapolitikára.....	199
2. 3. Európai “nyersanyag vasfüggöny”: szénhidrogén-integráció és diverzifikáció?	201
V. ÖSSZEGZÉS	209
ÖSSZEFOGLALÓ / SUMMARY.....	217
TÁBLAJEGYZÉK	219
ÁBRAJEGYZÉK	219
DIAGRAMJEGYZÉK.....	219
BIBLIOGRÁFIA.....	221
FÜGGELÉK I.	240
A NEMZETKÖZI SZÉNHIDROGÉN-TÖRTÉNET RÖVID KRONOLÓGIÁJA	240
FÜGGELÉK II.....	242
A HIDEGHÁBORÚ IDŐSZAKÁT ÁTFOGÓ GRAFIKONOK	242
A NEMZETKÖZI NYERSOLAJ-ÁRAK ALAKULÁSA 1861-2005	242
9. Diagram: NEMZETKÖZI OLAJTERMELÉS ORSZÁGONKÉNT, 1945-1990	244
10. Diagram: A NEMZETKÖZI KÓOLAJ-TERMELÉS NÖVEKEDÉSE 1945-1990.....	244
FÜGGELÉK III.	245
AZ ENERGIABIZTONSÁG ELMÉLETI KÉRDÉSEI.....	245
1. Az „energiafaktor”: a nemzetközi mozgástér meghatározó tényezője	245
2. Energiapolitika, energiasztratégia: kétféle értelmezés	250
3. A szénhidrogén-stratégia gyakorlati alapelemei	255
FÜGGELÉK IV.....	263
NYUGAT-EURÓPA SZÉNHIDROGÉN-IPARÁNAK KIÉPÍTÉSE 1945 UTÁN.....	263
FÜGGELÉK V.....	273
TÁBLÁZATOK, TÉRKÉPEK KORSZAKONKÉNT.....	273
FÜGGELÉK V/1: EURÓPA ENERGIAPOLITIKÁJÁNAK ELSŐ KORSZAKA.....	273
FÜGGELÉK V/2: A KGST ENERGIAPOLITIKÁJÁNAK ELSŐ KORSZAKA.....	274
FÜGGELÉK V/3: NYUGAT-EURÓPA ÉS A KGST ENERGIAPOLITIKÁJÁNAK MÁSODIK KORSZAKA.....	275
FÜGGELÉK V/4: ENERGIAPOLITIKA 1986 UTÁN	276

I. BEVEZETÉS: SZÜKSÉG VAN-E AZ ENERGIAPOLITIKA NEMZETKÖZI POLITIKÁRA GYAKOROLT HATÁSÁNAK ÖNÁLLÓ ELEMZÉSÉRE

A szénhidrogének példátlanul gyors térnyerése jellemzi a XX. század elejének nemzetközi gazdasági fejleményeit. Ahogy a szén átrajzolta a XIX. századi Európa térképét fokozatos, de gyorsan növekvő térhódítása eredményeképp, hiszen az új települések születése, az ipar koncentrálódása már nem a fát biztosító erdők szélén, hanem a széntelepek körül valósult meg, úgy került azonnal nagy geostratégiai játszmák középpontjába a szénhidrogének feletti befolyás megszerzésének kérdése a XX. század elején.¹

Amilyen hirtelen gyorsasággal és elemi erővel robbantak be a szénhidrogének az energiamérleg radikális átalakításával a XX. század nemzetközi gazdaságába, olyan gyorsan és nyomatékkel váltak meghatározó elemévé a nemzetközi politikának is. A XX. század energiahordozói jelentős stratégiai potenciált jelentettek azon országok számára, melyek a véletlenszerűen elhelyezkedő források feletti területeken szuverenitással rendelkeztek. Azonban a szénhidrogének hatása minden modern ipari társadalom politikai döntéshozatala számára a nemzetközi politikai gondolkodás és stratégiai tervezés alapkérdéseinek átgondolását tette szükségessé, sőt, rövid időn belül elkerülhetlenné.

Az új energiahordozó, a kőolaj a XX. század folyamán elsőként legmarkánsabban a haderő mozgatásában, a mobilizáció területén töltött be meghatározó szerepet. A hadviselés történetének elemzése rávilágít arra, hogy milyen sok technikai, technológiai felfedezés eredményezte közvetlenül a hadviselés forradalmasítását, alakította át a korábban alkalmazott haditechnikát és ezzel párhuzamosan hadviselési koncepciók sorát is. Ezek között kiemelkedik a kőolaj használatának felfedezése. Az olaj a hadviselésben közvetlen és meghatározó módon hatott a taktikai szinttől a stratégián keresztül a nemzetközi biztonságpolitikai koncepciók alakulására is. Ezért a kőolaj alkalmazásának felfedezése már önmagában is stratégiai üggyé tette volna a szénhidrogén-politikát.

Azonban a kőolaj, és általában a szénhidrogének nemcsak a közvetlen katonai szempontok következtében lettek „stratégiaivá” a XX. század folyamán. A szénhidrogének alig egy-két évtized leforgása alatt váltak meghatározóvá az energia előállításában, majd ezzel szinte párhuzamosan a XX. századi gazdaság működésének egyik legfontosabb alapanyagává lettek. A

XX. század modern gazdaságainak működésében nagyon rövid idő alatt gyakorlatilag minden gazdasági terület meghatározó pillérévé vált a szénhidrogén-ellátás.

Összességében kimondható tehát, hogy a szénhidrogének egyrészt egy közvetlen katonai dimenzióban, másrészt egy átvittebb, átfogóbb gazdasági dimenzióban hatnak a politikai döntéshozatalra, és követelnek stratégiai megfontolást. A szénhidrogének stratégiai szerepének és hatásának elemzésekor ezért e kettős, katonai és gazdasági függést egyszerre kell figyelni.

A kettős függés azonban egyben azt is jelenti, hogy az egyes nemzeti politikai döntéshozók számára a szénhidrogén-politika akkor is stratégiai jelentőségű, ha az adott nemzet nem tervez, nem kíván, nem tart előnyösnek agresszív katonai eszközöket alkalmazni nemzeti érdekérvényesítése során. Sőt, az is kimondható, hogy a XX. század folyamán a szénhidrogén-függés elsősorban nem is katonai/hadviselési következményei miatt, hanem a szénhidrogéneknek a modern gazdaságban betöltött szerepe következtében vált stratégiai kérdéssé.

Valójában az adott legáltalánosabb energiahordozó szerepe a korábbi történelmi korszakoknak is alapvető fontosságú tényezője volt.² Azonban az úgynevezett “energiatényező” talán soha nem volt annyira nyilvánvaló meghatározója a nemzetközi politika alakulásának, mint a XX. században. Ez nem kis részben visszavezethető a korábban használt energiahordozók egyenletesebb földrajzi eloszlására - a szénhidrogén-forrásokkal szemben a kőszén és a fa minden ország területén fellelhető saját energiahordozó volt-, részben viszont a szénhidrogén-alapú gazdaság nagyon is sajátos új jellemzője.

A politika és a szénhidrogén együttmásra hatása ugyanis kölcsönös: a szénhidrogének termelésének és kereskedelmének fejleményeit a politikai megfontolások, érdekek alapjaiban határozták meg, azonban a nemzetközi politikai fejlemények mélyebb elemzése rávilágít, hogy mennyi első pillantásra tisztán politikainak tűnő döntés háttérében húzódnak meg alapvetően a szénhidrogén-ellátás, a szénhidrogén-termelés és kereskedelem motivációi. Azaz a politika és szénhidrogének kapcsolata mindkét irányban stratégiaiak mondható.

A szénhidrogének és a nemzeti, illetve nemzetközi politika kapcsolata tehát valójában olyan szoros, kölcsönös és megbonthatatlan, aminél erősebb, kölcsönösebb és megbonthatatlanabb kapcsolat nemigen létezik gazdaság és politika között.

¹ Beck, Peter J.: The Anglo-Persian Oil Dispute of 1932–33. *Journal of Contemporary History* 9, October 1974, 123–151. o., valamint Béranger, Henry: *Le pétrole et la France*. Paris, 1920, Flammarion, illetve Busch, Briton Cooper: *Britain, India and the Arabs 1914–1921*. Berkeley, 1971, University of California Press.

² Klasszikus példája az energiahordozók történelmi szerepének az első ipari forradalom, melyben Anglia vezető szerepét, majd Belgium vagy a Ruhr-vidék, Lotaringia nehézipari fejlettségét alapvetően a jó minőségű kőszén és vasérc együttes előfordulása határozta meg. Az ezeken alapuló ipari fejlődés jelentette az adott országok nagyhatalmi külpolitikájának gazdasági háttérét.

Sem akkor nem adhat tehát átfogó képet a XX. századnak, mint az alapvető energiahordozó alapján a „szénhidrogének korának” nevezett évszázadnak az elemzése, ha a szénhidrogén-politikai fejleményeket azok külső keretétől, a nemzetközi politika alakulásától függetlenül kezeli, sem pedig akkor, ha a nemzetközi viszonyok alakulása mögött nem jelzi a szénhidrogén-politika hatását. A XX. század folyamán a szénhidrogénekhez való hozzáférés és használatuk meghatározó módon alakította a nemzetközi gazdaságot, az egyes államok gazdasági fejlődését, nemzetközi befolyásolási, illetve befolyásolhatósági képességét – azaz a világpolitika alakulását.

Összességében tehát elmondható, hogy átfogó jelenlétük és szerteágazó hatásuk miatt a szénhidrogének nemcsak a gazdaságtörténet, hanem a nemzetközi szereplők mozgásterének meghatározásában, a nemzetközi élet alakulásában is meghatározó szerepet játszottak a XX. század folyamán. Ezért a szénhidrogének politikára gyakorolt befolyásának elemzése során nem lenne célszerű, mi több, a nagypolitika és a nemzetközi rendszer vizsgálata során egyenesen félrevezető lenne, ha egy egysíkú, gazdasági szempontokat követő elemzésbe bocsátkoznánk.

Természetesen a nemzetközi politika-környezeti hatások nagyon összetettek, mindig párhuzamosan és egyszerre több síkon futó, külön-külön is rendszerint csak igen kifinomult formában érzékelhető folyamatok összhatásának eredményeként jelennek meg egy-egy esemény mögött. Nemzetközi (gazdaság-) politikai fejlemények természetesen nem vezethetők vissza egy és csak egy kiragadott, kizárólagos tényezőre. A Történelemnek valószínűleg nincs olyan eseménye, amely egy kizárólagos tényezőhöz lenne köthető, rendszerint több faktor együttes hatása vált ki nemzetközi folyamatokat, okoz fordulatokat. Önmagában a szénhidrogén-tényező sem volt képes átírni a nemzetközi politikát. Amikor azonban az összes tényező együttes hatását vizsgáljuk, nem egy esetben a többi befolyásoló erő mellett a szénhidrogének szerepe, súlya tűnik meghatározónak.

A hidegháborúval foglalkozó szakirodalom azonban az energiapolitika hatását az általános nemzetközi politikai elemzésekben vagy elszigetelten kezeli, egy-egy konkrét eseményre leszűkítve közelíti meg, vagy – nem ritkán – mellőzi, a szénhidrogén-politika és hatásának elemzését a gazdaságtörténet területére száműzi. A kőolaj- és földgázpolitika kérdését a hagyományos hidegháború-elemzések vagy önálló szakterületként kezelik és önmagában elemzik, vagy adottnak veszik. Rendszerint sem ebben, sem abban az esetben nem kapcsolják össze a párhuzamosan végbemenő világpolitikai illetve világ gazdasági eseményeket. Holott az energiapolitika és a nemzetközi politika egymásra gyakorolt hatása a hidegháború fejleményeit érdekes, új megvilágításba helyezi.

A hidegháborúval foglalkozó tanulmányok azonban hagyományosan a két dimenzió közül az egyiket választják: egy részük a stratégiai/külpolitikai dimenzióban elemzi az egyes fejleményeket, és veti össze a stratégiai tényezőket, mint a NATO-tagok katonai erejét, nemzetközi befolyását, stratégiájának hatását a bipolaritás megszűnésére, a nyugati polgári demokráciák értékeinek vonzerejét a szocialista rendszer emberi értékeket alapvetően elnyomó és folyamatos belső politikai ellenállást provokáló jellegével szemben, s ezekből a politikai, katonai tényezőkből vezetik le a Varsói Szerződés rendszerének belső politikai gyengeségeit, a szovjet rendszer összeomlásának elkerülhetetlen okait.

A tanulmányok másik része közgazdasági szempontból közelíti meg a bipolaritás véget értének okait. Így elemzik a nyugati piacgazdaságok sikerét a katonai kiadások és gazdasági fejlődés közti arányok helyesebb eltalálásával, értékelik a tervutasításos gazdaságok belső problémáit és arra világítanak rá, hogy a tervutasításos gazdaság belső gyengeségei miatt a szovjet KGST-rendszer szétesése idővel elkerülhetetlen volt.

Jelen tanulmány ezzel szemben abból a meggyőződésből indul ki, hogy a szénhidrogén-politika kérdése stratégiai kérdés, azaz e két – a külpolitikai és a gazdaságpolitikai – dimenzió mellé önálló módon odailleszthető harmadikként az energiapolitika dimenziója. Sőt: odaillesztendő, hiszen alapvetően és meghatározóan *stratégiai* kérdésről lévén szó, kizárható, hogy a szénhidrogén-termelés és ellátás szempontjai ne lettek volna *valamilyen* befolyással a hidegháború idejének politikai döntéshozóira és döntéshozatalára, azaz végső fokon a hidegháború történetére.

Ezért a tanulmány célja annak elemzése, hogy hogyan hatott az energiapolitika a hidegháború alakulására, és pontosan mely döntéspontokban, milyen módon nyilvánult meg ez a hatás.

Az elemzés kísérletet tesz arra, hogy a hidegháború hagyományos vizsgálata mellé odaillesse az energiapolitika fejleményeit, mintegy a harmadik dimenziót téve hozzá a hagyományos „kétdimenziós” (katonai és gazdasági) megközelítéshez. Mindezzel nem felülmíni kívánja, hanem kiegészíteni, és némileg átértelmezni, magyarázni az eddigi ismereteket a hidegháború történetéről és a bipolaritás belső, stratégiai mechanizmusairól.

Bár számos elemzés született a XX. század második felét meghatározó hidegháború időszakáról, az elemzések nagy része az energiaellátás kérdését mintegy adottságként kezeli. Az energiapolitika mind az általános biztonságpolitika, mind a nemzetközi gazdaság- és politikatörténet kissé elnagyolt, némileg talán el is hanyagolt, a nemzetközi kapcsolatok szakterületének gyakran marginális figyelmet kapó területe.

Az energia- és biztonságpolitika kölcsönhatásának alakulása az elemzések nagy részében négy-öt jelentős fordulópont köré csoportosítva jelenik meg: elsősorban a századelő nagyhatalmainak versengésében, az I. világháborúban a hadviselés átalakításában játszott meghatározó szerep okán, majd a II. világháborút követő nagyhatalmi változásokban, a bipolaritás kialakulásával párhuzamosan a gyarmati függetlenedés következtében lezajlott közel-keleti átrendeződésben, valamint a hetvenes évek nagy olajválságának, mint egy valóban nemzetközi gazdasági sokknak és hatásainak elemzésében.

Mindezek valóban történelmi jelentőségű fejlemények voltak. A szénhidrogének azonban sokkal markánsabban és mélyebben, hosszabb távú következményekkel határozták meg a XX. század alakulását, mint amit pusztán e néhány világpolitikai fordulat elemzése önmagában érzékeltet.

A hagyományos hidegháború-elemzések alapján úgy tűnhet, hogy az 1973-as olajválságtól a hidegháború befejeződéséig elsősorban a nyugati világ és a Közép-Kelet kapcsolatrendszerében meghatározó a szénhidrogén-kereskedelem lehetősége a politikai nyomásgyakorlásra. Így számos tanulmány tárgya a Közel-Kelet stabilitása, az OPEC szerepe és hatása az Egyesült Államokra, illetve Európa országaira.³

Holott ha az Európa feletti befolyás megszerzése a bipoláris világ egyik központi feszültségcímeként határozható meg, és ha a szénhidrogénekben szegény Európa II. világháború utáni gazdasági fejlődésének egyik leggyengébb pontja éppen szénhidrogén-ellátásának biztosítása volt, és ha jelentős szénhidrogén-tartalékokkal a Közel-Kelet mellett a nagy bipoláris ellenfél, a Szovjetunió rendelkezett, akkor a stratégiai szempontú elemzésben központi figyelmet kellene kapjon a kontinens szénhidrogén-ellátásának átfogó, mindkét geopolitikai irányt áttekintő elemzése.

Ezért módszertanában az elemzés Európa és a KGST/Varsói Szerződés középpontba helyezésével egy speciális stratégiai metszet adta lehetőség kihasználására törekszik. A különösen kőolajban szegény Nyugat-Európa 1945-től a hidegháború végéig az új energiahordozóra, a szénhidrogénekre való átállás szenvedő alanya volt. Mindezek függvényében Nyugat-Európa energiapolitikájában a Közel-Kelettől való függés és a (szovjet) KGST-energiapolitika hatása szinte a hidegháború kezdeteitől fogva markánsan érzékelhető.

³ Számtalan tanulmány született ebben a témában. Például tipikusan a közel-keleti fejleményekre koncentrálnak tekintve a kőolajnak a hidegháború történetében betöltött szerepét l'Huillier, Hervé: *Pétrole et relations internationales depuis 1945 a nos jours. Questions Internationales* No.2. – Le Pétrole: ordre ou désordre mondial, Paris, juillet-aout 2003

Voltaképpen az energiabiztonság kérdésének elemzése ebben a szorosan vett Európa-KGST keretben a hidegháború idejének egyik leginkább stratégiai, de legkevésbé látható és egyben talán egyik legkevésbé kutatott területére világíthat rá. Ebből a kutatási szemszögből nézve megállapítható tehát, hogy az energiapolitika hatása az egyes országok nemzetbiztonságára és a nemzetközi kapcsolatok fejlődésére egyszerre sokat kutatott és nem eléggé megkutatott területe a biztonságpolitikának. A hidegháborús időszak gazdasági és politikai eseményeinek, folyamatainak mélyére tekintve a hidegháború Európát érintő biztonságpolitikai fejleményei és a szénhidrogén-politika kapcsolatait elemezve mintegy e korszak „szénhidrogén-olvasatát” kaphatjuk, mely új megvilágításba helyezi a hidegháború idejének egy sor nemzetközi politikai fejleményét.

A hidegháború szakirodalmában a hidegháború idejének Közel-Keletével foglalkozó tanulmányok sorával szemben jóval kevesebb elemzés foglalkozik a szovjet szénhidrogén-kereskedelem politikai dimenziójával.⁴ Pedig a KGST-(szovjet) energiapolitikának a kezdetektől fogva eleme volt a politikai nyomásgyakorlás. A belső KGST-szénhidrogénkereskedelemhez hasonlóan a hatvanas években megindult, Nyugat-Európába irányuló szénhidrogén-kereskedelemnek is következménye és/vagy célja volt a szovjet befolyásnövelés. Azaz a KGST-(szovjet) energiapolitika kétszer kettős dimenzióban kezelte a szénhidrogén-kereskedelmet: a költségvetési bevételnövelés nem elhanyagolható szempontjával párhuzamosan a politikai befolyásnövelés már a kezdetektől megjelenik. Ez eleinte belső (táboron belüli) befolyásnövelésben manifesztálódott, majd hamarosan külső (bipoláris) befolyásnöveléssel egészült ki. Ennek elemzése a jelen tanulmány alapkérdése, ezért helyezi középpontjába az európai szénhidrogén-politika alakulásának elemzését.

Ezért tarthat érdeklődésre számot a gazdaságtörténet és biztonságpolitika egy közös területének, az energiabiztonságnak a vizsgálata. A szénhidrogének nemzetközi politikára gyakorolt hatásának elemzése új szempontokra világít rá, amikor egy konkrét időszakban, a hidegháború negyven éve idején, egy konkrét földrajzi kereten belül, Európa és a szovjet befolyási övezet egymásra hatásában közelebbről megvizsgáljuk. A központi kérdés az, hogy pontosan miben, mennyiben, milyen sémák, illetve koncepciók mentén érzékelhető a szénhidrogének hatása az adott időszakban és az adott térségben a nemzetközi politika alakulására.

Európa és a Szovjetunió szénhidrogén-kapcsolatainak vizsgálatával arra a kérdésre keressük a választ, hogy az eltérő gazdaságpolitikai koncepciók, valamint a hidegháború, a bipolaritás

keretei között a szénhidrogén-kereskedelem által teremtett kölcsönös lehetőségek, illetve függések milyen módon hatottak Európa és a szovjet befolyási övezet nemzetközi mozgásterére, biztonságpolitikai megfontolásaira, stratégiai céljainak meg- és átfogalmazására, megvalósítására.

⁴ A kevés tanulmány közül néhányat feltétlenül érdemes megemlíteni: Beeby-Thompson, A.: *The Oil Fields of Russia and the Russian Petroleum Industry*. 2d ed. London, 1908; Lockwood, Crosby, Yergin, Daniel: *The Prize, The Epic Quest for Oil, Money and Power*. Great Britain, 1991, Pocket Books, Simon & Schuster.

1. Korszakhatárok, mint stratégiaváltások

A tanulmány multidiszciplináris jellege, gazdaságtörténeti és ezzel párhuzamosan nemzetközi politikai és biztonságpolitikai fókusza által adott szempontok szerint a fő korszakhatárokat a II. világháború végétől, a hidegháború kezdetétől számítva az 1973-as olajválságban, majd az 1986-os olajárcsökkenésben célszerű megjelölni.⁵

Nem egyszerűen azért, mert az olajárakban ekkor drámai, a teljes nemzetközi gazdaságra hatást gyakorló változások következtek be. Azért tekinthetők ezek a pontok valódi korszakhatároknak, mert a szénhidrogén politikában ekkor elindult vagy kiteljesedett folyamatok valódi nemzetközi politika hatást váltottak ki, nemzetközi stratégiai fordulatot okoztak.

A II. világháború végétől kezdődő időszak nemzetközi gazdaságának meghatározó eleme az új energiahordozó, elsősorban a kőolaj, és annak alacsony árszintje volt. Az alacsony áron elérhető energiahordozó alapvető módon befolyásolta egyrészt a szénhidrogének gyors térnyerését, másrészt a nemzetközi gazdasági folyamatok alapvető irányát is. A hidegháború kezdeti korszaka gazdaságpolitikai és nemzetközi fejleményeinek mélyebb elemzése arra világít rá, hogy a gazdaság működéséhez egyre inkább nélkülözhetetlenné váló új energiahordozó biztosítása és alacsony áron tartása stratégiai megfontolásként megjelenik a kor számos nemzetközi politikai fejleménye mögött. Ez a tárgya a II.1. (Európa) és a II.2. (KGST) fejezeteknek. A hetvenes évek elején növekedésnek induló kőolajárak jelzik a szénhidrogén-politika első korszakának végét.

Az olcsó olajárak hatásához képest a kőolaj árának drámai növekedése kapcsán 1973-at követően határozott fordulat következett be. Ennek az energiapiaci fordulatnak a gazdaságpolitikai szempontú elemzése számtalan tanulmány tárgya. A kőolajár növekedése azonban nemcsak gazdaságpolitikai, hanem markáns nemzetközi politikai következményeket is maga után vont, mind a nyugat-európai (III.1. fejezet), mind a KGST-kontextusban (III.2. fejezet).

A nagy nemzetközi politikai fejlemények, következmények alapján határozható meg 1973, illetve 1986 a korszak nagy vízválasztóiként, amelyek mentén e két korszak gazdaságpolitikai és nemzetközi politikai elemzése elkülöníthető és elkülönítendő.

⁵ A nemzetközi olajárak alakulásának történeti grafikonja e tanulmányhoz hasznos támpontul szolgál. Lásd Függelék II.

Az energia- és biztonságpolitika kölcsönhatásának elemzése területén tehát a korszakhatárok meghatározásában nem egyszerűen az energiapolitika hagyományos szempontjai játszottak döntő szerepet. 1973 nem azért korszakhatár, mert ekkor egy éven belül megnégyszereződtek a kőolajárak, ami a nemzetközi gazdaságra döntő hatást gyakorolt, még ha 1973-nak valóban történelmi szerepe is volt a magas olajárak által indukált gazdasági hatékonyságnövelés beindításával, az európa országok nemzetközi versenyképességének növelésével. Sőt, pusztán energiapolitikai szempontból nézve az 1986-os olajárcsökkenés nem is jelezne „történelmi” korszakhatárt, hiszen e változás közgazdasági szempontból nagyrészt a piac önkorrekciójának tekinthető, amivel – tegyük hozzá, szerencsére – az energiatakarékossági, az energiahatékonyságot növelő tényezők nagy része megmaradt.

A gazdaságpolitika és nemzetközi események kapcsolatát kutató elemzés számára 1973 és 1986 azért jeleznek korszakhatárokat, mert a kőolajárak változása (vagy változásának igénye vagy prognózisa) emelkedésükkor és zuhanásukkor is valódi nemzetközi politikai stratégiaváltással kapcsolódik össze.

A közelebbi elemzés kimutatja, hogy igen szoros, közvetlen kapcsolat figyelhető meg az 1956-os szuezi válság és Nyugat-Európa vezető hatalmainak a hatvanas években folytatott keleti politikája között, hogy egyenes út vezetett az 1973-as olajárrobbanástól az 1975-ös helsinki folyamathoz, sőt a Szovjetunió afganisztáni bevonulásához 1979-ben, mint ahogy kitapintható a kapcsolat az 1979-es újabb olajárrobbanás és a reagani stratégiaváltás között, és ok-okozati kapcsolat mutatható ki az 1986-os olajárzuhanás és a gorbacsovi reformok – így a hidegháború befejeződés – között is.

A nemzetközi kapcsolatok elemzésében hagyományosan alkalmazott 1990-es korszakhatár, a hidegháború befejeződése, valamint a Szovjetunió és a KGST/Varsói Szerződés rendszerének összeomlása jelen elemzés eredményeinek fényében nem lenne megfelelő korszakhatár: az 1990-hez vezető valós gazdasági/gazdaságpolitikai folyamatok 1986-ban indultak el. A trendek szempontjából ezért a váltást 1986, az olajár csökkenésének kezdete jelzi. Ebben az értelmezésben az 1990-es év a trendváltás csúcsát jelöli, nem pedig kezdetét, de ebben az olvasatban a Szovjetunió szétesésének éve éppoly fontos, mint 1990.

Ennek megfelelően eme harmadik, 1986-tal kezdődő korszak lezárását is csak azért lehet 1990-ra tenni, mert a rendszerváltás évében kezdődött a stratégiai tervezés a kontinens két, immár szabad felének szénhidrogén szempontú összekapcsolására. Az 1986-tal kezdődő korszak végét hasonlóan legitim módon lehetne azzal a dátummal – 1995-tel – jelezni, mely a hidegháború utáni egyesülő Európa első (és egyben hosszú ideig egyetlen) energiaösszekapcsolási

projektjének, a Magyarországot Ausztriával Baumgartennél összekötő csővezeték építésének éve volt, vagy akár 1999-cel, amikor az olajárak újból emelkedni kezdtek.

2. Az elemzés módszertana

A tanulmány célja a gazdaságtörténet egy külön aspektusának, az energiabiztonság kérdésének a vizsgálata Európa és a KGST viszonylatában. Az energiabiztonság kérdésköre a hidegháborús konfrontáció időkeretén belül kézzel fogható, szoros kölcsönhatást jelez a nemzetközi kapcsolatok története, a biztonságpolitika és a gazdaságpolitika között. A kontinens hidegháborús gazdaságtörténeti fejlődésének egyik meghatározó tényezőjévé vált szénhidrogén-ellátás kérdése ugyanis elválaszthatatlan következményekkel járt az energiabiztonság, az energiastratégia, felfogására.

2.1. Kettős regionális tagolás

Az Európa és a KGST közötti energiapolitikai kölcsönhatások következtében az elemzésben elkerülhetetlenül szükséges a kettős tagolás eszközének alkalmazása. Ennek megfelelően az egyes korszakok tárgyalásánál azt az elvet tartjuk szem előtt, hogy a középpontban levő európai energiapolitika lényegében mindkét meghatározó koordinátarendszerének fejleményeit áttekintjük egymást követő, konsekutív rendben. Külön taglaljuk tehát egyrészt az adott korszak Európára vonatkoztatott nemzetközi energiapolitikai jellemzőit, az adott korszakban jellemző energiapolitikai trendeket, másrészt az egyes időszakokban a – szovjet politika által meghatározott – KGST–energiagazdasági fejleményeket.

Európa energiaellátásának vizsgálatához ugyanis egyrészt a nagy nemzetközi energiagazdasági fejlemények, másfelől a KGST energiapolitikája képezi a megfelelő koordinátarendszert. Ennek érdekében a tanulmány arra törekszik, hogy egyrészt végig kövesse, másrészt egymással párhuzamba állítsa egyik oldalon a nagy energiaimportőr Európa energiapolitikai fejleményeit, másik oldalon a KGST energiaexportőre, a Szovjetunió energiapolitikai döntésein keresztül a KGST energiapolitikáját. Módszertanában ezért az elemzés az adott korszakokon belül e kettős keretrendszer párhuzamos áttekintésére törekszik: először a nemzetközi szénhidrogén-politika fejleményeinek speciális európai szempontú elemzését adja, majd ezt követően ugyanezen időszak KGST-energiapolitikáját tekinti át.

A tanulmány mindegyik korszakon belül elválasztja a nemzetközi, illetve az európai energiapolitika fejleményeit, okainak és következményeinek elemzését a KGST energiapolitikájának hasonló áttekintésétől. Ez a módszer lehetőséget ad arra, hogy a hasonlóságok és különbségek világosak, követhetők legyenek. Az időszavok megtartása és a konszekutív elemzés azonban az elemzői szempont számára egy még fontosabb eszközt is elérhetővé tesz: mód nyílik ugyanazon esemény európai, illetve KGST-olvasatának, ugyanannak az energia-, gazdasági és nemzetközi politikai fejleménynek két szemszögből való bemutatására is. Ezáltal jól érzékeltethetővé válnak azok a kölcsönhatások, melyek a hidegháború folyamán igen markánsan határozták meg a nemzetközi élet alakulását.

Ennek megfelelően a hidegháború kialakulásától az 1973-as első olajválságig tartó időszakot tárgyalja a II.1. (Európa), valamint a II.2. (KGST) fejezet, majd az 1973–1986 közötti időszakot a III.1. (Európa) és a III.2. (KGST) fejezet. Az 1986–1990 közötti időszakot már egységként kezeli a IV. fejezet – a hidegháború befejeződésének pergő, gyors egymásutániságban lezajlott fejleményei, és az azok közötti szoros kapcsolat tisztább érzékeltetése érdekében.

Az ún. “olcsó olaj” 1945–1973 közötti korszakát az első olajárrobbanás határozottan zárja le (II.1. és II.2. fejezetek). Az elemzés meglepően szoros párhuzamosságokat világít meg e korszak európai, illetve KGST-energiapolitikájának fejlődésében a szénhidrogénekre való áttéréstől kezdve a szén vagy szénhidrogén vita érvrendszerén át az energiapolitika szempontjából meghatározó sarokpontig, az 1956-os évig. A III.1. és III.2. fejezet az 1973-mal kezdődő új korszakban a két olajárrobbanás következményeinek eltérő jellegét veti össze, valamint a drasztikusan megnövekedett olajárak stratégiai hatásait és következményeit elemzi mind Európa, mind a KGST (szovjet) biztonságpolitika szempontjából.

Az 1986-ban elkezdődött gyors olajárcsökkenés és annak következményei (IV. fejezet) jelzik, hogy a szénhidrogén-politika egy radikálisan új gazdasági és nemzetközi politikai környezetbe kerülve miként hatott az adott térségek nemzetközi mozgásterére, radikálisan rajzolta át a nemzetközi kereteket az 1990-es rendszerváltás idején.

2.2. Multidisziplinaritás

A tanulmány célja Európa és a Szovjetunió szénhidrogén-kapcsolatainak vizsgálata. E kérdésfelvetés egyben jelzi azt is, hogy az alapvetően gazdaságtörténeti szempontú tanulmány ki kell, hogy egészüljön a nemzetközi kapcsolatok és a biztonságpolitika tudományágainak szakmai eszköztárával is ahhoz, hogy az egyes eseménysorok elemzése a hagyományos történeti

áttekintésen túl egy összetettebb megközelítéssel valóban a stratégiai metszőpontok értelmezését tudja adni. Az elemzés egy valóban multidiszciplináris megközelítést követel meg.

A gazdaságpolitika energia-szegmensének nemzetközi politikára gyakorolt hatását vizsgálva egy-egy adott földrajzi térségben, nem célszerű egy egysíkú gazdasági, vagy gazdaságtörténeti szemléletre szorítkozni. Jelen tanulmánynak nem célja egyik vizsgált térség saját belső gazdasági fejlődésének részletes tanulmányozása sem. Természetesen néhány alapvető előfeltételt e mellett is célszerű kimondani. Elsősorban azt, hogy egy adott korszak energiapolitikai fejleményei csak az adott időszak és az adott politikai, valamint közgazdasági keretei között, a konkrétan vizsgált időszak energiaigényeinek és energiatermelésének ismeretében értelmezhetők. Amikor célszerű, a tanulmány ezeket röviden megemlíti.

Hasonlóképpen leszögezendő, hogy jelen tanulmány energiapolitikai szempontból a XX. század meghatározó energiahordozójára, a szénhidrogénekre koncentrál, célja azonban ezeken keresztül az adott térségek gazdaságpolitikai-biztonságpolitikai fejleményeinek górcső alá vétele - azaz nem feladata az energiaipar általános vizsgálata, sem a szénhidrogénipar belső fejlődésének elemzése.

Ebből a szempontból a KGST-energiapolitikáját meghatározza az a tény, hogy a KGST negyven évének saját gazdaságpolitikája, sajátos gazdaságtörténete egy zárt gazdaság koncepciójából indult. Az autarkiára való törekvés nemcsak a szovjet, hanem a teljes KGST-relációt is meghatározta. Különösen erős volt a koncepció hatása a II. világháborút követő első időszakban, s bár a hidegháború negyven éve alatt ez a gazdaságpolitikai keret sokat finomult, sok szempontból egyre nyitottabbá vált, de 180 fokos gazdaságpolitikai váltás e területen 1990-ig nem következett be.

Ennek ellenére és ezzel párhuzamosan is megfigyelhető, hogy a KGST és a világgazdaság kapcsolatában kevés területén figyelhető meg olyan egyértelmű kölcsönhatás, annyi párhuzam, sőt, olyan szoros ok-okozati kapcsolat, mint a gazdaság energiapolitikai területén. Kevés olyan területe van a nemzetközi gazdaságtörténetnek, ahol gazdaság és politika, külpolitika ilyen közeli, szoros kapcsolata, kölcsönhatása ennyire világosan érzékelhető.

2.3. A kőolaj és a földgáz specifikumai, a szénhidrogénipar hatásvizsgálatához szükséges elemek

A kőolaj, illetve a földgáz politikára és nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt hatásának elemzése nem képzelhető el azon elemek vizsgálata nélkül, melyek ipar-specifikusak ugyan, de

amelyek lehetőséget adnak arra, hogy adott esetben mérhetővé és érzékelhetővé tegyünk a politikai megfontolások irányát.

Feltétlenül ide tartozik a kőolaj- és földgázhasználat mennyiségi változásainak, az energiamérlegben betöltött szerepe, súlya növekedésének a bemutatása, a kitermelési adatok ismertetése. A bipolaritás keretei között politikai döntés kellett a kelet-nyugati szénhidrogén-kereskedelem elindításához is, majd később volumenének növeléséhez is. Hasonló módon stratégiai fontosságúak voltak a szénhidrogén-vezetékrendszerek kiépítéséről szóló döntések. A szénhidrogén-szállítás infrastruktúrájának kiépítése, a kőolaj- és földgázvezetékek lefektetése ugyanis valóban hosszú távon határozza meg egy-egy ország szénhidrogén-ellátásának adottságait, lehetőségeit. Ezért külön figyelmet szentel a tanulmány a szénhidrogén-kereskedelem infrastruktúrája kiépítésére, azaz a kőolaj- és földgázvezetékek építésének alakulására. Egy közelebbi elemzés azt is kimutatja, hogy különösen a KGST energiapolitikájában a kijelölt vezetéknyomvonalak nem kizárólag –sőt, nem is elsősorban- gazdasági szempontokat tükröztek. A KGST döntéshozatalában a szénhidrogénvezetékek nyomvonal-meghatározásának elemzése értékes bizonyítékát adja annak, hogy a KGST-döntéshozói számára az energetikai mennyire stratégiai kérdésként jelent meg.

Meghatározó kérdés, hogy az első látásra szakmainak, gazdasági jellegűnek tűnő döntések mögött voltak-e stratégiai szempontok, s ha igen, milyen természetűek voltak ezek. Amint az is, hogy e nagyrészt gazdasági jellegűnek tűnő döntések következtében milyen stratégiai súlyeltolódások figyelhetők meg, azaz milyen stratégiai következményekkel járt a szénhidrogénkorszakra való átállás a nemzetközi életben.

A vezetéképítés finanszírozása módszertanának elemzése rávilágít a KGST-ben alkalmazott finanszírozás-áthárítás gyakorlatára is. Ez egyrészt tanulságos példát szolgáltat a kérdésnek a Kelet és a Nyugat közti homlokegyenest eltérő megközelítésére. Nemcsak történelmi szempontból fontos adaléka volt ez a finanszírozási rendszer a KGST gyakorlatának: érdemes felfigyelni a hidegháború vége után újjáindított szénhidrogén-beruházási projektnek e régi gyakorlat újjáélesztését idéző finanszírozási megoldására. Nem szükséges külön elemzés ahhoz, hogy egyértelmű legyen a tény, hogy a szénhidrogén-korszak alapvetően meghatározó tényezője a kőolaj és földgáz ára. Ez a szénhidrogén-korszak kezdetétől fogva alapvetően befolyásolta a szénhidrogén-stratégiát, illetve annak módosulását.⁶

A fentiek mellett külön vizsgálatot igényel a “kék arany”, a földgáz szerepének elemzése is. Európa országai ugyan kőolajban szegények voltak, azonban a hidegháború idején a kontinens

egyes területein jelentős földgáztartalékokat fedeztek fel, aminek következtében érdekes párhuzam érzékelhető a földgáz-szerepét illetően az európai és a szovjet energiapolitikában. A földgáz meghatározó jellege az európai energiamérlegben is külön elemzés tárgya kell, hogy legyen. Mind az európai, mind a KGST-energiapolitika elemzésében indokolt e kérdés önálló kezelése, ezért minden fejezet külön is foglalkozik a földgáztermelés és -kereskedelem alakulásával az adott időszakban.

S végül a szénhidrogénipar alapvető jellemzői kapcsán le kell szögeznünk, hogy a dolgozat célja e gazdaságpolitikai/gazdaságtörténeti kérdés nemzetközi biztonságra gyakorolt hatásának elemzése. Az „energiabiztonság” kifejezés félreérthető, mivel a szénhidrogénipar komoly fizikai veszélyekkel járó iparág, a biztonság a szakma belső értelmezése szerint is rendkívül fontos eleme a tevékenységnek. Az „energiabiztonság” kifejezés jelenthetné a biztonságos energiakitermelést, -szállítást, -kezelést is.⁷ Elemzésünknek azonban nem feladata az energiabiztonság technológiai, technikai vizsgálata. A fogalmi zavar lehetőségét a magyar kifejezés nem zárja ki, míg például az angol nyelvhasználat világosan és egyértelműen elkülöníti e két kérdést az *energy safety* (technikai, technológiai) illetve az *energy security* (biztonságpolitikai) terminológia használatával. E potenciális fogalmi zavart leginkább a „biztonságosság” (technikai, technológiai) v. „biztonság” (biztonságpolitikai) fogalompárosítással lehetne legpontosabban kizárni, azonban mivel ez előbbi a magyarban eléggé nehézkes, szükséges de egyben elégséges a jelen fogalmi tisztázás az elemzés elvégzéséhez.

A disszertáció elemzésének tárgya egyértelműen és kizárólag a szénhidrogén-politika hatásának vizsgálata a nemzetközi kapcsolatok alakulására, tehát sem az energiapolitika általános elemzése, sem az energiabiztonság technikai kérdései nem tartoznak a témájához. Gyakorlati szempontból, elsősorban a fogalom használatának egyszerűsítése érdekében azonban célszerűnek tűnik az elemzés során azt az elvet követni, hogy azokban az esetekben, amikor az elemzés külön említi a kőolaj vagy földgáz fogalmát, akkor az értelemszerűen csak és kizárólag kőolajra illetve földgázra vonatkozik, amikor viszont a szénhidrogén kifejezést használja, akkor a megállapítás általában a két szénhidrogénre együttesen vonatkoztatandó. Hasonlóképpen az „energiapolitika”, „energiastratégia” stb. kifejezések is értelemszerűen csak és kizárólag a

⁶ Philippe Copinschi: Rente pétrolière, géopolitique et conflit. *Questions Internationales* No. 2. Le Pétrole: ordre ou désordre mondial, Paris, juillet-aout 2003, 39–47. o.

⁷ A petróleummal kapcsolatos különböző tevékenységek (*forage*, kitermelés, tengeri szállítás, finomítás, tárolás, elosztás, végső felhasználás) veszélyekkel járhatnak, e tűz- és robbanásveszélyes tevékenységek súlyos tenger-, föld-sőt levegőszennyezést okozhatnak. Már a hatvanas évek második felétől folytak tudományos kísérletek egy tengeri balesetben vízbe ömlő olajszenyyeződés eltávolításának kivitelezhetőségéről, és 1970-ben – az érintett országok és a nagy olajtársaságok egyetértésével – megállapodás is született arról, hogy az ilyen esetben kárt szenvedőket milyen feltételekkel kell kárpótolni (*indemnisation of the victims*). Ezek a problémák azonban elsősorban technológiai, technikai, illetőleg jogi természetűek, és ezért a vonatkozó megoldásokat sem a biztonságpolitika terén, hanem a saját területeken célszerű keresni, kidolgozni.

vizsgálat központi tárgyára utalnak, azaz a szénhidrogén-politikára, nem pedig az energetikai szakmában használatos bevett értelmezéssel általában az összes energiahordozóra vonatkoztatott energiapolitikára. Azon esetekben, amikor ez utóbbi, szélesebb értelemben vett fogalom a megállapítás tárgya, ezt a dolgot külön említeni fogja (pl. „az összes energiahordozót érintő energiapolitika” vagy „az általános energiapolitika”). E fogalom használatának egyszerűsítése és következetes alkalmazása lehetővé teszi, hogy ne kelljen folyamatosan a „szénhidrogén-politika” kifejezést használni.

Módszertanában tehát az elemzés törekszik a fenti szempontok folyamatos követésére: a kettős tagolás, a szénhidrogének ára, a vezetékhálózat kiépítésének kérdése, a földgáz szerepének külön érintése, minden fejezetben, minden korszak elemzésénél következetes.

2.4. A statisztikai megbízhatóság kérdése

A hidegháború ideje gyakorlatának következtében a KGST-országok energiakereskedelmének nyilvánosan hozzáférhető statisztikai adatai egy közgazdasági elemzés számára nem elégségesek. Egy, még a sztálini időkből származó szovjet határozat például egészen a kilencvenes évek elejéig titkosan kezelendőnek nyilvánította az energiakereskedelem meghatározó adatait. Titkosak voltak többek között a KGST-országok egymás közti forgalmára vonatkozó, árubontást is tartalmazó adatok.

A nyilvánosan hozzáférhető számsorok viszont ugyanarra az időszakra vonatkoztatva rendszerint eltérő adatokat közölnek a különböző forrásokban. Ráadásul a KGST nyilvános kereskedelmi adatai más nomenklatúrában álltak rendelkezésre, mint amelyet az ENSZ határozatainak megfelelően a nemzetközi szakirodalom használ. Az összforgalom adatainak országokénti összegzése megtalálható például az ENSZ által kiadott Nemzetközi Kereskedelmi Statisztikai Évkönyvben (*“Yearbook of International Trade Statistics”*). A szocialista országok egymás közti forgalmának adatait a világ többi országával összehasonlítható formában, az árubontással tartalmazó egyik legmegbízhatóbb forrás az ENSZ Havi Statisztikai Bulletinje, a *“UN Monthly Bulletin of Statistics”*. Ez a statisztika a tervutasításos gazdaságokra vonatkozó adatokat nem országoként, hanem hármas tagolásban összesíti (európai KGST-országok, Szovjetunió, ázsiai szocialista országok).

Az adott feltételek mellett az érdemi kutatómunkának tehát meg kell elégednie a nagyságrendi hitelesség biztosításával, a nyilvánosan elérhető KGST-, illetve a területre vonatkozó adatok nyugati szakirodalmi, nem ritkán becsléseken alapuló statisztikák

ismertetésével, és ahol lehet, összevetésével. Ez egy szűkebb értelemben vett szénhidrogénipari, energiakereskedelmi elemzéshez nem adna kellő információt. Az elérhető adatok nagyságrendi megközelítés nagyságrendi térsre adnak lehetőséget. E nagyságrendi pontosság azonban jelen tanulmány alapvetően gazdasági és nemzetközi kapcsolattörténeti szempontú elemzéséhez, elégséges. A rendelkezésre álló adatok a szénhidrogén-termelés és -kereskedelem nemzetközi politikára gyakorolt hatásának nyomon követéséhez kielégítő támpontot adnak.

Végezetül: mivel a tanulmány tárgya megköveteli a gazdaságtörténeti és a külpolitikai események, koncepciók és szempontok párhuzamos figyelemmel követését, a dolgozat gazdaságtörténeti elemzését megelőzően mintegy alapvetésként célszerű felvázolni a tanulmány tárgyának gazdaság- és biztonságpolitikai elméleti kereteit. Ezen elméleti kérdésekkel foglalkozik az I. fejezet, ez képezi a történeti fejlemények áttekintéséhez szükséges elméleti alapokat.

II. 1. 1945–1973: AZ EURÓPAI SZÉNHIDROGÉN-POLITIKA ELSŐ KORSZAKA: AZ ENERGIA-IMPORTÓRRÉ VÁLÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI AZ OLCSÓ OLAJ KORSZAKÁBAN

A hidegháború kialakulásának időszaka szinte egybeesik a modern nyugati piacgazdaságok szénhidrogén-alapúvá válásával. Ez utóbbi folyamat ugyan már 1945 előtt beindult, azonban a maga teljességében csak 1945-tel kezdődően bontakozott ki. ebből a szempontból is különösen érdekes áttekinteni, hogy hogyan alakult a bipolaritásban szembenálló két fél szénhidrogén-ellátásának feltételrendszere.

A hidegháborús feszültség nem kerülte el az olaj- illetve általánosságban az energia-politika területét annak ellenére sem, hogy mindkét szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió is rendelkezett saját szénhidrogén-tartalékokkal. A szénhidrogének stratégiai szerepe miatt nem kontrainuitív feltételezés, hogy a hidegháborús konfrontáció egyik központi területe nagy eséllyel a Közel-Kelet lett volna, ha a két nagyhatalom - vagy a kettő közül legalább az egyik - nem rendelkezett volna saját szénhidrogén-tartalékokkal.

Az energetikai szempontjának jelenléte a hidegháborús erőösszemérésben egyrészt a szénhidrogén-tartalékok illetve termelés adatainak összehasonlításában érzékelhető. A hidegháború kezdetére a két nagyhatalom saját szénhidrogén-termelésének fellendülését mutatják az alábbi táblázatok, előbb nemzetközi összehasonlításban majd 1945 utántól összegezve a nemzetközi trendeket.

1. Táblázat: A világ nyersolaj termelése 1865-1945

Év	USA	Mexikó	Venezuela	Oroszország, Szovjetunió	Románia	East Indies	Perzsia, Irán	Összes többi	Összesen
1865	6,8			0,2	0,1			0,3	7
1875	32,8			1,3	0,3			1,1	36
1885	59,9			38,2	0,5			2,2	101
1895	144,9			126,4	1,6	3,3		35,3	589
1905	369,1	0,7		150,6	12,1	21,5		35,3	589,3
1915	770,1	90,2		187,8	33,0	33,7	9,9	58,9	1,184
1925	2092,4	316,5	53,9	143,7	45,6	70,4	93,3	112,8	2,929
1935	2730,4	110,2	406,2	499,7	169,2	144,4	156,9	317,0	4,534
1945	4,694,9	119,3	885,4	408,1	95,3	26,6	357,6	521,6	7,100

East Indies includes Indonesia, Sarawak, and Burmei.

Forrás: American Petroleum Institute: *Petroleum Facts and Figures: Centennial edition, 1959*. New York, API, 1959 pp. 432-37.

Az 1945-1990 közötti időszak, azaz a II. világháború végétől a hidegháború lezárásáig tartó korszak kőolajtermelésének globális ábrázolása, illetve országonkénti lebontása, a szénhidrogén-alapú gazdaság elterjedésének drámai gyorsaságát jelzi. Ezt ábrázolja a Függelék II.-ben mellékelt 9-es és 10-es diagram.

Ez magyarázza, hogy szénhidrogén-lelőhelyek feletti befolyás kiépítésének, vagy növelésének a szempontja miért jelent meg szinte azonnal az olajlelőhelyek országaival folytatott diplomáciai/politikai kapcsolatok kialakításában is. A hidegháború idején mind a nyugati, mind a szovjet Közel-Kelet politika megfontolások mögött nem kis szerepet kapott, hogy a szénhidrogénkincsekkel rendelkező területeket befolyásuk alá vonják.⁸

A II. világháború végétől kezdődő időszak nemzetközi energiapolitikájának meghatározó eleme az új energiahordozó, a kőolaj árának jelentős csökkenése, majd alacsony szinten való stagnálása volt. A kezdeti áresés két alapvető tényezőre vezethető vissza: egyrészt a háborút követő évek olaj keresletének gyorsan lecsökkent, majd viszonylag alacsonyan stagnáló szintjére, másrészt a kőolajtermelés gyors bővülésére. A kettő eredményeképp a kőolaj termelése és -kínálata huzamosan meghaladta a kereslet szintjét. Ez a nemzetközi kőolajárakat hosszabb távon volt képes alacsony szinten tartani.

A kőolaj és a földgáz ára a szénhidrogénkor kezdetétől fogva a legmeghatározóbb módon gyakorol hatást a szénhidrogén-stratégiá(k)ra, illetve azok változására a kitermeléstől a kereskedelmen át a felhasználásig. A hidegháború e kezdeti korszakának gazdaságpolitikai és nemzetközi politikai fejleményei mélyebb elemzése arra világít rá, hogy a modern nyugati ipar, gazdaság működéséhez egyre inkább nélkülözhetetlenné váló új energiahordozó, a szénhidrogének alacsony áron való elérésének biztosítása lett a hidegháború kezdetének prioritást követelő energiapolitikai megfontolása.

E kezdeti, első korszak lezárását is leginkább egyértelműen az olajár növekedésének felgyorsulásához lehet kötni. A kőolajár növekedése a hetvenes évek elejétől fogva nemcsak gazdaságpolitikai következményeket vont maga után, hanem egyértelmű nemzetközi politikai hatásai is érzékelhetők. Ezen nemzetközi politikai fejlemények miatt e két korszak, az 1973 előtti és az azt követő időszakban a szénhidrogén-politika hatása a gazdaságpolitikára és a nemzetközi politikára világosan elkülöníthető és politikai szempontból feltétlenül el is különítendő. A hetvenes évek leején növekedésnek induló kőolajár jelzi majd a szénhidrogén-politika első periódusát lezáró korszakhatárt.

⁸ Blair, John M.: *The Control of Oil*. New York, 1976, Pantheon.

A hidegháború kezdeti, éles bipoláris feszültségekkel terhelt időszakában a nyugati piacgazdaságok gyors modernizálódásának, nagyléptékű fejlődésének meghatározója volt a szénhidrogén-alapú ipari hatékonyságbeli ugrás. Ennek alapfeltétele az olajellátás megfelelő szintjének biztosítása volt. Ugyanekkor a szénhidrogén-termelés a Szovjetunióban is meghatározó tényezővé kezdett válni. Ezért a bipoláris „erőösszemérések” egyik markáns területe általában az energia-, konkrétan a szénhidrogén-termelés és fogyasztás volt.

Azonban a hidegháború elejének a nyugati elemzőket megdöbbentő felfedezése volt annak realizálása, hogy a Nyugat milyen csekély ismeretekkel rendelkezett a Szovjetunióról, mind katonai, mind politikai, mind gazdasági kérdések tekintetében. A szovjet vezetés 1945 után egy olyannyira zárt politikai rendszert hozott létre, melynek következtében a Szovjetunió területén gyakorlatilag lehetetlen volt információt szerezni.⁹ A bipolaritás kezdetén tehát gyakorlatilag alig állt megbízható és friss információ rendelkezésre arra nézve, hogy milyen irányúak a Szovjetunió törekvései. A zárt politikai rendszer gazdasági megfelelője az autarkia bevezetése volt, ami a II. világháború végétől szintén a Szovjetunió vezette gazdasági csoport alapelvévé, meghatározó gazdaságpolitikai koncepciójává vált.

1. Az energiahordozó-váltás hatása: Európa nemzetközi pozíciói újraépítésének gyenge pontja

A kőolajfogyasztás a II. világháborút követően nem sokkal gyors növekedést mutatott a Közös Piac országaiban. Az ötvenes évek második felétől, 1957 és 1962 között, hat év alatt, a felhasznált kőolaj mennyisége több mint a kétszeresére emelkedett.¹⁰ Ugyanakkor szakértői becslések a Nyugat-Európa területén található olajtartalékokat a világ olajkészleteinek csak mintegy 0,92%-ában jelölték meg. Nyugat-Európa kőolajimport-kényszere evidenssé vált.

A kor egyik központi közgazdasági, illetve energiapolitikai témája a nemzeti jövedelem alakulása és az energiafelhasználás közötti összefüggések vizsgálata volt. A gazdasági elemzések az ipari termelés növekedése és az energiafogyasztás között statisztikailag jellemezhető összefüggést azonosítottak. Közgazdasági elemzések támasztották alá azt a tételt, miszerint

⁹ Andrew, Christopher: *For the President's Eyes Only: Secret Intelligence and the American Presidency from Washington to Bush*. New York, 1995, Harper Collins. A szovjet–amerikai kapcsolatok alapvető „újdonsága” először George Kennan híres írásában fogalmazódott meg: Kennan, George {„Mr. X.”}. „The Sources of Soviet Conduct.” *Foreign Affairs*, July 1947.

¹⁰ Számtalan tanulmány született az energiaiimport stratégiai következményeiről. Lásd pl. Jensen, W. G.: *Energy in Europe, 1945–1980*. London, 1967, G. T. Foulis. Az olaj ellátás kérdése a Marshall-tervben is megjelent. Lásd Painter, David: Oil and the Marshall Plan. *Business History Review* 58. Autumn 1984.

minél több energiát minél magasabb hatásfokon használ fel egy ország gazdasága a termelésben, ipari szempontból annál fejlettebbnek tekinthető, annál nagyobb a nemzeti jövedelme. Az energia-felhasználás mutatója mintegy a fejlettség indikátora jelent meg.

2. Az energiafüggés megjelenése: energiaexportőrből energiaimportőrré válni

Az energiahordozó-váltás Európa számára az egyik legnehezebb történelmi pillanatban következett be, akkor, amikor a II. világháborút követő gazdasági újjáépítés gyakorlatilag Európa minden országában minden rendelkezésre álló erőforrását igénybe vett. Ráadásul az új energiahordozóból Európa egyik országában sem állt elegendő saját tartalék rendelkezésre.¹¹ Európa minden országának jelentős szénhidrogén-import szintet kellett biztosítania a gazdasági talpraállás, fejlődés érdekében.

Ezért a Nyugat-Európa energiagazdálkodásában a második világháború után lezajlott energiahordozóváltás szinte elkerülhetetlenül külgazdasági koncepcióváltást is követelt. A két világháború között a nyugat-európai országok jelentős energiaaktívummal rendelkeztek, nyersolaj-behozatalukat más energiahordozók, elsősorban a kőszén exportjával fedezték. Sőt, az energiahordozók külkereskedelmi forgalmának egyenlege is aktív volt.

A második világháború után azonban ez az energiamérleg egyre inkább passzívvá vált, folyamatosan nőtt az energiahordozók importja, az energia külkereskedelmi forgalmának mérlege pedig évről évre növekvő passzívumot mutatott.¹² Az ötvenes évek második felére már alapvető problémaként jelentkezett Nyugat-Európa növekvő energiadeficitje.

Az energiahordozó-váltás, a szénhidrogénekre való átállás hatására egyre nagyobb passzívumot mutató európai energiakereskedelem sürgetően szükségessé tette az energiapolitika alapvető irányainak átgondolását. Az energiaszükségletek nagy arányú növekedésével Nyugat-Európa számos országa már az 1930-as évekre megszűnt energiaexportőr lenni. A kontinens országai 1955-re már belföldi energiafogyasztásuk 20%-át importálták, a tendencia azonban az arány további növekedését jelezte.

Az energia-import mint alapvetően külkereskedelmi folyamat politikai támogatásának és/vagy védelmének meg kellett jelennie az európai országok külpolitikájában is. Európa országai

¹¹ Schlesinger, Arthur Jr.: *The Crisis of the Old Order*. Boston, 1957, Houghton Mifflin.

¹² Wiesel István: A Közös Piac energiagazdálkodásának fejlődése az elmúlt években, *Közgazdasági Szemle*, 1964. 1. szám. 108-115.o.

energiaimportőrökké váltak, a folyamatnak szükségképpen hatnia kellett az egyes országok külkapcsolataira, és nemcsak gazdasági, hanem külpolitikai szempontból is.

Energia-exportőrből energia.importőrré válni jelentős külgazdasági koncepcióváltást is jelent. Azonban a külgazdasági koncepcióváltás rövid időn belül a külpolitikai koncepciók alapkérdéseinek átgondolását is elkerülhetetlenné tette.

2. Táblázat: Nyugat-Európa energiaimportja a teljes fogyasztás százalékában

Év	OEEC	Közös piac
1950	14,2	11,2
1951	17,9	14,3
1952	16,0	15,1
1953	16,2	14,0
1954	19,7	16,6
1955	22,9	21,7
1956	25,4	25,9
1957	24,2	25,9
1958	24,0	23,8
1959	27,0	24,2

Forrás: Wiesel István: A Közös Piac energiagazdálkodásának fejlődése az elmúlt években *Közgazdasági Szemle*, 1964. január 11. évf. 108-115.o.

újrafelosztását vonta maga után.

A „nyugati” pozíciók újrafelosztása igen markánsan érzékelhető az angol és az amerikai tőke közép-keleti mozgásában. Az új erőviszonyokat tükrözi a térségben például, hogy míg a világháború előtt az amerikai részesedés a közép-keleti olajkitermelésben 17%, az angol részesedés pedig 76%-os volt, addig ez az arány a világháború után gyakorlatilag szinte megfordult. Az Iráni Konzorcium 1954-es megalakulása után az amerikai tőke részesedése 60%-ra nőtt, míg az angolé 26%-ra csökkent, viszont 12,5%-ra nőtt a francia tőke részesedése, a fennmaradó néhány százalék az olasz és a japán tőke között oszlott meg.¹³ A kialakuló helyzet értékelésében az ekkor formálódó majd hamarosan testet öltő OPEC markánsan jelezte Európa országai energia-függőségének potenciális következményeit.

2.1. Európa pozícióvesztése a Közel-Keleten

A II. világháborút követően a nemzetközi erőviszonyokban beállt változások, Európa nemzetközi térvessztése, az Egyesült Államok és a Szovjetunió közti versengés éleződése érzékelhető a közel-keleti olajpozíciók kialakítására irányuló törekvésekben is. A hidegháborús erőviszonyok kialakulásának külső keretei között ez mintegy mellékesen, de valójában egyáltalán nem elhanyagolható módon, a szénhidrogén-források fölötti befolyás, valamint a kitermelésükben és kereskedelmükben betöltött stratégiai pozícióik

¹³ Többek között e kérdéskör regényszerű de nagyon részletes, nagyszerű áttekintő leírását adja Yergin, Daniel: *The Prize, The Epic Quest for Oil, Money and Power*. London Great Britain, 1991, Simon & Schuster.

2.2. Az OPEC-jelenség: a pro-aktív energiastratégia első konkrét példája

A Kőolajexportáló Országok Szervezete, az OPEC tevékenységének kezdeti időszakában a konkrét lépéseknél fontosabb volt maga az OPEC-jelenség. A fejlemények egy mélyebb rétegű olvasata arra világít rá, hogy az OPEC megalakítása volt az a pont, mellyel a szénhidrogének végképp kiléptek a korábban klasszikusan az energiahordozóknak tulajdonított gazdaságpolitikai szerepből.¹⁴

Az OPEC tevékenységének alapjául szolgált egyrészt az a felismerés, hogy a szénhidrogén-alapú gazdaságban az energiaellátás kérdése nemcsak az energiahordozó-váltás kezdeti szakaszában, hanem ezt követően is, folyamatosan meghatározó. Másrészt az, hogy a meghatározó kulcsfontosságú energiahordozó fellelhetőségének földrajzi egyenetlensége stratégiai egyenetlenséget is okoz: az importőrök hosszú távon kellett a behozatal-kényszerre berendezkedniük, míg az exportőrök hosszútávon számolhattak standard bevételi forrással - és stratégiai erőpozícióval.

A szervezet létrehozásával öltött kézzel foghatóan formát az a koncepció, mely szerint a szénhidrogén-energia stratégiaivá válásával a szénhidrogének az exportőr országok nyomásgyakorlásának eszköztárába kerültek át, s akár a gazdasági, akár adott esetben a politikai befolyásolás potenciális eszközeivé válhattak.

Az OPEC megalakítása jelezte egyben azt az elméleti váltást is, melynek során az „energiastratégia” definíciója kettévált, egymástól eltérő ám egyformán legitim „offenzív” illetve „defenzív” értelmezést kapott. Míg a nyugati, elsősorban energiaiimportőri szempontú megközelítés továbbra is – nagyrészt a korábbi (például az OPEC előtti) gazdaságpolitika logikai keretek között maradván – az energiaellátás biztosítását értette rajta, addig a szervezet létrehozásával, annak koncepciójában egy új, proaktív definíció gyakorlati megvalósítására került sor. Az OPEC létrehozását követően már csak idő kérdése volt, hogy mikor kerül sor ennek az új, offenzív jellegű energiastratégiai koncepciónak a próbájára.

2.3. Geológiai kutatások a kontinensen a szénhidrogénimport-függés csökkentésére

A II. világháborút követően nagyon gyorsan nyilvánvalóvá váló energiahordozó-váltás Európa országai számára oly mértékben az új energiahordozó importálásán alapult, hogy a

¹⁴ Az energiastratégia kétféle értelmezése és ebből fakadóan eltérő definícióját részletesen elemzi az energiabiztonság elméleti kérdéseivel foglalkozó Függelék III.

kontinens országai az importenergia arányának csökkentését már az ötvenes évek elején energiapolitikájuk elérendő céljaként jelent meg.¹⁵ A szénhidrogének importjának csökkentése érdekében fokozták a geológiai kutatásokat a kontinens számos országában.

E kutatások eredményeképp Európa olyan területein találtak nem lényegtelen mennyiségű kőolajat, ahol korábban nem tételeztek fel lelőhelyeket. Európa területén a nyersolajtermelés a legnagyobb mértékű növekedése az NSZK-ban következett be. Az NSZK olajmezői az Elba és a Weser, valamint a Weser és az Ens folyók között húzódnak. Olasz kutatók Szicíliában találtak nyersolajmezőket, az olasz nyersolajtermelés 97%-át ezek az olajmezők adták. Franciaországban az olajtermelés központja Acquitain térsége lett, amely a teljes francia nyersolaj-termelés háromnegyedét adta.

A kőolajtermékek behozatalára kivetett magas vámok olyan árhelyzetet teremtettek, amivel még az aránylag kedvezőtlen hozamú kőolajmezők kitermelése is rentábilis lehetett. A Közös Piac országai ebben a korszakban sokkal több kőolajat dolgoztak fel, mint amennyit a belföldi szükséglet feltétlenül igényelt. A kettő közötti különbséget feldolgozott kőolajtermékként exportálták. Azaz a Közös Piac országai az angol és amerikai monopóliumok által korábban kipróbált olajpiaci módszereket próbálták átvenni.

A kőolajkutatások eredményeképp némiképp föllendült közös piaci kőolajtermelés azonban távolról sem volt elegendő a növekvő igények kielégítésére. A Közös Piac országai szénhidrogénigényének kielégítésére alapvetően továbbra is csak importtal volt mód. Olyan energiastratégia megfogalmazására, kialakítására volt szükség tehát, mely az energiaimport (kül)gazdasági és (kül)politikai következményeit egyszerre kezeli, még mielőtt egy potenciálisan az energiaimportot érintő komolyabb válság ki nem alakul.

3. 1956: a szuezi válság hatása Nyugat-Európa energiastratégiájára

Az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet (OEEC) 1956-ban készítette el az európai gazdaságok gazdasági fejlődésének kilátásait elemző jelentését. A jelentés az energiakérdéssel külön foglalkozott. A jelentés végkövetkeztetése a következő évtizedek gazdasági fejlődése következtében az európai energiaszükséglet oly mértékű növekedését prognosztizálta, ami miatt már komoly gazdasági nehézségek is felléphettek a hagyományos energiahordozókkal való ellátásban még azelőtt, hogy az atomenergia nyújtotta új lehetőségek kiépítésével a helyzetet

¹⁵ Jensen, W. G.: *Energy in Europe, 1945–1980*. London, 1967. G. T. Foulis

kezelni lehetne.¹⁶ Amint nem kevés elemző aláhúzta, az európai olajfüggés nemcsak az európai országok stabilitásának volt achillesi pontja, hanem a teljes Atlanti Szövetségé.¹⁷

Nyugat-Európa gazdasági fejlődésének egyik legproblematisabb időszakaként határozták meg azt az időszakot, amelyben a hagyományos energiahordozók már, a nukleáris energia pedig még nem elégíti ki a folyamatosan növekvő energiaszükségletet.¹⁸ Ebben a nemzetközi energiaellátási szempontból nyilvánvaló kérdésekkel terhelt helyzetben Nasszer egyiptomi elnöknek a szuezi csatorna államosításáról szóló döntése a nemzetközi politikai válság kirobbantása mellett világgazdasági következményekkel járó energiapolitikai válságot okozott. A szuezi válság kirobbanása következtében egy év alatt megnégyszereződtek az olajárak.

A szuezi válság elsődleges hatása, következményei azonban nem elsősorban az olajár emelkedésében keresendők.¹⁹ Hosszú távon lényegesebb az a változás, ami az 1956-os szuezi válságot követő időszak nemzetközi politikai fejleményeiben, a válság politikai következményeiben érzékelhető.²⁰ A már korábban is érzékelhető energiatrendekből és a gazdaságra gyakorolt hatásukból fakadó új felismerés megrázta a nyugat-európai közgazdászokat, külpolitikai szakértőket és politikai döntéshozókat és új megoldások keresését sürgette.²¹

3.1. Az energiabiztonság megrendülése

Elsőként az energiabiztonság kérdésének stratégiai szempontú ártértékelése, markáns előtérbe kerülése figyelhető meg. A közvetlen problémán túl ugyanis az 1956-os szuezi válság következményeként lett először konkrétan érzékelhető az a tény, hogy valójában milyen ingatag alapokon állt az európai országok ötvenes években elindult gazdasági növekedése. Az energia,

¹⁶ OEEC: *7e Rapport Annuel*. Paris, 1956. Rapports Annuels de l'OEEC.

¹⁷ Kapstein, Ethan: *The Insecure Alliance: Energy Crisis and Western Politics Since 1945.*, New York, 1990, Oxford University Press.

¹⁸ Az 1956-os szuezi válsággal és nemzetközi politikai hatásával számos tanulmány foglalkozik. Ezek közül érdekes stratégiai elemzéseket ad például Lloyd, Selwyn: *Suez 1956. A personal Account*. New York, 1978, Mayflower Books; Louis, William Roger – Owen, Roger (szerk.): *Suez 1956. The Crisis and its Consequences*. Oxford, 1989, Clarendon Press; Neff, Donald: *Warriors at Suez: Eisenhower Takes the United States into the Middle East*. New York, 1981, Simon and Shuster; Ambrose, Stephen A.: *Eisenhower: The President*. New York, 1984, Simon and Schuster; Howarth, Stephen: *A Century of Oil, The "Shell" Transport and Trading Company 1897–1997*. London, 1997, Widenfeld & Nicolson, a „Suez and After, 1957–1962” c. fejezetben.

¹⁹ Erről a kérdéstről részletesebben lásd Neff, Donald: *Warriors at Suez: Eisenhower Takes the United States into the Middle East*. New York, 1981, Simon and Schuster; Georges-Picot, Jacques: *The Real Suez Crisis: The End of Great Nineteenth Century Work*. [Trans. W.G. Rogers] New York, 1978, Harcourt; Brace Jovanovich: *Oil Supplies During the Suez Crisis: On Meeting a Political Emergency*. *Journal of Industrial Economics* 6. February 1985, 85–100.o.; Cooper, Chester L.: *The Lion's Last Roar: Suez, 1956*. New York, 1978, Harper & Row. Érdekes még: Browie, Robert R.: *Suez 1956*. London, 1974, Oxford University Press, és Paloczi-Horvath, George: *The Facts Rebel*. Cambridge, 1963, Cambridge University Press.

²⁰ Finletter, Thomas K.: *Foreign Policy: The Next Phase*. New York, 1958, Council on Foreign Relations.

²¹ Lásd pl. Cotrell, Fred: *Energy and Society*. Miami, 1956, Miami University Press.

mint a gazdasági fejlődést meghatározó tényező, egyszersmind konkrét gazdaságbiztonsági veszélyforrásként került a középpontba.²²

Megerősödött az a vélemény, hogy a modern gazdasági egységek fejlődésének meghatározó, nem ritkán döntő kérdése a rendelkezésre álló energia mennyisége. Politikai és gazdasági döntéshozók sora ébredt rá Európában arra a tényre, hogy az energiaválság a nyugati piacgazdaságok valódi Achilles-pontja, amelyből Európán kívüli okok következtében is, Európa által befolyásolhatatlan módon, komoly gazdaságbiztonsági probléma válhat.

3.2. A Közel-Kelet diplomáciai fölértékelése

A szuezi válságról az európai országok által készített külpolitikai szempontú elemzés a gazdaságihoz hasonló meghatározó következményekkel járt.²³ A szuezi válság nemzetközi politikai hatásai között ezért külön ki kell térni az európai energiaimportőr országok közel-kelet diplomáciájának, a Közel-Kelet térségével folytatott külkapcsolatok, átértékelésére.

A gazdaságpolitikai válság mélyebb gyökerei után kutatva az elemzők Nyugat-Európa saját kőolajlelőhelyeinek hiányában a kontinens energiaimport-kényszerét, s ebből fakadóan a külső befolyással szembeni sebezhetőségét hangsúlyozták. Ebben a keretben az európai országok kül- és biztonságpolitikai gondolkodásában minden korábbinál markánsabban jelent meg a Közel-Kelettel kiépítendő jó kapcsolatok stratégiai jelentősége.

A közép-keleti pozíciókért az olajkorszak kezdetétől a nagy nyugati olaj óriásvállalatok között folyó versengés a hatvanas években a közel-keleti stratégiai helyezkedésében folytatódott. Anglia, Franciaország, valamint Európa más államai és az USA is nemzeti energiaipari vállalatok megerősítésével illetve ahjol kellett, létrehozával, törekedtek energiaimportjuk megnyugtatóbb biztosítására. Ezek az országok a hidegháborúban elsősorban egymással stratégiai szövetséget alkottak. Mégis, saját energiaellátásuk szempontjából a Közép-Keleten egymás versenytársai is voltak. Ez a mögöttes szempont érzékelhető például a francia - angol illetve - amerikai szemben állás hangsúlyosabbá válásában.²⁴

Az 1956-os szuezi válság időrendben egyik elsőként manifesztálódott nemzetközi politikai következménye tehát a Közös Piac és a Közel-Kelet kapcsolatainak diplomáciai előresorolása

²² Ezt a kérdést tárgyalja például Finer, Herman: *Dulles Over Suez: The Theory and Practice of His Diplomacy*. Chicago, 1964, Quadrangle Books; Eisenhower to Hoover, Október 8, 1956. *Dulles papers*, White House Memoranda Series, Eisenhower Library, Polster, „The Need for Oil”, chap. 4. valamint Love, Kenneth: *Suez: the Twice-Fought War*. New York, 1969. McGraw-Hill.

²³ Egyik példája ennek Shuckburgh, Evelyn: *Descent to Suez: Diaries, 1951–56*. New York, 1987, Norton.

²⁴ Nash, Gerald D.: *United States Oil Policy, 1890–1964*. Pittsburgh, 1968, University of Pittsburgh Press.

lett. Azaz a szénhidrogénkor első szakaszában az energia- és a külpolitika kapcsolata Nyugat-Európában elsősorban a közel-keleti reláció fölértékelésében, stratégiaivá válásában volt érzékelhető.²⁵ E lassú diplomáciai folyamat azonban nem hozott elég kézzel fogható eredményt, amint azt az 1973-ban kirobbant olajjárvás később jelezte.²⁶

3.3. Erőfeszítések Európa energiamérlegének diverzifikálására

Az 1956-os közel-keleti válság egy további következményeként fogalmazódott meg Európa energiamérlegének diverzifikálásának célja. E kérdésnek alapvetően három jelentősebb kimenete volt: visszafordulni a szén-fogyasztás növelésének kérdése felé, illetve a nukleáris- vagy a földgáz energia arányának növelése. A szén-szénhidrogén vita Nyugat-Európában jelentős politikai viharokat kavart, hiszen a II. világháború előtti nagy szénbányász központok termelésének csökkentése nagy társadalmi feszültségeket szült. A nukleáris energia arányának növelése komoly biztonsági kockázatokat vetett föl ami miatt Franciaországon kívül nem is igen sikerült áttörést elérni ebben a kérdésben. A földgáz-termelés kérdése külön figyelmet érdemel a hatvanas években nagyobb lendületet vett geológiai kutatások eredményeinek következtében.

3.4. Az energiaimport csökkentésének eszköze, a szén-szénhidrogén vita

Az ötvenes évek energiapolitikai vitái következtében a kontinensen folytatott szénhidrogén-kutatások beindítása mellett természetes módon került újra előtérbe Európa saját energiahordozójának, a szén használatának kérdése – immár azonban elsősorban mint a szénhidrogén-import csökkentésének egyik módja. Ha a szénhidrogén-import és hatásainak kérdése tekinthető a korszak egyik nagy energiastratégiai dilemmájának, akkor feltétlenül a szén-szénhidrogének megfelelő arányának a megtalálása volt a kor „másik” nagy energiabiztonsági dilemmája.

A nyugat-európai energiaellátásban a szénhidrogéneket az ötvenes évek végéig még lehetett elsősorban kiegészítő szerepben értelmezni, a hatvanas évektől kezdődően azonban már nem.²⁷ A

²⁵ Többek között ekkor lépett piacra az olasz állami tulajdonú *ENI (Ente Nazionale Idrocarburi)* és a *Cie Francaise des Pétroles* is, stb.

²⁶ Yergin, Daniel: *The Prize, The Epic Quest for Oil, Money and Power*. London, Great Britain, 1991, Simon & Schuster. Valamint CIA: „Middle East Oil”. *NIE 30-60*, November 22, 1960, 83-542-9, paper 12-17, *Cabinet Minutes*, July 25, 1958, *Whitman Files*, 1953-1961, Cabinet Series, Box 11 („Dangerous situation”), Eisenhower Library. NA 861.2553: Sundt to Department of State, January 28, 1954, 1-2854, February 3, 1954, 2-354, RG59, NA Wall, Exxon, 332. o.

²⁷ A Közös Piac országaiban egyik leggyorsabban fejlődő ágazat a villamosenergia-termelés volt, amely jóval felülmúlva a többi energiatípus termelésének alakulását és fejlődési ütemét, 1950 és 1962 között 161,8 %-kal nőtt.

szuezi válság elemzése folyamán azonban ismét előtérbe kerültek a szén-felhasználás melletti érvek, csak immár új köntösben: az energiamérleg diverzifikációjának eszközeként, mintegy az olajimport-függés csökkentésének stratégiai eszközeként. A szénbányászat megmentése ezzel már nem gazdasági, illetve társadalmi, hanem elsősorban energiabiztonsági kérdésként jelent meg.

A szén azonban a kőolajjal folytatott versenyben ekkorra már mind műszaki, mind gazdaságossági szempontból elvesztette korábbi hegemon pozícióját. Ráadásul Európa szénbányáinak kitermelési költségei és termelékenysége sokkal rosszabb eredményeket mutatott, mint az amerikai szénbányászaté.²⁸ A szénbányászat nemzetgazdasági mértékű korszerűsítése ezek következtében már semmiképp nem lett volna gazdaságos.²⁹ Ezzel a szénnek, mint energiahordozónak a válsága mind technikai, mind gazdasági értelemben egyértelművé vált. A Közös Piac országainak szénkészletét továbbra is fontos energiaforrásként tartották számon, azonban egy izoláltan energiabiztonsági döntéssel a gazdaságossági problémákat nem lehetett megoldani. A „szén vagy szénhidrogének” energiagazdasági dilemmája rávilágított, hogy a szénhidrogén-import csökkentésének energiabiztonsági célja nem (sem) bizonyult járható útnak a szén aránya növelésének érdekében. Nyugat-Európa nagy energia-fogyasztó országainak energiapolitikai megfontolásaiban a gazdaságosság szempontjainak jelentősége – szerencsére – a prioritások között maradt.

3.5. A szovjet szénhidrogén-import mérlegelése

A Közös Piac nyersolajimportjának szűk területi fókuszának következménye a nyugat-európai kőolajimport egyoldalú közel-keleti függése volt. Ennek csökkentésére elkerülhetetlen kérdés volt a kőolajimport-forrás diverzifikálásának mérlegelése. A szuezi válság “csak” a kőolaj szállításában okozott fennakadásokat, a termelésben nem, mégis közvetlen hatással volt Nyugat-Európa gazdasági életére. Súlyos következményekkel járna a Közös Piac nagy energiaigényű gazdaságai számára, ha magában a termelésben következne be fennakadás, és csak az ekkor jóval drágább észak-, illetve a dél-amerikai kőolaj importjára lehetne számítani, jelezték elemzések.

De még ez a rendkívül gyorsütemű növekedés sem volt elég arra, hogy a Közösség belső villamosenergia igényét kielégítse, és jelentős mennyiségű elektromos energiát kellett a Közösség országainak importálnia harmadik országokból. 1950-hez képest 1960-ra a Közös Piac villamosenergia-külkereskedelmének passzívuma 241,6 %-kal növekedett. Lásd: Wiesel István: A Közös Piac energiagazdálkodásának fejlődése az elmúlt években. *Közgazdasági Szemle*, 1964. 1. szám. 108-115- o.

²⁸ Angliában például míg 1924-ben a kitermelés alatt lévő szénréteg átlagos mélysége 330 méter volt, az ötvenes évek végére már elérte a 400 méteres mélységet. Az 1947 után megnyitott mezők mélysége pedig 550 métertől a 900 méterig terjedt.

²⁹ Vietor, Richard H. K.: *Energy Policy in America Since 1945: A Study of Business-Government Relations*. Cambridge, 1984, Cambridge University Press.

Mindezek a megfontolások elkerülhetetlenné tették a kőolajimport forrásai diverzifikálásának igényét.

Ez a kontinens több importforrásból származó energiaellátása kiépítésének szükségességét húzta alá. A szuezi válság következtében ugyanis azzal is szembe kellett nézni, hogy a szénhidrogénekre való átállás nemcsak az európai országok világpolitikai súlyvesztésének egyik jelentős faktora, hanem ráadásul egy olyan térségtől teszi közvetlenül függővé a kontinens országait, melyben a nemzetközi súlyuk nem meghatározó, és amelyet még a nagy európai országok sem képesek önmagukban befolyásolni. Energiaellátása stabilitásának érdekében tehát Európának a mindenkori nemzetközi folyamatokkal folyamatosan számolnia kellett.

Az egyoldalú közel-keleti függésből származó nyomás enyhítésének érdekében elkerülhetetlenül felmerült a több forrásból származó energiaimport kialakításának kérdése. Azaz az 1956-os olajellátási, energiabiztonsági „előválság” külpolitikai következményeket is vont maga után: fel kellett térképezni, honnan, mely más forrásból lehet rentábilis módon növelni a kontinens országainak szénhidrogén-importját.

Az alternatívák száma nem volt túl nagy. A szovjet kőolajszállítások esetleges elindításának mérlegelése ugyan pusztán gazdasági szempontból kézenfekvő lehetett volna, a szállítás beindítása, arányának növelése azonban a hidegháborúnak ebben az éles feszültségekkel terhelt időszakában súlyos stratégiai következményekkel járt. Az 1956 októberi magyar forradalom véres leverése és a szovjet katonai bevonulás idején ismételten nyilvánvalóvá tette, megerősítette a bipolaritásról alkotott szovjet elképzelések és gyakorlat realitását.

A hidegháború stratégiai elemzése határozottan a szovjet kőolajszállítások elleni érveket erősítette. Ennek ellenére azonban a Közel-Kelettől való egyoldalú függés csökkentése érdekében a Közös Piac néhány országa – így elsősorban Olaszország, Németország és Franciaország – a Szovjetunióból való nyersolaj behozatala mellett döntött.³⁰ A szállítások megkezdését az importvolumenek évről évre való növelése követte.

Elsősorban Németország és Olaszország vásárolt a hatvanas évek folyamán már jelentős mennyiségű kőolajat a Szovjetuniótól. Ez komoly kritikát váltott ki saját szövetségeseiktől. Olaszországot az *ENI* vállalat és a Szovjetunió közti olajkereskedelmi egyezmény aláírása miatt a nyugati sajtó egyenesen „a szabad világ árulójának” nevezte.³¹ A közép-keleti kőolajfüggés csökkentésére kezdeményezett külgazdasági politika az adott hidegháborús nemzetközi keretben az atlanti reláció egyik első belső feszültségéhez vezetett.

³⁰Rondot, Jean: *La Compagnie Francaise des Pétroles*. Paris, 1962, Plon.

4. A saját földgázlelőhelyek felfedezésének hatása Európa energiabiztonsági koncepcióira

A szénhidrogén-import csökkentésének érdekében a nyugat-európai országok folyamatos geológiai kutatások útján is törekedtek energiadeficitjük saját szénhidrogén-források alapján való fedezésére. A sikertelen kőolajkutatási eredményeket az ötvenes évek végén végre siker koronázta, jelentős földgáztartalékok felfedezése követte. Nyugat-Európában elsőként a Pó völgyében, majd a franciaországi Lacqban indult meg a földgáztermelés néhány milliárd m³-rel. Eleinte úgy tűnt, a kontinensen Olaszország rendelkezett a legnagyobb készletekkel, de a franciaországi lacqi földgázmezők feltárása is nagy várakozásokat keltett. A földgáztartalékok az ötvenes évek végéig elsősorban Franciaország és Olaszország nemzetgazdaságában játszottak fontosabb szerepet. A földgáztermelés ötvenes évekbeli statisztikáiban Hollandia még nem is szerepelt. A hollandiai gáztartalékok felfedezéséig a Közös Piac országainak földgázfogyasztása valójában nem volt számottevő.

1959-ben azonban felfedezték az addig ismert legnagyobb európai földgáztelepeket a hollandiai Gröningen mellett, Schlochteremnél. Az óriási készleteket tartalmazó földgázmező éves termelése rövid időn belül több tízmilliárd m³-es nagyságrendű lett.³² Miközben tehát a Közös Piac országainak területe kőolajban szegény volt, addig relatíve jelentős földgáztartalékokat fedeztek fel.

A földgáztartalékok 1959-es felfedezése azonban jelentős, mintegy 3 billió m³-es saját földgázkincshez való hozzáférést jelentett Európában. Az ekkor elindult földgáztermelés eredményeképp Hollandia 1972-re a világ negyedik földgáztermelő országa lett. E felfedezés következtében 1972-re a kitermelt földgáz jelentős része az új földgáztermelő országokból, elsősorban Kanadából és Hollandiából származott.

Az ugrásszerű termelésbővítés egyik jelentős tényezője éppen a földgázmező földrajzi elhelyezkedése volt. Mivel a nyugat-európai iparvidék közvetlen szomszédságában fedezték fel, a

³¹ Ezt idézi például Fadhel, Hasab: Új fejlemények a közép-keleti olajtermelésben. *Közgazdasági Szemle*, 1964. IV. sz. 1495—1507. o.

³² A felfedezett mezőt kezdetben mintegy 1100 milliárd köbméter gázt tartalmazó tárolónak becsülték. 1963-ban a földgázvagyon kitermelésére amerikai részvénytársasággal kötött megegyezést meg a holland állam. Az ESSO és a Shell így 30-30%-ban részesedett a vállalkozásból. Lásd: Wiesel István: A Közös Piac energiagazdálkodásának fejlődése az elmúlt években. *Közgazdasági Szemle*, 1964. 1. szám. 108-115. o.

holland földgázt nagyon kedvező feltételekkel lehetett eljuttatni Európa korábban kiépített nagy ipari központjaiba, és értékesíteni a kontinens nyugati felében.

3. Táblázat: A Közös Piac földgáztermelése, 1950-1960

Év	Termelés (milliárd m ³)	Nem energia- felhaszná- lás
1950	0,8	0,3
1951	1,3	0,7
1952	1,8	1,0
1953	2,7	1,3
1954	3,5	1,5
1955	4,4	1,9
1956	5,5	2,3
1957	6,1	2,7
1958	6,7	2,9
1959	9,4	3,4
1960	10,6	4,0

Forrás: Wiesel István: A Közös Piac energiagazdálkodásának fejlődése az elmúlt években *Közgazdasági Szemle*, 1964. január 11.

Az évtized másik új európai földgáztermelője Anglia lett. Hollandiához hasonlóan itt is a hatvanas évek közepén kezdődött meg a földgázkitermelés, szintén tenger alatti lelőhelyek kiaknázásával. Ezek eredményeképpen Anglia 1972-ben már mintegy 25 milliárd m³ földgázt termelt.³³

A közvetlen energia-felhasználási előnyök mellett azonban hosszabb távú stratégiai következményekkel is járt Európa földgázlelőhelyeinek felfedezése. A kontinens „saját energiahordozójának” kihasználása érdekében beindított földgázvezeték-rendszer stratégiai szerepe az energiamérleg kiegyensúlyozottabbá tételében közvetlenül mutatkozott meg.

Ennél azonban jóval hosszabb távú hatást fejtett ki a felfedezések hatására beindult jelentős földgáz-vezetékhalózat kiépítése Nyugat-Európa nagy ipari központjai felé.³⁴ A

felfedezett földgáztartalékok azonban a szénhidrogén-import csökkentésének eszközét jelentették: a földgáz mint „saját szénhidrogén” szerepének stratégiaivá válásával az európai földgáz-vezetékrendszer kiépítésével hosszú távon meghatározták Európa országai energiamérlegének földgáz-preferenciáját.

5. A Közös Piac energiapolitikájának első korszaka, 1951–1973

Az egyes európai államoknak a szénhidrogénekre való átállásban hozott nemzeti energiapolitikai döntései mellett nem lehet alábecsülni a korszak európai integrációs döntéshozatalának energiapolitikai elemzését sem. A kontinens II. világháború utáni alapvető, új politikai kereteinek kialakítására irányuló, és e tekintetben Európa XX. századi történetének alakításában meghatározó szerepet játszó dimenzió, az európai egységesülés, energiapolitikai vetületét, a Közös Piac energiapolitikáját is célszerű áttekinteni.

³³ Megelőzve ezzel például egy hagyományosan nagy földgáztermelő országot, Romániát, amely az ötvenes évek közepéig még világviszonylatban a harmadik helyen állt. Románia 1972-ben 22,3 milliárd köbméter földgázt termelt.

³⁴ Az ekkor elindított szénhidrogén-vezetékrendszerek kiépítéséről lásd bővebben: Függelék IV.

Különösen annak fényében fontos ez, hogy az európai integráció elindulását meghatározó három dokumentumból kettő is az energia kérdésével foglalkozott: az 1951-es Párizsi Szerződésből mind az Európai Szén- és Acélközösség, mind az 1957-es Euratom szerződés alapvetően energiapolitikai jellegű nemzetközi dokumentumok.

Ezekben a kezdeti dokumentumokban azonban az energiapolitikát „fordított” módon alkalmazták: a kontinens biztonságpolitikai kihívására adott válasz meghatározóan energiapolitikai jellegű. Ezek a dokumentumok arra adnak példát, amikor nem az energiabiztonság kérdése követelte meg a külpolitika, a stratégiaalkotás reakcióját, hanem fordítva: egy alapvetően biztonságpolitikai kihívás kapott energiapolitikai megoldást.

Ám még ha ez a reláció az európai egyesülés elindításakor ilyne értelemben „fordított” volt is, alapvetően mégis ugyanaz a logika tükröződik e dokumentumokban, ugyanazt a tételt igazolják, amelyet jelen elemzés kiinduló téziseként felvázoltunk: hogy az energiapolitika által generált folyamatok valóban képesek hatni a politikai fejleményekre.

Az 1951-es Párizsi Szerződés, amelyből az Európai Szén- és Acélközösség, valamint az 1957-es Euratom megállapodás létrejött, pontosan e célt volt hivatott szolgálni. Azt „várta el” az energiapolitikától, hogy hasson a kontinens politikai dinamikájára – az adott esetben segítse elő a nemzetközi politikai bizalom légkörének kiépülését, majd megszilárdulását.³⁵

Az EGK-ban egységesülő kontinens országainak tehát eme első időszakban alapvetően az energiapolitika kétdimenziós gyakorlata létezett: egy „külső” energiapolitika, ami energiaimportjukra, és egy „belső” energiapolitika, ami elsősorban az EGK-tagállamok egymás közti hagyományos energiakapcsolataira, azaz az EGK-n belüli energiapolitikai kérdésekre összpontosított. Ez utóbbit fejezte ki a Szén- és Acélközösség, valamint az Euratom szerződések aláírása.

Az ötvenes évek EGK-energiapolitikáját a szakirodalom általában kritikával illeti, aláhúзва, hogy a tagországoknak nemhogy közös, de még koordinált energiapolitikája sem volt. Ha azonban érzékelhetővé válik az EGK energiapolitikájának e kettős dimenziója, a közös energiapolitika kérdését is árnyaltabban lehet elemezni. E kétdimenziós megközelítésben az EGK energiapolitikájának „külső” dimenziója valóban negatívan értékelhető, amennyiben ez a közös vagy összehangolt döntéshozatal gyakorlatának hiányát jelenti. Az import-olajellátás kérdése, vagy a földgázhálózat kiépítése nemzeti alapon, nemzeti vállalatok együttműködésében valósult

³⁵ Levy, Walter: *Oil Strategy and Politics, 1941-1981*. Melvin A. Conant ed. Boulder, Colo, 1982. Westview Press
valamint Horváth Zoltán: *Kézikönyv az Európai Unióról*. VI. kiadás. Budapest, 2005, Magyar Országgyűlés.

meg, sőt, nemritkán az egyes európai államok egymás közti versengésében, amint fentebb bemutatottuk, e folyamat szerves részeként.

Az EGK energiapolitikának belső dimenziója azonban egyértelműen sikeresnek mondható. A tagállamok sem az egyik, sem a másik alapvető szerződést nem szegték meg, nem kezelték mellékesként, nem kellett alapjaiban felülvizsgálniuk. Ez a belső energiapolitika akkor is sikeres, ha a sok közös érdek alapján első látásra logikusnak tűnő „külső” EGK-energiapolitika nem is valósult meg az adott korszakban.

Az EGK energiapolitika első korszakának egy fontos törekvése volt a Római Szerződés szellemében az olajpolitika területén az Európai Bizottság a nyersolaj és olajszármazékok szabad mozgásának megteremtése. A kezdeményezések között szerepelt egy közös külső vám (*CET, common external tariff*) meghatározása a finomított termékekre, a francia olajtermékek piacának fokozatos megnyitása, az olajfinomítás és olajelosztás lehetőségeit szűkítő restriktciók feloldása és e területen a kereskedelmi politikák harmonizálása, közös tározási politika kialakítása, az olajfinomítási túltermelés kialakulásának megakadályozása stb. Ezek közül néhányban relatíve gyors sikereket értek el – ilyen volt például a *CET* meghatározása és bevezetése. A többségük azonban nem volt ennyire sikeres. E kezdeményezések sokban hasonlítanak a később, a kilencvenes évek második felében felmerülő és megvitatandó javaslatokra.

Az energiapolitika átfogóbb elveinek kidolgozását egy külön munkacsoportra bízták, amelyben mind az Európai Bizottság, mind az EGK, mind a Szén- és Acélközösség, mind az Euratom képviselői részt vettek. Munkájuk eredményeit 1962-ben a Szén- és Acélközösség Tanácsa elé terjesztették, egy a közös energiapolitikáról szóló memorandummal együtt. Előterjesztésük szerint a megteendő lépések célja egy olyan szabad piac megteremtése, mely garantálná a lehető legalacsonyabb árakat, az áruk szabad mozgását és az ellátás biztonságát. A memorandum alapelveit arra a hosszú távú elemzésre alapozták, mely az energiafelhasználásban előre jelezte a szén szerepének csökkenését és az energiaimport növelésének kényszerét.³⁶

³⁶ A hatvanas években folytatódott az energiapolitika alapelveinek kidolgozása, s a munka eredményeképp 1964-ben az Európai Szén- és Acélközösség Különleges Tanácsa (*ECSC Special Council*) egy protokollgyezményt fogadott el. E dokumentum megerősítette, hogy a közös piac keretein belül szükség van az alacsony árakat, a szabad fogyasztói választást, az ellátás biztonságát, valamint a verseny biztosítását célul kitűző közös energiapolitikára. A protokoll azonban annak tudatában készült, hogy e közös energiapolitika kialakításához hosszabb időre lesz szükség. Ezt jelzi például 1968 májusában a közös európai energiapolitikáról beszélve Jean Rey, az Európai Bizottság elnöke hozzászólása az Európai Parlamentben: „Sokan jogosan sürgetik egy közös átfogó energiapolitika létrehozását. A Bizottság azonban úgy érzi, nem lenne bölcs dolog egy perfekcionista terv kidolgozása ezen a területen. Az energiapolitikában létező különbözőségek és a gyors strukturális változások miatt a legtöbb, amit tehetünk, hogy olyan általános alapelveket dolgozzunk ki, amelyeken elindulva a közös energiapolitika lépésről lépésre haladva kialakulhat.” Idézi: Johnson, Debra – McCann, Kevin: *Energy – EU Energy Policy, An Evolving Agenda*. London, 1997, Financial Times Publication., 8. o.

4. Táblázat: Petróleum-fogyasztás az Európai közösségek országaiban, 1960-1970.

	1960	1965	Növekmény	1969	1970	Növekmény
Franciaország	23,5 Mt	46,5 Mt	14,6%	70,9 Mt	82 Mt	15%
Németország	28,4 Mt	69,1 Mt	19,4%	103,7 Mt	116 Mt	11%
Olaszország	18,5 Mt	41,6 Mt	17,6%	67,3 Mt	77 Mt	14%
Belg-Lux	6,9 Mt	13,7 Mt	14,7%	20,8 Mt	23 Mt	11%
Hollandia	8,6 Mt	18,1 Mt	16%	21,8 Mt	24 Mt	10%
Össz EGK	85,9 Mt	189 Mt	17,1%	284,5 Mt	322 Mt	12%

Forrás: Activité de l'Industrie Pétrolière 1970, Ministère du Développement Industriel et Scientifique, Direction des Carburants, Paris, p.28.

1968-ban, az EGK létrejötte után tíz évvel tehát a Bizottság a Miniszterek Tanácsa elé terjesztette az *“Első alapelvek egy közös energiapolitika felé”* c. dokumentumát.³⁷ A korábban már kidolgozott alapelvek ismételt hangsúlyozása mellett a Bizottság három cselekvési javaslatot tett. Egyrészt a középtávú politikai irányvonalak meghatározását, energiaelőrejelzések és éves energiaszempontú gazdasági elemzések készítését, hogy az energiapolitikai javaslatok a gazdaságpolitika szélesebb alapirányjaival összhangban fogalmazódjanak meg. Másrészt egy közös energiapiac megteremtését, azaz a versenyszabályok alkalmazását az energiapolitika területén is. Harmadrészt olcsó és megbízható energiaellátás biztosítását szolgáló intézkedések bevezetését, többek között például koordinált szénimport, kőolaj-, földgáz- és nukleáris program elfogadását.

A Bizottság 1972-es memoranduma *“a Közösség energiapolitikájában szükséges fejlődéssel”*, az 1968-as alapelvek kiterjesztéséhez és továbbfejlesztéséhez szükséges lépésekkel foglalkozott. A dokumentum a földgázt és a nukleáris energiát jelölte meg olyan energiaforrásként, melyek leginkább képesek a Közösség kritériumait teljesíteni.³⁸

Azonban már a hatvanas évek végén, az 1973-as olajválságot megelőzően megfogalmazódott az az aggodalom, melyet az EGK energiaellátásával kapcsolatban érzékeltek a tagállamok. Az úgymond *“sellers’ market”*, az eladói piac kialakulásának a jelei a nemzetközi energiapiacon akkor már egy évtizede megfigyelhetők voltak. Az energiaimport a hatvanas évek közepére a Közös Piac energiagazdálkodásának immár strukturális részévé vált.

A korszak végére, 1973-ra, a II. világháború utáni időszakot jellemző európai energiamérleg szinte teljesen az ellenkezőjébe fordult: az EK-tagállamok teljes elsődleges energiaszükségletének ekkor már csak 22,5%-át fedezte szén, 73%-a már szénhidrogénekből

³⁷ European Commission: *First Guidelines for a Common Energy Policy*. Brussels 1968. EC Publication

³⁸ Nagyobb hangsúlyt kapott az energiafelhasználás racionalizálását elősegítő technikai és tudományos kutatások támogatása, és új energiaforrások felkutatása. A dokumentum 46 projektet dolgozott ki, amelyek alacsony energiaárakat és az energiaellátás biztonságát lettek volna hivatottak garantálni.

származott.³⁹ Ez az arány ad magyarázatot arra is, hogy az 1973-as olajválság miért rázta meg olyannyira alapjaiban a nyugat-európai országok gazdaságát.

6. A korszak vége: az alacsony olajárak fenntarthatatlansága és következményei

Az alacsony árak fenntarthatatlanságának korszaka zárult le az olajárak a hetvenes évek elején felgyorsult emelkedésével. Az 1957-től megfigyelhető nemzetközi tendenciák az olajárak alacsonyan tartására, illetve lenyomására az olajcégek és az olajjal rendelkező országok között kialakult verseny következményei voltak. A növelő energia-igények kielégítését szolgáló új olajlelőhelyek fejlesztésének két előfeltétele volt: alacsony költségvonzat, illetve az olajlelőhelyek kitermelésének az olajpiac általános növekedését meghaladó léptéke.

Ugyanakkor sem a nyersolaj, sem az olajtermékek árupiaci alakult még ekkorra ki.⁴⁰ A koncessziók egymást átfedő és egymásba kapcsolódó rendszerének gyökerei a századelőre nyúltak vissza, és a főbb exportáló országok számára azt jelentették, hogy a kitermelés, és ezáltal a piac ellátása és az árak “szabályozása” formális kartelltevékenység nélkül zajlott.⁴¹

A helyzet azonban hosszabb távon fenntarthatatlan volt. A világ olajigénye évi 7-8%-kal nőtt, az alacsony árszint viszont nem tette lehetővé a magasabb költségigényű lelőhelyek kiaknázását. A kizárólag alacsonyabb árú tartalékok kitermelésén nyugvó termelésbővítés geológiai akadályokba ütközött. Felsejlett, majd rövid időn belül kézzel fogható közelségbe került az energiaolló (*energy-gap*) tágulásából fakadó nemzetközi gazdasági, és ebből következően politikai, feszültség lehetősége.⁴²

A hatvanas években már az energiabiztonság egy új aspektusa, a nemzetközi szénhidrogén-tartalékok nagysága is a nemzetközi elemzések középpontjába került.

A hatvanas évek második felétől fogva a gyors ütemű növekedés szükségképpen felvetette a Föld szénhidrogén-tartalékainak kérdését. A szénhidrogének növekvő arányának a nemzetközi

³⁹ Johnson, Debra – McCann, Kevin: *Energy – EU Energy Policy, An Evolving Agenda*. London, 1997, Financial Times Publication, 7. o.

⁴⁰ E kérdésről bővebben lásd Mitchell, John V.: *Energy Policy in an Interdependent World*. In Finon, Dominique – Jacquet, Pierre: *Énergie, développement et sécurité, les cahiers de l'ifri*. Paris, 1999, IFRI, No. 28. Ch. VI. 147–169. o.

⁴¹ Erről az akkoriban heves vitákat kiváltó kérdésről egy jó áttekintést adó tanulmányt tett közzé Edith Penrose: *The Large International Firm In Developing Countries: The International Petroleum Industry*. London, 1968, George Allen & Unwin.

⁴² Mikdashi, Zuahyr M. – Cleland, Sherill – Seymour, Ian: *Continuity and Change in the World Oil Industry*. Beirut, 1970, Middle East Research and Publishing Center.

életre gyakorolt hatását a gazdaságpolitikai elemzések is vizsgálni kezdték. A kialakult helyzetben különösen érzékeny kérdésnek tűnt és stratégiai dilemmák sorát vetette fel, hogy milyen hatással lesz a nemzetközi életre a szénhidrogén-tartalékok csökkenése, esetleges kimerülése. A Föld szénhidrogénkészletének helyzete és tartalékai váltak a nemzetközi energetikai szakmapolitika egyik központi kérdésévé.⁴³ Ezért egy további energiapolitikai következménnyel járó egész nemzetgazdaságokat érintő feladat is körvonalazódni kezdett már a hatvanas évek folyamán: az energiafelhasználási hatékonyság javítása.⁴⁴

A világ nyersolajtermelésében ebben az időszakban jelentős szerkezeti, földrajzi változás ment végbe. Mind a Közel-Keleten kitermelt kőolaj mennyisége, mind a KGST-energiatermelés volumene jelentősen nőtt. 1961-ben a világ termelésének mintegy 15-16%-a származott a KGST-országokból, azaz lényegében a Szovjetunióból. A Közel- és Közép-Kelet, valamint Afrika északi része adta a világtermelés 24-25%-át.

A legfontosabb kérdés amely végül az egész korszak lezárásához is vezetett, az olajár kérdése volt. Ez azonban gyakorlatilag az utolsó pillanatig nem, vagy csak marginálisan került a nemzetközi energiapolitika korabeli témái közé. Holott a kor gazdaságpolitikai elemzései már a hatvanas évek második felétől érzékeltették egy lassú de folyamatos áremelkedési folyamatot, melynek két tényezője az energiaimport növekedése, illetve az importszerkezet átalakulása volt.

A szakirodalom a hetvenes évek elejétől nagyobb léptékűvé váló olajár-emelkedést eleinte a megelőző időszak túlságosan alacsony áraival magyarázta.⁴⁵ A hatvanas évek második felében már csíráiban érzékelhető tendencia az 1970-es évre az olajár jelentős változásának bekövetkezését jelezte. Évtizedek alacsony árszintje után az olaj ára hirtelen emelkedni kezdett. A tendencia 1970-71-re már figyelmeztető erejűvé vált.⁴⁶

⁴³ Amint ezt például az 1967-ben Mexikóban rendezett Kőolaj Világkongresszuson jelezték, ahol a viták középpontjában szintén a szénhidrogén-tartalékok kérdése állt. *International Petroleum Encyclopedia*, 1966. IPE, London

⁴⁴ Az OEEC összehasonlító felmérése szerint ugyanis az energiafelhasználás hatásfoka az Egyesült Államok hőerőműveiben 27-30%-os volt, míg Nyugat-Európában 1950-ben 20,7, és még 1954-ben is csak 23,3%-os. Lásd *Oil & Gas Journal*, 1958. 5. szám. 23. o.

⁴⁵ *Activité de l'Industrie Pétrolière 1970*, Ministère du Développement Industriel et Scientifique, Direction des Carburants. Paris, 15. o.

⁴⁶ Az olaj a hetvenes évekre már nemzetközi, sőt világpiaci keretekben zajló kereskedelem tárgya lett. Ez a világméretű piac befolyásolta az olajárakat is. Az európai olajárat egyre inkább *dekontálták* a Mexikói-öbölből származó ártól, és az ármegállapításhoz kizárólag a Perzsa-öböl referenciapontját használták. A világpiaci árak alakulásában tehát szembeötlő lett az ún. vezérfogyasztói piac meghatározó szerepe. E mellett kialakult egy vezértermelői térség, amelynek gazdaságai jelentős mértékben hatottak az árszínvonalra. A fogyasztói oldalról nézve az olaj árára az energiahordozók más formái hatottak (mint a szén, a földgáz, az atomenergia), illetve az a verseny, amelyet a különböző olajtársaságok egy gyorsan növekvő piac megszerzéséért folytattak. A termelői oldalon azonban az áraknak hosszú időn keresztül az olajtársaságok és a kitermelő államok közti megállapodásokat tükrözték (kitermelési ár, szállítás, finomítás, a kitermelő ország adói, profit).

A hetvenes évek elején az OPEC megalakulásával néhány hónap alatt az olajár összetevőinek nagy részében jelentős változás állt be: mind a kitermelés költségei, mind az olajszállítás költségei, és elsősorban a termelő államokban fizetendő adók nagysága drasztikusan megváltozott. Mindennek az olajra gyakorolt hatása drámai mértékű volt.

TÉRKÉPEK A II.1. FEJEZETHEZ : EURÓPA ENERGIAPOLITIKÁJÁNAK ELSŐ KORSZAKA. LÁSD: FÜGGELÉK V/1.

1. Nemzetközi olajtermelés és -fogyasztás alakulása egyes országok szerint 1940-1978
Forrás: *International Petroleum Encyclopedia*, 1979. London, The Petroleum Economist*
2. A világ nyersolaj termelése 1965-1970 (Production mondiale de pétrole brut)
Forrás: *Activité de l'industrie pétrolière*, 1975. Paris 1975. Ministère du développement industriel et scientifique
3. A világ energia-termelése 1950-1960-1969 (Production mondiale d'énergie)
4. A világ energia-fogyasztása 1950-1960-1969 (Consommation mondiale d'énergie)
5. A világ olajfogyasztása, 1929-1969 (Consommations pétrolières dans le monde)
- 6a. Európai nyersolaj-termelés 1963-1973 (Production de pétrole brut)
- 6b. Európai nyersolaj-import 1963-1973 (Importations de pétrole brut, évolution des importations globales)
7. Európai nyersolaj-import származási hely szerint, 1972 (Importations de pétrole brut, détail par origine)
8. Főbb európai nyersolajvezetékek a hetvenes években
Forrás: *Oil and Gas Journal*, 1975 May OGI
- 9a. Európai nyersolaj- és termékolajvezetékek, 1972.
- 9b. Európai nyersolaj- és termékolajvezetékek, 1974.
10. Olaj Európában (és Észak-Afrikában)
Forrás: *Activité de l'industrie pétrolière. Pétrole 1973*. Paris 1974 Comité Professionnel du pétrole
11. Európai kőolaj-vezetékek és finomítók 1969 (Die Ölleitungen und Raffinerien Europas)
Forrás: *Petroleum Press Service Juli 1969*

* A források az egyes térképek, táblázatok csoportjaira vonatkoznak, mindig az adott forrásból származó utolsó dokumentum után jelezve a hivatkozást.

II. 2. 1945–1973: A KGST SZÉNHIDROGÉN-POLITIKA ELSŐ KORSZAKA: SZÉNHIDROGÉN-KERESKEDELEM „BELSŐ HASZNÁLATRA”

1917-et követően a nemzetközi olajkereskedelem jelentős új tényezője a Szovjetunió olajtartalékainak újfajta „alkalmazása” volt. Az októberi forradalom után a szovjethatalom egy szönte azonnali döntéssel államosította a Royal Dutch Shell helyi befektetéseit, és ezzel egyik napról a másikra kisajátította a bakui olajmezőket.⁴⁷ Ez volt a szovjet államosítás egyik első lépése.

A Szovjetunióban létrehozott olajtröszt a világ egyik legnagyobb vállalkozásaként jelent meg a nemzetközi piacon már az ötvenes évek elején. Fellépését a többi vállalattal szembeni erősen kompetitív megnyilvánulások jellemezték, azonban úgy, hogy a kor nyugati piaci versengésében szokásos piaci kényszerektől és visszatartó kereskedelmi erőktől gyakorlatilag függetlenül tudott föllépni.⁴⁸ Saját export olajárait tetszése szerint szabadon szabta meg, könnyedén ki tudta játszani egyik partnerét a másik ellen, megszorítások nélkül tudott diszkriminálni felvásárlók és ellátók között, és a szovjethatalom politikai céljai szerint tudta fölhasználni az olajexport irányítását.⁴⁹

A nemzetközi közgazdaságtan szakirodalma bőséges anyaggal rendelkezik a „hét nővér”, az első nagy amerikai és nemzetközi olajvállalatok politikai befolyásának növekedéséről, e befolyás alkalmazásáról. Jóval kevesebb elemzés foglalkozik ugyanezen korszak szovjet olajiparának monopolhelyzetével, és az ebből fakadó szinte korlátlan lehetőségeivel. Holott ezekkel a szovjet olajipar a szabad versengést nagyrészt semmibe véve tudott nemzetközi szinten előnyökhöz, elsősorban újabb piacokhoz, jutni.⁵⁰

A szovjet politika és szovjet gazdaság szoros összefonódásának nemzetközi következményei, ezek elemzése csak mintegy érintőlegesen jelent meg az amúgy a politika és az olajvállalatok közti kapcsolat csökkentését sürgető nyugati elemzésekben. Ennek nyilvánvalóan nem kis részben a Szovjetunió zártsága, az ott zajló fejlemények csekély ismerete volt az oka. A hidegháború korszakának egyik legfontosabb jellemzője azonban a két világháború közti

⁴⁷ A Shell vezetője, William Deterding ezt követően minden eszközzel az októberi forradalom elleni amerikai intervenciót támogatta. (Sikertelenül.)

⁴⁸ Rühl, Lothar: The historical background of Russian security concepts and requirements. In Vladimir Baranovsky (szerk.): *Russia and Europe. The Emerging Security Agenda*. Stockholm, 1997, SIPRI, Oxford University Press Inc.

⁴⁹ Ez a vélekedés már a korabeli nemzetközi szakirodalomban is megjelent. The Seven Sisters. *The Petroleum Economist*. London, October 1975. 362–364. o.

⁵⁰ A kevés leírás között igen érdekesítő összefoglalás az olajpolitikának a szovjethatalom emelkedésében betöltött szerepéről Yergin, Daniel: *The Prize, The Epic Quest for Oil, Money and Power*. Great Britain, 1991, Simon & Schuster.

Szovjetunióban már megjelent: a szovjet politika a szénhidrogénkor kezdetén azonnal szoros befolyása alá vonta az energiagazdaságot.

A második világháborút követően kialakult bipoláris világnak a szovjet befolyás alá került európai övezetében gyakorlatilag azonnal, vagy nagyon rövid időn belül érzékelhetővé váltak a nagyhatalmi akarat kifejezésének eszközei: elsősorban a katonai jelenlét fenntartása és a politikai vezetés szovjetbarát kezekbe való átjátszása.⁵¹ A gazdasági nyomásgyakorlás feltételrendszerének kiépítése sem késett sokáig. 1949-ben a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, a KGST létrehozásával a nagyhatalmi ellenőrző mechanizmus a gazdasági szférát is befolyása alá vonta.⁵²

Ezen a szférán belül külön figyelmet érdemel a KGST-tagok szénhidrogén ellátásának kérdése. A bipolaritás kialakulása egybeesett a modern nyugati gazdaságok szénhidrogén-alapúra váltásával. Ez az időbeli egybeesés elkerülhetetlen következménye volt az is, hogy mivel a Közép-Európa országai gazdasági fejlődésének meghatározó döntései kikerültek a térség organikus belső döntési mechanizmusából, a szénhidrogén-korszakba való átlépésüket is, ennek megfelelően, alapjaiban egy külső nyomás, a Szovjetunió gazdasági és politikai érdeke határozta meg.

A szocialista tömb létrehozásától kezdődően minden gazdasági folyamat döntően a KGST-kereteken belül zajlott le, ez azonban nem jelentette azt, hogy a KGST-tagállamok akár egyetlen jelentős kérdésben is döntően befolyásolni tudták volna a hegemon hatalom érdekérvényesítési képességét.

Különösen érdekes azonban ez a KGST-logika a szénhidrogén-kereskedelem alakulásában. Az európai KGST-országok szénhidrogén szegénysége és a Szovjetunió területének szénhidrogén-tartalékai valószínűleg akkor is e két térség egymással való szénhidrogén-kereskedelmének beindítását eredményezték volna, ha Közép-Európa országai nem kerülnek bipoláris függésbe a Szovjetuniótól. A szénhidrogén-kereskedelem a KGST-kapcsolatoknak az a területe, mely mögött valódi gazdasági célszerűség állapítható meg.

A szénhidrogén-kereskedelem KGST-kerete éppen ezért abból a szempontból elemzendő, hogy a bipoláris megkötöttség mennyiben torzította az amúgy nem irracionális szénhidrogén-kereskedelem kialakulását.

⁵¹ MacDonald, Douglas J.: Communist Bloc Expansion in the Early Cold War. *International Security*, Winter 1995/1996.

⁵² Kokoshin, Andrei: *Soviet Strategic Thought, 1917–1991*. Cambridge, MA, 1998, MIT Press.

Még ha tökéletesen célszerű is lett volna tehát a szovjet szénhidrogén-import felé fordulás Közép-Európa országai számára a szénhidrogénkorba való átlépés időszakában, a hidegháború kialakulása következtében létrejött KGST-keret ezt az önmagában racionális lépést sok szempontból irracionálisan, a gazdaság logikájának konzekvensen ellentmondva, nagyrészt a piaci szempontok mellőzésével valósította meg. Az energiapolitika KGST-általi torzítása egyrészt az alternatív beszerzési források kizárásában, másrészt a szénhidrogén-kereskedelemnek egyértelműen az exportőr általi meghatározottságában manifesztálódott.

Ezért nem lehet a keleti tömb szénhidrogén-politikájának elemzését a KGST intézményi kerete nélkül elvégezni. Még akkor is célszerű tehát a vizsgálatban a KGST-keretből kiindulni, ha egyértelmű, hogy mind a geológiai sajátosságoknak, mind a bipolaritás logikájának megfelelően a KGST-szénhidrogén politika alapvetően és meghatározóan a szovjet szénhidrogén-politikát jelenti.

1. A saját szénhidrogénkincs hatása a szovjet stratégiai gondolkodásra

A szovjet szénhidrogén-politika kezdetei az I. világháború előtti Oroszországba vezetnek vissza. Ugyan Oroszország területének legnagyobb része ekkor még geológiailag nagyrészt felkutatatlan volt, az a tény azonban, hogy Oroszország jelentős szénhidrogén-tartalékokkal rendelkezik, már egyértelmű volt a nagy olajvállalatok számára, sőt, a világháború idejének szovjet stratégiai gondolkodásában is. A II. világháborút követően a szovjet hatalom nagy politikai támogatást adott és jelentősen felgyorsította a geológiai kutatásokat és a szénhidrogén-kitermelés fellendítését.⁵³ Mindezek eredményeképp a fűtőanyagkészletek tekintetében a Szovjetunió rövid időn belül a világon az elsők közé került.⁵⁴

A szénhidrogéneket a nemzetközi gazdasági versengés döntő tényezőjeként tartották számon, tehát a hidegháború első pillanataiban már központi figyelmet kapott a szénhidrogén-ellátás jövőjének kérdése. A szénhidrogének a nemzetközi gazdaság mellett a nemzetközi politika figyelmének is a homlokterébe kerültek. A II. világháború után a Szovjetunió területén felfedezett szénhidrogén-tartalékok nagysága stratégiai módon járult hozzá a Szovjetunió superhatalmi elképzeléseinek körvonalazódásához. A Joszif Visszarionovics Sztálin vezette Szovjetunióban a szénhidrogénekre való átállásról szóló döntés nemcsak gyors, de alapvetően és elsősorban

⁵³ Jakovlev, A. A.: *Kőszén, kőolaj, földgáz*. Budapest, 1951, Művelt Nép Könyvkiadó, 161. o.

⁵⁴ Meyerhoff, Arthur: *Soviet Petroleum*, 2. In Jensen, Robert G. – Shabad, Theodore – Wright, Arthur W. (szerk.): *Soviet Natural Resources in the Economy*. Chicago, 1983, University of Chicago Press.

politikai/stratégiai jellegű volt.⁵⁵ Jelentős szerepet játszott ama koncepció megfogalmazásában, mely a Szovjetunió-vezette rendszer autarkióra törekvését a hidegháború kezdetén a bipoláris versengés egyik meghatározó elemévé tette.

A szénhidrogén-tartalékok nagysága, a kitermelés és felhasználás volumene a hidegháborús erőösszemérésben a szovjet stratégiai elemzés és tervezés egyik alapvető elemévé vált.⁵⁶ A bipolaritás kezdetétől fogva megfigyelhetők a szovjet stratégiai megfontolások sora mögött a szénhidrogén-termelés és/vagy –kereskedelem szempontjai.

Ez a stratégiai megfontolás azonban mást jelentett a szovjet befolyásolási szférán belül, és mást jelentett azon „kívül”, a bipoláris erőterben. Ezért a két (belső, illetve külső) energiastratégiai szempont- és eszközrendszert célszerű külön vizsgálni. A hidegháború energiapolitika szempontja szerinti első időszakában a szovjet szénhidrogén-kincs szerepe a „külső,” a bipoláris erőterben elsősorban az önálló, külső erőktől nem befolyásolható szuperhatalmi státusz alappillére volt. Ebben a korszakban a szénhidrogének elsősorban mintegy a szovjet szuperhatalmi imidzs eszközeként jelentek meg, valódi gazdasági/gazdaságpolitikai alkalmazásuk elsősorban „belső használatra”, a KGST-n belüli energia-kereskedelemre irányult, de arra kettős értelemben is.

Ennek a koncepciónak egy szinte 180 fokos fordulata következett be 1973-at követően, amikor a szénhidrogén-kereskedelem elsősorban „külső” használatúvá váltak, amire később még részletesen visszatérünk.

1.1. A szovjet szénhidrogén-export kettős használata a szocialista táboron belül

A szovjet befolyási szféra szénhidrogén-szegénysége már az ötvenes évek folyamán a KGST-kapcsolatok meghatározó elemévé vált. Az ötvenes évek elejétől fogva a szovjet befolyásolás alá vont európai KGST-országok a szovjet szénhidrogén-export biztos felvevő piacait jelentették Moszkva számára. A világpiaci olajárak alacsony szintjénél ennek nem mellékes gazdasági előnyei is voltak Moszkva számára: a befolyásolási szféra piacai stabil, biztos, kiszámítható és tervezhető exportvolumeneket jelentettek, melyeket alapvetően Moszkva, nem pedig egy-egy adott ország energiapolitikája határozott meg.

⁵⁵ Deutscher, Isaac: *Stalin: A Political Biography*. 2d ed. New York, 1966. Oxford University Press

⁵⁶ Természetesen nem a katonai vagy egyéb stratégiai megfontolások kárára, hanem inkább azok kiegészítéseként. Lásd például Raack, R. C.: Stalin Plans His Post-War Germany. *Journal of Contemporary History*, 28, no. 1, 1993.

Az európai KGST-országokba irányuló szénhidrogén-export során ráadásul volumene mellett az ármeghatározásban sem korlátozta egyik tagállam sem a központ, az exportőr érdekérvényesítő képességeit.

Mindennek egy előfeltétele volt: hogy az európai KGST-országok ne akarjanak, ne tudjanak más forrásból származó importszerződést kötni. Ezt eleinte a II. világháború lezárását követően az európai KGST-országokban felállított szovjetbarát kormányok tudták garantálni, de a később beindult szénhidrogénvezeték-építés nagyban hozzájárult a stratégia sikeres kivitelezéséhez. Az európai KGST-országok más piacról való szénhidrogén-beszerzéseinek kizárása ráadásul tökéletesen beleillett a KGST autarkias gazdaságpolitikai gyakorlatába is.

Az olajipar szovjet kormányzati ellenőrzése kezdetben tehát elsősorban az árak meghatározásában manifesztálódott. 1949-ben a KGST létrehozásának retorikai megjelenítése egy a résztvevők számára kedvezőbb kereskedelmi árakat biztosító gazdasági rendszer kiépítése volt. A kedvezőbb szénhidrogénárakra való hivatkozás 1956-tól került még inkább előtérbe, amikor a megalakították a KGST energiakereskedelemmel foglalkozó bizottságát, és nagy volumenben megindult az európai KGST-országokba irányuló szénhidrogénexport.

A valóságban azonban 1973-ig a szovjet kőolajár-rendszer erős diszkriminációt alkalmazott – a KGST-országok ellen.

1955–1960 között az orosz nyersolaj ára a kommunista blokk országokban átlagban 50%-kal haladta meg a nem kommunista országokba irányuló orosz nyersolaj exportárát: az ottani piacokon meghatározott 2,20 \$/hordó átlagárral szemben a KGST országok 3,31 \$/hordó átlagárát fizettek.

Ezen túlmenően a szovjet olajpolitika a kommunista blokkon belül is diszkriminált. 1960-ban például Kelet-Németország 2,60 \$/hordó kőolajárát fizetett, míg Magyarország hordónként 3,06, Kína pedig 2,92 dollárt. Ugyanekkor Nyugat-Németországba szállított kőolaj ára 1,38, Olaszországba 1,41, Japánba pedig 1,34 \$/hordó volt.⁵⁷ A szovjet állami olajvállalat, a szovjethatalom politikai céljait követve és kizárólag saját gazdasági érdekei szerint alakította olajárait.

Az energia-kereskedelem tehát valójában kettős szerepet töltött be a szovjet energia-stratégiai gondolkodásban: Egyrészt szabad kezet adott Moszkvának szénhidrogén-exportjából származó saját költségvetési bevételeinek irányítására, egy amúgy a kőolaj-exportőrök számára kedvezőtlenül alacsonyan stagnáló nemzetközi árak által jellemzett időszakban. Másrészt

egyoldalú függést eredményezett Moszkva szatellit-államai és a központ között a kor egyik legfontosabb gazdaságpolitikai dimenziójában, az energiaellátásban.

A szovjet szénhidrogénkincsek tehát e belső-KGST, de kettős dimenzióban nyertek értelmezést a hidegháború kezdeti, első korszakában. A táboron belüli szénhidrogén-kereskedelem a Szovjetunió javára szolgáló gazdasági előnyök mellett stratégiai szempontból is szovjet érdekek szerint, szovjet stratégiai koncepciók megvalósulását szolgálta.⁵⁷

Ráadásul Moszkva e kizárólagossá tett szénhidrogén-kereskedelem során úgy építhetett ki stratégiai energiaellátási függést exportőr és importőr között, hogy nem terhelte meg saját nagyhatalmi költségvetését túlzottan. Az energia-függés kialakításáért nagyrészt a felvevő piacok fizettek – szemben például a Szovjetunió európai katonai jelenléte fenntartásának költségeivel, bár ennek terheiből is jelentős részt volt képes a nagyhatalmi központ az alávetett államokra hárítani.

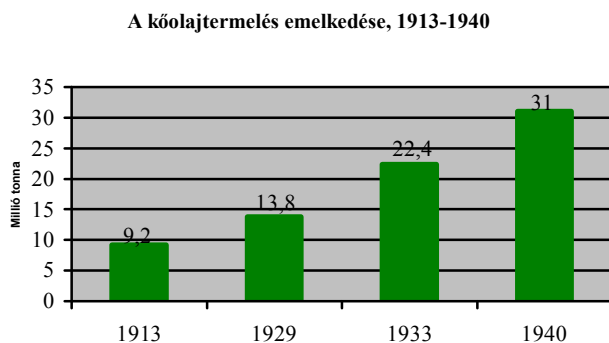
A közép-európai KGST-országok szénhidrogén-ellátása tehát egyszerre szolgált gazdasági célokat, a szovjet szénhidrogén-export biztos és egyoldalúan a szovjet érdekeknek megfelelő felvevő piacaiként, és eredményezett stratégiai előnyt a térség energiafüggésének kialakításával. A II. világháborút követő első időszakban, a szovjet hadsereg közép-európai jelenlétének stabilizálása idején a meghatározó szempontot elsősorban a szénhidrogén-kereskelemből származó bevételek jelentették, de a szénhidrogén-kereskedelem második, stratégiai függést kialakító pillére szintén hamar megjelent. E felismerés már közvetlenül 1945 után érzékelhető az energiapolitikai döntések motívumaként, azonban a KGST-n belül intézményesítve 1956-tól jelenik meg.

A szovjet szénhidrogén-export rendeltetése a KGST-n belül tehát kettősnek volt: egyszerre állt gazdaságstratégiai és stratégiai célok megvalósításának szolgálatában.

⁵⁷ The Seven Sisters. *The Petroleum Economist*, London, October 1975, 362–364. o. A bekezdés többi adata is innen származik.

⁵⁸ A szovjet tervutasításos irányítási rendszer és annak KGST-országokra átvitt technikájáról részletesebben lásd Honváry János szerk.: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 1997, Aula Kiadó.

1. Diagram: A kőolajtermelés emelkedése Oroszország és a Szovjetunió területén, 1913–1940.

Forrás: Jakovlev, A. A.: *Kőszén, kőolaj, földgáz*, Budapest, 1951, Művelt Nép Könyvkiadó, VI. fejezet: Az olaj – a mi kincsünk, 210. o.

1.2. A Szovjetunió előretörésének gazdasági alapja a bipoláris erőterben

Szénhidrogén-tartalékai érzékelésével a Szovjetunió szénhidrogén-kitermelésének történetében jelentős fordulatot következett be a II. világháborút követően. A szénhidrogén-készletek léte és nagysága alapjaiban hatott a szovjet kommunista vezetés saját nemzetközi mozgásterének értelmezésére, nemzetközi politikai elképzeléseire.⁵⁹ Rövid időn belül nemzetközileg elismert tényré vált, hogy a Szovjetunió területén az Egyesült Államokét felülmúló természeti kincsek találhatók.

A Szovjetunióban állami tulajdonban létrehozott és közvetlen állami irányítású olajtröszt a világ egyik legnagyobb monopóliuma lett.⁶⁰ Amikor az ötvenes évek elején nagy olajvállalatként megjelent a nemzetközi piacon, piaci mozgását azonnal erősen kompetitív megnyilvánulások jellemezték.⁶¹ A kor nyugati piaci versengésében szokásos kereskedelmi kényszerektől és visszatartó erőktől szabadon lépett föl. A hatalmas szovjet olajtröszt exportárait saját tetszése szerint szabadon szabta meg, könnyedén **játszotta ki** egyik partnerét a másik ellen. Piaci, külső korlátok nélkül tudott **diszkriminálni felvásárlók és ellátók** között.⁶²

⁵⁹ Gas in the Stalin era. *Petroleum Economist*, September 1996, 31–34. o.

⁶⁰ A nemzetközi szakirodalom érdekes módon csak nagyon érintőlegesen foglalkozik a szovjet olajipar monopolhelyzetével és ebből fakadó politikai lehetőségeinek kihasználásával.

⁶¹ A nemzetközi szakirodalom jellemzi így az akkori szovjet energiapolitikát. Lásd bővebben The Seven Sisters. *The Petroleum Economist*, London, October 1975, 362–364. o.

⁶² Különösen annak fényében nem meglepő a szovjet olajipar agresszív megjelenése, hogy Sztálin világháború utáni terveiben az Európa feletti dominancia kiépítésének - békés úton való - elérése szerepelt. Lásd bővebben Gaddis, John Lewis: *The Cold War. A New History*. New York, 2005, The Penguin Press.

5. Táblázat: Az energiatermelés növekedése 1937–1955

Energiafajta	Szovjetunió		Egyesült Államok		Anglia		Nyugat-Németország		Franciaország	
	1937	1955	1937	1955	1937	1955	1937	1955	1937	1955
Villamos energia (milliárd kilowattórában)	36,4	170,0	146,5	625,0	24,2	87,0	-	76,0	18,3	49,0
Szén (millió tonnában)	128,0	391,0	443,8	448,8	244,3	225,5	-	221,1	-	55,3
Ásványolaj (millió tonnában)	30,5	71,0	73,0	332,8	-	-	-	3,1	-	-

Forrás: *The Petroleum Economist*, May 1957. 57.o.

A szénhidrogén-ellátás biztosítása fontos kérdésként megfogalmazódott már a hidegháború kezdeti szakaszában. Az energiahordozók szerepének drámai növekedése, a szénhidrogénekre való átállás a szénhidrogén-kinccsel rendelkező Szovjetunióban elkerülhetetlenül a biztonságpolitikai kérdések új, tipikusan XX. századi megközelítéséhez, az energiasztratégia átgondolásához vezetett.

6. Táblázat: A Szovjetunió szén-, villamosenergia- és ásványolaj-termelése 1928-1960

Év	Szén		Ásványolaj		Villamos energia	
	Millió tonna	Index : 1928=100	Millió tonna	Index: 1928=100	Milliárd kWh	Index: 1928 = 100
1928	33,4	100	11,4	100	5,0	100
1940	166,0	394	31,0	172	48,2	860
1950	260,0	670	37,9	230	90,0	1700
1955	391,0	1168	71,0	512	170,0	3400
1960	593,0	1775	135,0	1184	320,0	6400

Forrás: Becslések a szovjet sajtó anyagai alapján, *The Petroleum Economist*, May 1957. p.52, 57.

A II. világháborút megelőző időszakban a felhasznált fűtőanyagok 20%-a fa volt, a kőolaj és földgáz nem jelent meg az energiamérlegben. A Szovjetunió területén található geológiai tartalékok felfedezése jelentősen átrendezte ezeket az arányokat. A gazdaságos energiaforrások kitermelésével folyamatosan átalakult a szovjet fűtőanyagmérleg összetétele is. Az olaj és a gáz részaránya a szovjet fűtőanyagmérlegben 1953-ra 22%-ra emelkedett, 1963-ra pedig már megközelítette a 48%-ot.⁶³ A hatvanas évek elejétől azonban a Szovjetunió gazdasági fejlődésének egyik meghatározó elemévé a szénhidrogén-termelés és -fogyasztás vált.⁶⁴

⁶³ Az energiatermelés belső arányainak változása természetesen földrajzi átrendeződéssel is járt. A szén zömét, amely az októberi forradalom előtt a meghatározó energiahordozó volt, Donyeck vidékén termelték. A Szovjetunió keleti területeinek részaránya a széntermelésben 1963-ban 38%-volt. Az olajlelőhelyek viszont a Kaukázusban, főként Baku vidékén, továbbá a Tatár és a Baskír Köztársaságban, valamint a kujbisevi területen voltak. A szovjet olajtermelést eleinte Baku környékével azonosították, mert itt voltak az első jelentős lelőhelyek. Hamarosan azonban Szibériában, Közép-Ázsiában, a Távols-Keleten, sőt az Urálban is újabb és újabb gazdag kőolajtelepeket fedeztek fel. 1962-re már – a térséget „második Bakunak” nevezve – az Ural nyugati sávját tartották a legjelentősebb kőolajtermelő területnek: a Káma folyó vidékét és az attól északra és délre húzódó országrészeket, azaz Tatár földet és Baskíriát sorolták a legjobb lelőhelyek közé. Nem sokkal később a Barátság kőolajvezeték is innen szállította a

7. Táblázat: A Szovjetunió legfontosabb fűtőanyagainak termelése 1913-1963

Év	Szén (Md. t)	Olaj (Md. t)	Gáz (Md. t)
1913	29,1	9,2	0,02
1940	165,9	31,1	3,4
1961	510,0	166,1	60,9
1963	532,0	206,1	91,5

Forrás: *Économie et Politique*, 1955. Paris SciPo 64.o. 14. sz. 19.o

Az 1961-től számított húszéves távlati tervben az SZKP az olaj- és földgáztermelés erőteljes növelését határozta el. A hatvanas évek elejére a gáztermelés megötszörözését, 30 milliárd köbméterről 150 milliárd köbméterre emelését, az olaj és a gáz arányát pedig a fűtőanyag termelésben 51%-ra emelését tűzték ki célul.⁶⁵ A Szovjetunió fűtőanyagmérlegében a szénhidrogének részesedése 1962-re már több mint

40% volt, és a központi terv célkitűzése szerint ennek a hétéves terv végére, azaz 1965-re el kellett érnie a világátlagot.⁶⁶ Sőt a húszéves terv második felében kialakítandó arányok szerint a Szovjetunióban a szénhidrogéneknek az energiaszükséglet kétharmadát kellett fedezniük.

A szovjet területen található szénhidrogénkészletekből a földgáztartalékok mennyiségét 1937-ben mintegy ezer milliárd m³-ben határozták meg. A Szovjetunió gázkészleteiről 1956-ban készített becslések már elérték a 60 ezer milliárd m³-t, 1974-re pedig a 100 ezer milliárd m³-t is. Az 1937. évi kiindulási adat mindössze 0,1-e volt annak a mennyiségnek, amelyet a hetvenes évek közepéig csupán Jakutföldön felfedeztek, és 0,25-öd része a Nyugat-Szibériában felfedezett gáztartaléknak. Hasonló volt a helyzet a kőolaj esetében: a hetvenes évek elejére a Szovjetunió olajmezőinek kiterjedését 12 millió km²-re becsülték, ami a Föld olajat tartalmazó területeinek 40%-át jelentette.⁶⁷

Noha az adatok eléggé megbízhatatlanok, a különböző forrásokban némileg egymástól el is térnek, nagyságrendileg mindenképp jelzik a szovjet szénhidrogén-termelés robbanásszerű növelését. A politikai döntések következtében megfeszített ütemű szovjet olajtermelés növekedése arányait tekintve a hatvanas években a világon a leggyorsabb volt – ennek minden hátrányával együtt. Az erőltetett szénhidrogén-kitermelés eredménye egy olyan rablógazdálkodás lett, melynek következtében a „földben hagyott” vagy elpazarolt szénhidrogén-veszteség szinte fölbecsülhetetlen.

kőolajat összegyűjtése után nyugat felé. A földgáztermelés Üzbegisztánban, Észak-Kaukázusban és Ukrajnában fejlődött leggyorsabban.

⁶⁴ A korszakról igen érdekfeszítő leírást ad Kun Miklós: *Oroszország válaszüton*, Budapest, 2005, Akadémiai Kiadó. A szénhidrogén-politika szempontjából külön figyelmet érdemel a könyv II. fejezete (”Pártutasításra nősültem. Négy szemközt Nyikolaj Bajbakovval”), 290–320. o. Az azerbajdzsáni olajipari főiskolán gyorstalpalóval diplomát szerzett fizikai munkás negyven évig volt a kormány tagja, első kinevezését még Sztálintól kapta, az olajipar „minél gyorsabb fellendítésére”, s ennek alapján tervezte meg később a Volga menti olajmezők, a “második Baku” feltárását.

⁶⁵ Molnár Ferenc: A hétéves terv jelentősége a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok békés gazdasági versenyében. *Közgazdasági Szemle*, 1959. 1. szám, 375. o.

⁶⁶ Cságoj Ferenc: Energiaellátásunk egyik bázisa: a Barátság olajvezeték. *Figyelő*, 1962. október 10.

⁶⁷ Lásd: *OECD Statistics*, Paris, June 1974. OECD.

A Szovjetunió szénhidrogén-termelése a II. világháború után tehát folyamatosan és nagy ütemben nőtt: 1950 és 1970 között mintegy tízszeresére emelték a termelést. Az 1970-ben elért 353 millió tonnás nyersolaj-kitermelést 1974-re 450 millió tonnára emelték, ami szovjet elemzők szerint meghaladta az Egyesült Államok termelését. Így az 1973-as olajárrobbanás idejére a Szovjetunió a világ legnagyobb olajtermelőjévé vált, a világ összes nyersolajtermelésének több mint 15%-át termelte ki.

Még ha az adatokat némileg túl is becsülték, a hatvanas évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió területén a föld ismert olajtartalékának tekintélyes része található meg, amely a nyugati szakértők véleménye szerint is vetekedett a világtermelés egy harmadát szolgáltató Egyesült Államok körülbelül 5,5 milliárd tonnára becsült készleteivel. A Szovjetunió nemzetközi előretörésének, szuperhatalmi státuszának egyik meghatározó pillére, a szénhidrogén-tartalékok jelentős volumene biztosítva volt.⁶⁸

Mindebből azonban az is egyértelműsíthető, hogy a bipoláris világrend idején a nyugati és a keleti tömb központja gazdaság-stratégiai szempontból is teljesen eltérő pályákat választott: a Kelet gazdasági nagyhatalmi pozícióját nem a gazdaság modernizálására, a belső növekedésre, hanem valójában a természeti kincsek, elsősorban a stratégiai energiahordozók birtoklására és kitermelésére alapozta. A két szuperhatalom gazdasági koncepciók szempontjából is gyökeresen eltérő minőségű lett. A bipolaritás két pólusának katonai ereje mögötti gazdasági bázis, amint a gazdaságpolitikai koncepció is, alapvetően eltért egymástól: a Nyugat katonai potenciálja mögött gazdasági *tevékenység*, a Szovjetunió gazdasági ereje mögött a szénhidrogének *birtoklása* állt.

1.3. Szovjet stratégiai energiatermelés: az energiahordozó-váltás KGST-módja

A szénhidrogének felhasználásának erős növekedését mutató nemzetközi trend természetesen a szovjet energiapolitikát is befolyásolta.⁶⁹ Európához hasonlóan az ötvenes évek egyik központi energiapolitikai dilemmája a „szén vagy szénhidrogén” vita a Szovjetunióban is megjelent.

Szovjet szakértők a szénhasználattal szemben elsősorban a földgáz előnyeit hangsúlyozták.⁷⁰ A kérdést végül az 1959-ben tartott XXI. pártkongresszuson a szovjet vezetés is napirendre tűzte. Ekkor még a szénbányászat erősítése érdekében fellépő komoly ellenzői is voltak a szénhidrogén-kitermelés növelésének.⁷¹ Az SZKP XXI. kongresszusán azonban Nyikita Hruscsov szovjet

⁶⁸ A sztálini rendszer nemzetközi vonatkozásainak, nemzetközi hatásainak elemzését lásd Szentés Tamás: *A kelet-európai átalakulás és a világgazdaság*. Budapest, 1990, Aula Könyvkiadó – Kossuth Könyvkiadó.

⁶⁹ Day, Richard B.: *Cold War Capitalism: The View from Moscow. 1945–1975*. Armonk, NY, 1995, M. E. Sharpe.

⁷⁰ Jerofejev, N. Sz. – Vaszilijev, V. G.: *Geologija Nyefti*, 1959. 1. szám. 43.o.

⁷¹ A Központi Bizottság beszámolója az SZKP XXI. Pártkongresszusának.

főtitkár a szovjet szénhidrogénkincs nagyságára hivatkozva meghirdette a „szénhidrogénekre való áttérést”, a szénhidrogének szerepének növelését.⁷² Hruscsovnak a kongresszuson tartott beszámolója utasítását követően a hatvanas évek elejének (nép)gazdaságfejlesztési adatai már azt kellett, hogy mutassák, hogy a Szovjetunió utolérte az Egyesült Államokat.⁷³

Nyugati elemzők ugyanakkor kérdésesnek látták, hogyan tudná Moszkva elérni a valóban monumentális növekedést, különösen annak fényében, hogy 1956 volt az az év, amikor a Sztálin által már 1937-re kitűzött ipari termelési célokat sikerült megvalósítani.⁷⁴

A szovjet/KGST energiapolitika a gyakorlatban tehát azt jelentette, hogy politika, még pontosabban stratégiai döntés húzódik az energiapolitikai döntések mögött. Politikai döntés született az energiahordozó-váltásról, központi döntéssel “ösztönözték” a szénhidrogénekre való átállást a szén vagy szénhidrogén vita során, határozták meg irányát és sürgették ütemét.

A KGST-együttműködés energetika oldalának kiépítésében is megfigyelhető a KGST-kereskedelem tipikusan sugaras jellege. A kis KGST-országok intenzív gazdasági kapcsolatokat csak a hegemon Központtal, a Szovjetunióval ápoltak, egymás közti kapcsolataik jóval kevésbé voltak intenzívek. Egymással való összforgalmuk is jelentősen elmaradt a Szovjetunióval folytatott kereskedelmük értékétől. E sugaras jellegű kapcsolatrendszer kialakításában és főleg megtartásában több tényező is szerepet játszott.⁷⁵

A szovjet-KGST energiakapcsolatokat ez a sugaras jelleg határozta meg annak ellenére is, hogy a vezeték déli ágát az első időben leágaztatták Magyarország irányába. A leágazások ugyanis nem jelentették az érintett KGST-tagok egymás közti energiakereskedelmének kialakulását. A szénhidrogénforrás központja egyértelműen a Szovjetunió maradt, s minden KGST-tagállam elsősorban – sőt kizárólag – ettől függött. Ez a megoldás ugyan hosszú távon az exportőr stratégiai mozgásterét jelentősen bővíti, rövidtávon azonban jóval költsége-igényesebb.

⁷² A tüzelőanyag területén, mondta Hruscsov, “határozott törekvésünk, hogy mindenekelőtt az olaj, a gáz kitermelését és feldolgozását fejlesszük”. A pártkongresszus az átállás ellenzőit elítélve a következő hétéves terv elsődleges feladataként előírta: “Meg kell változtatni a szovjet gazdaság energiamérlegében jelenleg fennálló arányokat, és pedig oly módon, hogy a fűtőenergia nagyobb mértékben a szénhidrogénekből, kőolajból és földgázból származzék”. A Központi Bizottság beszámolója az SZKP XXI. Pártkongresszusának. Valamint Taubman, William – Khrushchev, Sergei – Gleason, Abbot (szerk.): *Nikita Khrushchev*. New Haven, CT, 2000, Yale University Press.

⁷³ Bővebben: Central Committee wants crude production increased 91%, refining capacity doubled by 1960. *Oil and Gas Journal*, January 30, 1956. 137. o. Valamint Beschloss, Michael R.: *The Crisis Years: Kennedy and Khrushchev, 1960–1963*. New York, 1991, Harper Collins. Továbbá erről értekezik például Keltei György, a Kőolajipari Tröszt főgeológusa: A Szovjetunió leggyorsabban fejlődő iparága: a földgáztermelés. *Figyelő*, 1959. 12. sz. 6. o.

⁷⁴ A sztálini energiapolitikai célkitűzéseivel a nemzetközi szakajtó is rendszeresen foglalkozott, például: Russia Sets New Goals. *Oil and Gas Journal*, January 23, 1937. 50. o.

⁷⁵ Ezek közül az egyik a hidegháború kezdetétől fennálló nyugati technikai embargó volt, ami kizárta a Szovjetuniót az olajipar számára kulcsfontosságú gépek és berendezések legális nyugati importálásának lehetőségétől. Ezeket Moszkva elsősorban a KGST országain keresztül tudta csak beszerezni. Nem kis részben állt ez a kisebb KGST-

A szénhidrogének növekvő stratégiai súlya, a szovjet szénhidrogénkincs nagysága, valamint a Varsói Szerződés európai országainak szénhidrogén-szegénysége következtében már az ötvenes években új dimenzióval bővült a Szovjetunió közép-európai jelenléte és kapcsolatrendszere. Egyértelművé vált, hogy a megfelelő olaj- és földgázvezeték-rendszer kiépítésével a Szovjetunió nemcsak katonailag tudná biztosítani közép-európai jelenlétét, hanem azzal is, hogy a térség a szovjet szénhidrogén-termelés „természetes” piacává válna, ahol a feltételek, nem utolsósorban az árak, megszabásában Moszkva nagyhatalmi súlya természetes módon dominál. A gazdaságilag előnyös folyamat egyben energiafüggésbe is hozza az érintett országokat.

A szénhidrogén-kereskedelem leginkább költség-hatékony módja, a csővezetékes szállítás építésének jelentős költségvonzata szovjet részről szükségessé tette a vezetéképítési költségek áthárításának, vagy legalább a közös vezeték építésének lehetőségét. A szovjet szénhidrogén-politikának tehát már kezdeti szakaszától fogva alapvető feladata volt e hatalmas és egyre növekvő távolságok áthidalása.

Az 1965-ös évre tervezett olajszállítások lebonyolításához korabeli számítások szerint távvezetékrendszer nélkül 600 ezer 25 tonnás vasúti tartálykocsira lett volna szükség.⁷⁶ Ugyan a csővezeték-építést a szovjet propaganda két-három év alatt megtérülő vállalkozásként hirdette meg, a beruházás azonban még így is jelentős terhet jelentett a szovjet költségvetés számára.

A szovjet szénhidrogénkincs stratégiai kiaknázásának két jelentős nehézséggel kellett szembenéznie. Egyrészt egyre növekedett a képességbeli szakadék a szovjet olajtermelés és olajfinomítás között. Másrészt nagy és tendenciájában egyre növekvő földrajzi távolság választotta el az olaj- és földgázlelőhelyeket a felhasználás potenciális célpontjaitól.⁷⁷

Mind a vezetéképítés, mind a szükséges technológiai fejlesztés költségvonzata igen magas volt, és a szovjet költségvetés egyre kevésbe tudta ezt fedezni. Kézenfekvő megoldást jelentett az energiatermelés elsődleges piacaként megjelenő KGST-országok bevonása a vezetéképítésbe, vagy legalábbis annak költségeibe.

A csővezeték építési költségeinek kérdését a KGST-n belül nagyhatalmi szóval meg lehetett oldani. A KGST a tagországok szénhidrogén-szükségleteit szolgáló kapacitások fejlesztése során

országokban a szovjet gépvásárlások nagyarányú növekedése mögött - aminek gyakorlatilag egyetlen lehetséges ellentétele szintén a szovjet nyersanyagszállítás volt.

⁷⁶ Ez nem csupán a kocsipark növelését, hanem a régi vasúthálózatok kapacitásának bővítését, sőt új tehermentesítő vasúti vonal(ak) építését is szükségessé tette volna. Az előzetes számítások és a nemzetközi elemzések, összehasonlító adatok szerint a csővezetéken történő szállítás önköltsége három-négyszer kisebb a vasúti szállítás költségeinél. Cságoj Ferenc.: Energiaellátásunk egyik bázisa: a Barátság olajvezeték. *Figyelő*, 1962. október 10. 26.o.

⁷⁷ A Központi Bizottság ezért a hatodik ötéves terv céljaként a finomító képesség megkésztetését jelölte meg 1960-ra.

felmerülő költségeket az érdekelt országokra hárítotva „megosztotta”.⁷⁸ Már az első vezeték építése során kialakult az a gyakorlat, mely a KGST-országokra terhelte a csővezeték-építés költségeit: a *Barátság* kőolajvezetékéről szólva ennek részletes bemutatásával foglalkozik a következő rész. Ez a koncepció végigkísérte a szovjet energiapolitika alakulását a hetvenes-nyolcvanas évek folyamán, egészen hidegháború végéig (sőt).⁷⁹

A Szovjetunió gázellátási rendszerét teljes egészében centralizálták. Központi elosztással, egységes gázellátó rendszerben jutott el a földgáz a fogyasztókhoz. A szovjet csővezeték-építés áttekintése egyrészt rávilágít a szénhidrogénipar centralizáltságára: Ez adta a modellt, és ez az a rendszer, aminek „kiegészítésére” a KGST-vezetékhalózat szolgált.⁸⁰

2. A KGST-rendszer energiaközpontúvá tétele: 1956, a szénhidrogén-kereskedelem intézményesítése

A KGST-beli kereskedelem egyik meghatározója – különösen a hidegháború kezdeti időszakában – az együttműködés autark jellege volt. Jóllehet ez a fogalom maga tabu volt, de katonai és gazdasági területen mind a Szovjetuniónak, mind pedig később a teljes szocialista tömbnek a külvilágtól való függetlenítése jelentette az elérendő ideális állapotot. A tömbön belül jelentkező szükségletek lehető legnagyobb részét próbálták belső termelésből fedezni. Az autark gazdaságpolitika a KGST-országok gazdaságában egyre inkább lassuló növekedéshez vezetett, az egész térséget a Nyugattól elválasztó műszaki fejlettségbeli lemaradást növelte, hosszabb távon pedig a KGST-rendszer meggyengüléséhez, majd széteséséhez vezetett. Az autarkia az energiaellátás területén azonban a hatvanas évek végéig stratégiai jelentőségű volt: a Közel-Keletről és általában a külső tényezőktől való függetlenséget, valamint a Szovjetunió vezette gazdasági/katonai tömb önálló erejét volt hivatott demonstrálni.⁸¹

⁷⁸ Tallós György: A termelés anyagellátásának néhány külkereskedelmi vonatkozása. *Közgazdasági Szemle*, 1962. 2. szám. 153–170. o.

⁷⁹ A csővezeték-építés nemzetközi együttműködésben (azaz nemzetközi finanszírozásban, cserébe a szállítandó volumenért) Moszkva napjainkig meghatározó szénhidrogén-politikai gyakorlata, melyen a hidegháború után is folytat, lásd pl. a 2005. szeptemberi, közvetlenül a német választásokat megelőző Putyin–Schröder gázvezeték-építési megállapodás.

⁸⁰ 1955–1970 között a gázvezetékek hossza a Szovjetunióban a leágazásokkal együtt 9 ezer km-ről 56 ezer km-re nőtt. Csak a Sztavropol – Moszkva közötti kettős vezeték 2500 km hosszú volt, a krasznodari terület – Rosztov – Szerpuhov – Leningrád vezeték hossza 2000 km, a Sebelinka – Belgorod – Brjanszk – Moszkva 1100 km, a Buhara – Urál kettős vezeték hossza 4400 km, a Közép-Ázsia – Központ közötti vezeték 1600 km-es volt.

⁸¹ CIA: *CIA Analysis of the Soviet Union, 1947–1991*. Center for the Study of Intelligence, 2001. CIA.

2.1. Az intézményesített szénhidrogénfüggés kiépítése

A szovjet szénhidrogénexport már a KGST megalakításának kezdetétől, 1949-től jelen volt a Szovjetunió és szatellit-államai kapcsolatában, de eleinte csak kőolajexportra vonatkoztatva, és kizárólag kétoldalú szerződések alapján. Alapja az európai KGST-országok szénhidrogén-szegénysége volt, meghatározó jellemzője a kizárólagosság: a KGST-országok számára csak a Szovjetunióból volt mód szénhidrogénimportra. Pusztán kétoldalú megállapodások alapján azonban nem nyílt volna mód olyan jelentős befektetést igénylő beruházásokra, mint a vezetékes szállítás kiépítése, melyek nélkül azonban nem lehetett hatékonyan növelni az exportvolument. Ez a felismerés nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az energiapolitika a KGST-kapcsolatok meghatározó elemévé vált.

A szénhidrogén-kereskedelem multilaterális intézményesítésére 1956-ban került sor: ekkor alakították meg a KGST Kőolaj- és Gázipari Bizottságát. A Bizottság megalakításával a KGST-együtműködés alapvetően új keretrendszerbe került át. Mód nyílt a vezetékhálózat kiépítésére, a vezetéképítést követően pedig elindulhatott a szénhidrogénexport volumenének növelése. Ráadásul a vezetérendszer kiépítése lehetőséget adott a kőolaj mellett a földgázexport beindítására is, ami első helyen szerepelt a szovjet szénhidrogén-politika prioritásai között.

A Bizottság létrehozásával a KGST gazdasági kapcsolatrendszere nyilvánosan is energiaközpontúvá vált: ettől fogva nagyrészt a szénhidrogén-kereskedelem határozta meg a KGST-kapcsolatok jellegét. A Bizottság megalakításáról szóló döntés nyilvánosan is megjelenítette a KGST-kapcsolatok meghatározó új dimenzióját, az energiapolitikát.

Mindez nem maradt csupán retorikai szinten. Az európai KGST-országok iparának kőolajigényét a Szovjetunió teljes egészében ki tudta elégíteni az Ural és a Volga vidékén kitermelt kőolajjal, de nem az addig alkalmazott vasúti szállítással. A „baráti országok” növekvő olajigényének ellátásához, az általuk igényelt olajmennyiség szállításához hatalmas földrajzi távolságokat kellett áthidalni. A szárazföldi szállítások jelentős költségvonzata súlyos gazdasági teher volt kisebb volumennél is, 10-20 millió tonnát vasúti kocsikon szállítani pedig már egyáltalán nem volt gazdaságos.

Az első csővezetékek megépítéséről szóló döntést a Kőolaj- és Gázipari Bizottság 1958-ban meg is hozta: a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának X. ülészaka szovjet javaslatra egy nemzetközi csővezeték létesítését határozta el. 1962 szeptemberében a *Barátság* nemzetközi kőolajvezeték csehszlovákiai és magyarországi szakaszának építése be is fejeződött, a rendszeres

kőolajszállítás megindult.⁸² A *Testvériség* földgázvezeték is elérte Csehszlovákiát és Magyarországot, lehetővé téve a szovjet földgáz Közép-Európába irányuló exportjának megindulását is.⁸³

A növekvő szénhidrogénigény, az európai KGST-országok szénhidrogén-szegénysége és a Szovjetunió feltárt szénhidrogén-tartalékainak nagysága stratégiaileg rajzolta át a KGST kapcsolatrendszerének jellegét: a katonai eszközökön túl megjelent a gazdasági befolyás, pontosabban az energiapolitika eszköze, melyről azonnal egyértelmű volt, hogy hosszú távon fogja meghatározni a Szovjetunió és az európai KGST-országok kapcsolatait.

2.2. A KGST szénhidrogénbiztonság-definíciója és az utólagos legitimáció eszköze

A II. világháború után szovjet fennhatóság alá került európai területeken a szovjet befolyás gyakorlatilag a gazdaság és a politika minden dimenzióját átfogta. A szovjet érdekszféra kifejezésének csak egyik eleme volt a szovjet hadsereg közép-európai állomásoztatása: ez a katonai jelenlét, a „katonai együttműködés” volt, s jelezte a térség stratégiai szerepét a Szovjetunió számára. A politikai befolyás stabilizálását biztosította a szovjetbarát politikai rezsimek hatalomra juttatása a térség országaiban. Ezt egészítette ki a befolyásolás másik, nem kevésbé alapvető eleme, a „gazdasági együttműködés”. Míg a fennhatóság katonai elemének intézményesítésére csak 1955-ben került sor, addig a gazdasági befolyás kiépítésének intézményi eszközét, a KGST-t, már 1949-ben formálisan létrehozták. Ez utóbbi bővült intézményesen új dimenzióval, az energiapolitikával 1956-ban.

Ez volt az a pont, melytől kezdődően a KGST-n belüli kétoldalú (Központ-tagállam) kereskedelmi kapcsolatoknak alapvetően és nagyrészt a szénhidrogén-kereskedelem és ellentételezése adta meg a kereteit. Ettől fogva ugyanis a KGST-gazdasági kapcsolatok kimondott és nyilvános alapelvevé vált a KGST szénhidrogén-kereskedelmi struktúra: e szerint a Szovjetunióból származó nyersanyagokért és energiahordozókért - azaz, KGST-beli terminológiával szólva a „kemény árukért” - a kisebb KGST-országok iparcikkkel,

⁸² A Magyarországon kitermelt kőolajhoz képest a KGST-vezetéken érkező új olaj kénes-parafinos volt, jelentős sótartalommal, ami egy sor technológiai problémát felvetett. Magyarországon például rövid időn belül több sómentesítő üzemet is létesíteni kellett emiatt.

⁸³ A magyar–csehszlovák déli ág után 1963 végére az északi ág is kiépült és üzembe lépett. 1963. november 7-én a KGST-egytműködésben épülő csővezetékben haladó olaj átlépte a lengyel–szovjet határt, és néhány nappal később elérkezett az NDK új olajvárosába, Schwedtbe. Ezzel a kornak a maga nemében egyik legnagyobb műszaki teljesítménye, az 5500 km hosszú Barátság kőolajvezeték mindkét ága működni kezdett. A döntés értelmében 1965-re már mintegy évi 15 millió tonna kőolajat terveztek szállítani a Szovjetunióból a négy közép-európai KGST-országba csővezetéken.

élelmiszerekkel, azaz „puha árukkal” fizettek - amelyeknek a túlnyomó részét a világpiacon nem, vagy csak rossz feltételekkel tudtak volna értékesíteni.

A KGST 1949-es megalakítása óta a Kőolaj- és Gázipari Bizottság létrehozása volt az a döntés, mely radikálisan újrarajzolta a KGST-kapcsolatok lényegét, és a szervezet működését alapvetően szénhidrogénenergia-centrikussá tette.

A KGST-nek, mint elsősorban gazdasági jellegű szervezetnek a tevékenysége ebből a szempontból tehát két markánsan elkülöníthető szakaszra bontható. 1949-től 1956-ig elsősorban Közép-Európa gazdasági befolyásolása, maradék gazdasági erőforrásainak kimerítése állt a középpontban. 1956-tól a szénhidrogén-politika domináns szerepe került középpontba, melyet a tagországok kölcsönös áruszállításokkal kiegyenlíthettek.

8. Táblázat: A közép-kelet-európai országok kereskedelme 1950

Ország	Export a Szovjetunióval	Export a többi szocialista országgal	Export összesen	Import a Szovjetunióval	Import a többi szocialista országgal	Import összesen
Albánia	63	37	100	37	63	100
Bulgária	54	37	92	50	36	86
Csehszlovákia	25	28	54	30	25	55
Magyarország	29	37	66	25	32	57
Lengyelország	24	32	56	29	32	61
Románia	62	31	93	46	33	79

(százalékban) Forrás: Berend T. Iván: i.m. 1989. 297. o. Idézi: Kaposi Zoltán: *A XX. század gazdaságtörténete* II. 1945–1990, 84. o.

E mellett azonban a döntés még egy hozadékkal járt: a szénhidrogén-kereskedelem intézményesítésével a KGST szerepét markánsan új dimenzióba kívánta helyezni a Szovjetunió. A közép-európai KGST-országok energiaellátójaként fellépve e kereskedelem előnyeit egyrészt a világpiaci alatti, úgymond „baráti árban”, másrészt az ellátás stabilitásában, biztonságában határozta meg. Hiszen, retorika szerint, a kiépítendő kőolajvezeték Közép-Európa országait a „világ egyik legnagyobb kőolajat rejtő területével kapcsolta össze közvetlenül”, ami „zavarmentes, folyamatos” kőolajellátást jelentett.⁸⁴ A szénhidrogén-kereskedelem volumenének ugrásszerű növelése tehát az ebből származó gazdasági előnyök propagandisztikus hangsúlyozásának kíséretében zajlott.

A szénhidrogén-kereskedelem nagyszerű politikai legitimációs eszközként szolgált. A KGST energiaközpontúvá tétele volt az, ami alapvetően lehetőséget teremtett az európai KGST-

⁸⁴ E kérdés rendszeresen ebben a kontextusban jelenik meg. Lásd többek között *Figyelő*, 1962. október 10.

országok feletti szovjet dominancia legitimálására – még ha ez a legitimáció utólagos, pótlólagos is volt.⁸⁵

Közép-Európa a természeti energiahordozó készletek szempontjából valóban kedvezőtlen helyzetben volt. Az ezekben az országokban található kőolaj- és földgázkészletek belföldi termelése a négy közép-európai szocialista állam egyikének sem elégítette ki a szükségleteit.⁸⁶ Az energiabázis átalakítása nagyon hasonló gazdasági problémákat okozott mindegyik európai „népi demokráciában”.⁸⁷

Azonban e pótlólagos legitimációval egyúttal megszületett az energiabiztonság hagyományos (defenzív) megközelítésének KGST-tipikus definíciója is, mely a szatellit-államok energiabiztonságát a hegemon központtól, a Szovjetuniótól való energiafüggésben határozta meg.

2.3. A KGST egyesített energetikai rendszerének kiépítése: az energia-függés konszolidálása

A szénhidrogénvezeték-építés elindításától már csak egy lépés volt a KGST egyesített energetikai rendszere kiépítése. Megtervezésére a hatvanas évek folyamán került sor. Az elképzelés eredményeképp a világ akkori egyik legnagyobb energetikai rendszerét hozták létre, amelynek összteljesítménye elérte a 30 ezer megawattot.⁸⁸ A koncepció szerint az energetikai

⁸⁵ A legitimálás egyik fő érve az iparosítás elősegítése volt. A nehézipar elsődleges fejlesztését hirdető szovjet típusú iparosítás nagy nyersanyagigénnyel járt, és ebben a struktúrában a szovjet nyersanyagbázison és a szovjet vásárlási igények kielégítése jegyében ment végbe. E nagy tömegben jelentkező igények méretgazdaságossági előnyökhöz juttatták a KGST-gazdaságokat, de a minőség tekintetében a világpiacnál jóval alacsonyabb szintű követelményeket támasztottak az exportőr országokkal szemben. Köves András: A KGST-kereskedelemről az EU-csatlakozásig. *Közgazdasági Szemle*, 2003. 7–8. szám. 638. o.

⁸⁶ A Német Demokratikus Köztársaság területén kőolajtermelés gyakorlatilag nem volt. A hatvanas évek elején tártak fel először, de akkor is csak egy kisebb, olajlelőhelyet a balti-tengeri Rügen szigete közelében. Az innen kitermelt kőolaj volumene az ország energiaigényéhez képest elenyésző volt. Lengyelországban a kőolajtermelés az ötvenes évek második felétől kezdve évi 180 ezer tonnás szinten mozgott, ami az ország energiamérlegében nem játszott komolyabb szerepet. Csehszlovákia kőolajtermelése az évi 150 ezer tonnás szintet érte el. Energiaigényéhez képest tehát mind Csehszlovákiában, mind Lengyelországban jelentéktelen volt a belföldi termelés. A hatvanas évek derekára minden európai (népi) demokrácia gazdasági tervezésében egyértelművé vált, hogy a hatvanas évek elejének néhány millió tonnás évi szintjéhez képest 1965-re tízegynéhány millió tonnás behozatalra van szükség. Az olajigény növekedése miatt 1965-re Magyarországon például évi több mint 15 millió tonna olaj behozatalára volt szükség.

⁸⁷ Az ötvenes és hatvanas évek Magyarországnak kőolajtermelése mintegy felét fedezte a belső szükségleteknek. 1957 és 1962 között a kőolajtermelés több mint kétszeresére nőtt, 1962-ben meghaladta az 1,6 millió tonnát. A többi „népi demokratikus” országhoz képest ez jobb arány, Közép-Európa szénhidrogénszegény területén a hatvanas évek elején Magyarország az egyik kevésbé szegény ország volt. Egy a közép-európai szénhidrogénhelyzetet elemző szovjet összehasonlító felmérés a hatvanas évek elején Magyarországot nemzetközi összehasonlításban mégis a világ azon országai közé sorolta, amelyekben az energiahordozó készletek a lakosság számához viszonyítottan a legalacsonyabbak (sic). *Voproszi Ekonomiki*, 1960/12. sz. Idézi: *Közgazdasági Szemle*, 1963. 5. szám. 504.o.

⁸⁸ Összehasonlításképp: ebből a magyar energetikai rendszer kapacitása 1500 megawatt volt. 1964-ben épült fel Munkácson az ukrán, a cseh, a magyar, a román és a bolgár távvezeték-hálózatot egyesítő energia-elosztó csomópont. Az állomást a Szovjetunió építette ki, az üzemeltetés költségeit azonban az érintett öt ország arányosan viselte. A szocialista országok egységes energetikai rendszerének összefogására és az erőművek teljesítményének

rendszert és létesítményeit határaikon belül az egyes országok saját beruházásukban építették ki, és az üzemben tartás költségeit is külön-külön fedezték.

A hatvanas évek közepére tehát a *Barátság* olajvezeték nemcsak összekötötte a KGST-országokat a Szovjetunióval, hanem egyesített energetikai rendszer létrehozásának az első lépését is jelentette. Az egyesített energiarendszer az évtized folyamán folyamatosan bővült.

A szénhidrogén-kereskedelem növekedése következtében egy sor konkrét probléma immár elkerülhetetlen felmerült. Előtérbe került a KGST-ármeghatározás problémája, mert a jelentős beruházásokat igénylő szállításokhoz nem adott lehetőséget ösztönző árak alkalmazására. Sőt, amint azt az 1973-as válságot követő évtized megmutatta, a KGST-ármeghatározási módszer, az előző öt év nemzetközi árait figyelembe vevő ún. bukaresti árelv a nemzetközi energiapiac hatásainak késleltetésével, a reagálási idő eltolásával jelentősen rontotta az egyes országok gazdasági reagáló-képességét.⁸⁹

Összességében elmondható, hogy a KGST-energiapolitika alapvető következménye a rendkívül szoros és exkluzív, azaz alternatívákat kizáró energiakereskedelem kialakítása volt, amelyben az árak és volumenek meghatározása a központ érdekérvényesítő képességét tükrözte, a perifériák, mint alávetett fellevevőpiacok, nem rendelkeztek érdekérvényesítő képességgel. Ebben a szénhidrogén-kereskedelem semmilyen alternatívája nem kaphatott teret, esetleges külső partner, úgymond harmadik fél (a központ és a perifériák mellett egy piaci szereplő) gyakorlatilag nem jelenhetett meg.

irányítására nemzetközi központot hoztak létre, a Prágai Központi Diszpécser Igazgatóságot. Az energiatermelés összehangolásából az egyesített energiarendszerben 1970-ig kb. 1000 megawatt teljesítményt szándékoztak megtakarítani. Az egyesített rendszer feladata nemcsak az egyes országok folyamatos energiainportjának biztosítása volt, hanem az időszakos energiahiány megoldása is. Magyarország 1965 folyamán a tiszapalkonyai 200 megawattos erőmű teljesítményével azonos mennyiségű áramot importált a Szovjetunióból. Az egyesített rendszer eredményeképp 1965-ig mintegy 300 megawatt erőművi kapacitást tervezett megtakarítani azon felül, hogy az így beszerezhető import energia ára a világpiaci ár alatt lett meghatározva. Garamvölgyi István: Kapcsolatok a határok felett. *Figyelő*, 1963. november. 6.

⁸⁹ A bukaresti árelv értelmében a kölcsönös forgalomban a konjunkturális ingadozásoktól megtisztított világpiaci árakat kell alkalmazni. Azonban minél magasabb egy termék feldolgozási foka, annál nehezebb ilyen világpiaci árat találni. Tehát amíg a Magyarországra irányuló szovjet export árait viszonylag könnyen meg lehetett állapítani, addig a magyar szállítások jelentős részét kitevő késztermékek árának meghatározása bizonytalan volt. Rácz Margit – Richter Sándor: A magyar–szovjet kapcsolatok néhány kérdése. *Közgazdasági Szemle*, 1987. 11. szám., 1315. o. E mellett azonban egy sor más komoly probléma megoldása is megkerülhetetlenné vált. Az anyagi kérdéseket nagyhatalmi szóval meg lehetett oldani, de a vezetéképítés egy sor nemzetközi jogi és technikai-technológiai kérdés is felvetett. A nemzetközi szabványok kérdése tipikusan ide tartozik. A vezetéképítés és annak zavartalan működtetése Nyugat-Európában egy sor magánjogi megállapodást tett szükségessé. Ez a KGST-n belül elsősorban állami garanciákat jelentett. Azonban a KGST-n belül úgy született meg és lett jóváhagyva a vezetéképítésre vonatkozó politikai döntés, és úgy kezdődtek el a tervezési munkálatok, hogy a szükséges nemzetközi jogi, valamint technikai paraméterek egész sora nem állt rendelkezésre. Európában a szénhidrogének használatának növekedésével lendületet vett csővezeték-építés leginkább a XIX. század második felében kibontakozott vasútépítési lázhoz hasonlítható. Ahogy az egyes országok vasútvonalai műszakilag összehangolt egységes rendszer kiépítését követelték meg, úgy kezdtek a csővezetékek is aállítás nemzetközi útjaivá válni. Brukhnoff, A.: *Sécurité technique et juridique de transport international de gaz par canalisation*. Paris, 1965, Plon.

Nagyon valószínű, hogy a szénhidrogénekre való nemzetközi átállás és a közép-európai országok szénhidrogén-szegénysége következtében a Szovjetunió szénhidrogén-tartalékainak következtében előzetes szovjet stratégiai megfontolások nélkül is szoros közép-európai-szovjet szénhidrogén-kereskedelmet alakított volna ki, s azt a KGST-nélkül is e két térség kapcsolatának központi elemévé tette volna. Az is valószínűsíthető azonban, hogy a hegemon exportőr szerepe nélkül Közép-Európa szénhidrogénimportjának hálózata nem egyoldalúan a Szovjetunió felé irányult volna, hanem „hálózatosabban” fejlődött volna, kiegyensúlyozottabban törekedett volna a más forrásokból származó import esélyének kialakítására is.

Történeti nemzetközi stratégiaelemzés szempontjából lehet érdekes, hogy mi is volt eredetileg a szovjet energiapolitika célja a KGST-energiakereskedelem egyoldalú energiafüggést létrehozó kapcsolatrendszerének kialakításával. Azonban ez a legkevésbé sem meghatározó kérdés. Nem az a lényeg, hogy milyen okból és milyen céllal alakította Moszkva úgy, ahogyan a KGST energiapolitikáját, hanem az, hogy mi lett a KGST-t jellemző energiapolitikának a következménye.

Az ötvenes évek közepétől beindított KGST-energiapolitika nagyon rövid időn belül, mindösszes alig egy évtized alatt megkerülhetetlen, erős stratégiai függés kialakulásához vezetett Közép-Európa és a Szovjetunió között, mely a hetvenes évek elejére, az 1973-as olajválság és az enyhülés idejére, már alapvető módon határozta meg a térség gazdaságpolitikai fejleményeit.

3. 1956 hatásai a KGST szénhidrogén-stratégiájában

A szovjet költségvetésnek a növekvő szénhidrogénexporttól elvárt bevétel-igénye, valamint a KGST közép-európai országainak növekvő szénhidrogén-igénye kézenfekvővé tette a KGST-kereskedelem erősen szénhidrogén-profilúvá tételét.

Az 1945–1973-ig tartó időszakban a szovjet szénhidrogén-kereskedelem mindkét nagy volumenű döntése a korszak két nagy, sok szempontból meghatározó világpolitikai fejleménye, az 1956-os magyar forradalom illetve a szuezi válság, után született. 1958-ban a KGST 10. ülésszakán döntöttek a nagy közös olajvezeték, a *Druzba*, a *Barátság* megépítéséről. A szovjet földgáz szállító *Testvériség* vezeték építését pedig 1966-ban hagyták jóvá.⁹⁰

⁹⁰ Ny. Sz. Hruscsov: *A Központi Bizottság beszámolója az SZKP XX. Kongresszusának*. Budapest, 1956, Szikra.

A szuezi válság, amint az előzőekben elemeztük, érzékelhető hatást gyakorolt a nyugat-európai szénhidrogén-politikára. Azonban a szuezi válságot és annak Európára gyakorolt energiapolitikai hatását Moszkvában is figyelték, elemezték. Ezért célszerű átgondolni, volt-e, s ha igen, milyen hatása volt a szuezi válságnak a KGST-energiapolitikájára. E mellett azonban, sőt, a történelmi hűség kedvéért ezt megelőzően, az 1956-os magyar forradalom hatásának elemzése is érdekes következtetésekre világít rá a KGST energiapolitikai döntéshozatalában. Különösen annak fényében, hogy az első közös építésű kőolajvezeték-rendszer lefektetéséről szóló döntést mindössze két évvel a magyar forradalom után hozták.

3.1. 1956, a magyar forradalom hatása a KGST energiapolitikájára: a DRUZSBA

Az 1958-ban tervezett 5500 km hosszúságú csővezeték a világ akkori legnagyobb csővezetékének készült.⁹¹ A kőolajvezeték teljes nyomvonalának hosszából csak a szovjet területen épített szakasz több mint 2500 kilométernyi vezetékot jelentett. Amerikában ekkor a leghosszabb kőolajvezeték, a *Big Inch* 2190 km, míg a nagy arábiai távvezeték, a *TAPLINE* (*Trans Arabian Pipeline*) 1962-re 1800 km hosszúságot ért el.⁹² A DRUZSBÁ-n 1965-re mintegy

⁹¹ A Barátság vezeték a Volga melletti Kujbisevből indult el. A Kujbisev–Penza közötti első szakaszt még 1959-ben, a Penza–Micsurinszk közötti szakaszt és a Micsurinszk és Brjanszk közötti 430 km-es szakaszt pedig 1962–63-ban adták át. A Brjanszkban kiépített nagy csomóponton hatalmas szivattyúállomás, tárolótartályok és egyéb felszerelések is épültek az 1962-es év folyamán. Brjanszktól ugyanis a nagy átmérőjű fővezeték Belorusszián át haladt, ahol kettévált egy északi és egy déli ágra. Az északi ág 1240 km hosszan, egyenesen nyugatra indulva átlépte a lengyel határt, és Varsó közelében elhaladva a Visztula mellett levő Polockot érintette. Itt épült meg Lengyelország első nagy finomítója, amely 1963–64-ben kezdett termelni, s kezdetben évi 2 millió, majd teljes kiépülése után 1975-ben évi 8 millió tonna kőolajat dolgozott fel. Innen épült tovább a vezeték az NDK határáig, az Odera menti Schweddig, ahol a polockihoz hasonló, nagyméretű finomító építését vették tervbe. Munkába állítását 1963-tól tervezték. A déli ág Mazirtól 1730 km hosszúságban, Lemberg (Lvov) közelében elhaladva Uzsgorod (Ungvár) érintésével lépett csehszlovák területre. A magyar határ közelében haladt az Ipolyság vidékéig, ahol ismét kétfelé ágazott, egyrészt Bratislava (Pozsony) felé, ahol már részben 1962-ben üzemelt a Slovnafit új, évi több millió tonna kapacitású finomítója, Csehszlovákia legnagyobb korszerű kőolaj-feldolgozója. Innen halad tovább a vezeték Brno és Prága érintésével. Csehszlovákia területén a másik elágazás Sahytól néhány kilométernyire lépett Magyarország területére, és innen indul 130 km hosszan egy nyomvonal az 1962-ben még épülő százhalombattai finomítóhoz. Cságoj Ferenc: Energiaellátásunk egyik bázisa: a Barátság olajvezeték. *Figyelő*, 1962. október 10.

⁹² A Barátság kőolajvezeték több nagy folyót is keresztezett, mint a Volga, a Don, a Gyeszna és a Dnyeper, a Visztulát, a Dunát, az Oderát és azok mellékfolyóit is. Keresztülhaladt a Kárpátok hegygerincein, a lengyelországi mocsarakon, számtalan vasúti és közúti autóvonal alatt. Kivitelezése tehát komoly műszaki feladatot jelentett. A KGST azonban nemcsak a vezeték hosszban akarta megelőzni az összes létező kőolajvezetékot, hanem a szállítóképességben is. Mivel a vezeték átmérője 1020 mm volt, szállítóképessége meghaladta Európa, a Közel-Kelet, valamint az USA olajvezetékének paramétereit. A *Big Inch* amerikai kőolajvezeték csőátmérője 635, az arábiai *TAPLINE* vezetéké pedig 762 mm volt. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a vezetékot akár csak középtávon elégséges kapacitásúra sikerült volna tervezni. Az eredetileg tervezett csőméretek a használatba vétel után nagyon rövid idővel rendszerint kicsinek bizonyultak és bővítésre szorultak az Európa nyugati felében épített vezetékot esetében is. Ez történt a KGST által 1962-ben üzembe helyezett Barátság kőolajvezetékkel is. A növekvő igények kielégítésére a fővonal mellett párhuzamos vezetékot lefektetésével növelték a csővezeték szállítóképességét. Emellett több hosszabbítás is épült, így kiindulópontját összekötötték a nyugat-szibériai kőolajlelőhelyekkel, az NDK-ban egy 210 km hosszú vezeték Schweddtől Leunába vezetett, Csehszlovákiában pedig 1974-től építették ki a Sahyból az észak-csehszlovákiai Mostba vezető ágot.

évi 15 millió tonna kőolajat szállítottak a Szovjetunióból a négy közép-európai „népi demokratikus” országba.⁹³

A Barátság kőolajvezeték építésében minden KGST-országnak részt kellett vennie: fizikai munkával is, költségvetési hozzájárulással is.⁹⁴ A nagy befektetés-igényű szovjet projektek megvalósítása során a költségáthárítás gyakorlata az évek során módosult ugyan, amint később, az orenburgi gázvezeték építése mutatja majd, de az alapvető koncepció, motívum és mögöttes ok nem változott: a szovjet költségvetés nem akarta, nem tudta fedezni a vezetéképítés költségeit.

A DRUZSBA kőolajvezeték megépítéséről szóló döntés nemzetközi politikai motivációit, illetve a megépítés energiasztratégiai következményeit már vizsgáltuk. Azonban egy energiasztratégiai elemzésnek e vezeték építését még egy szempontból érdemes górcső alá vennie. A vezeték nyomvonalának kijelölése ugyanis a KGST-energiasztratégia szempontjainak gyakorlatba ültetéséről ad érdekes „tárgyi bizonyítékot”. Ezért érzékelhető és egyben elemezendő az 1956-os magyar forradalom hatása a KGST-energiapolitikájára.

A Barátság I-es vezeték építésekor Magyarországra a vezeték hosszának csak nagyon rövid szakasza, mindössze 130 km jutott. A KGST döntésének értelmében tehát Magyarország nem közvetlenül kapta a kőolajat: az ország ellátását a Csehszlovákián áthúzódó déli vezetékághoz csatlakoztatták. A tervek szerint a szovjet olaj északról érkezett Magyarországra, az Ipolyság közelében lépte át a magyar–csehszlovák határt, és Budapesttől délre, Százhalombatta határában,⁹⁵ a második ötéves terv keretében épülő nagy finomítónál végződött.⁹⁶

Az olajvezeték nyomvonalának kijelölése önmagában is a szovjet energiasztratégia klasszikus példáját adja, világosan jelzi a stratégiai megfontolások szerepét és súlyát a szovjet energiapolitikai döntésekben. A Csehszlovákián átvezető, a Kárpátokat hosszan követő nyomvonal elfogadása mellett meghozott KGST-döntés a földrajzi adottságok következtében jelentős költségnövelő következménnyel járt. Egy Ukrajna irányából közvetlenül Magyarországra vezető vezetékvonallal megépítése érzékelhetően költségkímélőbb és minden bizonnyal

⁹³ A Barátság vezetéken a legfontosabb munkálatokat 1963 végéig befejezték, de a vezeték egyes szakaszai már korábban is üzembe helyezhetők lettek, például a Brodi – Uzsgorod közötti 324 km-es szakasz.

⁹⁴ A Moszkva által előterjesztett munkamegosztás szerint a Szovjetunió végezte a tervezés, valamint a különleges berendezések szállítását az érintett országok területére is. Az NDK a szivattyúállomások felszereléseinek szállítását és a szabályozó berendezések gyártását végezte. Csehszlovákia a nagy átmérőjű, nagynyomású tolózárok készítését kapta, Magyarországnak pedig az egész távvezeték távközlési berendezéseinek a felszerelését kellett elkészítenie.

⁹⁵ A százhalombattai finomító munkába állítását 1965-re tervezték. Elkészülte után ez lett Magyarország több millió tonnás évi kapacitású nagy finomítója. A finomító mellett épült erőmű, amely Magyarország legnagyobb erőműve lett, a kőolajfeldolgozás maradékát, a fűtőolajat volt hivatva eltüzelni és villamosenergia-termelésre hasznosítani. Azonban a százhalombattai finomító elkészültéig a kőolajvezetéket Kápolnásnyékiig tervezték meghosszabbítani, onnan egy régi vezeték felhasználásával csővezetéken továbbították a kőolajat Szőnybe, ahol 1962. októberi átadással épült meg az évi egymillió tonna kapacitású desztillációs üzem. *Figyelő*, 1962. október 10. 57.o.

⁹⁶ Ameddig el nem készült, Százhalombattáról nagyrészt egy akkor még használaton kívüli olajtávvezeték-szakasz felhasználásával az olaj csövön jutott mintegy 100 km hosszan a szőnyi finomítóba.

gyorsabb és egyszerűbb is lett volna. Csehszlovákia ellátása pedig erről a költséghatékonyabb építésű vonalról is megoldható lett volna.

Azaz a döntés gazdaságossági érvekkel nehezen indokolható. Racionális magyarázata mégis van, de ebben nem megkerülhető a nemzetközi, és főként a KGST keretei szabta politikai környezet hatása. A nyomvonalról szóló döntést a KGST 1958-ban hozta, mindössze két évvel a szocialista tábornak valóban elsőként megrengető társadalmi robbanás, az 1956-os magyar forradalom után.⁹⁷ A magyar forradalom egyértelművé tette Moszkva számára az általa támogatott magyar kommunista rezsim instabil belpolitikai helyzetét, és főként a magyar társadalmi és belpolitikai erőter szovjetellenes energiáinak nagyságát.

Magyarország ezért 1958-ban a Szovjetunió számára elsősorban a politikai megbízhatatlanságot jelentette. A csehszlovák vezetés ugyanekkor a KGST-n belül az egyik legszorosabb elvbaráti politikai vezetésnek számított. Így a vezetéket, amelyet jelentős KGST-olajszállítás lebonyolítására terveztek, s amelynek többretegű stratégiai szempontokat kellett hosszú távon szolgálnia, értelemszerűen nem lehetett pusztán a gazdasági racionalitás elve alapján Magyarországon keresztül vezetni. A szovjet energiapolitika számára egyértelmű volt, hogy a tranzit-országok stratégiai szerepe jelentős, egy tranzitvezeték könnyen válhat az exportőrt befolyásoló eszközzé. A vezeték végére csatolt ország azonban kiszolgáltatott, befolyásolási eszköze nincs, befolyásolhatósága viszont jelentős.

Az ezen megfontolások alapján elfogadott nyomvonal tehát kettős célt elégített ki. Egyrészt energiahordozók szempontjából rákapcsolta Magyarországot a KGST-rendszerre, amivel a Szovjetunióban termelt szénhidrogénektől való függése hosszú távra stabilizálódott, másrészt a lehető legrövidebb vezeték építésével a lehető legkisebb szakaszon “veszélyeztethette” a szénhidrogén-szállítást egy esetleges újabb belpolitikai feszültség kialakulása esetén.

A történelem különös firtora, hogy alig hat évvel a vezeték üzembe helyezése után, 1968-ban az addig szorosan barátinak tartott Csehszlovákián söpört végig a Szovjetunió-ellenes hullám. Ez szintén nem maradt következmények nélkül a KGST-energiastratégiában: az 1974-ben megépült Barátság II vezeték nyomvonalát Moszkva Ukrajnából egyenesen Magyarországra irányította. Ezzel elvileg lehetővé vált a Csehszlovákiát illetve a Magyarországot ellátó vezetékek egymástól független működtetése.

Nem kontrainitív a hidegháború szénhidrogén-politikai fordulataiból a következtetés: Moszkva számára a KGST negyven éven át tartó szénhidrogén-kereskedelmének egyik

legfontosabb tapasztalata, tanulsága, hogy egy energiaexportőr valójában akkor van szuverén döntéshozatali pozícióban, ha lehetőleg a legtöbb piacát egymástól függetlenül el tudja látni, azaz végső fokon a lehető legkevesebb tranzit-országgal kell számolnia – például egy sugarasan kiépített vezetékrendszerrel. Ugyanezt a logikát látszik tükrözni a hidegháború vége után tizenöt évvel megkötött, 2005 szeptemberében aláírt német–orosz északi-tengeri földgázvezeték-építési megállapodás.

3.2. 1956, a szuezi válság hatása a szovjet szénhidrogén-stratégiára: a *Testvériség* gázvezeték

Az 1956-os szuezi válság nemzetközi reakciói egyértelműen megmutatták, hogy Nyugat-Európa szénhidrogén-ellátása alapvetően mennyire ingatag alapokon áll, s a kontinens II. világháború utáni Achilles-sarka az energiafüggés. Az 1956-os szuezi válságot követő európai energiapolitikai reakciók szovjet értelmezésében – helyesen – megjelent Európa országainak növekvő nyitottsága szovjet szénhidrogén-importjuk növelésre irányába.

Ugyanakkor a szovjet gazdaságnak a hatvanas évek egyre nagyobb belső nehézségeivel kellett szembenéznie, a szovjet költségvetésnek növelnie kellett a bevételeit a helyzet súlyosbodásának elkerülése érdekében. E két tényező egybeesése, az európai energiapolitikai dilemmák és a szovjet/KGST bevételigény logikusan állította a szovjet döntéshozatal előterébe az Európába irányuló szénhidrogénexport megfontolását.

Szovjet kőolajszállítások már az ötvenes évek második felétől elindultak a kontinens nyugati felébe. A hatvanas évek elején tervezés alatt álló Csehszlovákiába vezető földgázvezeték azonban új lehetőségként vetette föl az európai országok földgázellátásának kérdését.

A koncepció szerint egy Csehszlovákia területén átvezető tranzitvezeték Nyugat-Németország határa felől érné el Nyugat-Európát, valamint a keletnémet határt.⁹⁷ A Szovjetunióból kiindulva Csehszlovákián át Ausztriába, valamint Olaszországba, majd esetleg tovább Franciaországba vezetendő tranzit gázvezeték kiépítésének koncepcióját végül úgy fogadták el, hogy az a korabeli szovjet elképzelés szerint Európa központi, „elsőrendű”, gázvezetékévé váljon.

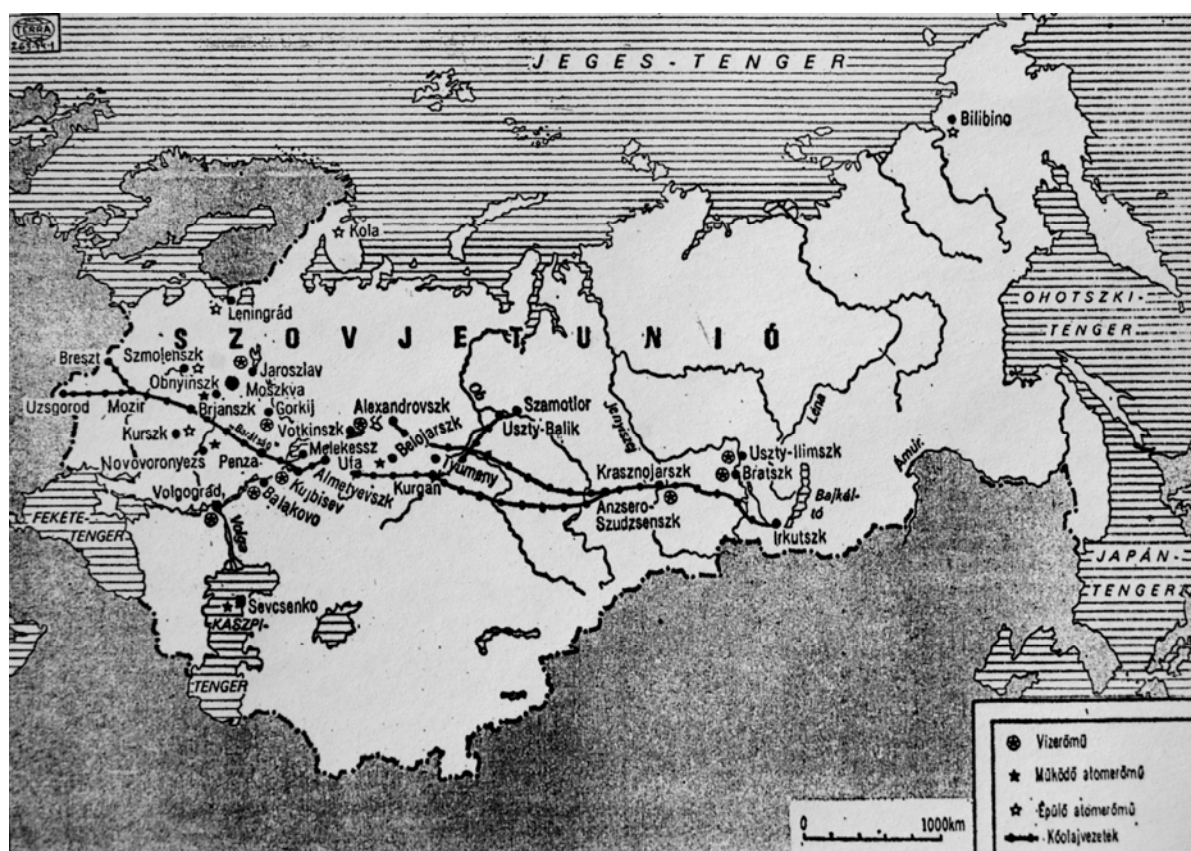
⁹⁷ A korszak magyar energiaellátásának, súlyos nehézségeinek, ezek társadalmi hatásának, majd az 1956-os forradalom gazdasági következményeinek nagyszerű leírását adja Honvári János: *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*. Budapest, 2005, Aula Kiadó.

⁹⁸ A terv még a vezeték építése közben is többször módosult. Az építésben résztvevő szakemberek jelezték is, hogy a vezeték több lépésben történt kidolgozása következtében a költségek jelentősen magasabbak lettek, mint ha az eredeti tervet eredetileg azzal a céllal készítették volna el, hogy a vezeték elérje Nyugat-Európát. Potuzák, Karel: *Production et transport du gaz en Tchécoslovaquie*. In: *Gaz d'aujourd'hui*, 1983/03 21-26.o.

A szovjet földgázt szállító *Testvériség* vezeték építését a KGST 1966-ban hagyta jóvá, a vezeték 1968-ban lépett be Csehszlovákia területére.⁹⁹ A szovjet gázexport 1968-ban kezdődött, az első nemzetközi gázvezeték 710 mm-es átmérőjű volt, ez 1983-ra elérte a 9 milliárd köbméteres szállítási mennyiséget.¹⁰⁰ Az ekkor kiépített tranzitvezetéseken néhány milliárd m³ mennyiségben a Szovjetunió már a hetvenes évek elejétől importált földgázt Európába.

A KGST-ben 1966-ban kezdeményezett földgázvezetékének építésénél valójában már a kezdetektől folyamatosan jelenlévő potenciális lehetőség volt az Európa nyugati részébe történő szovjet földgázszállítás megvalósítása. A hatvanas évek második felének alapvető jelentőségű döntése ez a Nyugat-Európát megcélzó szovjet vezeték.

1. ábra: Szovjet szénhidrogén-vezetékrendszer a hatvanas években

Forrás: Figyelő, 1974. június 19. 10.o

⁹⁹ A Volgától, Uraltól Pozsonyhoz vezető kőolajvezetékkel szinte párhuzamos vonalban, Nyugat-Ukrajna Dolina nevű városából indult. A vezeték 710 mm-es átmérőjű volt, 55 báros nyomáson működött, és az első tervek szerint csak Csehszlovákia igényének kiszolgálására volt hivatott. Ennek az európai földgázvezetéknek a megvalósítása külön problémát jelentett a szovjet és KGST-szakemberek számára, mert alapjaiban tért el az addigi gázmű-beruházások színvonalától. Az 500 km hosszúságú gázvezeték kezdeti szállítóképessége 1500 millió m³ volt, de ezt a későbbiekben több kompresszorállomás beiktatásával meg lehetett többszörözni. Potuzák, Karel –Bendik, J.: *A SZU – CSSZK közötti nemzetközi gázvezeték tervezési problémái*. Plynoprojekt Praha 1968. Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ.

¹⁰⁰ A hatvanas években folyamatosan bővült a Szovjetunió vezetékrendszere is. 1966-ban befejeződött már a transzkaukázusi gázvezeték építése, ami egy kis észak kaukázusi városból, Mozdokból kiindulva Grúzia nagy ipari központjába vezetett. A 240 km-es szakasz a két évvel korábban kiépített Sztavropol – Tbiliszi gázvezetékkel szinte

4. Összeomlás vagy egy korszak lezárása: az új szénhidrogén-lelőhely felfedezése és a szovjet stratégiai energiatermelés

A nemzetközi energiatermelési tendenciák a földgáz részesedésének növekedését mutatták: az 1937-es 5%-ról 1956-ban már 11%-ra emelkedett. Az Egyesült Államokban ugyanerre az időszakra vetítve a földgáz aránya az energiatermelésben 11,2%-ról 24,8%-ra nőtt. Az amerikaiak mellett a szovjet energetikai szakértők is a földgáz szerepét hangsúlyozták már a földgáz-kitermelés kezdeti szakaszában is.¹⁰¹ 1954-től 1963-ig a szovjet földgáztermelés évi növekedése a hivatalos statisztikákban átlagosan 28%-os volt. Ezek eredményeképpen a világ (csökkenő) széntermelésében a Szovjetunió az első helyre, az olaj- és a földgáztermelésben viszont a második helyre került. A Szovjetunió földgáztermelése az ötvenes évek közepétől erősebb növekedést mutat: 15 év alatt mintegy húszszorosára nőtt, ami 1950-re 10,4, 1960-ra 47,2, 1965-re 129,3, 1969-re pedig 185 milliárd m³ földgáz kitermelését jelentette.¹⁰²

A számok a nemzetközi elemzők számára is megerősítették, hogy a hangzatos 1955-ös évi célszámot a szovjet földgáztermelés és -fogyasztás "áttörést" jelentő évének tekintette a szovjet vezetés. Hivatalosan publikált szovjet adatok is csak ekkor, 1955 végén jelentek meg a nemzetközi szakirodalomban a Szovjetunió földgáztermeléséről. A valóságban azonban a szovjet retorika ellenére a földgáztermelés a Szovjetunió szénhidrogéniparának még igencsak kezdeti szakaszában levő területe volt ekkor. Az adatok szerint ugyanis a teljes korabeli szovjet földgáztermelést el tudta volna szállítani az Egyesült Államok bármelyik nagyobb vezetékhálózata.¹⁰³

A valóságban az 1958-as szovjet energiamérlegben a földgáz részesedése csupán 7,3% volt, amit a hétéves terv szerint 1965-re 25%-ra kellett emelni, 1965-re elérve az évi 150 milliárd köbméteres mennyiséget.¹⁰⁴ A valódi áttörést az ötvenes évek végén felfedezett jelentős új lelőhelyek hozták meg. Szovjet geológusok 1957 és 1959 között "grandiózus lelőhelyeket" tártak

párhuzamosan vezet. *Transcaucasian Gas Pipeline*, Pipes and Pipelines International, Glasgow, Birmingham, London, January 1966, vol. XI. No. 1., 40. o.

¹⁰¹ Vietor, Richard H. K.: *Energy Policy in America Since 1945: A Study of Business-Government Relations*. Cambridge, 1984, Cambridge University Press.

¹⁰² A Szovjetunió földgázterületeinek legjelentősebb lelőhelyei a nyugat-szibériai Urengoj és Orenburg, valamint Közép-Ázsia, Ukrajna és Észak-Kaukázus. E lelőhelyeket többnyire gázvezetékek kötötték össze. Az ötvenes években épült ki a Szerotov és Moszkva közötti vezeték, de a szerotovi tartalékok a hetvenes évek végére már gyakorlatilag teljesen kimerültek. Ekkor a kiépített csővezetékhez más csővezetékhez kapcsolva működtették tovább. Brenc, A. D.: A Szovjetunió gáziparának fejlődése és tudományos-műszaki eredményei. *Kőolaj és földgáz*, 1970. 9. szám. 279–261. o.

¹⁰³ Ez volt a korabeli amerikai szaksajtó kommentárja: Central Committee wants crude production increased 91%, refining capacity doubled by 1960. *Oil and Gas Journal*, January 30, 1956. 137. o.

¹⁰⁴ Lásd pl. N. Kalamkarov írását a Pravdában. Idézi Keltei György: A Szovjetunió leggyorsabban fejlődő iparága: a földgáztermelés. *Figyelő*, 1959. 12. szám. 6. oldal.

fel, melyek következtében a Szovjetunió készleteit földgázból 19-20 trillió köbméterre lehetett becsülni. Ezen új gázlelőhelyek bekapcsolásával a szovjet vezetés elérhetőnek tartotta a szénhidrogén-kitermelésnek a tervekben előirányozott radikális növelését. A Szovjetunió összes iparága közül az ötvenes évek második felétől a földgáztermelést kívánták a leggyorsabban növelni. Az energiapolitikai döntés alapja az olcsó energiaforrás arányának növelése volt: a földgázt pedig a legolcsóbb elérhető energiahordozóként tartották számon.¹⁰⁵

A szénhidrogénekre való váltás tehát a politikai döntés alapján zajlott le. A szénhidrogénekben belül a földgáztermelés növekedésének üteme megelőzte a feketeszén és kőolaj termelésének ütemét. A földgáz aránya az erőltetett kitermelés eredményeképp az ország teljes fűtőanyag-termelésében 15 év alatt több mint nyolcszorosára emelkedett, és az 1955-ös 2,4%-ról 1969-re elérte a 19%-ot.¹⁰⁶

A hatvanas évek végén föltárt újabb jelentős földgázlelőhelyek Nyugat-Szibériában, a Komi Autonóm Köztársaság orenburgi területén, a Jakut Autonóm Köztársaságban és Közép-Ázsia szovjet köztársaságaiban helyezkedtek el. Az egyik legjelentősebb mezőre a tyumenyi terület északi részén találtak rá, ez önmagában mintegy 1–3 trillió m³-t jelentett. Az új lelőhely felfedezésével a szovjet földgázkészletek nagyságát a hivatalos becslések 80 trillió m³-re tették. A kitermelés növelése a súlyos belső gazdasági problémák következtében sürgetővé vált, ezért 1970-ig nyolc szövetségi köztársaság területén mintegy 600 földgázmezőt nyitottak meg.

Egyidejűleg bevezették és a hatvanas években el is terjesztették az ún. “gyorsított kitermelési módszert”. E szerint a feltárás és leművelés feladatainak összekapcsolása nagy gazdasági megtakarítást eredményez. A gázmező ipari feltárásának kezdeti szakaszában hozzávetőlegesen megbecsülték a mező készleteit, a produktívnak mutatózó szintre a legkedvezőbb ponton azonnal termelőkút-csoportokat telepítettek. A termelő kutak egyidejűleg töltötték be a feltárással kapcsolatos feladatokat is, a hálózatuk így egybeesett a terv szerinti termelő kutak hálózatával. Míg a régi módszer szerint például a hatvanas évek végén feltárt három legnagyobb gázlelőhely értékeléséhez 278 feltáró kutat kellett volna lemélyíteni, az új módszerrel elegendő volt 57 kút is. Ennek a szénhidrogénipar szakmai szempontjai szerint sok hátrányos következménnyel járó kitermelési módszernek a bevezetését a politika, a politikát pedig a gazdasági összeomlás réme

¹⁰⁵ Az 1959-es évre például az általános számítások szerint a villamos áram szolgáltatási költségei kalóriában számolva három-négyszeresét tették ki a gázénak. Lásd b.j.: Háromszor több földgáz, számos vidéki várost bekapcsolnak a gázellátásba. *Figyelő*, 1959. október 27.

¹⁰⁶ Brenc, A. D.: A Szovjetunió gáziparának fejlődése és tudományos-műszaki eredményei. *Kőolaj és földgáz*, 1970. 9. szám. 279–261. o.

sűrgette. Mindezek következtében a szovjet földgáztermelés az 1937-es 2 milliárd m³-es nagyságrendről 1950-re 5,8, 1970-re pedig már 198 milliárd m³-re emelkedett.¹⁰⁷

A hatvanas évek végének felfedezései következtében 1973-ban a szovjet földgáztermelés 220 milliárd m³, 1974-ben 240 milliárd m³ volt.¹⁰⁸ Az 1973-as olajválság idejére a Szovjetunió az Egyesült Államok után a világ második legnagyobb földgáztermelő államává vált.

A központi költségvetésnek egyre nagyobb bevételekre volt szüksége, a szénhidrogén-kereskedelemhez azonban egyre nagyobb távolságokról kell szállítani, ami egyre nagyobb költségekkel járt. A szénhidrogén-vezetékrendszerek kiépítésének költségeit ugyan Moszkva a kezdetektől fogva igyekezett a KGST-tagországokra hárítani, de az erős politikai nyomás hatására gyorsan fellendülő szénhidrogén-kereskedelem sem volt képes azonban elhárítani a szovjet tervgazdaságnak a hatvanas évek közepére bekövetkező belső válságát.

A hatvanas évek végére a szovjet tervgazdálkodás csődje már jelentős belső társadalmi feszültségeket generált. A csőd közeli állapotban az 1964-ben miniszterelnöki pozícióba kerülő Alekszej Koszigin vezetése alatt szovjet pártvezetők egy fiatalabb csoportja gazdasági reformcsomagot dolgozott ki. A Nyikita Hruscsovot követő új vezető a szovjet gazdaság központját át akarta helyezni a nehéziparról és a katonai termelésről a könnyűiparra és a fogyasztási javak termelésére.¹⁰⁹ A reformok szerint a vállalatok által megtermelt profit egy része a vállalatoknál maradhatott volna, lehetőséget teremtve ezáltal további fejlesztésekre, illetve a vállalati nyereségérdekeltség kialakítására. A vállalatok tehát profitjuk egy részét a központi irányítástól függetlenül is kezelhették volna. E reformok elemei tehát nem kis mértékben hasonlítottak a nyolcvanas évek végének gorbacsovi reformjaihoz.

Az Alekszej Koszigin szovjet miniszterelnök által beterjesztett reformok a szovjet gazdaság valódi belső reformját célozták meg. A hatvanas évek közepén a szovjet vezetők egy új csapata tehát valójában úgy jutott hatalomra, hogy az előző évek csökkenő életszínvonala által gerjesztett mély társadalmi feszültségek kezelésének a megoldását a gazdaság élénkítésében látták.

Azonban az 1960-as évek végén hatalmas olaj- és földgázmezőket fedeztek fel Nyugat-Szibériában, amelyek jelentős költségvetési bevételt tudtak hozni a központi tervezés számára. Ennek eredményeképp az olyannyira aktuális reformokat a központi vezetés leállította. A napirendről való gyors levételükben az is szerepet játszott, hogy a Hruscsov utáni időszakban

¹⁰⁷ Amerikai becslések szerint: Russia Sets New Goals – Central Committee wants crude production increased 91%, refining capacity doubled by 1960. *Oil and Gas Journal*, January 30, 1956. 137. o.

¹⁰⁸ Wieser István.: Szénhidrogén-gazdálkodás. *Figyelő*, 1975. február 5. 12.o.

¹⁰⁹ Alekszej Koszigin, mint a harmincas években végzett textilipari mérnök, majd később textilgyár-vezető, illetve textilipari biztos erre a kérdésre különösen fogékony és érzékeny lehetett. 1980-ban bekövetkezett halála után a Moszkvai Állami Textilipari Intézetet róla nevezték el.

ugyan névleg Koszigin lett a Szovjetunió első embere, azonban valójában egy „trojka” kezében volt a hatalom, melyben Koszigin mellett főtitkárként Brezsnyev, illetve elnökként Anasztasz Mikojan (majd később Nyikolaj Podgornij) jelentős szerepet töltött be, de hármójuk közül csak Koszigin tartotta elkerülhetetlennek a reformokat, míg különösen Brezsnyev a kezdetektől nagyon ellenezte bármilyen reform bevezetését.

A belső gazdasági és politikai válságot tehát nem a gazdasági reformok, hanem a hatvanas évek végén az új földgázlelőhelyek felfedezése „oldotta” meg: ennek segítségével elkerülhetővé vált a gazdasági összeomlás és elodázhatóvá a reformok. A feltárt szénhidrogén-lelőhely biztosította bevételekkel azonban a társadalmi feszültség egy részét lehetett csökkenteni, a reformcsomagot pedig félre lehetett tenni. Ezzel együtt gyorsan csökkent Koszigin személyes politikai súlya is a hetvenes évek folyamán. Az évtized végére Brezsnyev vált a Szovjetunió vezetőjévé.

A reformok elmaradásának következményei azonban hamarosan érezhetővé váltak, és elsősorban a szovjet mezőgazdaságot sújtották. A kolhozok és a szovhozok reformjának elnapolását eredményezte, hogy lehetőség nyílt a mezőgazdasági termékek külföldről való beszerzésére. Ennek következtében 1974–1985 között a szovjet mezőgazdaság növekedése kisebb volt, mint a fejlett országoké (a világátlag harmada lett). Egyes elemzők szerint a peresztrojka már tíz évvel korábban elkezdődött volna, ha 1968-ban nem fedezték volna föl a Szamotlor olajmezőket.¹¹⁰

Összességében elmondható, hogy a II. világháború után felfedezett szénhidrogén-tartalékok stratégiai módon járultak hozzá a Szovjetunió szuperhatalmi elképzeléseinek körvonalazódásához, ezért a döntés a szénhidrogénekre való átállásra nemcsak igen gyors, hanem alapjaiban politikai jellegű is volt. A szénhidrogének a hidegháborús erőösszemérésben a szovjet stratégiai elemzések egyik alapvető elemévé váltak.

A szovjet befolyásolási szféra szénhidrogén-szegénysége már az ötvenes évek végére a KGST-kapcsolatok meghatározó elemévé vált. A közép-európai KGST-országok szénhidrogén-ellátása gazdasági (felvevő piacok), s egyszersmind biztonságpolitikai (energiafüggs kialakítása) célokat szolgált. Ennek felismerésével a KGST 1956-tól energiaközpontúvá vált, ez határozta meg a KGST-kapcsolatok tartalmát és irányát. A szénhidrogénváltásban a földgáz már a

¹¹⁰ A Szibéria Urali Szövetségi Köztársaságának területén a Szamotlor tó partján 1965-ben felfedezett Szamotlor mező hamarosan a szovjet olajtermelés legjelentősebb helyszíne, a tó melletti falucska, Nyizsnyevartovszk egy csapásra nagy, pezsgő olajváros lett. A kitermelés csúcán, a nyolcvanas évek elején, évi 150 millió tonna olajat termeltek itt, hosszú ideig innen származott a teljes szovjet olajtermelés negyede. Azonban az erőltetett kitermelés következtében a termelés a nyolcvanas évek második felében csökkenni kezdett, 1996-ban már csak mintegy 16.74 millió tonna olaj származott innen. Lásd: Mau, Vladimir: *The Logic of Russian Transition. Trends and results of the first post-Comunist decade. Russia in Global Affairs*, 2004. Vol. 2. No. 3, July-Sept 2004. 40–52. o.

kezdetekben sajátos, stratégiai súllyal szerepelt a KGST energiapolitikai gondolkodásában. 1956 magyar forradalmának hatását is lehet érzékelni a KGST szénhidrogén-politikájában, az ekkor hozott KGST-döntéssel a Barátság vezetékét illetően a szignifikánsan költségesebb és technikailag bonyolultabb, Csehszlovákián átvezető, ám Magyarországot elkerülő nyomvonal tervét valósították meg.

Az európai gazdasági és politikai fejlemények KGST-olvasata nagyban hozzájárult a kelet-nyugati kapcsolatok átrendezésének elindulásához. Ekkor még inkább a felszín alatt, és más-más okokból ugyan, de mind Nyugat-Európa, mind a Szovjetunió érdekeltté vált az egymással való szénhidrogén-kereskedelem fellendítésében.

1956, a szuezi válság megmutatta a Nyugat, de elsősorban Nyugat-Európa alapvető stratégiai gyenge pontját, a kontinens energiafüggése nyilvánvalóvá vált. A szovjet stratégiai gondolkodás ennek hatására mérlegelni kezdte a Nyugat-Európával való szovjet szénhidrogén-kereskedelem lehetőségét.

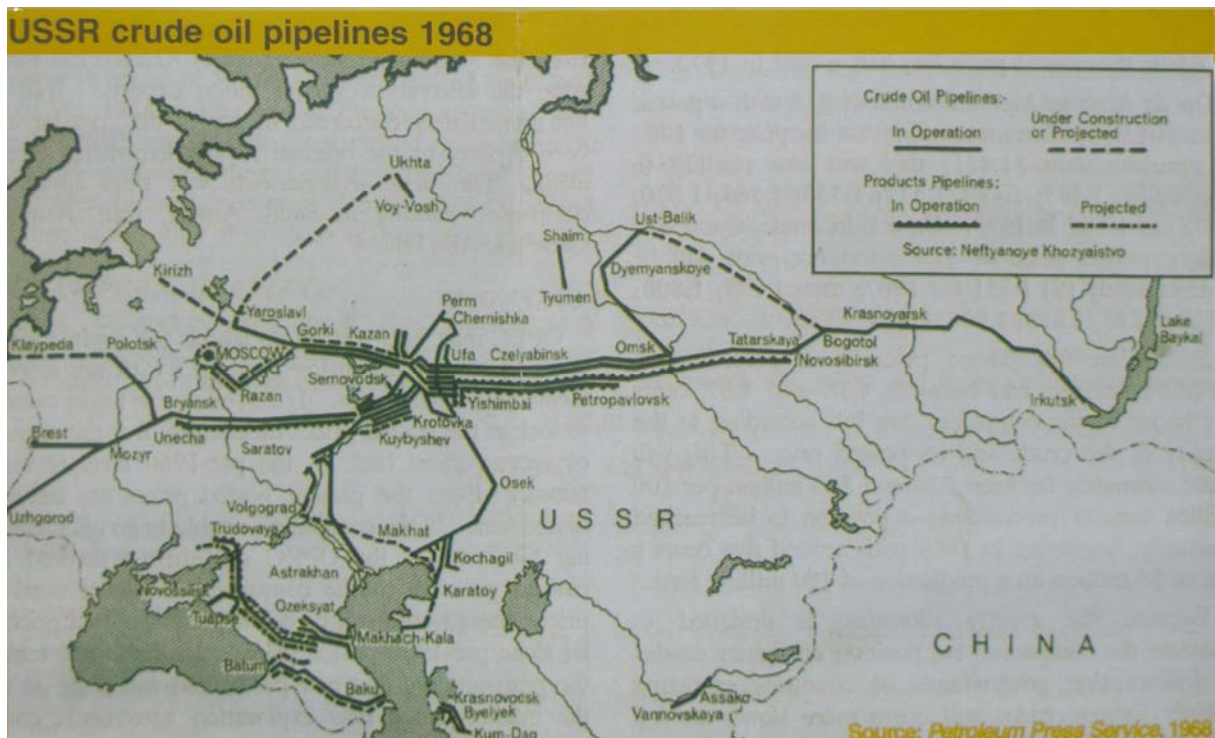
A korszak második felében beindított földgázvezeték koncepcionális tervezésében eltér a kőolajvezetékétől: míg a kőolajvezetéknek elsősorban a KGST közép-európai országainak ellátását kellett szolgálnia, a földgázvezeték esetében már kezdettől szempont volt Nyugat-Európa elérésének lehetősége, egy Közép-Európán át vezető, alapvetően tranzit gázvezeték lefektetése.

A szovjet központi költségvetés csőd közeli állapota, óriási bevételigénye, valamint az 1968-as szénhidrogén-felfedezések egybeestek a nemzetközi gazdaság történelmi fordulatóval, az 1973-as olajárrobbanással.

Ezzel a KGST szénhidrogén-politikájának első, autark gondolkodásmódot tükröző korszaka valójában lezárult. A szovjet szénhidrogén-export elsődlegesen – szinte kizárólagosan - a KGST-országok ellátására, azaz „belső használatra” tervezett korszaka ezzel véget ért.

A hatvanas évek végének új szénhidrogén-felfedezései konkrét és azonnal kézzel fogható politikai következményekkel jártak: az ekkorra a válság szélére került szovjet tervutasításos gazdaságot az innen származó szénhidrogén eladásából befolyó bevételek mentették meg az összeomlástól.

2. ábra: Szovjet nyersolaj vezetékek, 1968

Forrás: Petroleum Press Service 1968, In: *Energy Map of the World*, Petroleum Economist, London, 2000.

TÉRKÉPEK A II.2. FEJEZETHEZ : A KGST ENERGIAPOLITIKÁJÁNAK ELSŐ KORSZAKA. Lásd: FÜGGELÉK V/2.

12. Szovjet nyersolaj-vezetékek 1968 (USSR crude oil pipelines 1968)
Forrás: Petroleum Press Service 1968. In *Energy Map of the World*. London, 2000, Petroleum Economist.
13. A Szovjetunió főbb kőolajvezetékei a hetvenes évek elején
Forrás: *Figyelő*, 1973 szeptember 12.
14. Nyugat-Szibéria hatalmas olaj- és gázmezői (Western Siberia's Giant Oil and Gas Fields Map)
Forrás: RAND Corporation Report for CIA, Official Soviet Data In: *International Petroleum Encyclopedia 1968*
15. A Kaszpi-tenger és a Perzsa öböl olajmezői, olajfinomítói és vezetékei 1968.
Forrás: Petroleum Press Service 1968, In: *The Petroleum Economist Energy Map of the World*, 1999.
16. A bakui szénhidrogén-termelés
Forrás: *International Petroleum Encyclopedia 1980*.
17. A szovjet olaj- és földgáz kitermelés előrejelzése (Outlook for Soviet Oil and Gas Production 1960-1985)
Forrás: *The Oil and Gas Journal*, US Central Intelligence Agency, In: *International Petroleum Encyclopedia 1979*.
18. A Szovjetunióból kiinduló európai földgáz-vezetékek 1973. (Gazoducs en. Europe, URSS)
Forrás: *Comité Professionnel du Pétrole 1973*

III. 1. 1973–1986: AZ EURÓPAI SZÉNHIDROGÉN-POLITIKA MÁSODIK KORSZAKA: AZ OLAJVÁLSÁGOK ÉVTIZEDE EURÓPÁBAN

A nemzetközi szénhidrogén-politikában drámai fordulat következett be az 1973-as olajválság kirobbanásával. Az olajárrobbanás elsődleges hatása a nemzetközi energiapiacra bekövetkezett változásokban érzékelhető. Ezek következtében az 1973-tól a nyolcvanas évek derekáig, nagyjából 1986-ig tartó közel másfél évtizedet a nemzetközi energetikai szakirodalom a huszadik század „szénhidrogén-szűkös évtizedének” nevezi. Azonban az olajárrobbanás hatása nem kizárólag az energiapolitikában érhető tetten. A nemzetközi energiapiacra lezajlott fordulat a nemzetközi politika nem egy területén provokált új politika megfontolást, sőt, lépéseket. Az olajárrobbanás által beindított nemzetközi folyamatok következtében nevezhetjük 1973-at valódi nemzetközi politika korszakhatárnak, az energiapolitika által indukált stratégiai fordulatnak.

A teljes nemzetközi kapcsolatrendszer sűrű olajválság természetesen nem előzmények nélkül robbant ki. Számos gazdasági és politikai jele volt a hetvenes évek végén annak, hogy változás várható, sőt, elkerülhetetlen. A változás nemcsak az emelkedésnek indult olajárakat érintette: a hetvenes-nyolcvanas évtized fordulójára érzékelhetővé vált a nemzetközi pénzügyi rendszer megingása is, elsősorban a dollár meggyengülése következtében, ami a nyugati piacgazdaságokban egy pénzügyi válság előjeleit képét vetítette előre. A hetvenes éveket meghatározó világméretű gazdasági és politikai válságnak e mellett politikai-erkölcsi gyökerei is voltak. Közéjük tartozott például az 1968-as európai és amerikai diákmegmozdulások által jelzett erkölcsi válság, vagy a hetvenes évek elejétől erősödő, ideológiai alapú terrorizmus megjelenése, sőt az amerikai politika erkölcsi megrendülése is, amit a Nixon amerikai elnök bukásához vezető Watergate-ügy fémjelzett 1974-ben.¹¹¹ De ide tartozott az újabb közel-keleti arab–izraeli konfliktus kirobbanása is, mely 1973 októberében véres háborúban csúcsosodott ki, és már közvetlen hatással járt a nemzetközi szénhidrogén-politikai gondolkodásra.¹¹²

Érdemes végigkövetni mindazon jelentősebb változásokat, melyek az 1973-as olajárrobbanást követően a nemzetközi politikai és gazdaságpolitikai gondolkodásban érzékelhetők, s amelyek mélyebb elemzése jelzi, hogy valójában a szénhidrogénpolitika belső fejleményeire vezethetők vissza.

¹¹¹ Mansfield, Harvey – Macedo, Stephen (szerk.): „The Legacy of the Late Sixties”. *Reassessing the Sixties. Debating the political and Cultural legacy*. New York, 1977, Norton.

¹¹² Les chocs pétroliers 1973–1980 – Un nouvel ordre mondial? In: Nouschi, André: *Pétrole et relations internationales depuis 1945*. Paris, 1999, Armand Colin, valamint Kissinger, Henry: *Years of Upheaval*, Boston, 1982, Little, Brown. („The Oil Price Revolution”) 195. o.

1. Az 1973-as energiasztratégia-váltás nemzetközi gazdasági keretei

Az 1960-as évek olajfogyasztási expanziója és ezzel párhuzamosan az olajárak alacsony szintű stagnálása hosszabb távon egyértelműen fenntarthatatlan volt: a dinamikusan növekvő kőolajigénynek előbb vagy utóbb elkerülhetetlenül következményekkel kellett járnia az olaj ára is.

Az olajipar azonban az embargó megszüntetése után is egy fajta átmeneti helyzetben maradt. A "részvétel politikája" folytatódott, sőt erősödött. A *spot* termékek piaca rotterdami jegyzések alapján (*quotations at Rotterdam*) jelezte a nemzetközi olajipar növekvő nyitásának trendjét. A magasabb árak, és ami még fontosabb, az új lelőhelyek – mint Alaszka és az Északi-tenger – kitermelésének politikai támogatása magához vonzotta a nemzetközi olajipari befektetések nagy részét, és fellendítette a nem OPEC olajtermelés növekedését.¹¹³

A világ energiatermelése az 1960 és 1970 közötti tíz év alatt mintegy 65%-kal emelkedett, ami évi átlagban 5,2%-os növekedést jelentett. Az ezt követő kilenc évben, 1970-től 1979-ig a növekedés évi átlaga 3,3%-ra csökkent. Ezen belül a nyugati piacgazdaságok energiatermelésében 1960 és 1970 között évi átlag 3,6%-os, majd 1974 és 1979 között évi átlag 1,3%-os növekedést regisztráltak. A fejlett piacgazdaságok energiafelhasználása 1960-1970 között évi átlag 5,3%-kal, míg 1970 és 1979 között 1,9%-kal nőtt. A fejlett iparral rendelkező országok energiafelhasználásának átlagos évi üteme 1971 és 1979 között 5,3%-ról 1,9%-ra csökkent. Némileg eltérő adatokkal a különböző felmérések az olajfogyasztás hasonló arányú csökkenését jelezték nemzetközi szinten is.¹¹⁴

Az 1973-as olajválságot követő időszak egyik legmarkánsabb változása a világ energiafelhasználásának növekedési ütemében jelentkezett. Az európai olajigény 1975–1976 folyamán még nőtt ugyan,¹¹⁵ azonban az évtized meghatározója az lett, hogy a világ átlagos évi energiafelhasználása az előző tíz évben tapasztalt trendhez viszonyítva az 1970-es évek második felétől kezdődően drámaian csökkent. Ezen belül azonban a piacgazdaságok energiafelhasználása csökkent, míg a szocialista országoké nőtt.

¹¹³ Mitchell, John V.: Energy Policy in an Interdependent World. In Finon, Dominique – Jacquet, Pierre: *Énergie, développement et sécurité*. Les cahiers de l'Ifri. No.28., Ch. VI.Paris, 1999, IFRI, 147–169. o.

¹¹⁴ Jensen, W. G.: *Energy in Europe, 1945–1980*. London, 1967, G. T. Foulis

¹¹⁵ Rising US demand for oil, valamint: European demand also up. *The Petroleum Economist*, July 1976. 251. o.

Az adott időszakban a szocialista országok azonos mutatója 3,8%-ról 4,3%-ra emelkedett.¹¹⁶ Bár ugyanekkor némileg javult a szocialista országok egységnyi energiafelhasználásának aránya az egységnyi nemzeti jövedelemhez képest, ami mint rugalmassági tényező elsősorban a nyolc európai KGST-országra volt igaz, a markánsan eltérő energiafelhasználási trend mégis súlyos, hosszú távú következményekkel járt.

Egy közelebbi elemzés azonban kimutatja, hogy a piacgazdaságok energiafogyasztása sem azonnal reagált az olajárrobbanás hatására. A világ olajfogyasztása az 1973-as olajembargó után gyakorlatilag egészen 1979-ig tovább nőtt. A nagy olajfogyasztási váltás végül is az 1979-ben bekövetkezett második olajárrobbanást követően zajlott le.¹¹⁷

1979 után azonban világossá vált, hogy a szakértők többsége szinte minden piacgazdaságban alábecsülte a felhasználó országoknak az olaj helyettesítésére és megtakarítására irányuló képességét. Senki sem látta előre, hogy a piacgazdaságú országok olajfogyasztása 1979 és 1983 között milyen gyors ütemben tud és fog mérséklődni, és volumene az 1973-as évinek a 86%-ára csökken. A mély strukturális váltást jelző adatokkal párhuzamosan 1972 és 1980 között a nyugati piacgazdaságok több mint 30%-kal növelték olajfinomító kapacitásukat, és jelentős mennyiségű olajtartalékokat halmoztak fel.

Mindezek következtében 1984-re az olajpiac helyzetét már telítődéssel lehet jellemezni. A nyolcvanas évek közepének egyik fő kérdése ezért az olajpiaci árak várható alakulása volt. Egyes szakértők arra építettek, hogy az olajárak a nyolcvanas évek második felében meglehetősen stabilak maradnak. Mások arra számítottak, hogy a szaúdi könnyűolaj ára az 1984-es hordónkénti 29 dollárról 25 dollárra fog csökkenni.

Az árak csökkentésére hatottak a keresletet meghaladó termelő kapacitások: az OPEC-országok napi nyersolajtermelése 17-18,5 millió hordóra volt tehető ebben az időszakban, de ez a szervezet által elhatározott termelési maximumnál mintegy 1 millió hordóval több. Másrészt a világméretű olajmegtakarítás drámai módon csökkentette az olajfogyasztást. E legnagyobb felvevő piacokon bekövetkezett csökkenés hatása hosszú távon meghatározó lett.¹¹⁸

1984 októberében az olajpiac újból megbolydult: ezúttal a piac indított be árcsökkentő stratégiát. Elsőként a világtermelésből alig 1%-kal részesedő norvég állami olajvállalat, a *Statoil* jelentette be a hónap elején, hogy hordónként 1,5 dolláros árengedményt ad. Ekkor a szabadpiaci

¹¹⁶ Lőrinc Imre: Az energiahordozók felhasználásának alakulása 1960–1979 között. *Közgazdasági Szemle*, 1983. 1. szám. 77–84. o. Lásd még *Yearbook of World Energy Statistics*, 1979 UN Statistical Yearbook UN 1977, World Energy Supplies UNO 1976, *KSH 1981 Nemzetközi adatok*.

¹¹⁷ Robinson, M. S.: *The Crude Oil Price Spiral of 1978-80*. Shell Publications 1982. London

¹¹⁸ Rustow, Dankwart A.: *Oil and Turmoil: America Faces OPEC and the Middle East*. New York, 1982, W.W. Norton

árak már általában 2-2,5 dollárral a hivatalos OPEC-alapár (a hordónkénti 29 dollár) alatt voltak. A *Statoil* és a norvég kormány Oslóban azt remélte, hogy ezzel mindenekelőtt a brit olajtermelőkkel szemben javíthatja a piaci pozícióit. Ezek az elképzelések azonban nem váltak valóra, mert a brit állami olajvállalat, a *Bnoc* azonnali hatállyal 1,35 dollárral csökkentette árait a kivitelében legnagyobb tételt jelentő Brent minőségre. Ezzel az 1984–1985-ös pénzügyi évben az olajárcsökkenés miatt az angol kincstári bevételek mintegy 100 millió fonttal csökkentek. Röviddel a *Bnoc* döntése után Nigéria is mérsékelte a Brent-olajhoz hasonló minőségű fekete aranyának árát 1-2 dollárral. Harmadikként tehát már egy OPEC-tag jutott arra az elhatározásra, hogy árcsökkentéssel keres magának újabb vevőket.

De a 13 tagot számláló olajkartell más tagjai is önálló lépésekre szánták el magukat. Katar például a második negyedévben 45%-kal túllépte az OPEC által megállapított nyersanyag-kitermelési kvótáját. Abu Dhabi az OPEC által megállapított 29 dolláros hordónkénti alapárhoz képest hordónként 40 centes árcsökkentést fontolgatott. E lépéseket érzékelve 1984. október 29-ére összehívták az OPEC rendkívüli értekezletét, hogy tagállamai közös nevezőre jussanak az árakat és a kitermelési kvótákat illetően.

Ezek a fejlemények szinte egyenesen vezettek az 1986 januárjában bekövetkezett harmadik olajsokkhoz, az olajárcsökkenés sokkjához, mely stratégiai következményei miatt valódi korszakhatárt is jelez a szénhidrogének nemzetközi politikára gyakorolt hatása tekintetében.

1.1. A válság gazdasági és politikai gyökerei

Az olajfigyasztás dinamikus növekedése jelentős olajtermelés-fejlesztést követelt, ami nagy beruházást igénylő befektetéseket jelentett. A trendnek elkerülhetetlenül a magasabb árak irányába kellett elmozdulnia, hogy újabb és lehetőleg bőségesebb ellátási forrásokat lehessen feltárni és kiaknázni, s egyben valamelyest csökkenjen, lassuljon az olajigény növekedésének dinamikája is.

E belső tendenciák felerősítéséhez és felgyorsításához járult hozzá egyrészt a közel-keleti termelő országok politikai összehangolása, amelyek szintén az olajár emelésében voltak érdekeltek, másrészt azoknak a befektetőknek az olajpiac megnyitására, s ezáltal bővítésére irányuló nyomása, amelyek a korábbi, hagyományos koncessziókból nem részesültek.¹¹⁹ Ezek a nemzetközi szénhidrogénipari fejlemények jelentették az 1973-as közel-keleti háború külső kereteit.

A feszültség kirobbanásakor az olajexportáló országok által bevezetett olajembargó, mely az Izraelt támogató országok ellen irányult, valamint az arab–izraeli háborút követő („természetes”) olajhiány 1973 végére az olajárak megkétszereződéséhez vezetett. Az olajár-ugrás a külkereskedelmi árak meredek emelkedését is maga után vonta. Még az embargó által szűkre faragott kitermelési rátákat is alulmúlva az arab olajexportőr országok által meghirdetett embargónál is erősebb kitermelés-csökkentő politikát indítványozott Szaúd-Arábia. Az olajvállalatok és kormányok közötti ártárgyalások kudarcba fulladtak. A feszültség lezárása érdekében az Egyesült Államok katonai segítséget nyújtott Izraelnek, az Izrael és Egyiptom között kihirdetett tűzszüneti megállapodást követően az arab országok megszüntették az olajembargót.

1973-at megelőzően is voltak politikai válságok a Közel-Keleten: 1950-ben, 1956-ban, 1967-ben, sőt ez utóbbi olajembargóval is járt, az 1956-os szuezi válság pedig egy sor energiastratégiai megfontolást is maga után vont. Ezek a korábbi válságok is okoztak ellátási zavarokat. Azonban ezek aránylag rövid ideig tartottak, és nem volt hosszú távú politikai hatásuk azon túl, hogy egyértelművé tették, hogy a Közel-Kelet az energiaellátás politikailag instabil térsége.

1973-ban azonban mind a nemzetközi politika, mind az olajipar új helyzetben találta.¹²⁰ Az olajipar helyzete az alacsony árú olaj és szűkös olajtartalékok következtében egyre feszültebb volt, egyre tarthatatlanabbnak tűnt. A szénhidrogénipar fokozódó belső feszültsége mellé párosult egy rövid idejű olajhiány, melyet az OPEC-országok olajembargója váltott ki, valamint egybeesett a legnagyobb olajimportőr országok gazdasági ciklusainak tetőződésével (sőt, néhány egyéb negatív faktoral, mint az időjárás, és néhány más hasonló rövid ideig ható változó). A közel-keleti válságnak, a Szuezi-csatorna lezárásának és az olajszállítási költségek emelkedésének nagy árfelhajtó hatása volt a nemzetközi olajpiacon. Ez az árfelhajtó hatás minden nyugat-európai és közép-európai (KGST-) olajimportáló illetve olajfogyasztó ország gazdaságában súlyos következményekkel járt.¹²¹

¹¹⁹ Running the World Economy in Reverse: Who made the 1970s Oil Shocks? In Engdahl, William: *A Century of War. Anglo-American Oil Politics and the New World Order*. London, 1992, 2004, Pluto Press.

¹²⁰ A nemzetközi kapcsolatok terén a helyzet meglehetősen képlékeny volt. 1973-ra Nagy-Britannia felszámolta bázisait az Öbölben, az amerikai adminisztráció figyelmét elsősorban a Watergate-botrány kötötte le. A Szovjetunió viszont egyértelművé tette, hogy készen áll bármiféle nyugati katonai beavatkozás megakadályozására, akár az Egyesült Államok, akár Európa országai részéről nyilvánult volna meg.

¹²¹ E társadalmi következmények egyike például az eladdig kritizált és támadott olajipar szerepének társadalmi ártértékelése a közvélemény támogatásának növekedése volt. Engler, Robert: *The Brotherhood of Oil: Energy Policy and the Public Interest*. Chicago, 1977, University of Chicago Press.

A kőolajárak 1973. évi ugrásszerű növekedését sokan sokféleképpen magyarázták. A közgazdaságtan elmélete az olajáremelkedés gazdasági indokoltságát igazolta.¹²² Azonban az elméleti törvényszerűségből nem feltétlenül következik, hogy miért nem folyamat-szerűen következett be az olajár-növekedés, miért olyannyira robbanásszerűen zajlott le, és hogy miért éppen 1973-ban következett be az árrobbanás.

9. Táblázat: A világ energiahordozó termelésének megoszlása százalékban 1965–1980.

Energia-hordozó	%-ban	%-ban	%-an
Szén	44,1	39,9	34,8
Kőolaj	36,2	38,9	41,1
Földgáz	14,3	16,1	17,9
Vízenergia	5,1	4	3,2
Atomenergia	0,3	1,2	3
Összesen:	100	100	100

Forrás: UN Monthly Bulletin of Statistics, 1965, '70, '80.

Az 1973-as olajárrobbanás kialakulása közvetlen módon vezethető vissza az OPEC-tagállamok összehangolt energiapolitikai lépésére. Sikerüknek nyilvánvaló előfeltételei a már érzékelhető közgazdasági folyamatok voltak.

Az OPEC mint termelői kartell sikeréhez a piacon több előfeltétel is szükségeltetett: a kereslet és a kínálat ár-rugalmatlansága, a korlátozott helyettesítési lehetőségek, azaz a

termelők korlátozott száma, így azok nagy arányú részesedése a világexportból, a kartell tagjai közötti érdekellentét, politikai feszültség hiánya, valamint a fogyasztó országok összehangolatlan, alacsony fokú ellenállása. A válság általános gazdaságpolitikai hátterének része volt ezen felül a fejlett piacgazdaságok újratermelési ciklusainak időbeni egybeesése, valamint néhány új vásárló megjelenése a piacon, amelyek nagy pótlólagos keresletet támasztottak. Ezek a zavarok egyben kedveztek a spekulációs nyersanyagüzletek terjedésének is. Ezek az okok jelentős szerepet játszottak az 1973-as olajválság kirobbanásában.

Az 1973-ban hirtelen bekövetkezett és rohamos olajár-növekedés elválaszthatatlan az olajipar általános helyzetétől, a közel-keleti termelők döntéseitől, az OPEC monopolhelyzetétől. A nemzetközi politikai elemzésben ezért nem hagyható figyelmen kívül a politikai szempontok és döntéshozatal markáns jelenléte a válságban: a politikai megfontolások mind a válság robbanásszerű kialakulásában, mind annak konkrét időzítésében meghatározó módon köthetők az OPEC szerepéhez.

¹²² Cságoj Ferenc – Muraközi Ernő: Az energiahordozók világpiaci árának alakulása mögött meghúzódó alapvető közgazdasági összefüggésekről. *Közgazdasági Szemle*, 1978. 5. szám. 575-592.o.

10. Táblázat: Az energiafelhasználás szerkezete országcsoportonként 1955–1979

Megnevezés	Év	Szilárd	Folyékony	Gáznemű	Villamos
Világ	1955	56	30	12	2
	1960	51	32	15	2
	1965	42	38	18	2
	1970	35	43	20	2
	1975	32	44	21	3
	1979	31	44	22	3
Fejlett tőkésországok	1960	40	37	20	3
	1970	26	48	23	3
	1979	23	49	23	4
Fejlődő országok	1960	23	66	8	2
	1970	18	65	13	4
	1979	15	67	13	4
Szocialista országok	1960	79	14	6	1
	1970	60	24	15	1
	1979	51	27	20	2

(százalék) Forrás: Számítások a Statisztikai Évkönyv és a Külkereskedelmi Évkönyv megfelelő évfolyamai alapján.
In Rácz Margit – Richter Sándor: A magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok néhány kérdése. *Közgazdasági Szemle*,
1987. 11. sz. 1302–1323. o.

1.2. 1973 hatása Európa két nagy olajimportőr térségére

Az 1973-as olajár-robbanás hatásainak elemzésekor elsősorban az olajárnövekedés következtében kialakult nemzetközi gazdasági válságnak az energia-importőr országokra gyakorolt hatását szokás áttekinteni. Holott a válság hatása az energia-exportőrökre, illetve a válság politikai következményei, legalább olyan jelentősek voltak. Ezek összegző áttekintése adja az 1973-as válság valódi nemzetközi politikai mérlegét.

Az 1973-as válság hatásaiban éppoly jelentős következményeket vont maga után a kőolaj-exportőr országokra nézve is, mint az importőrökre nézve. Az olajár-robbanás mind a két nagy energiaexportőr térség, a Közel-Kelet és a Szovjetunió számára is jelentős közvetlen bevétel növekedést jelentett. Az is tény azonban, hogy a válság következményeként a közel-keleti olajtermelő országok nagy része markánsan a politikailag instabil térségek kategóriájába soroltatott át a nagy nyugati energia-importőrök elemzésében.

Míg tehát az OPEC-országok nemzetközi presztízsük jelentős veszteségét, a Szovjetunió a presztízsének jelentős növekedését könyvelhette el.¹²³ Azonban a presztízsveszteség konkrét piaci következményekkel is járt: az olajárrobbanás hatásának könyvelhető el Nyugat-Európa nagyobb energia-importőrei törekvése saját szénhidrogén-importjuk egyre nagyobb hányadának nem-közel-keleti forrásból történő kielégítésére. A válságot jellemző következménye az azt követő

¹²³ Hartson, J. E.: *Oil Companies & Governments: An Account of the International Oil Industry is Its Political Environment*. London, 1982, Faber and Faber.

presztízaveszteség volt. Ebből fakadt a Közel-Keleti piaci térvesztése Nyugat-Európa országainak energia-ellátásában, párhuzamosan a szovjet szénhidrogén-export piaci térnyerésével Európában.

Az 1973-as válság hatásaként a Közel-Kelet részesedése Nyugat-Európa olajellátásában csökkent, méghozzá oly módon, hogy piaci pozícióinak elvesztett része a szovjet energia-exportot kezdte preferálni. A Közel-Kelet valódi piaci pozíció-vesztése egyben a Szovjetunió valódi piaci pozíciószerzését jelentette. Tehát az 1973-as válságból középtávon valódi előnyszerzést végül is nem az OPEC könyvelhetett el, hanem a Szovjetunió, saját nyugati piaci importrészesedésének növekedésével.

Összességében tehát megállapítható, hogy az 1973-as olajár-robbanásból a Közel-Kelet nettó stratégiai veszteséggel, míg a Szovjetunió nettó stratégiai térnyeréssel került ki.

Az 1973-as válság volt az első, amely hatásaiban valóban stratégiai nevezhető változásokkal járt mind a gazdaság, mind a nemzetközi politika területén. A nemzetközi szakirodalom egyik központi kérdése a "kartellveszély" potenciálisan súlyos következményeinek elemzésére irányul.¹²⁴

Az 1973-as válság következtében megjelenő vagy felerősödő energiapolitikai fejlemények között elsőként célszerű megemlíteni a Közel-Kelet kőolaj-kitermelésének szerződéses keretét jelentő gazdasági, s egyben politikai struktúrát, az ún. „részvétel politikáját” (*participation*), amely a koncessziós jogokat lényegében az olajexportáló kormányok felé transzferálta.

Az 1973-as olajárválság klasszikus esete a nem tervezett hatások törvényének. Az olajár-növekedés „berobbanása” közvetlenül az OPEC-döntéshozatalra vezethető vissza. Azonban a nagyarányú növekedés egy sor olyan nemzetközi politikai és gazdasági folyamatot indított be, amely az OPEC egyik tagállamának sem állt szándékában, sőt némelyikük egyenesen ellentétes volt az OPEC tagjainak érdekeivel. Az európai országok reagálásában az olajimport csökkentése rövid távon, az energiatakarékossági intézkedések bevezetése és az alternatív szovjet szénhidrogénimport fellendítése hosszútávon is érezhető negatív következményekkel járt a közel-keleti olajexportőrökre.¹²⁵

Nem csak az olajimportőr országok gazdaságára nézve volt tehát sok szempontból negatív az olajárválságok időszaka. A bipolaritás másik nagyhatalma, a Szovjetunió számára azonban az 1973-ban beindult kőolaj-áremelkedési folyamatok hatása minden szempontból pozitív volt.

¹²⁴ Többek között: The Seven Sisters. *The Petroleum Economist*, London, October 1975. 362–364. o.

¹²⁵ Europe's Imports in Decline. *The Petroleum Economist*, London, November 1975. 421. o.

Az 1973-es olajárrobbanás elemzése azonban a gazdasági törvényszerűség mellett rávilágít az energiabiztonság elméletének egyik törvényszerűségére is: a szénhidrogén-stratégia tipikusan exportőr szemléletű definíciójának alkalmazására. Az OPEC tevékenysége, döntéshozatala az 1973-as közel-keleti háború kapcsán típuspéldáját adja a proaktív – offenzív – szénhidrogén-stratégia alkalmazásának.

1.3. A válság hatás(talanság)a az energiamérlegre

Már az 1973-as, de még inkább az 1979-es olajár-emelkedés egyik potenciális következménye lehetett volna a nagy nyugati szénhidrogén-importőr országok gazdaságaiban az energiamérleg diverzifikálására irányuló törekvés következtében a szénhidrogének arányának csökkentésére, más energiahordozók arányának növelésére való törekvés. Azonban sem az 1973-as, sem az 1979-es olajárválság energiapolitikai következményei között nem érzékelhető, hogy az árrobbanás hatással lett volna az energiamérleg összetételére.

Az energiahordozók mennyiségét és összetételét vizsgálva kimutatható, hogy a szénhidrogének szénhez viszonyított felhasználási aránya sem összességében a világon, sem a piacgazdaságokban nem változott jelentősen a nagy globális energia-válságot követően. A szénfelhasználás bizonyos mértékű növekedése nem járt jelentősebb beruházásokat igénylő befektetésekkel. A piacgazdaságokban csak nagyon óvatosan növelték a szénfelhasználást az erőművekben, de ez nem volt olyan mértékű, hogy megváltoztatta volna a világ energiafelhasználásában a szilárd tüzelőanyagok csökkenő, és a szénhidrogének növekvő részarányát.

A hetvenes évek elejére ugyanis már a piacgazdaságok szénhidrogénfüggése olyan mértékét öltött, az átállás a szénhidrogén alapú gazdaságra olyan fokú volt, hogy a megoldást nem egy energiahordozó-váltás jelentette. Sokkal inkább mélyreható változás következett be e válságok hatására az energiahatékonyság területén. A válságra adott energiapolitikai válasz nagy része az energiafelhasználás hatékonyságának műszaki és takarékosági intézkedésekkel való növelése, a szénhidrogénimport csökkentése vagy legalábbis diverzifikálása volt. Ezzel együtt Európa gyakorlatilag minden országa támogatta a saját szénhidrogén-tartalékok felkutatását, kísérletet téve a saját szénhidrogén-termelés növelésére. A tőkés országok energiafelhasználásának csökkenésében szerepet játszott az áremelkedés kiváltotta gazdasági visszaesés is.¹²⁶

¹²⁶ *Yearbook of World Energy Statistics, 1979* UN Statistical Yearbook UN 1977, World Energy Supplies UNO 1976

2. Az 1973-as kőolajár-válság stratégiai olvasata és energiapolitikai, stratégiai következményei

Az 1973-as olajár-válság volt az első energetikai válság melyből fakadóan a nyugati olajfogyasztó országok közvetlenül megtapasztalták az olajhiány hatásait. A két egymást követő olajsokk a hetvenes évek folyamán jelentős szerepet játszott a nemzetközi gazdasági és politikai élet átalakításában. A “magas olajárak” történelmi távlatból nézve rendkívül rövid időszaka hatását tekintve feltétlenül történelminek minősítendő. A korszak vége, tehát az 1986 utáni olajár a számítás módjától függően eltérő mértékben, de reálértékben összességében magasabb volt, mint az 1970-es árak, sőt valamivel még a közvetlenül az 1973-as olajsokk utáni árakat is meghaladták. Azonban a két kőolaj-áremelkedéssel jelzett évtized után a nyolcvanas évek közepén a kőolaj áranak drámai csökkenése egyben e korszak végét is jelzi, mert –az olajár-emelkedéshez hasonlóan- az olajácsökkenés valóban új nemzetközi folyamatokat generált.

Az 1973-as és az 1978–1979-es olajsokkok nagyon sokat rontottak az olajba vetett bizalmon, valósággal megrendítették a II. világháború utáni olajbőség által kiváltott optimista gazdasági jövőkép alapjait. Ez a gazdasági-pszichológiai folyamat természetesen elsősorban az olajimportáló országokra volt jellemző. Mindkét olajsokk esetében a szektoriális és a politikai események egybeesése generálta az ársokkot, de az olajimportőr országok által adott energiapolitikai válaszok további gazdasági és politikai diszrupciót eredményeztek.¹²⁷

11. Táblázat: Európai Községek energiafelhasználása és -importja 1973-1977

	1973	1974	1975*	1976 a)	1976 b)	1977 a)	1977 b)
Elsődleges energiafelhasználás	932	915	918	957	938	995	965
Olajfogyasztás	552	515	497	508	493	520	495
Nettó energiaimport	616	587	558	560	540	546	515
Nettó olajimport*	590	561	519	515	500	495	470

(Million metric tons oil equivalent) *Becsült adat a) Becsült felhasználás energiahatékonyságnövelő döntések nélkül, b) Becsült felhasználás energiahatékonyságnövelő eszközökkel. Forrás: *International Petroleum Encyclopedia*, 1974

2.1. Gazdaságbiztonság, a gazdasági növekedés elméleti téziseinek felülvizsgálata, energiahatékonyság

Az 1973-as válság néhány alapvető gazdasági-gazdaságpolitikai kérdés áttekintését provokálta ki. Ezek közül a három legfontosabb a gazdasági biztonság fogalmának előtérbe

¹²⁷ Odell, Peter R.: *Oil and Word Power: Background of the Oil Crisis*. 8th ed. New York, 1986, Viking Penguin. Az olajáremelkedés belső, nem nyilvános, korabeli magyar elemzésének érdekes dokumentumait lásd Simon István – Szerencsés Károly: *Azok a kádári “szép” napok. Dokumentumok a hetvenes évek történetéből*. Budapest, 2004, Kairosz kiadó, 297–300. o.

kerülése, a gazdasági növekedés elméleti téziseinek felülvizsgálata, valamint az energia-hatékonyság priorizálása volt.

A hetvenes évek elejére kialakult nemzetközi energetikai változások, a szénhidrogén-alapúra átalált gazdasági tevékenységből fakadó új helyzet és ennek jövőbeni perspektívái számos nemzetközi elemzés tárgyát képezték. A gazdasági növekedés új feltételrendszer, a szénhidrogénipar helyzetéből fakadó potenciális veszélyekre legdrámaibb módon a Római Klub jelentése hívta föl a figyelmet. Ezt követően azonban számos nyugat-európai, amerikai, japán, stb. gazdasági elemzés fordult a gazdasági növekedés alapjait jelentő szénhidrogén-energia, a világgazdasági növekedés új pályáit jelentősen befolyásoló energiahordozó tartalékainak kérdései felé.¹²⁸ Széles nemzetközi szakmai vita bontakozott ki a természeti erőforrások kimerülésének perspektíváiról, elégtelenségéről és az ebből fakadó biztonsági kockázatoról.

Az első ipari forradalomban Anglia vezető szerepét, majd Belgium vagy a Ruhr-vidék, Lotaringia nehézipari fejlődését, ebből következően nemzetközi politikai pozícióinak kiépítését a jó minőségű kőolaj és vasérc párhuzamos előfordulása alapozta meg. A második világháború előtti időszak gazdaságtörténete sok szempontból bizonyította, hogy a természeti tényezők relatív súlya, ezen belül a nyersanyagok és energiahordozók szerepe lényeges, sőt, meghatározó eleme a nemzetközi erőviszonyok alakulásának.

Európa országában a jövedelmi szint gyors emelkedésével módosult a kereslet szerkezete, a magas jövedelemszintű országokban a hetvenes évek elejére már a tartós fogyasztási cikkek piacán is telítettség mutatkozott. A bipoláris feszültség ellenére, sőt mintegy annak fedele alatt, közgazdasági elemzések központjában a hatvanas évektől fogva állt az a kérdés, hogy a II. világháború utáni kedvező gazdasági fejlődési pályák idővel mennyiben tudják fenntartani a fejlett gazdaságok békés fejlődését. A közvéleményben megjelent annak az igénye, még a hidegháborús fenyegetés keretein belül, hogy katonai erőszak alkalmazása nélkül, békés úton is fenn lehessen tartani, biztosítani lehessen a gazdasági növekedést. Közgazdasági elemzések is alapvetően az erőszak-mechanizmusok szerepének csökkentését, esetleg egyenesen kiiktatását, lehetővé tévő növekedési pályák vizsgálatával foglalkoztak. Különösen Európában volt előtérben ez a kérdés, mely a bipolaritás potyautasa, „*free rider*”-e lett, hiszen a Szovjetunió agresszív expanziós politikája féken tartásának katonai költségei nagyrészt az Egyesült Államok költségvetését terheltek.

¹²⁸ Vietor, Richard H. K.: *Energy Policy in America Since 1945: A Study of Business-Government Relations*. Cambridge, 1984, Cambridge University Press.

Ebben az elméleti vitában kulcsszerepet játszott a gazdasági növekedés fenntartásának zálogát jelentő energiaellátás stabilitásának perspektívája.¹²⁹ A II világháború utáni gazdasági fellendülés egyik alappillére az alacsony áron elérhető energiahordozók jelentették. Azonban, amint az 1956-os válság némileg előre vetítette, ha nem egyértelműen stabil az ellátás biztosításának helyzete, az könnyen kihatással lehet a gazdasági fejlődési pályák biztosításának koncepciójára is, arra ösztönözve még a fejlett országok döntéshozóit is, hogy fontolóra vegyék az erőszak alkalmazását.

Az 1973-as olajválság az elméleti nézetek és gazdaságpolitikai referenciák átgondolásának kényszerét is maga után vonta. A Római Klub jelentései és más elméleti munkák is a természeti erőforrások korábbi pazarló felhasználását, az erőforrások kiaknázásának növekvő fajlagos költségét húzta alá. Sőt, a gazdasági növekedés természetes időbeni korlátai, a szénhidrogén-tartalékok gyors kimerülésének lehetősége került a viták keresttüzébe. A meg nem újuló szénhidrogén-tartalékok és a gyors ütemben növekedő szénhidrogén-felhasználás a kőolaj és földgáz kincsek kimerülésének lehetőségét kézzel foghatóvá tette. Ezek alapján a világ gazdasági növekedés tartós lelassulása, sőt stagnálása is prognosztizálhatóvá vált. Elkerülhetetlen volt a növekedés gazdasági és gazdaságpolitikai koncepcióinak újraértékelése.

A nemzetközi gazdaság- és elmélettörténetben többször módosult a természeti erőforrásoknak a gazdasági növekedésben elfoglalt szerepe felfogása. 1973 után általánosan elfogadott nézetté vált, hogy a század utolsó negyedét uralni a természeti erőforrások meghatározó szerepéből fakadó veszélyek fogják. A szénhidrogén-tartalékok nagyságának újraértékelése kapcsán szakértők hangsúlyozták, hogy ez még akkor is fontos kérdés, ha az alaposabban meg nem kutatott övezetek vélelmezhető erőforrásvagyonai miatt nem indokoltak a globális erőforrások szűkösségéről alkotott feltételezések.

Az importőr országokban a növekedési folyamat fenntartásánál célja miatt a nemzetgazdaság versenyképessége és a természeti erőforrásokkal kapcsolatos költségérzékenység növelésével párhuzamosan energiapolitikai prioritássá tette a természeti erőforrások hatékonyabb felhasználását. Az 1973-as, de leginkább az 1979-es áremeléseket követően végrehajtott energiahatékonyságot növelő lépések következtében a fejlett piacgazdaságok függése az ipari nyersanyagok importjától nagymértékben csökkent.

Az 1973-as világválság után a nyugati piacgazdaságokban bevezetett gazdaságpolitikai eszközrendszer ugyanis lényeges energia-fogyasztásbeli változásokat provokált. Hatósági és közgazdasági módszerekkel takarékosagra ösztönözte a fogyasztást. A gazdaság nyersanyag- és

¹²⁹ A gazdasági megújulás és az energia közti kapcsolattal foglalkozik például: *Energy and Economic Renewal*. New

energiaigényességének csökkentését struktúrapolitikai eszközökkel segítette elő, valamint nyilvánvalóvá tette, hogy minden nyugati gazdaságban célszerű támaszkodni a hazai nyersanyag- és energiaforrások hatékony kihasználására is. Látványos intézkedésekben sem volt hiány. Az NSZK-ban például 1973. november 25-én bevezették a vasárnapi autós közlekedés tilalmát. Hollandia a kerékpározást támogató kampányt indított.

Az ekkor bevezetett lépések célja az energiahordozók szerkezetének kiegyenlítése, a nyersanyag- és energiaimport diverzifikálása, a közvetett függőség csökkentése volt. Ez Európa országai számára saját szénhidrogén-termelő vállalatok létrehozását, támogatását jelentette, elsősorban külföldi beruházások érdekében.¹³⁰

Ezen túlmenően jelentős nemzetközi kezdeményezések születtek a fogyasztó országok nemzetközi összefogására és annak intézményesítésére. Újonnan létrehozott nemzetközi szervezetekben illetve szerződéseken rögzítve például az 1973-as válság hatására ekkor fogadták el és vezették be a gazdasági és stratégiai célú olaj-készletezés kötelezettségét.¹³¹

A magas szénhidrogén-árak közvetlen hatása volt érzékelhető a gazdasági növekedés lassulásában is. De nem csak ezért játszottak az olajárak kulcsszerepet a gazdasági gondolkodás megváltozásában. Az olajárrobbanás azért is járt stratégiai következményekkel, mert ahogy a hidegháború „kimerítési háborúvá” vált, a gazdasági növekedés fenntartása (ami elképzelhetetlen volt az energia-ellátás folyamatos biztosítása nélkül) kulcsfontosságú volt az ellenféllel való bipoláris küzdelem szempontjából is.¹³²

Az energiahordozók ár-arányaiban 1973 után bekövetkezett változás 1973 és 1980 között mintegy 1000 milliárd dolláros veszteséget okozott a piacgazdaságokban. Azonban egyrészt a belföldi áremelkedések az importáraknál jóval szerényebb mértékűek voltak, másrészt a dollár 1973–1979 közötti leértékeléséből fakadóan az import reálköltsége is csökkent, ezért az energiafelhasználás érdemi mérséklődése csak a második áremelési hullám, 1979 után indult meg. Az energiafelhasználás csökkenésében szerepet játszott a gazdasági növekedés ütemének lassulása is. A második áremelkedési hullám után a nemzetgazdaságok költségérzékenységét fokozó belföldi árpolitika, valamint a kőolajtermékekre kivetett adókat csökkentő költségvetési politika lett az alkalmazkodás fő eszköze. Erőteljes belföldi kínálatbővítést azonban még a jelentős belföldi energiabázissal rendelkező országok sem hajtottak végre.

York, 1983, Penguin.

¹³⁰ Energy Saving in the UK. *The Petroleum Economist*, London, 1975, 423–426. o.

¹³¹ Dobozi István: *Nyersanyagok és energiahordozók a világgazdaságban*. Budapest, 1984, Kossuth Könyvkiadó.

¹³² Az 1945 óta folyó „kimerítési háború” és az 1973-as olajárrobbanás közös hatásait elemzi az amerikai gazdaságra: Melman, Seymour: *The Permanent War Economy: American Capitalism in Decline*. New York, 1974, Simon and Shuster.

Az olajárrobbanás az olajimportáló országok többségében olyan széles, átfogó és hosszú távú hatással járó takarékosági, majd szerkezetátalakítási folyamatokhoz vezetett, amelyeket korábban sem a politikusok, sem a szakértők többsége nem tartott ilyen rövid idő alatt bevezethetőnek.

A fejlett piacgazdaságokban az olajár változására adott válasz tehát ugyan kissé megkésett, 1979-ig elodázódott, de tartalmában egyértelműen a kereslet szabályozására, a fogyasztás korlátozására, az energiafelhasználás hatékonyságnak növelésére orientált gazdaságpolitika kialakulását eredményezte. Ezzel egyszersmind stabil alapok is képződtek Nyugat-Európa gazdaságainak hosszú távú nemzetközi versenyképességéhez.

Ezzel eleinte szinte homlokegyenest ellenkező folyamatok zajlottak le a KGST-n belül. Bár ez a kérdésre részletesebben a későbbiekben visszatérünk, az eltérő nemzetközi trendek kontrasztjának érzékeltetésére célszerű itt röviden említést tenni néhány fontosabb kérdésről.

A KGST-térség exportálható feleslegekkel rendelkezett a primer termékek minden csoportjában (annak ellenére, hogy ezen országok gazdasága ebben az időszakban sem volt mentes a belső ellátási nehézségektől). A nyersanyag- és energiagazdálkodásban a szocialista tervgazdaság kevésbé költségérzékeny gazdaságirányítási rendszerének, a nehézipar tartós preferálásának, erőltetésének, az intenzív nyersanyag- és energiafelhasználásra építő gazdaságfejlesztésnek köszönhetően, hogy a KGST-országokban a világátlagot legalább 30-40%-kal felülmúló fajlagos energiafelhasználási szint alakult ki a hatvanas évek folyamára. A rosszabb energia-hatékonyság a megelőző évtizedek KGST-n belüli gazdasági irracionalitásai következtében állt elő, de a helyzetet az 1973-as olajárrobbanás „kívülről” jelentősen súlyosbította.

A KGST-országok 1976–1980 közötti időszakra vonatkozó népgazdasági tervei az 1973-as fejleményekre alapjában véve a belföldi (KGST, azaz elsősorban szovjet) nyersanyagok és energiahordozók nagyobb mértékű kitermelésével igyekeztek válaszolni. A KGST-n belül az energiahatékonyság növelésének célja inkább retorikailag, mint gyakorlati következményeiben jelent meg. Az importkereslet mérséklését jó ideig mindössze az 1975-ben elfogadott, a világpiaci árhatások késleltetett érvényesülését szolgáló árképzési mechanizmus, a bukaresti árelv, ösztönözte. A hetvenes évek végére egyre kezelhetetlenebbé növekedett importfüggés, külső egyensúlyhiány, valamint pénzügyi korlátok is a legtöbb KGST-országban csak 1981-1985-re eredményezték a belföldi kereslet csökkentését, a növekedés ütemének visszafogását, a jelentős áremeléseket.

Amint az egységnyi növekedéshez felhasznált energiamennyiségek arányainak tendenciái jelezték, a hetvenes évek olajárrobbanása következtében jelentősen nyílt az olló a KGST-országok és a fejlett piacgazdaságok energia-hatékonysága sőt növekedési lehetőségei között.

2.2. Külpolitikai váltás Európa országában: együttműködés és a Közel-Kelet külpolitikai átsorolása

Az 1973–1974. évi árrobbanás, majd az ennek hatását tovább fokozó 1979–1980. évi olajár-növekedés a kőolaj-ellátásbiztonsági veszélyeket kézzel foghatóvá tették.¹³³ Az olajárváltságok elemzése a gazdaságbiztonsági elemzések központi kérdésévé az olajalapúvá vált nemzetközi gazdaság jövőjének biztosítását tette. Nyugat-Európában és a piacgazdaságban általában a olajárrobbanás után a leggyorsabb reakciót az ellátásbiztonsági kihívásra adandó válaszban lehetett érzékelni. A nemzetközi szakértők, elemzők és döntéshozók nagy része egyenesen az egyoldalú olajfüggésben látta a XX. század európai piacgazdaságainak legfőbb veszélyét.¹³⁴ E veszélyforrás teljes nemzetgazdaságokat megrendíteni képes ereje döntő fordulatot hozott a nyugati gazdaságstratégiai és biztonságpolitikai gondolkodásban.

Az olajárrobbanás hatására bekövetkezett politikai-gazdasági válság alapjaiban stratégiai következményeket vont maga után. Az érintett kormányoknak a válságra adott válaszai is, noha nem kis részben gazdasági természetűek voltak, lényegében stratégiai megfontolásokra vezethetők vissza.¹³⁵

Az olajárrobbanást követő külpolitikai váltás egyik első megnyilvánulása a nagy kőolajfogyasztó, kőolaj-importőr országok nemzetközi együttműködésének kiépítése és megerősítése volt. Ezt követte rövid időn belül a gazdasági és stratégiai célú készletezés bevezetésének elfogadása, valamint a Nemzetközi Energia Hivatal, az IEA létrehozása. Az OPEC „ellenszervezeteként” megalakított szervezet feladata valóban az energiaexportőrök nyomásának csökkentése, kivédése, az energiaimportőrök védelme volt.

Ennek érdekében az IEA-nak kettős feladatot kapott: egyrészt a jövőben esetleg felmerülő válsághelyzetekre kidolgozni egy sürgősségi nemzetközi energiaelosztó mechanizmust amely kötelezően kialakítandó tartalékok bázisán, illetve végső esetben az ellátás kölcsönös biztosításán

¹³³ Lieber, Robert J.: *Oil and the Middle East War: Europe in the Energy Crisis*. Cambridge, 1976, Harvard Center for International Affairs.

¹³⁴ A korabeli szaksajtó állandó témája volt ez a kérdés, amint ezt többek között a *Petroleum Economist*, valamint *Oil and Gas Journal* írásai jelzik.

¹³⁵ Igen érdekes áttekintést ad Kaposi Zoltán az 1973-as olajárrobbanás hatásáról a nyugat-európai gazdaság '50-es és '60-as évekbeli nehézségeinek tükrében: *A 20. század gazdaságtörténete*. Budapest–Pécs, 2004, Dialóg Campus Kiadó.

alapult. Másrészt megállapítani egy minimum olajárát az IEA tagországaiban arra az esetre, ha az OPEC árháborút indítana.¹³⁶

Szükségképpen ezek közé a reakciók közé tartozott az energiaimport stabilitását elősegítő hosszúlejáratú kormányközi egyezmények aláírására való törekvés a Közép-Kelet energiaexportőr országaival, illetve más, a szállító országok érdekeltségét megteremteni hivatott külpolitikai lépések sora is.¹³⁷

Azonban mindezek mögött valójában a nagy energiaimportőr Nyugat-Európa külpolitikai prioritásainak átrendezésére, valódi koncepcióváltásra volt szükség. 1973 azt tette nyilvánvalóvá, hogy Európa országai olyan mértékben függnek közel-keleti kőolaj-importjuktól, hogy az a teljes gazdasági működésüket veszélyeztetheti. Át kellett gondolni közel-keleti politikájuk addigi gyakorlatát abból a szempontból, hogy az valóban elősegítette-e nemzeti érdekeik védelmét, szénhidrogénimportjuk stabilitását.

Európa országainak függése a közel-keleti szénhidrogénimporttól teljes külpolitikájuk átgondolását kényszerítette ki.¹³⁸ Európa saját szénhidrogénkinccsel nem rendelkező nagy szénhidrogén-fogyasztóinak, mint amilyen Németország, Franciaország, Olaszország, felül kellett vizsgálniuk közel-keleti politikájukat, és legfőképpen a jövőben teendő diplomáciai lépéseiket, mind arab-, mind pedig izraeli viszonylatban.¹³⁹ Ha közel-keleti kőolajimportjukat hosszabb távon stabilizálni akarták, akkor diplomáciai mozgásterük mindkét irányban erősen leszűkült: az arab relációkban nyitniuk kellett, lehetőségeket és pozitív ösztönzőket kellett beépíteniük a kapcsolatrendszerükbe, izraeli relációjukat pedig nagyjából ennek a stratégiai érdeknek kellett alárendelniük.

Ezen túl Európa nagy szénhidrogén-fogyasztó országainak felül kellett vizsgálniuk a szénhidrogénimport minden más elképzelhető alternatíváját is – és ehhez kellett szabniuk a külpolitikájukat. Így került előtérbe a kelet-nyugati reláció átalakítása.

Az 1973-as válság a Közel-Keletet mint a szénhidrogén-export megbízhatatlana forrását jelenítette meg Nyugat-Európa nagy energiafogyasztói számára. A Közel-Kelet szerepe ekkor jelentősen átértékelődött, végképp átsorolták a politikailag instabil térségek közé, s mint ilyennel, Nyugat-Európa kapcsolatai is jelentősen megrendültek. Ennek a politikai folyamatnak azonban piaci kifejeződése is volt. Érdekes módon míg az olajár-robbanás közvetlen hatásából Nyugat-

¹³⁶ Ezt elemzi részletesen Lieber, Robert J.: *The Oil Decade: Conflict and Cooperation in the West*. New York, 1983, Praeger.

¹³⁷ Kádár Béla: A természeti erőforrások gazdasági szerepének értékelése. *Közgazdasági Szemle*, 1983. 9. szám. 1061. o.

¹³⁸ Levy, Walter: *Oil Strategy and Politics, 1941-1981*. Melvin A. Conant ed. Boulder, Colo, 1982. Westview Press

¹³⁹ Lumsden, Andrew: Reduced OPEC role in 1977 oil output. *The Petroleum Economist*, January 1978, 5–6. o.

Európa mindkét jelentős energia-exportőre, mind a Közel-Kelet, mind a Szovjetunió számára közvetlen előny fakadt, hosszabb távon az 1973-as válság hatása már kettős volt: a válság hatására ugyanis az Európába irányuló szovjet szénhidrogén-szállítások növekedtek, míg a Közel-kelet piacainak egy részét elvesztette. Azaz, amint fentebb jeleztük, míg az 1973-as olajár-robbanás a Közel-Kelet számára nettó piacveszteséggel járt, addig a Szovjetunió számára nettó előnyt, piaci térnyerést eredményezett.

2.3. Elmozdulás a piactól a politika felé: az állam szerepének újragondolása, nemzeti energiapolitika-alkotás

A 1973-as válság újra előtérbe hozta az állam szerepének kérdését az energiapolitikában, mind az USA-ban, mind Európa országaiban. A szénhidrogénkor kezdetén a kőolaj-kitermelés elsődleges szereplői, a nagy mamutvállalatok voltak, melyek ritkán fordultak saját kormányaikhoz védelemért. A nyugati gyakorlattal szemben az állam szerepe elsősorban a Szovjetunió szénhidrogénszektorában volt meghatározó a kezdetektől fogva, majd a hatvanas évektől egyre inkább a szénhidrogén-termelő közép-keleti országok részvételi politikájában kezdett megjeleni.

Az 1973-as válság azonban súlyánál fogva markánsan felerősítette, hogy milyen következményeket vonhat maga után az a fejlemény, hogy a szénhidrogén-energia a II. világháború után stratégiai tényezővé vált. Minden modern ipari ország gazdaságstratégiáját és külpolitikáját át kellett gondolni, ehhez a keretrendszerhez kellett igazítani.

Ugyanezt a változást erősítette az is, hogy időközben egyes olajvállalatok valódi mamutokká növekedtek, tevékenységük is nemzetközivé vált, gazdasági súlyuk politikai konvertálhatósága nyilvánvaló volt. Ráadásul a szénhidrogén-termelés és -kereskedelem jellegzetességeiből következően a földrajzilag távoli térségek változásainak hatása az olajáron keresztül érvényesült minden olajimportőr gazdaságban. De még ez a jelentős politikai súly és befolyás sem volt elég ahhoz, hogy az exportőr országok nemzetközi befolyását, az 1973-as válságot önmagában kezelni tudja.

Egy realistább energiapolitikára volt tehát szükség, nem volt már elég a piaci mechanizmusokban bízni, hangsúlyozták sokan a szakirodalomban, mert 1973 bebizonyította, hogy a nagy olajvállalatok, bármilyen jelentős is a gazdasági súlyuk, nem képesek önmagukban megakadályozni egy, a teljes nyugati piacgazdaságot sújtó gazdasági válság kialakulását. Az állam felelősségét tette világossá az energiaellátás biztonságának fenyegetése, az államnak

valamilyen formában konkrét szerepet kellett vállalnia az energiapolitika alakításában.¹⁴⁰ Az olajforrások feletti befolyás kérdése ezzel a politika alapvető ügyei közé került át.¹⁴¹

Az 1973-as válság által provokált reakciók között tehát megjelent az állami energiapolitika megalkotásának kötelezettsége, sürgetése is. A szénhidrogénipar és -kereskedelem az addig inkább piaci mechanizmusok közül az 1973-as válság hatására átsodródott a politika szférájába.¹⁴²

Az 1973-as válságra adott energiapolitikai válaszok közelebbi elemzése arra mutat rá, hogy a hetvenes évek az olajárrobbanás következtében a nemzeti olajpolitikák megalkotásának korszaka is volt. Az Egyesült Államokban Nixon elnök még 1973-ban bejelentette az ún. "Függetlenség Projekt"-et (*Project Independence*) melyben kormányzati eszközökkel támogatta az energiahatékonyságot növelő és az olajfelhasználást kiváltó kezdeményezéseket és beruházásokat.¹⁴³ De a kormányzati energiapolitika gyakorlatilag minden nyugat-európai energiaimportáló országban visszhangra talált. Legkonzisztensebben és talán legsikeresebben Franciaországban.

Az Egyesült Államokban elsősorban az észak-amerikai "öreg olaj/új olaj" politika és a vásárlóerő általános inflációja következményeként az energiapolitikai célok fokozatosan alárendelődtek a makroökonómiai céloknak.¹⁴⁴ Az Egyesült Államok és Kanada egy részletes árellenőrző mechanizmus kidolgozásával próbálta enyhíteni a fogyasztókat ért olajsokk hatását. Ez lehetővé tette volna, hogy a finomítók a magasabb árú importált "új" olaj árát az "öreg" hazai olaj alacsonyabb, kontrollált árával átlagolják. E nagy komplexitású rendszer azonban nem bizonyult hatékonynak, mert egyszerre csökkentette az olajár növekedésének üzenetét a fogyasztók felé, és a hazai termelők számára rendelkezésre álló kormányzati támogatást alternatívák kidolgozására.¹⁴⁵ E kettős negatív hatás ellenére az amerikai rendszer egészen 1979-ig, Reagan elnök megválasztásáig hatályban maradt.

Külön említést érdemel ebből a szempontból a fent már említett Nemzetközi Energia Hivatal, mert létrehozásának logikája és működésének elfogadott gyakorlata azt mutatja, hogy

¹⁴⁰ Tugendhat, Christopher: A politician's view of oil. *The Petroleum Economist*, July 1976, 253–255. o.

¹⁴¹ Blair, John M.: *The Control of Oil*. New York, 1976, Pantheon.

¹⁴² Urgent need for energy policies. *The Petroleum Economist*, March 1977, 82–83. o.

¹⁴³ Az energiaszektor feletti növekvő kormányzati befolyás, valamint az ezt keresztező különböző piaci mechanizmusok és a kettő interreferenciája sok elemzés tárgya volt. Lásd például: The Network of Controls. *The Petroleum Economist*, London, November 1975, 407–408. o.

¹⁴⁴ Vietor, Richard H. K.: *Energy Policy in America Since 1945: A Study of Business-Government Relations*. Cambridge, 1984, Cambridge University Press.

¹⁴⁵ A Carter elnök által 1977 elején bejelentett új amerikai energiapolitika egyik központi eleme volt az új Energiaügyi Minisztérium (Department of Energy) létrehozása, mely a korábban több helyen (Federal Energy Administration, Energy Research and Development Administration, Federal Power Commission, Interior

tevékenységében szintén a hagyományos energiapolitika eszköztárának alkalmazására épített – igaz ugyan, hogy a nemzetközi együttműködés keretein belül.¹⁴⁶

12. Táblázat: Nemzetközi szénhidrogén-tartalékok 1978-1979

	Kőolajtartalékok		Földgáztartalékok	
	106 B	106 T	109 cu m	109 cu ft
EURÓPA				
Ausztria	150	20	12	420
Dánia	300	41	71	2500
Franciaország	56	8	184	6500
Nyugat-Németország	310	42	178	6300
Görögország	150	20	113	4000
Írország	0	0	28	1000
Olaszország	650	89	226	8000
Hollandia	70	10	1771	62000
Norvégia	5900	808	680	24000
Spanyolország	80	11	6	200
Nagy Britannia	16000	2192	765	27000
Jugoszlávia	300	41	38	1340
Összesen	23966	3283	4057	143260
EGYESÜLT ÁLLAMOK	28500	3905	5805	205000
KÖZEL KELET	369996	50689	20690	730660
KOMMUNISTA ORSZÁGOK				
Szovjetunió	71000	9727	25768	910000
Kína	20000	2740	709	25000
Mások	3000	411	283	10000
Összesen	94000	12878	26760	945000
Világ összesen	641607825	87900	70849	2502010

Forrás: *International Petroleum Encyclopedia*, 1980.

Közel-Kelet mellett legközelebb eső másik jelentős kőolaj- illetve földgáztermelő régió a Szovjetunió területe volt. Az 1973-as válság új megvilágításba helyezte a Szovjetunióval való szénhidrogén-kereskedelem lehetőségét: míg az 1956-os szuezi válságot követően ez a kérdés még csak marginálisan jelent meg, 1973 utánra már nem egy nagy energia-fogyasztó ország

2.4. Az olajválság hatása a kelet-nyugati kapcsolatok alakulására: energia-kereskedelmi kényszerhelyzet és az enyhülés

Az 1973-as olajválság Nyugat-Európa minden országában mindenekelőtt az energiaimport diverzifikálásának szükségességét húzta alá. Ha minden nyugati gazdaság elsődleges érdeke energiaellátásának biztosítása, és ha Európa országainak kiszolgáltatottsága a Közel-Kelettől stratégiai függést eredményezett, akkor kézenfekvő volt, hogy Európa országainak új importforrásokra volt szüksége. A kontinenshez a

Department) meghozott energiapolitikai döntések összehangolását tette lehetővé. Waiting on new US energy policy. *The Petroleum Economist*, 1977, May, 122–123. o.

¹⁴⁶A nemzetközi összefogás szükségességét és az IEA szerepét európai kormányok sora támogatta. A német kormányzati álláspontot fejtette ki Rohwedder akkori államtitkár, a német gazdasági miniszter helyettese, egy német–közel-keleti konferencián: Viewed from Bonn. *The Petroleum Economist*, London, November 1975. 409–410. o.

esetében központi kérdéssé vált.¹⁴⁷ Közel-Kelettől való függésük enyhítésének érdekében Európa jelentős ipari országainak nyitnia kellett a Szovjetunióból származó szénhidrogénimport felé.¹⁴⁸

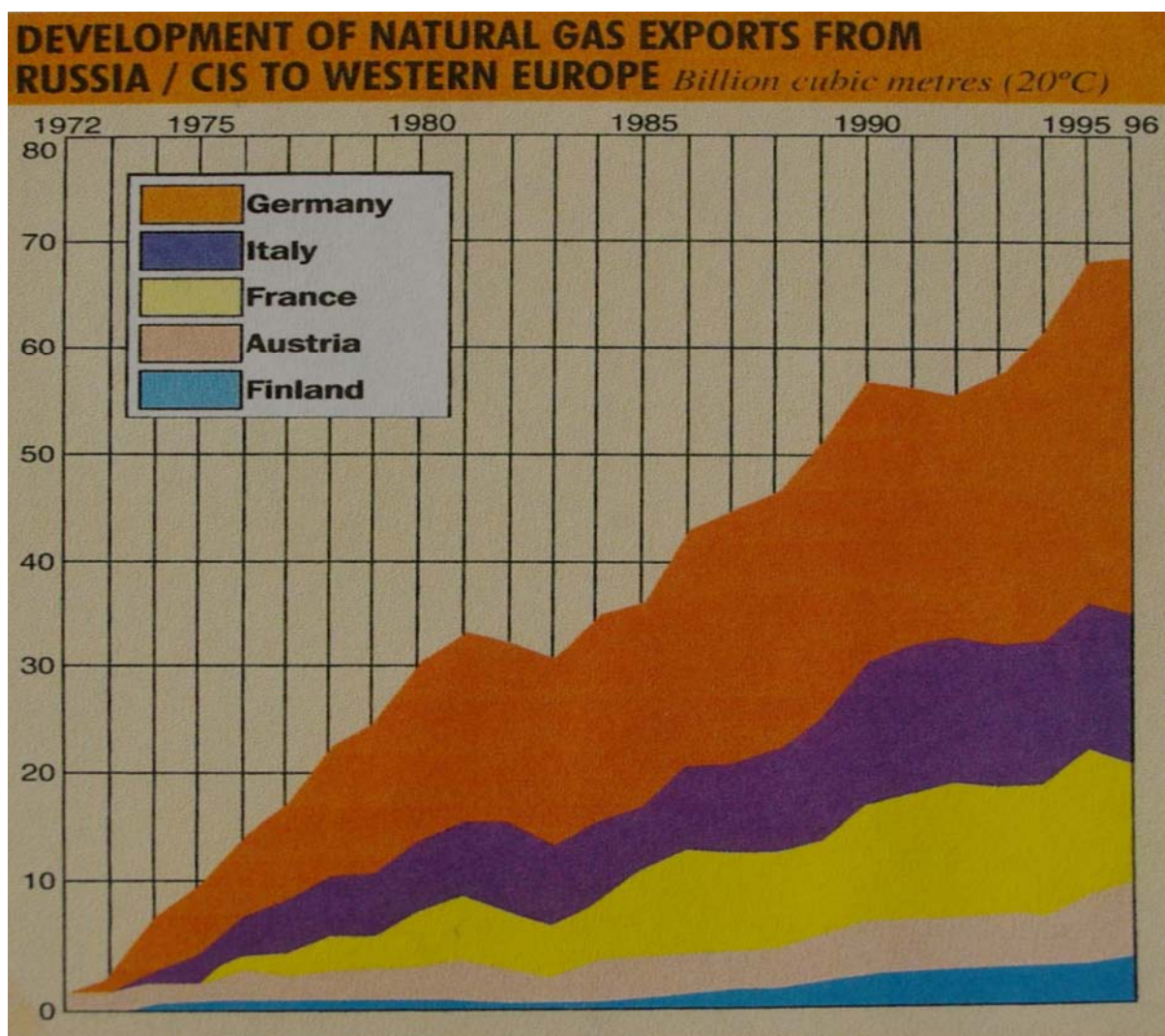
Néhány milliárd köbméter mennyiségben a Szovjetunió már a hetvenes évek elején exportált földgázt Európába. A szovjet földgáz 1968-tól kezdődően érkezett az első Közép-Európán átvezető nemzetközi tranzit gázvezetéken, a *Testvériségen*, volumene 1983-ra elérte a 9 milliárd köbmétert. A korabeli szocialista terminológiával „fejlett kapitalista gazdaságokba” irányuló olajexport növeléséről hozott szovjet politikai döntés eredményeképp az EGK-ba irányuló orosz olajeladások 1975 januárja és júniusa között 2 857 000 tonnáról mintegy 7 millió tonnára ugrottak. A szovjet hivatalos nyilatkozatok hangsúlyozták, a szovjet nyersolajtermelés egy évi 5,4 %-os emeléssel az orosz és a KGST-országok gazdasági energiaigényeinek ellátása mellett is tudja biztosítani az EGK-ba irányuló megnövekedett energiaexportot. A nyugati szakirodalom azonban már a hetvenes évek közepére jelezte, hogy a nyugati export növekedésével párhuzamosan a Csehszlovákiába, illetve a szovjet blokk más országaiba irányuló szovjet energiaszállítások csökkentése érzékelhető.¹⁴⁹ Ez viszont már az 1973-as olajárrobbanás “kelet-keleti”, azaz a KGST-n belüli kapcsolatokban lezajlott következményeit jelzi, melyekre a következő fejezet részletesen kitér.

¹⁴⁷ Az olasz Nemzeti Energiapolitika is erre helyezi a hangsúlyt, amikor nagyobb feladatkörrel ruházza fel az ENI-t az ország energiaellátásának biztosítására. Italy's National Energy Plan. *The Petroleum Economist*, London, November 1975, 413–415. o.

¹⁴⁸ Stent, Angela: *From Embargo to Ostpolitik: The Political Economy of Soviet-West German Relations, 1955–1980*. New York, 1981, Cambridge University Press.

¹⁴⁹ Threat to East Europe's oil. *The Petroleum Economist*, London, 1976. december, 54. o.

2. Diagram: A Nyugat-Európába irányuló szovjet/FÁK- földgázexport 1972–1995

Forrás: *Gas in the CIS and Europe*, The Petroleum Economist, London, 4th edition, 1997.

A hetvenes években a közös piaci országok földgázimportjának egyre növekvő hányada, az évtized végére már 40%-a származott a Szovjetunióból. Az NSZK-ba irányuló szovjet gázszállítások 2000-ig el kellett, hogy érjék a 200 milliárd m³-t.¹⁵⁰ A hidegháborús feszültség enyhülésének igénye, valamint lehetősége, a kelet-nyugati kapcsolatok ártértékelése stratégiai, gazdasági és politikai érdekekre egyaránt visszavezethető. A nyugati piacgazdaságok a keleti KGST-országok piacaiban saját exportjuk növelésének, ezáltal új munkahelyek teremtésének, munkahelyek biztosításának eszközét is látták amellet, hogy a KGST-kereskedelem stratégiai nyersanyagok és késztermékek gazdaságos beszerzésének forrását is jelentette. Ezek alapján kötötte meg a földgázegyezményt Nyugat-Németország és Franciaország a Szovjetunióval.

¹⁵⁰ Kőrösi István: Érdekeltségi viszonyok, kulcsproblémák és kilátások a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokban. *Közgazdasági Szemle*, 1985. 2. szám. 160. o.

Európában leginkább az NSZK és Franciaország számára volt nagy jelentőségű a Szovjetunióval megkötendő földgázügylet. Az NSZK az általa gyártott nagy átmérőjű csöveknek majdnem 30%-át a KGST-országokba szállította. A kelet-nyugati kereskedelem az évtizedben több mint 2 millió nyugat-európai munkahelyet biztosított. Az egyezmény hatására az OECD-országok európai KGST-országokkal lebonyolított kereskedelméből egyre növekvő rész esett a Szovjetunióval való kereskedelemre: az 1970-es 43%-ról 1975-ben 49%, 1980-ban 54%-ra nőtt, s 1983-ban már a 60%-ot is meghaladta. Az 1970-től 1980-ig terjedő időszakban az OECD-országoknak a KGST-tagállamokkal lebonyolított külkereskedelme 6,6-szorosára nőtt. A Szovjetunió cserearányai a kelet-nyugati kereskedelemben az energiahordozók áremelkedése miatt a szovjet gazdaság számára igen kedvezően alakultak.

Az 1973-as olajválságot követő évtized folyamán a kelet-nyugati kapcsolatok javításában, fejlesztésében való nyugati érdekltség kettős motiváción alapult. Európa országai számára a szovjet szénhidrogénexport elsősorban az energiabiztonság szempontjai következtében nyert prioritást és követelt támogatást. Az amerikai diplomácia számára viszont a kereskedelem beindítása annak az esélyét vetette föl, hogy általa a fegyverzetcsökkentésre irányuló tárgyalásokat is dinamizálni lehet.¹⁵¹ E logika mintájára a hetvenes évek második felétől a nyugat-európai elképzelések között is egyre inkább megjelent az, hogy a növekvő kelet-nyugati szénhidrogén kereskedelem végső soron Nyugat-Európa befolyásának növekedését is jelentheti a Szovjetunió felé, azaz politikai szempontból egyrészt hozzájárulhat a hidegháborús feszültség enyhítéséhez, másrészt – kevésbé markánsan ugyan, de felmerült annak az esélye is, hogy a Szovjetunióval kialakított intenzívebb kapcsolatok hozzájárulhatnak Nyugat-Európa nemzetközi pozícióinak erősítéséhez, nemzetközi presztízsének növeléséhez is.

Összességében azonban Nyugat-Európában 1973 után tipikusan inkább az energiaimportőri, defenzív energiastratégia kifejeződését regisztrálhatjuk, míg az amerikai külpolitika az energiapolitikát pro-aktívan, egy másik cél elérésére kívánta alkalmazni, ami tipikusan a nem energiaimport-függő stratégiai magatartást jelez.¹⁵²

Nyugat-Európa számára egyre egyértelműbben adódott a Szovjetunióval kiépítendő szénhidrogén-kereskedelem potenciális stratégiai előnye, még a bipoláris keretben is. Mégis érdekes felfigyelni arra, hogy a kontinens nagy energia-importőrei gyakorlatilag mintegy problémamentesen sodródtak bele a Szovjetunióval folytatandó kereskedelem növelésébe egy

¹⁵¹ Wolf, Charles Jr. – Leebaert, Derek: Trade Liberalization as a Path to Weapons Standardizations in NATO. *International Security*, Winter 1977/78.

¹⁵² Az 1973-as olajárrobbanás amerikai vitájának központi elemei az 1974-es Kongresszusi meghallgatás során lásd: *Ninety-Third Congress, Second Session of Multinational Petroleum Corporations of the Committee of Foreign Relations, United States Senate, Washington, D.C. 1974.*

stratégiai területen, a szénhidrogének kérdésében. Ennél is érdekesebb talán, hogy a Szovjetunió mennyire hasonló gyorsasággal reagált a kelet-nyugati szénhidrogén kereskedelmi nyitás kérdésére.

A szénhidrogén-kereskedelmi nyításban való elsősorban gazdasági érdekelttség mind az európai, mind a szovjet oldalról meghatározó volt. Az energia-kereskedelmi kényszerhelyzet Nyugat-Európa számára szénhidrogén-importja diverzifikálásának érdekében tette előnyössé a szovjet szénhidrogén-import növelését, a Szovjetunió pedig saját belső gazdasági feszültségeinek enyhítése érdekében kényszerült szénhidrogén-exportját Nyugat-Európába irányítani. Valójában a hetvenes évek európai-szovjet szénhidrogén-kereskedelmének fellendülése mögött a gazdasági kényszer ereje a meghatározó szempont, nem pedig a hidegháború stratégiai dimenziója.

Azonban e gazdasági kényszerhelyzet megoldása, a szénhidrogén-kereskedelem fellendítése, elkerülhetetlenné tette a nemzetközi politikai keretek új (gazdasági) helyzethez-alakítását is. A kelet-nyugati szénhidrogén-kereskedelem nem fért bele az ötvenes évek éles bipoláris retorikájába, ennek elkerülhetetlenül egyfajta politikai nyitással kellett együtt járnia.

Az enyhülés szükségessé vált.

A détente, a hidegháború új szakasza, az enyhülés időszaka, jelentős nemzetközi diplomáciai és fegyverzetkorlátozási eredményeket tudott felmutatni: a leszerelési tárgyalások megélénkülésében, a SALT-egyezményekben és később – az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) keretében – az 1975-ös helsinki záróokmány aláírásában. Mindezek azonban nem a békés egymás mellett élés iránti elkötelezettség, a nemzetközi békevágy ellenállhatatlan fellángolására, de még csak nem is a politikai racionalitás váratlan térnyerésére vezethetők vissza. E folyamatnak valódi reálpolitikai gyökerei nagyrészt az európai-szovjet kölcsönös szénhidrogén-kereskedelmi kényszerhelyzet erejét jelzik.

Az 1970-es évek elején tehát új szakasz kezdődött a kelet-nyugati szénhidrogén-, gazdasági és politikai kapcsolatok történetében, aminek nemzetközi politikai következményei is azonnal érezhetők váltak.

Az 1960-as évtized második felében már elindulni kezdett kelet-nyugati kereskedelem a hetvenes években felgyorsult. Az EK-nak a KGST-országokkal folytatott kereskedelme növekedési üteme a hatvanas évektől kétszerese volt a világ más országaival folytatott kereskedelmi növekedési ütemének.

A gazdasági kapcsolatok élénkítésében való kölcsönös érdekelttség miatt elkerülhetetlenné vált külső politikai keretek átalakítását 1969-ben a szocialista országok kezdeményezésében a

budapesti nyilatkozat indította el. Mindennek következtében a hetvenes évektől fogva a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok formái és módszerei gyorsan bővültek. Elterjedtek a kompenzációs ügyletek, létrejöttek termelési kooperációk, tudományos együttműködési megállapodások sorát írták alá. 1978-ban a Szovjetunió és az NSZK 25 évre szóló gazdasági és ipari együttműködési egyezményt kötött. 1981-ben az NDK és Franciaország kötött szerződést a két ország vállalatainak harmadik piaci együttműködéséről. Igen rövid időn belül egy sor szovjet–nyugati együttműködési terv látott napvilágot, bár nagy részük a későbbiekben nem valósult meg.

A korszak élénkülő szénhidrogén-kereskedelével párhuzamos másik gazdaságstratégiai jelentőségű folyamata a nyugati hitelnyújtás felélénkülése, a keleti hitelfelvételi politika aktivizálódása volt. A hetvenes évek a kedvező feltételekkel felajánlott nyugati hitelek felvételének évtizede is volt. A nyugati politikai érdekek is támogatták ezt. A kedvező nyugati hitelek nyújtásának egyik olvasata szerint a nyugati tőkekihelyezés számára a szocialista országok bővülő lehetőséget kínáltak. A hetvenes évek elején a nyugati országok kihelyezésre váró relatív tőkefeleslege alacsony reálkamatlábat engedélyezett, s így nagyobb hitelfelvételre ösztönözte a szocialista országokat. A szocialista országok fejlesztési tervei és beruházási tevékenysége jelentős bővülő piacot jelentett az OECD-országok magas műszaki színvonalú beruházási javai számára.

Egy további olvasatban érzékelhetővé válik, hogy a gazdasági szempontok mellett a politikai érvek is a bipoláris konfliktuspotenciál finansziális eszközökkel való csökkentésének lehetőségét támogatták. Az 1973 után beindíthatóvá vált új típusú kelet-nyugati kapcsolatokban mind a szovjet szénhidrogén-import növelése, mind a nyugati hitelpolitika az enyhülés elősegítésének az eszközeként jelent meg.¹⁵³ Ez főként az európai országok Szovjetunióra irányuló politikáját jellemezte.¹⁵⁴

Ugyanezen folyamat másik olvasata szerint ezzel a külkereskedelmi, tőkekihelyezési politikával a Nyugat a Kelet “térdre kényszerítésének” stratégiáját próbálta ki: a szénhidrogén-bevételek sürgető nyomásából érzékelték a KGST és a Szovjetunió mély gazdasági válságát, belső megroppanását, amire gazdasági eszközökkel reagálva kezdtek el valójában politikai következményeket provokáló választ adni.

Azonban akármelyik olvasat is játszott szerepet e döntésekben, az 1970-es évtized első felének keleti szénhidrogén-exportja és nyugati tőkekihelyezése nyilvánvaló nemzetközi politika

¹⁵³ Sawyer, Herbert L.: *The Soviet Energy Sector: Problems and Prospects. The USSR in the 1980s*. NATO Directorate of Economic Affairs, Brussels, 1978. NATO Publication

következményekkel járt, jelentős szerepet játszott a hidegháború új szakaszba lépésében, az enyhülés elindulásában. A politikai enyhülés következtében a nyugati gazdasági diszkrimináció jelentős mértékben csökkent. Jelentősen redukálták a COCOM listán megjelölt termékek sorát, ami mindkét fél számára kedvező volt: nyugati szempontból bővültek az exportlehetőségek, keleten viszont a modern technika iránti igények kielégítésére ugrásszerűen megnöttek a lehetőségek.

13. Táblázat: Néhány nyugat-európai ország nyersolaj-importja származási hely szerint 1974-1975

	Évek	Szovjet blokk	Összesen	Változás 1974-75
Irány:—				
Nyugat Németország	1974	1 614	50 075	
	1975	1249	42 203	-15.7
Franciaország	1974	195	66 947	
	1975	379	50 545	-24.2
Nagy Britannia	1974	82	61 016	
	1975	40	46 171	-24.3
Belgium	1974		12 207	
	1975	—	11 926	-2.3
Dánia	1974	—	4 818	
	1975	36	3 853	-20.0
Svédország	1974		4 896	
	1975	—	5 085	+3.9
A fentiek összesen	1974	1 891	199 689	
	1975	1 704	159 783	-20.0
% részesedés	1974	0.9	100.0	
	1975	1.1	100.0	

(fél éves adatok ezer mt-ben)

a) Egyiptommal együtt b) Beleértve európai terminálokról való szállítást is.

Forrás: *The Petroleum Economist*, London, 1975. 72.o.

A Nyugattal való KGST-kereskedelem gyors növekedése során a kereskedelem belső struktúrájában az import dinamikája jóval meghaladta az export növekedését, ami 1975 után már jelentős külkereskedelmi hiányt eredményezett.¹⁵⁵ A növekvő egyensúlyhiány ellenére a hetvenes évek végéig folyamatosan nőtt a Szovjetunió kereskedelme a fejlett piacgazdaságokkal, gyorsabb ütemben, mint a többi KGST-országé.

Megnőtt a „fejlett tőkés” országok részesedése a szovjet külkereskedelemben, az importban az 1975-1976-os csúccsal elérte a 36-37%-ot, majd 1978-ra 31,8% lett. Az exportban 1974 volt a csúcsev 30,2%-kal, majd ez 24,4%-ra csökkent, de még ez is mintegy 6% ponttal volt magasabb az előző évtized jellemző adatainál.¹⁵⁶

Az 1970-es évtizedben a kelet-nyugati kereskedelem a világgazdasági kapcsolatokat dinamikus területévé vált, volumene mintegy háromszorosára bővült. Az 1970-1975 közötti időszakban leggyorsabban Lengyelország és a Szovjetunió növelte a „fejlett tőkés” forgalmát, de

¹⁵⁴ Beudell, Martin: European Community. A flexible strategy for energy. *The Petroleum Economist*, April 1977, 133–135. o.

¹⁵⁵ A Szovjetunió ezt a hiányt egy ideig más konvertibilis valutában jelentkező bevételeivel, például aranyeladásokkal, a fejlődő országokba irányuló exporttal stb. próbálta ellentételezni. Lásd Köves András: A fejlett tőkés országokkal folytatott magyar és szovjet külkereskedelem: közös és eltérő problémák. *Közgazdasági Szemle*, 1980. 4. szám. 594-606. o.

¹⁵⁶ Becslések, *The Petroleum Economist*, October 1988. 72-75.o.

ennek aránya 1975-től kezdődően Magyarország külkereskedelmében is emelkedett. A volumenek növekedése azonban gazdaságirányítási változások nélkül nem tudott hosszú távú pozitív hatást kifejteni. Az 1973-as válság azt is jelentette, hogy felgyorsultak a világgazdasági változások, megnőtt az aktív alkalmazkodás szükségessége és jelentősége a gazdaságban, a gazdaságirányításban, valamint a gazdaságpolitikában.¹⁵⁷ 1975-től szinte már minden KGST-országban súlyos gondokat kezdett okozni az egyensúlyhiány.

A kelet-nyugati kereskedelem áruszerkezete az 1970-es évek folyamán lényegében nem változott, központi szerepet a KGST-részéről folyamatosan az energia-export játszott. A Nyugattal megnyílt gazdasági kapcsolatok a KGST országokban de elsősorban a Szovjetunióban valódi, mély gazdaságmodernizációs hatást nem fejtettek ki.

2.5. Az olajválság hatása a nyugat-nyugati kapcsolatokra: energiapolitikai feszültség és a földgázkonfliktus

Az 1973-as olajválságot követően fellendült európai–szovjet szénhidrogén-kereskedelem az amerikai–nyugat-európai, azaz a „nyugat–nyugati” kapcsolatok területén is érezte hatását.

Ennek két aspektusa is volt: egyrészt a Nyugat közel-keleti politikáját, másrészt a Nyugat energiapolitikáját érintette. Az 1973-as válság egyik súlyos nemzetközi politikai következménye tehát az első valóban megosztó nyugat–nyugati konfliktus kiélezése volt: mind az amerikai vagy nyugat-európai közel-keleti politikát, mind az energiapolitikát illető különbségek erősen koncentráálódtak az 1973-as olajárrobbanás okozta feszültségben.¹⁵⁸

Ebben a helyzetben hívta össze 1974 februárjában az Egyesült Államok Washingtonba azt a nemzetközi energiakonferenciát, amelynek célja a nyugati szövetség addigi legnagyobb belső ellentétének, a '73-as válságnak a feloldása volt.

A konferencián az iparosodott országok egyetértettek abban, hogy az energiapolitika területén szükségesnek tartják a közös megközelítést, beleértve néhány közös politika kialakítását, és elkötelezték magukat az energiaellátás megosztására sürgősségi helyzetek esetében. A közösen megjelölt célok véghezvitele érdekében hívták életre a már említett Nemzetközi Energia Ügynökséget, az IEA-t. Az IEA az OECD-országok¹⁵⁹ energiaválságra adandó közös válaszainak kidolgozására, a nemzeti politikák felmérésére, és új, valamint a

¹⁵⁷ Lásd Bognár József: A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok. *Valóság*, 1982. 6. szám. 47. o.

¹⁵⁸ Lieber, Robert J.: *The Oil Decade: Conflict and Cooperation in the West*. New York, 1983, Praeger.

¹⁵⁹ Franciaország kivételével, mely nem csatlakozott az egyezményhez.

hagyományos energiaforrások felkutatására kapott megbízást.¹⁶⁰ Az IEA létrehozása fontos és jó döntés volt: a szervezet több évtizedes tevékenysége sikeresnek tekinthető. Az IEA tájékoztató, információ-szerző és -elemző munkája hatékony módon járult hozzá a tagállamok energiaellátásának biztosításához, a nemzetközi energiapolitikai folyamatok megértéséhez, előrejelzéséhez.

Hasonlóan stratégiai jelentőségű megállapodásként sikerült elérni a stratégiai kőolajkészletezési kötelezettség felvállalását. A 90 napra elegendő készlet-kötelezettség a későbbi kőolaj-beszerzési válsághelyzetekben a piac és az importőr kormányok mozgásterét jelentősen tudta szűkeíteni, az túlreagálás esélyét csökkenteni.

Mindezen közös sikerek mellett is érzékelhető azonban az a felszín mögötti tendencia, melynek eredményeképp hosszabb távon az 1973-as válság a nyugati energiapolitika jelentős divergálását vonta maga után. Nyugat Európa nagy kőolajimportőrei és földgázfogyasztói egyértelműen érdekeltté váltak a keleti, KGST- (szovjet)energiaimport stabilizálásában, növelésében, míg az Egyesült Államok a szovjet szénhidrogén-exportot a Nyugat elleni stratégiai fenyegetésként érzékelte, az energiabiztonság kérdését elsősorban a hidegháborús konfrontáció egyik stratégiai kérdéseként kezelte.

Nyugat-Európa érdekeltsége a kelet-nyugati kapcsolatok erősödésében 1973 után elsősorban energiagazdasági-energiabiztonsági szempontból volt egyértelmű. Ez a nyolcvanas évtizedre még inkább kézzelfoghatóvá vált. Nyugat-Európa (miként Japán is) elsősorban nyersanyag- és energiahordozók jelentős beszerzési forrását látta a KGST-vel való együttműködésben.

A nyolcvanas évekbenben növekvő szovjet szénhidrogén-import ugyanakkor nyugat-európai elemzések szerint megcsillantotta a lehetőségét annak, hogy Nyugat-Európa stratégiai területen valóban csökkentse II. világháború utáni nemzetközi térvetését az Egyesült Államokkal szemben. A válságiparágak korszerűsítése az ötvenes és hatvanas évek EK-jában lassú volt, lemaradása a csúcstechnológiákat alkalmazó területeken folyamatosan nőtt. A hetvenes évek folyamán meginduló nemzetközi enyhülés megnyitotta a lehetőséget Európa országai számára hogy saját, tipikusan energiagazdasági érdekeit önálló, szuverén módon próbálják meg érvényesíteni.

A nyolcvanas években tehát már a három nyugati központnak, az USA-nak, Európának, illetve Japánnak a kelet-nyugati (elsősorban szénhidrogén-) kereskedelemmel kapcsolatos gazdasági és politikai magatartását nem lehetett többé egységes tömb magatartásaként kezelni.

¹⁶⁰ Lóránt Károly: A világ energiafelhasználásának távlati tendenciái. *Közgazdasági Szemle*, 1976. 10. szám, 1200–1208.o.

Míg a külgazdaság-politika korábban inkább követte a külpolitikát, a nyolcvanas évekre megnőtt az önálló (a külpolitikának nem közvetlenül alárendelt) külgazdasági stratégia szerepe.

A KGST-vel létesített kapcsolat fejlesztésében e három központ közül az EK érdekeltisége volt a legnagyobb.¹⁶¹ Azokat a területeket, amelyekben Nyugat-Európa egyes országai saját nemzetgazdasági érdeküket az USA-étól eltérőnek látták, különösen és elsősorban az energiakereskedelem kérdését, egyre markánsabban kezdték saját hatáskörben megoldandóként kezelni, inkább felületesen követve az amerikai döntéshozatal szempontjait. Igen markánsan nyilvánult ez meg a KGST elleni nyugati gazdasági szankciók területén. A nyugati szankciópolitika nem kis részben ezért nem volt egységes.

A nyugat-európai nagy energia-fogyasztó országai gazdaságilag érdekeltek maradtak a kelet-nyugati szénhidrogén-kereskedelem fenntartásában. Vagy másképpen fogalmazva: Európa gazdasági függése a szovjet szénhidrogénimporttól meghatározóbb volt, mint stratégiai partnersége az Egyesült Államokkal.

Még inkább stratégiai olvasatban: ideiglenesen győzni látszott az a szovjet stratégiai koncepció, mely Európa szénhidrogénfüggésének kiépítését célozta meg. Egy kis túlzással azt a következtetést is le lehet vonni a hetvenes évek fejleményeiből, hogy az európai országok saját szénhidrogén-ellátásuk érdekében a prioritást nem a Varsói Szerződés mihamarabbi lebontásában, hanem saját gazdaságuk szénhidrogén-ellátásában határozták meg, azaz a hidegháború „enyhülési típusának” megtartása mellett döntöttek.

A nyugat-nyugati energiapolitikai konfliktusnak a nyugati-szovjet földgázüzlet volt a legfontosabb, legkonkrétabb példája. Nyugat-Európa érintett kormányai az ügyletben elsősorban saját gazdaságuk szénhidrogén-ellátásának biztosítását látták. Az Európa országaiba irányuló, növekvő ütemű szovjet földgázszállítás az Egyesült Államok elemzői és politikai döntéshozói számára azonban potenciálisan a szovjet befolyás növekedését, azaz a Nyugat energiabiztonsági és ezáltal biztonságpolitikai kockázatnövekményét jelentette. Az USA az ellátás bizonytalanságát és stratégiai hátrányt látott Nyugat-Európa számára a szovjet földgáztól való függőség kialakulásában, esetleges megerősödésében.

Nyugat-Európa stratégiai elemzői kevésbé aggályos álláspontot képviseltek ebben a kérdésben. Korabeli szakértői vélemények szerint a kelet-nyugati földgázexportot inkább az importáló kormányok képesek stratégiai előnyre felhasználni, például adott esetben megszakítani, s ezzel politikai nyomást kifejezni a Szovjetunióra - így tiltakozva egy esetleges Kelet-Európa

ellen irányuló szovjet politikai döntés ellen. A Szovjetuniót kevésbé látták képesnek arra, hogy drasztikusan leállítsa nyugat-európai földgázexportját, sarokba szorítva ezzel Európa országait, hiszen, mint azt az elemzők kiemelték, a földgázszállítás elvesztésével keményvaluta-bevételeinek radikális csökkenését kellene elkönyvelnie, és emellett megbízhatatlan ellátó hírébe keveredne a piacon.¹⁶²

Az európai szénhidrogén-importőrök stratégiai elemzése tehát a Szovjetunióval beinduló földgázkereskedelmi folyamatoktól elsősorban nem a rájuk nehezedő biztonságpolitikai kockázat növekedését, hanem épp ellenkezőleg, saját nemzetközi politikai befolyásuk növekedését prognosztizálta.

Mindazonáltal a biztonsági kockázat túlzott emelkedésének elkerülése érdekében Nyugat-Európa kormányai megállapodtak abban, hogy a gázellátásukban a szovjet földgáz részesedését nem engedik a „stratégiaiilag elfogadhatónak” meghatározott 30% fölé emelkedni. Nyugat-Németország ekkor a saját igényeinek 21, Franciaország pedig a 15%-át kitevő mértékben szerzett be szovjet földgázt. Olaszország földgázfogyasztásában azonban a szovjet földgáz aránya már ekkor elérte a 31%-ot.

Egyértelmű volt, hogy ha a szovjet export Moszkva tervei szerint növekszik, az szinte automatikusan a nyugat-európai piac további bővülését feltételezi a számára. Hollandia, Belgium, Spanyolország, Svédország, Görögország és Törökország mind potenciális vásárlóként jelentek már meg az energia-piacon, sőt még Nagy-Britannia is, amennyiben saját part menti gáztermelését nem tudná a tervezett szinten tartani.

Az 1980-as évek közepén a gázpiacot csak Nyugat-Németországban nyitották meg a magánszektor előtt, a többi országban mind az árpolitika, mind az ellátási politika a nemzeti vagy a helyi önkormányzatok kezében volt. Mivel a gázellátók száma erősen limitált, a jelentős gázfelvevők száma pedig kicsi volt (*Ruhrigas* és *British Gáz Corporation*), a helyzetet a nyolcvanas évek közepén nemzetközi szinten szakértők úgy értelmezték, mintha egy oligopólia konfrontálódna egy monopszóniával, amely esetben nincsenek ösztönzők a bővülésre.¹⁶³

A KGST-földgázimporttal párhuzamosan nyugat-európai országok Angliától Olaszorszáig jelentős mértékben fektettek be a tágabb értelemben vett földgázipari termelésbe, szállításba,

¹⁶¹ A hatvanas évek közepén például a kelet-nyugati kereskedelembe az NSZK volt a legnagyobb nyugati partnere volt a KGST-nek. Körösi István: *Érdekeltségi viszonyok, kulcsproblémák és kilátások a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokban. Közgazdasági Szemle*, 1985. 2 sz. 160 o.

¹⁶² Stern, Jonathan P.: *International Gas Trade in Exporting and Importing Countries*. London, 1984, Heineman, Economical Books.

¹⁶³ Jonathan P. Stern: *International Gas Trade in Exporting and Importing Countries*. London, 1984, Heineman.

ellátásba és felhasználásba.¹⁶⁴ A befektetések a földgáztermelés és -felhasználás bővülésével kalkuláltak.

Apró, ám érdekes mellékszála a nyugat-nyugati földgázkonfliktusnak a szovjet

14. Táblázat: A világ főbb földgáz tartalékai 1979

Ország	Becsült bizonyított tartalékok* 10 ⁹ cu ft	A világ össz-tartalékainak százalékában
U.S.S.R	900,000	35.7
Irán	500,000	19.8
USA	210,000	8.3
Algéria	125,000	5.0
Szaúd-Arábia	85,000	3.4
Hollandia	60,000	2.4
Kanada	58,000	2.3
Nigéria	43,000	1.7
Venezuela	41,000	1.6
Katar	40,000	1.6
Részösszeg	2,062,000	81.8
Mások	458,000	18.2
Összesen	2,520,000	100.0

* 1978. január 1.

Forrás: International Petroleum Encyclopedia, 1979., IPE, London. 282.o.

földgázimport alternatívájaként felvetett amerikai javaslat.¹⁶⁵ A földgázipari befektetések befagyasztásával párhuzamosan az Egyesült Államok a szovjet földgázimport kiváltására saját szénexportjának növelését vetette fel. Az amerikai energetikai alternatíva, elsősorban energiagazdasági érvek alapján, egyöntetű elutasításra talált Európában. A szén egyes kormányok és szakértők által várt világméretű reneszánsza a nyolcvanas évek elején nem következett be. A nagy gáztársaságok nem a szénből való gázgyártás tökéletesített eljárásainak

bevezetésére vagy alkalmazására törekedtek, hanem inkább olyan fűtési rendszerek kidolgozására, amelyek a földgáz energiamegtakarító jellegét használják ki.

2.6. Stratégiai dilemma: a szénhidrogén-kereskedelem az enyhülést erősíti, vagy a kiszolgáltatottságot

Az olajárrobbanás “mellékhatásaként” váratlan -és páratlan- gyorsasággal fellendülő európai-KGST szénhidrogén-kereskedelem következményeinek stratégiai olvasata kettős volt. Egyrészt e kereskedelem lehetőséget teremthetett arra, hogy a KGST és a VSZ rendszerét gazdasági függésbe hozza a nyugattól, azaz kiszolgáltatja a KGST-t a Nyugatnak - aminthogy ez volt a nyugati hitelpolitika mellett szóló stratégiai érv is.

Másrészt viszont, amennyiben helytálló az a vélekedés, hogy a szovjet szénhidrogénexport mögött valójában belső gazdasági válság húzódik meg, akkor szénhidrogén-kereskelemből a

¹⁶⁴ A 2500 km hosszú, részben szárazföldi, részben tengeri vezeték Algéria és Olaszország között például 3,5 milliárd dollárba került.

¹⁶⁵ Vietor, Richard H. K.: *Energy Policy in America Since 1945: A Study of Business-Government Relations*. Cambridge, 1984, Cambridge University Press.

szovjet költségvetésbe ömlő keményvaluta éppen a szovjet politikai rendszer megmentésének az eszköze, hosszú távra biztosítva a KGST és VSZ rendszerének fenntartását.

Míg a nyugat-európai elemzések nagyrészt inkább az előző, addig az amerikai elemzések egyre növekvő arányban az utóbbi értelmezést tartották realistábbnak, inkább valósághoz közelebbnek. A kérdés korántsem elméleti jellegű volt: amennyiben a szénhidrogén-kereskedelem az enyhülés erősítésének eszköze és a Szovjetunió kiszolgáltatottságát fokozza, úgy ennek arányát növelni kellett. Amennyiben viszont a szénhidrogén-kereskedelem a Szovjetuniót illetve a Varsói Szerződést erősítette, úgy éppen a kereskedelem volumenének csökkentése volt a helyes stratégiai döntés.

A hetvenes évek második felétől erősödő szovjet térnyerés a harmadik világ számos országában, majd az 1979-es afganisztáni szovjet bevonulás nem az enyhülésről hangoztatott szovjet retorikába illettek bele. Úgy tűnt, Nyugat-Európa egyfajta „22-es csapdájába” került: saját szénhidrogén-ellátásának fenntartása érdekében valójában hidegháborús ellenfele fennmaradását szolgálja. A hetvenes évek végétől egyre inkább előtérbe került e „22-es (olaj-)csapdából” való kilépés lehetőségének kérdése.

Ezért a hetvenes évek második felétől egyre inkább a szénhidrogén-kereskedelem utóbbi értelmezése megalapozottságának erősödése érzékelhető az energiastratégiai elemzésekben, miszerint a szénhidrogén-exportbevételek valójában a szovjet stratégiai pozíciók növelését szolgálták. A KGST-ből származó növekvő energia-kereskedelem azt vetítette előre, hogy a növekvő európai szénhidrogénimport valójában éppen a hidegháborús szembenállás fenntartását, meghosszabbítását teszi lehetővé. A KGST-szénhidrogénimport Szovjetunióra gyakorolt hatásának értelmezése alapjaiban kérdőjelezte meg a nyugat-európai energiapolitikai koncepciókat.

Mindez sürgős stratégiai irányváltást követelt: ha az a stratégiai értelmezés a helytálló, hogy a szénhidrogén-bevételek a Szovjetuniót a gazdasági összeroppanástól mentik meg, akkor olyan nyugati szénhidrogén-politikát kell folytatni, melynek eredményeképp a szovjet szénhidrogén-bevételek jelentősen csökkennek, vagy legalábbis nem nőnek tovább, hiszen valójában ezzel lehet a Varsói Szerződés katonai tömbjének gazdasági hátterét jelentősen meggyöngyíteni, nem pedig az energiaexportból származó bevételek fenntartásával és biztosításával.

Elsőként az amerikai törvényhozás már 1974 végén hozott döntései jelzik ennek az értelmezésnek a jelenlétét: ekkor az amerikai kormányhiteleknek csaknem teljes megtagadását hagyta jóvá a Kongresszus. Az évtized második felétől azonban, és különösen 1979-től az

Egyesült Államok nemzetközi mozgásában bekövetkezett irányváltásába is lehet ezt az energiastratégiai szempontot érzékelni.

A szovjet költségvetés szénhidrogén-bevételeinek csökkentésére tehát kezdetben a politikai eszközök kerültek előtérbe. A hetvenes évek végére azonban a nemzetközi gazdasági elemzésekben egyre gyakrabban megjelent a túlságosan magas olajárak fenntarthatatlanságának előrejelzése. Ezek az olajár csökkenését a nyolcvanas évek elejének természetes piacgazdasági folyamataként prognosztizálták.

Az Egyesült Államok 1981-ben a Szovjetunióval és Lengyelországgal szemben embargó bevezetése mellett döntött. Ennek egy része az amerikai gabonaeladásokra vonatkozott, másik része viszont a technikai berendezések és speciális acélcsövek eladását érintette, azaz a Szovjetunió számára legfontosabb területet célozta meg: a szénhidrogén-vezetékek építéséhez szükséges amerikai eszközökhöz jutást akadályozta meg. Az amerikai tilalom következtében a Szovjetunióknak saját magának kellett előállítania az éppen kiépítés alatt álló szibériai földgázvezeték lefektetéséhez szükséges csöveket, illetve más nyugat-európai országoktól kellett megpróbálnia beszerezni - illetve beszereztetni a KGST európai országaival, kihasználva azok nagyobb nyugati importlehetőségét- az Egyesült Államok export-tilalma alá eső berendezéseket.

Ezek voltak az 1973-as olajválságot követően az első olyan nyugati lépések, amelyeket nyilvánvaló energiapolitikai szempontok érvényesítése motivált, s melyek gazdasági eszközökkel biztonságpolitikai célok megvalósítását voltak hivatottak elősegíteni.

A restrikció másik fő területe a hitelnyújtás erőteljes visszafogása, a hitelfeltételek és garanciák jelentős megszigorítása volt. A nyugati kereskedelmi bankok kinnlevőségeinek összege 1982-ben meghaladta a kétmilliárd dollárt, amiből legalább mintegy 50-60 milliárd dollár a szocialista országokra jutott. Az Egyesült Államok ekkor tagadta meg a legnagyobb kedvezmény elvét a Szovjetunióval való kereskedelemben, majd visszavonta ezt Lengyelországtól is, míg Magyarországgal és Romániával kapcsolatban annak évenkénti felülvizsgálata mellett döntött. Az EK-piacokon a szocialista országokat ekkor zárták ki a valamennyi nyugat-európai országot magába foglaló ipari szabadkereskedelmi övezet nyújtotta előnyökből.

A fejlemények két olvasata lehetett: egy gazdasági olvasatban a hetvenes évek második felétől a gazdasági válságok okozta problémák következtében Nyugaton megerősödtek a protekcionista tendenciák, melyek miatt a fenti döntésekre került sor. A hitelnyújtási megszigorítások okának gazdasági olvasata szerint a világszerte tapasztalható gazdasági és pénzügyi problémák megerősödése óvatosabbá tette a nyugati hitelnyújtókat. Mindennek a „stratégiai olvasata” azonban azt jelzi, nem illogikus, hogy e lépések stratégiai célja a szovjet

rendszer gazdasági térdre kényszerítése volt. Nyugati, különösen amerikai stratégiai elemzések középpontjában a hetvenes évek végére már megjelent az a tézis, hogy a Szovjetunió valójában gazdaságilag gyenge, azaz megnyílhat a lehetőség a hidegháború gazdasági eszközökkel való lezárására.

3. Kombinatív jellegű energiapolitikai koncepciók: a földgáz stratégiaivá válása

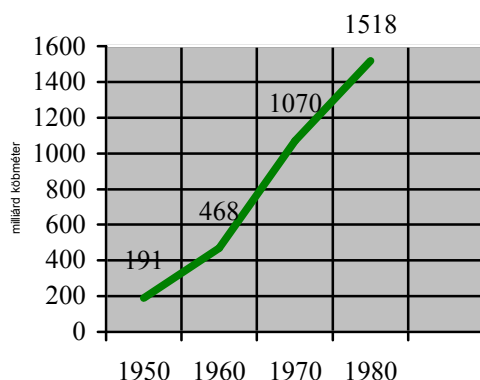
Elegendő volt egy évtized, két olajárrobbanás, és a fekete aranyak nevezett kőolaj immár elsősorban gazdaságbiztonsági veszélyforrásként jelent meg az energetikai szakma és a nemzetközi közvélemény szemében. Az olaj-alapú gazdaság növekedése szempontjából az olajárrobbanás a kőolajfüggés negatív következményeit világította meg élesen. Ez elsősorban az energiabiztonság előtérbe kerülését vonta maga után, azonban hatása érzékelhető volt gyakorlatilag az energiapolitika minden területén. Az olajválság utáni energiapolitika egyik fő jellemzője az olajfüggés csökkentésére irányuló lépések keresése lett. Azon európai országok, amelyek korábban felfedezett szénhidrogén-készletekkel rendelkeztek, növelték az újabb lelőhelyek felkutatására szánt támogatásokat.¹⁶⁶

Egy további energiapolitikai elv is ekkor kapott prioritást: olyan kombinatív jellegű energiagazdálkodási koncepció kidolgozásának igénye merült föl, melynek következményeként csökkenthetővé válik az olajimport volumene. A felhasználható energiahordozók kiegyensúlyozottabb aránya nagyobb biztonságot, egy fenntarthatóbb, stratégiailag „védhetőbb” energiamérleg kialakítását tehetné lehetővé.

Amint fent jeleztük, még a drámai 1973-as olajárrobbanás hatása sem vezetett radikális energiahordozó-váltáshoz, akár a szén arányának akár a nukleáris energia arányának általános növeléséhez. Azonban a szénhidrogén-használaton belül egyfajta arányeltolódás elindult: mégpedig a kőolajról a földgáz javára. E folyamat nem az energiamérleg azonnali megváltoztatását jelentette, hanem egy trend elindulását: a földgáz részesedése a világ energiafogyasztásában a hetvenes évek folyamán néhány százalékpontos emelkedéssel elérte a 15-20%-ot. E trend jól érzékelhető energiapolitikai motivációkon alapult és érzékelhető következményeket vont maga után.

¹⁶⁶ Például Yergin, Daniel: Britain Drills and Prays. *New York Times Magazine*, November 2, 1975, 13., 59. o.

3. Diagram: A világ földgáztermelése, 1950–1980

Forrás: *International Petroleum Encyclopedia*, IPE, London 1950, 1960, 1970, 1980.

3.1. Nyugat-Európa „saját” földgáz-termelésének stratégiai hatása

Az ötvenes évektől fogva több kontinensen is sikeres földgázkutatásokat folytattak.¹⁶⁷ Az európai országok növekvő földgázigényei, az európai gázpiacok erőteljes bővülése már 1960-tól megfigyelhető. Az 1959 és 1973 között az Északi-tengeren a hollandiai Gröningen, valamint a Nagy-Britannia déli partjai mellett felfedezett gázmezők lehetővé tették a földgáz bevonását Nyugat-Európa energiaellátásába. A nem sokkal később, 1973-ban bekövetkezett olajárrobbanás pedig azonnal szükségessé, sürgetővé, sőt stratégiaivá tette a földgázfelhasználás arányának növelését.

¹⁶⁷ How natural gas has led in industry advances since war. *The Oil and Gas Journal*, 1958. március 10.

15. Táblázat: Nyugat Európa földgáz-piac 1982/3

	Importból származó, a fogyasztás %-ban, 1983	Földgáz a primer energiafogyasztás %-ában, 1982
Nyugat Németország	66.3	15.0
GB	18.2	21.1
Hollandia	Nettó exportőr	49.9
Olaszország	52.4	17.4
Franciaország	74.5	11.7
Belgium	100.0	16.6
Ausztria	69.6	14.5
Írország	0	19.6
Spanyolország	100.0	2.9
Svájc	100.0	4.1
Finnország	100.0	2.3
Luxemburg	100.0	9.0
Dánia	100.0	0
Görögország	0	—
Összesen	24.5	15.9

(millió köbméter)

Forrás: International Petroleum Encyclopedia, 1983.

1960-ban a földgáz Nyugat-Európa energiaellátásából összesen mintegy 2%-ban részesedett. A korszak vége felé, 1985-ben azonban már 16%-kal. Ezzel a földgáz Európa harmadik legnagyobb energiaforrásává vált. Bár a nyolcvanas évek közepére a földgáz piaci részesedésének növekedése lassulni látszott, hosszabb távon a szerepét nem lehetett leírni, sőt: az energiafogyasztásban a földgáz arányának további növekedését lehetett prognosztizálni.

A hetvenes években a földgázfogyasztás emelkedésének fő meghatározója a földgáz kedvező ára mellett a földgázpiacok erős állami kézben tartása volt.¹⁶⁸ A földgáz relatíve kedvezőbb ára még nem volt elég versenyképességének növeléséhez, egyrészt mivel a földgáz ára alapvetően a kőolajárhoz volt kötve, másrészt a földgáznak a kőolajnál jóval nehezebb szállíthatósága és tárolása miatt. Az IEA ekkor készített elemzésének véleménye aláhúzza, hogy a földgáz csak akkor versenyezhet az energiapiacra a szénrel és a nukleáris energiával, ha a piaci erők képesek megtörni a gáz- és az olajárak közötti hagyományos kapcsolatot.

Az 1973-as olajárrobbanás előtt Európa évi 100 milliárd köbméter földgázt fogyasztott. Az 1973-as olajválságot követően 1979-ig, a második olajár-növekedésig a földgáz fogyasztása megduplázódott, majd 1980-ra 225 milliárd köbméteres csúcsot ért el. Ez energiatartalomban

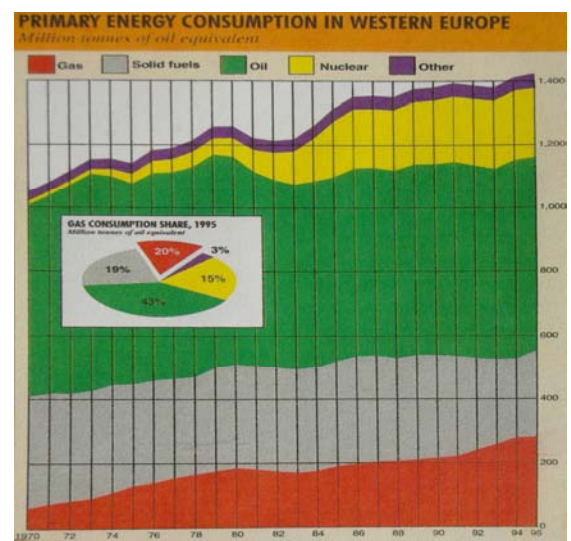
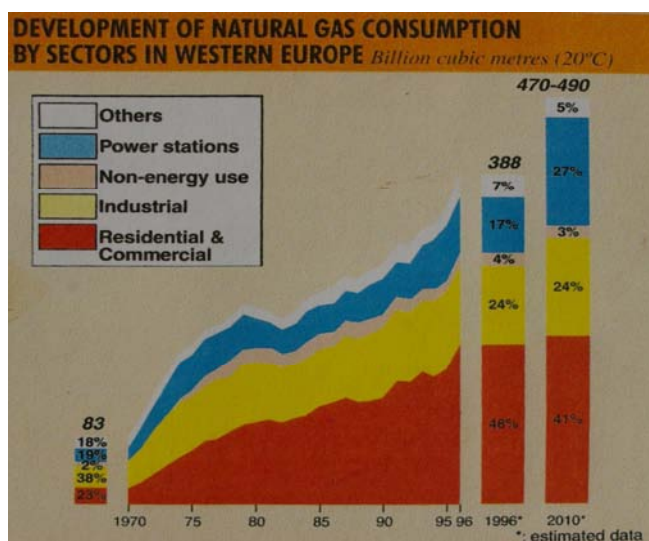
¹⁶⁸ A földgáz és az olaj árának kapcsolata a földgázfogyasztás növelésére irányuló nyomás következtében nagymértékben függött azoktól a nyugat-európai kormányoktól, amelyek a nyolcvanas évek közepéig a földgázt illetően nem különösebben mutatkoztak nyitottnak a piac ár meghatározó nyomásai felé. Ahogy nőtt az igény a földgáz iránt, úgy erősödött a földgáznak a prémium tüzelési piacba (*Premium Heating Market*) való sorolása. Ez a földgáz árát az olajtermékekkel kötötte össze. Az olajtermékek ára pedig az OPEC politikájának megfelelően nőtt. Sőt, az Európai Gazdasági Közösség 1975 után megtiltotta új gázalapú elektromos áramtermelő üzemek építését. Ennek eredményeképp a hetvenes évek végére 20%-ot elérő földgázalapú elektromos áramtermelő üzemek aránya 1982-re 12 %-ra csökkent. A piac igényeinek jobban megfelelő árak a nemzetközi energiahivatal felhívására kerültek a figyelem homlokterébe 1984 decemberében. Ekkor az IEA egyik vezérigazgatója, Helga Steeg az iparosodott országokat a gázfogyasztás növelésére szólította fel, hogy az importált olajtól való függőségüket csökkentsék. Az IEA előrejelzése szerint az OECD-országok 1990-re 850-930 milliárd köbméter éves gázfogyasztására lehetett számítani. Ez a gázmennyiség problémamentesen importálható, előállítható, de csak akkor, hogyha a gáz ára versenyképes: mint az IEA vezetője mondta, "valahol az alacsony szulfurtartalmú tüzelőolaj és a könnyű fűtőolaj közötti ármezőben." Martin Quinlan: Gas market poised for further growth. *The Petroleum Economist*, February 1985. 45. o.

több mint 200 millió tonna olajnak felelt meg. Az 1980 utáni recesszió beindulásával párhuzamosan a földgázfogyasztás stagnált, esetenként enyhén hanyatlott, 1985-re azonban már újra a fellendülését lehetett megfigyelni. Az 1985-ös 16%-os nyugat-európai arány azonban még mindig elmaradt a földgáznak az Egyesült Államok energiamérlegében elfoglalt 26%-os, illetve a Szovjetunió 30%-os energiamérlegbeli arányától.

A földgázfogyasztás emelkedő trendje jelentős energiapolitikai következményeket vont maga után. A földgázhasználat növelésének célja egyrészt a Közel-Keletről származó kőolajimport bizonyos fokú csökkentése volt. Másrészt mivel a földgáz Európa nem egy országának saját természeti kincse is, a földgázfogyasztás fellendítése racionális gazdasági, s egyben gazdaságbiztonsági döntés volt. A döntés kivitelezése egyúttal megkövetelte a földgázvezeték-építés felgyorsítását is. - Ennek valódi stratégiai következménye ugyan csak jóval később válik nyilvánvalóvá, a hidegháború véget érte után, a kilencvenes években, amikor Nyugat-Európa saját földgáz tartalékainak csökkenő volumene okán a kontinens földgáz-importjának növelése melletti jelentős érv. A szükséges földgáz importra pedig nagyrészt orosz importból lesz mód. – Azonban már a nyolcvanas években, a saját források esetleges elégtelensége miatt a földgázimport kérdésében felmerült a szovjet földgáztartalékok volumenének kérdése. Az ellátás szovjet importból való biztosítása egyfajta legrosszabb esetre való felkészülésként, *worst-case-scenario*-ként, nyitott volt.

Nem kis részben tehát az 1973-as olajárrobbanásnak tulajdonítható, hogy a földgáz bekerült a nemzetközi gazdaság, a szénhidrogén-kereskedelem, sőt, amint látni fogjuk, a világpolitika ütközőzónájába.

4. Diagram: Nyugat-Európa energiafogyasztásának alakulása, 1950-1995

Forrás: Gas in the CIS and Europe, Petroleum Economist, London, 4th edition, 1997.

A világ földgáztermelése 1960 és 1980 között 468 milliárd m³-ről 1515 milliárd m³-re, azaz több mint háromszorosára nőtt. Míg 1950-ben a világ energiamérlegében a földgáz 10%-ot tett ki, 1975-re ez az arány már 21%-ra nőtt. Ez mennyiségben az 1950-es 300 milliárd m³ alatti szintről 1973-ra 1250 milliárd m³ jelentett. Ugyanebben az időszakban az ismert tartalékok mennyisége 5000 milliárd m³-ről 54 500 milliárd m³-re emelkedett.

16. Táblázat: Földgáz-fogyasztási trendek 1972-1977

	1972	1973	1974	1975	1976	1977	% változás, 1977 vs. 1972
US	22,897.0	22,854.0	22,376.9	20,464.9	19,992.8	20,337.5	-11.2
Kanada	2,861.3	3,241.4	3,341.7	3,422.2	3,157.2	3,301.4	+15.4
Latin Amerika	3,271.9	3,443.2	3,082.1	1,732.0	2,044.4	2,116.3	-35.3
Európa	4,367.3	5,215.2	5,766.8	6,042.6	6,239.1	6,290.7	+44.0
Közel Kelet	1,648.8	1,926.0	1,046.3	2,057.8	2,003.1	2,789.7	+69.2
Ázsia	649.3	627.9	740.2	816.6	982.0	1,267.6	+95.2
Afrika	675.1	340.7	283.0	464.0	1,628.3	1,780.7	+ 163.8
Kommunista országok	9,427.5	10,354.5	10,837.3	12,478.2	14,360.6	15,999.8	+69.7
Összesen	45,798.2	48,002.9	47,474.3	47,478.3	50,407.5	53,883.7	+ 17.7

(billion cu ft) Forrás: *International Petroleum Encyclopedia*, London, 1979, 282. o.

A hatvanas évek folyamán tehát bebizonyosodott, hogy Európa adottságai földgáztartalékok szempontjából nem olyan kedvezőtlenek, mint azt a kőolaj tekintetében a geológiai kutatások mutatták. Nyugat-Európa országainak földgáztartalékát a világ tartalékainak mintegy 5-6%-ára becsülték.

Azonban már 1975-76-tól fogva csökkenni kezdett a német, az olasz, sőt még a holland és az angol földgáz-termelés szintje is. A földgáz-fogyasztás növekvő trendje, a földgáz használat politikai támogatottsága, és a már kiépített földgáz-vezetékek kihasználásának gazdasági érve is a földgáz-igény fennmaradását, növekedését jelezték. Ez harmadik fél általi beszállítást, Nyugat-Európa földgáz-importjának növelését tett szükségessé.

3.2. A szovjet földgáz-import megjelenése Európa földgázellátásában

A földgáz-felfedezések következtében a hetvenes évek folyamán a földgáztermelés földrajzilag is szétterjedt a kontinenseken. Új termelők jelentek meg Afrikában (Algéria, Líbia, Nigéria), Latin-Amerikában (Argentína), Ázsiában (Afganisztán, Pakisztán, Japán), és néhány közel- és közép-keleti olajtermelő (mint például Irán, Szaúd-Arábia, Kuvait) is megkezdte a hosszú ideig nagy mennyiségben elfáklázott, a levegőben elégetett földgáz hasznosítását. Irán

már 1975-ben döntést hozott arról, hogy Nyugat-Európa elsődleges földgázellátójaként átvegye Hollandia szerepét.¹⁶⁹ A fejlemények az OPEC figyelmét is a földgáz felé fordították. Az OPEC hamarosan a szervezeten belül is támogatta annak elérését, hogy tagállamai exportálható földgázfeleslege okán a szervezet a legnagyobb nemzetközi földgázellátóvá váljon.¹⁷⁰

Azonban a közel-keleti és afrikai országok még a nyolcvanas évek elején is alig-alig hasznosították vagy exportálták a földgázt, még azok sem, amelyek rendkívül nagy tartalékokkal rendelkeztek. A földgáz-szállíthatóságának nehézségei nem tették lehetővé a Közel-Keleti termelők számára a földgáz-export gyors ütemű fejlesztését Nyugat-Európa piaci felé. A cseppfolyós földgáz-szállítási technológia is, a tenger-alatti földgáz-vezetéképítés is, hatalmas költségigényű befektetések voltak.

Számottevő volumenű és a vezeték-építés aránylag egyszerű voltából fakadóan könnyen

17. Táblázat: A világ főbb földgáz-termelő területei 1977

Ország	1977 földgáz-termelés, 10 cu9 ft	A világ össz-földgáz-termelésének %-ban
USA	20,337.5	37.7
U.S.S.R	12,395.2	23.0
Kanada	3,301.4	6.1
Hollandia	2,932.5	5.4
Kína	1,787.0	3.3
Irán	1,756.1	3.3
Nagy Britannia	1,499.9	2.8
Románia	1,005.5	1.9
Nyugat Németország	907.7	1.7
Mexikó	745.3	1.4
Összesen	46,668.1	86.6
Mások	7,215.6	13.4
Mindösszesen	53,883.7	100.0

Forrás: International Petroleum Encyclopedia, 1979. 282.o.

szállítható földgáz-exportkínálata Európa számára a hidegháború idején valójában elsősorban a Szovjetunióknak volt.

A Szovjetunió földgázkészletének szerepe a hetvenes évekre vált stratégiai jelentőségűvé. A földgáztermelés világtérképét a Szovjetunió területén végzett geológiai kutatások, feltárások eredményei jelentősen átrajzolták. Az ötvenes-hatvanas években elsősorban az ukrajnai, majd az új közép-ázsiai, később, a hetvenes évektől kezdődően a nyugat-szibériai lelőhelyek kiaknázása biztosította a földgázkitermelés

növekedését. Korabeli KGST-források szerint a szovjet földgáztermelés volumene 1950-ben 5,8 milliárd m³, 1960-ban 45,3 milliárd, 1970-ben 198 milliárd, 1980-ban pedig 435 milliárd m³ volt. Nyugati források a szovjet földgáztermelést elemezve például az 1976. január-június közti időszakra a növekedést 156 400 millió m³-re teszik, ami mintegy 4 500 millió m³-rel több a

¹⁶⁹ Ezt jelentette be az 1976-ban rendezett 13. Földgáz Világkonferencián (World Gas Conference) az Iráni Nemzeti Gáztársaság, a National Iranian Gas Co. Idézi: Increasing role of OPEC. *The Petroleum Economist*, July 1976. 250. o.

¹⁷⁰ World future for natural gas trade. *The Petroleum Economist*, July 1976. 248–249. o.

tervezettnél, és 11,5%-os növekedést jelezve 16 000 millió m³-rel több, mint 1975 azonos hónapjaiban volt.¹⁷¹

Ami a KGST-országok saját hazai földgáztermelését illeti, ebben az időszakban a magyarországi földgáztermelés 0,4 milliárdról 6 milliárdra m³-re, Lengyelorszáé 0,2 milliárdról szintén 6 milliárd m³-re emelkedett. Kisebb volumenben, de termelt földgázt Jugoszlávia, Csehszlovákia és Bulgária is. A legjelentősebb földgáztermelő Románia volt: teljes termelése 3 milliárd m³-ről 32 milliárd m³-re emelkedett.

Ezért 1975-76-tól fogva, amikortól csökkenni kezdett a kontinens földgáztermelése, a földgáz-import arányának növelése szükségessé vált. Harmadik fél általi beszállítást elsősorban Norvégiából, Hollandiából, illetve a Szovjetunióból lehetett kiépíteni. A norvég Ekofisk gázmezőről való szállítás Németországba, Hollandiába, Belgiumba és Franciaországba 1976 végén indult be, az angol–norvég Frigg gázmező beszállítása pedig a *British Gas*-ba 1977 ősztől.¹⁷² Ezzel párhuzamosan a hetvenes évek közepén már a Szovjetunióból való földgáz-import az ellátás kiegyensúlyozottságának az eszközeként jelent meg a nyugat-európai politikai diskurzusban.¹⁷³ Ugyan azonnal megkérdőjelezték a Szovjetunió szénhidrogénexportáló képességének szintjét.¹⁷⁴

Ugyanekkor kezdődött meg a gázvezeték építése az Algériában talált földgáz európai szállítása érdekében. Az afrikai földgázvezeték a hetvenes évek végétől szállított földgázt Olaszországon keresztül Európába. Algériából és Líbiából 1980-ig már mintegy 35-40 milliárd m³-t terveztek szállítani cseppfolyósított formában Európába.

Míg a hetvenes évek közepén az Egyesült Államok földgázpiacát a tartalékok kimerülése fenyegette, Japán földgázfogyasztását pedig teljes mértékben kizárólag importra kellett építeni, addig Európában e nagy ívű földgáztermelési és importálási projektek eredményeképp a földgázellátási helyzet kiegyensúlyozottabb volt. Ez kiegyensúlyozottság az érintett európai országok energiapolitikájában tovább erősítette a földgázfogyasztás támogatását - annak ellenére is, hogy a kontinens saját tartalékai kimerülésének esélye nem volt elhanyagolható, különösen a gyors ütemben növekvő földgázfelhasználás adatainak tükrében.

Az európai földgázfelhasználás történetét tehát három jelentősebb szakaszra lehet osztani.

¹⁷¹ News in Brief. *The Petroleum Economist*, London, 1976 auguszt.

¹⁷² Reduced growth for gas, European Community. *The Petroleum Economist*, London, April 1976. 139–140. o.

¹⁷³ News in Brief. *The Petroleum Economist*, London, January 1976, 5. o.

¹⁷⁴ Soviet Union: Export potential in doubt. *The Petroleum Economist*, London, June 1976, 204–206. o.

(1) 1959 előtt a földgáz, néhány kivételtől eltekintve, ritka és összességében drága energiahordozónak számított, amelyből a tartalékok csak egy-két helyen szerepelhettek jelentősebb mértékben az energiamérlegben.¹⁷⁵

(2) 1959-ben, a nagy hollandiai, valamint a jelentős angol északi-tengeri földgázmezők felfedezése következtében előtrébe kerültek a kontinens saját földgáztartalékai, és ez felgyorsította Európa földgázvezeték-rendszerének kiépítését. Ugyanakkor – többek között az angol *Gas Council* politikájának eredményeképp, amely bevezette a felvásárlási monopóliumot – felmerült annak a fenyegető esélye, hogy az északi-tengeri kutatások leállnak. Az újabb norvég feltárások azonban a kontinens földgázfogyasztásában az alacsony földgázár kialakulásának lehetőségét jelentették.

(3) A harmadik szakasz kezdetét jelzik az 1970-től fogva emelkedni kezdő földgázárak is, amelyek 1973-ban és különösen 1974-ben látványos párhuzamban alakultak a nyersolaj árának emelkedésével. E tendencia egyik következményeként az amúgy költséges földgázfeltárás rentábilissá válását is prognosztizálták. A túlzottan alacsony árak különben is túlhajszolt földgázhasználatot eredményeztek volna az 1973-as olajárrobbanás idején, ami az európai gáztartalékok gyors kimerülését vonhatta volna maga után. A földgáz csak versenyképes árral válhatott az európai energiamérleg jelentős tényezőjévé, csak így csökkenthette hosszabb távon Európa olajimport-kiszolgáltatottságát.

Ezt a földgázba vetett stratégiai bizalmat tükrözte az Európai Közösség hetvenes évek közepén hozott döntése, melynek alapján az Európai Közösségek energiamérlegében az Algériából és a Szovjetunióból származó import emelésével és az északi-tengeri földgáztermelés fokozásával az 1975-ös 13%-ról 1985-re 25%-ra kellett növelni a földgáz arányát.¹⁷⁶

3.3. A szovjet import-dominancia kialakulása Európa földgázellátásában

A hetvenes években folyamatosan növekvő szovjet földgáz-szállítások eredményeképp a nyolcvanas évekre Nyugat-Európa három legnagyobb földgázimportőre Norvégia, Algéria - és a Szovjetunió lett. 1985-re pedig a Szovjetunió Norvégiával fej-fej mellett a nyugat-európai piacok egyik legjelentősebb exportőrévé vált, 14-14%-kal részesedve a földgáz-fogyasztásból. Összehasonlításképpen: Hollandia részesedése ekkor 16,5% volt.

¹⁷⁵ De ilyen volt például Franciaországban a lacq-i földgáz hozzájárulása a francia elektromos ellátáshoz.

¹⁷⁶ *L'industrie du gaz dans le monde*. Paris, 1975, Technip, 1–13 o.

Noha e három földgázimportőr piaci részesedésének aránya hasonló volt, piaci pozícióik erősen különböztek. Hollandia például felajánlotta, hogy kiterjeszti, szélesíti meglévő exportszerződéseit, és újak megkötését is hajlandó megfontolni, önmagát egyre inkább Nyugat-Európa ún. „hinta-földgáztermelőjének” (*swing producer*) tekintette, azaz rugalmas exportszerződéseken keresztül tervezett inkább gázt szállítani, hogy kielégítse a magasabb téli hónapok gázigényét. Ennek megfelelően Hollandia földgázpiaci részarányának csökkenését prognosztizálták a nyugat-európai piacokon a nyolcvanas évek második felére: az 1983-as 35 milliárd köbméterről 1990-re 30 milliárd köbméterre, sőt 2000-re akár már 20 milliárd köbméterre csökkentve volumenét.¹⁷⁷

Norvégia gázexportjának szintén csökkenő tendenciáját prognosztizálták az északi-tengeri gázmezők nagy költségigényű kiaknázása miatt. Az innen származó gáz ára már a nyolcvanas

18. Táblázat: Nyugat-Európa piacainak földgáz-exportőrei a nyolcvanas évek elején

Exportáló (md m ³)	Export ---felé	1982	1983
Hollandia 1 900	Ny. Németország	16.5	16.6
	Belgium	6.8	5.6
	Franciaország	5.7	7.4
	Olaszország	5.3	5.3
	Svájc	0.5	0.5
Összesen		34.8	35.4
Norvégia 2 500	UK	10.7	--
	Ny. Németország	9.8	--
	Hollandia	3.6	--
	Franciaország	2.6	--
	Belgium	2.2	--
Összesen		29.4	--
Szovjetunió 38000	Ny. Németország	10.3	11.1
	Olaszország	9.3	8.5
	Franciaország	4.1	4.0
	Ausztria	3.1	4.3
	Finnország	1.0	0.7
Összesen		27.9	28.6
Algéria 3640	Franciaország	6.7	--
	Spanyolország	1.3	--
	Belgium	0.4	--
	Nagy Britannia	0.02	--
Összesen		8.4	--
Líbia 600	Spanyolország	1.0	--
	Olaszország	0.03	--
Összesen		1.0	--
Mindösszesen		101.1	

Forrás: *The Petroleum Encyclopedia*, IPE, 1983, London.

évek közepén is a piaci elfogadhatóság felső határán volt, azaz a norvég földgáz marginális szerepet töltött be Európa földgázellátásában. Norvégia földgáztermelése jóval költségigényesebb volt, valamint az algériai földgáztermelésé. Hollandiáéval szemben pedig szinte elhanyagolható rugalmassággal (*low elasticity*) rendelkezett - viszont rendelkezésére állt az az opció, hogy a jelentős földgázprojektjeit félretegye, és inkább olajmezőit termelje ki.

Az Európát ellátó földgáztermelő országok között Hollandia „hintaellátóként”,

Norvégia pedig marginális ellátóként szerepelt. Ezzel a Szovjetunió számára szabad volt az út, hogy hatalmas tartalékaival és kompetitív eladási áraival Nyugat-Európa földgázellátásának

¹⁷⁷ Martin Quinlan: Gas market poised for further growth. *The Petroleum Economist*, February, 1985. 46. o.

domináns szereplőjévé váljon. A Szovjetunió mindezek következtében aránylag rövid időn belül nemcsak Nyugat-Európa egyik legnagyobb, hanem leginkább stabil földgázimportőre is lett.

4. Kőolaj- és földgázvezeték-rendszerek építése Nyugat-Európában

Bár a nyugat-európai olajvezetékek építésének története és az európai olajipari tevékenység kezdetei csak 1957-ig nyúlnak vissza, 15 évvel később már egész Nyugat-Európát behálózták a nyersolajvezetékek. Gyakorlatilag majdnem teljes listájukat azonban az EGK statisztikai hivatala először csak 1972-ben publikálta. Az aránylag késői megjelenés azt jelzi, hogy ekkorra váltak az olajvezetékek az energiaelosztás és az energiafelhasználás meghatározó tényezőivé.

Gazdaságossága és „tisztább”, azaz környezetkímélő volta mellett a földgáz egyben igen diffúz, nehezen tárolható energiahordozó. Nehéz tárolhatósága hosszú időn keresztül erősen akadályozta felhasználásának terjedését. A gázvezetéken való szállítást már a XIX. század végén alkalmazták, de ez még a hetvenes évek közepén is négyszer-hatszor drágább volt a hasonló mennyiségű, olajvezetéken szállított kőolaj szállítási költségeinél. Cseppfolyósítással való szállításra technológiai tudás szempontjából már a hetvenes évek közepétől volt mód, azonban e technológia nagy költségigénye erősen korlátozta a cseppfolyósított földgáz felhasználását.¹⁷⁸

Az európai szénhidrogén-vezetéképítés két típusát kell megkülönböztetni egymástól a szénhidrogén-hálózat kiépítésének stratégiai hatásának elemzéséhez : a „saját” vezetékek építésének illetve a „transzkontinentális”, a szovjet szénhidrogén-importot lehetővé tevő vezetékek kiépítésének jellemzőit célszerű külön áttekinteni.¹⁷⁹

¹⁷⁸ A cseppfolyósítással hatszázadnyira lehet csökkenteni a földgáz térfogatát, így nagy űrtartalmú tankhajókkal lehetővé vált a tengeren történő szállítás is. Elsősorban Algéria élt ezzel a lehetőséggel, és exportált cseppfolyósított földgázt Angliába, valamint Franciaországba. A nyolcvanas évek elején a tengeri szállítását elsősorban Japán alkalmazta a nagy mennyiségű földgázimport-kényszere miatt. A cseppfolyósítás technikája nagyon látványos módon járult hozzá a földgázszállítás növeléséhez. Mind az ún. tiszta, azaz a környezetet kímélő energia iránti igény növekedése, mind az 1973-as olajárrobbanás a földgáziparnak a nemzetközi energiaellátás világban betöltött szerepét erősítette. Ipari szintű cseppfolyósításra először 1964-ben került sor, Arzew Camel üzemében. A cseppfolyósítás azonban már önmagában is igen energiaigényes folyamat, amelyben a gáz mintegy ötöde el is használódott. Így például a Franciaországba Algériából érkező gáz árának mintegy háromnegyedét a cseppfolyósítás, a szállítás, és annak Le Havre-ban való újra gázhalmazállapotúvá tétele tette ki.

¹⁷⁹ A vezeték vonalának részletes leírása a IV. függelékben található, itt elégséges a vezetékrendszerek alapvetően politikai következményekkel járó jellemzőinek áttekintése.

4.1. „Saját” európai vezetékek építése

Az olajvezetékek hálózata aránylag korán jellemzőjévé vált Európa szénhidrogén-ellátásának. A nyugat-európai kőolaj- illetve a földgáz-vezetékrendszer közötti különbségek a tulajdonosaik körében is megmutatkoztak. A gázvezetéseket Európa országaiban inkább nemzeti, illetve helyi hatóságok fektették le, míg az olajvezetékek többsége a nagy, egyszerre több országban is működő magántársaságok tulajdonában voltak.

1972-re a Nyugat-Európát behálózó kőolaj-vezetékrendszerek méreteire jellemző volt, hogy az öt nagyvezeték közül négy nemzeti határokat szelt át. A meglévő vezetékrendszer bővítése a hetvenes években nagy lendülettel folyt.¹⁸⁰ Azonban e kőolajvezetékek nem kapcsolódtak össze egy integrált európai vezetékhalózáttá.

Az olajvezetékek építésével párhuzamosan a hetvenes évek elejétől fogva egyre dinamikusabbá vált a földgázvezeték-hálózat kiépítése. A rendszer a holland földgázlelőhelyektől indult ki. A kiépítés szoros együttműködést követelt meg a különböző nyugat-európai országok között. A nemzeti és nemzetközi földgázprojektek megvalósításával a nyugat-európai földgázipar egy gyakorlatilag kontinentális, egész Európát átfogó integrált földgázvezeték-rendszert épített ki.

4.2. A Szovjetunióból jövő szénhidrogénimport-vezetékek kiépítése: a „transzkontinentális csővezetékek”

A nyugat-európai országok saját földgáztermelése az északi-tengeri földgázt is beleszámítva a nyolcvanas évek elejére megközelítette az évi 200 milliárd m³-t. Külső forrásokból további 30-40 milliárd m³-t importáltak.¹⁸¹ A prognózisok szerint a Hollandiából és Norvégiából származó gázimport a kilencvenes években előreláthatólag nem tudta már kielégíteni a növekvő európai energiaigényeket, ezért a kontinentális Európa figyelme a Nyugat- és Észak-Afrikából származó gázimport felé fordult.

A probléma azonban stratégiai jellegű volt: amennyiben a Perzsa-öbölből szállítana földgázt Nyugat-Európa, ez a kontinens Közel-Kelettől való energiafüggését nem változtatta volna meg, hiszen innen származott a Nyugat-Európába importált kőolaj jelentős hányada is.

A nyugat-európai földgázpiac fogyasztói szempontból nézve erős torzulást mutatott a nyolcvanas évek közepén. Az igények 91%-a az öt leginkább iparosított államból, Nyugat-

¹⁸⁰ European Petroleum Transport Developments. *Europe & Oil*, September 1972. 8–13. o.

Németországból, Nagy-Britanniából, Hollandiából, Olaszországból és Franciaországból és néhány velük szomszédos államból származott. A többi országban a földgáz az energiaigény alig 1-2%-át tette ki. A nyolcvanas évek közepén tervek születtek arra, hogy a nemzetközi gázvezeték-hálózatot Skandinávia, illetve Algériából Spanyolország felé (*Segamo* vezeték) építsék ki, ezzel is diverzifikálva az európai gázfogyasztást.

A nyolcvanas évek elején a cseppfolyós földgáz szállítását Algéria árviták miatt felfüggesztette, az Iránnal kötött megállapodás pedig, amely szerint Irán a Szovjetunióba exportálta volna azt a földgázmennyiséget, amelyet a Szovjetunió saját termeléséből továbbított tranzitvezetéken, a nemzetközi politika fejleményei miatt nem lépett életbe.

A Közös Piac szénhidrogén-ellátásának, szovjet importtal való diverzifikálásának gyakorlati előfeltétele a megfelelő kapacitású szállítórendszerek kiépítése volt. Az 1950. évi nem egészen 6 milliárd m³ kitermelt földgázt a Szovjetunióban az akkor még 2300 km hosszú táv- és gerincvezetékek juttatták el az elosztóhálózatokba. Ezeknek a hossza 1980-ra elérte a 130 ezer km-t, az időközben kiépült transzkontinentális *Testvériség*, valamint *Szövetség* gázvezetékek szovjetunióbeli hosszát ide számítva.¹⁸²

A Szovjetunióból induló földgázvezeték 1973–1974-re 6000 millió köbméter volumenű addicionális földgáz behozatalát biztosította Európába. A vezetékrendszer egy 238 mérföld hosszúságú, Ausztrián át vezető szakasz után jutott Olaszországba, ahol Serganóig egy 242 mérföldes szakaszt építettek meg. Az ezen a vezetéken szállított gáz egy részéből, a baumgarteni szlovák–osztrák átkelőhelytől Alsó-Ausztriába, Burgenlandba, Stíriába és Karintiába vezető útvonalszakaszon Ausztria is részesült a szovjet földgázból. A vezeték az olasz határt átlépve Vicenza, Verona és Brescia érintésével jutott el Serengóba. A megcélzott olasz piac, az 1980-ra 30 ezer millió köbmétert elérő olasz földgázigény egy részét ezen keresztül tervezték kielégíteni, kiegészítve az Algériából Szicílián át vezető vezetéken át importált földgázzal illetve egy déli LNG-terminálon át elérhetővé vált földgáz-importtal.

Németország három megállapodás keretében végülis 1973-ban kezdte el a földgáz szállítását a Szovjetunióból. Az elsőt 1970-ben, a másodikat 1972-ben, a harmadikat pedig 1974-ben írták alá. A *RuhrGas AG*, valamint a Szovjetunió külkereskedelmi szervezete, a *Szozjugazexport* által

¹⁸¹ News in Brief. *The Petroleum Economist*, 1982. december 16. 8. o.

¹⁸² Ennek csaknem a fele, 62 ezer km, egy évtized alatt, 1970 és 1980 között épült. A KGST korábban kiépített villamos-távvezetékeihez hasonlóan a földgázvezetékek is egymáshoz kapcsolódó ellátó- és szállítórendszert alkottak. Az 1981-től 1985-ig terjedő tervidőszakban a szovjet földgáztermelés folyamatosan, öt év alatt mintegy 40%-kal nőtt, és 1985-re elérte a 600-640 milliárd m³-t. A mintegy 150-200 milliárd m³ többlettermelés egységes távvezetékrendszerbe való bekapcsolása újabb vezetéképítést igényelt. A Nyugat-Szibériából kiinduló nagy átmérőjű távvezetékek egyikét Csehszlovákia és az NSZK határán csatlakoztatták a nyugat-európai földgázvezeték-

kötött megállapodások 2000-ig rögzítették a két ország szénhidrogén-kereskedelmének kondícióit. Az 1982-ben aláírt negyedik megállapodás az előző megállapodásokban szállított földgázmennyiség kétszeresét irányozta elő.¹⁸³

E programok végrehajtásának érdekében a Szovjetunió 1982-től 10-12 milliárd USA dollárért 5500 km hosszú, 1420 mm átmérőjű földgázvezeték-rendszert épített ki a Vasfüggöny „széléig” a csehszlovák-nyugat-német határig. Nyugat-Németország határától a projektben részt vevő nyugat-európai gázimportőrök építették ki a szükséges hálózatot saját piacaikig.¹⁸⁴ Amint azt a korszak kezdetével foglalkozó elemzés fentebb áttekintette, saját költségeinek csökkentésére a vezetékrendszer építését a Szovjetunió az európai KGST-országok bevonásával végezte el: a hetvenes években a saját határain belül eső csővezeték-építést a Szovjetunió az európai KGST-országok együttműködésével - vagy finanszírozásával - végezte.

Az 1982-ben aláírt negyedik Nyugat-Német-Szovjet földgázimport-megállapodást egy nagyobb projekt részeként fogadták el. A nagyobb projekt keretében a Nyugat-Szibériában (az Ural déli részein, az orenburgi térségben az urengoji mezőkben, továbbá Ukrajnában¹⁸⁵) kitermelt gázt a Szovjetunió Nyugat-Németország mellett az *Európai Földgáz Szállító Rendszeren* (*European Gas Transmission System*) keresztül Ausztriába, Olaszországba valamint Nyugat-Németországon keresztül Franciaországba, Belgiumba, Hollandiába, Svájcba, Svédországba és Spanyolországba is szállította.¹⁸⁶ 1984-től kezdődően e nagyobb projekt keretében évi 40 milliárd köbméter szovjet földgázt szállítottak. A szerződés 25 évre szólt. A nyugat-európai országok közül Nyugat-Németország ekkor 11 milliárd köbméterrel, az összes export kb. 40%-ával részesült.

1980-ban a Szovjetunió európai földgázexportja elérte az 53 milliárd köbmétert, a szovjet földgáztermelés 12%-át. A Szovjetunió nyugat-európai fogyasztóknak eladott földgáz-

rendszerhez. Az importforrások és a felhasználó országok közötti földrajzi távolságok növekedése minden jelentős földgázfogyasztó régióban szükségessé tette a nemzeti és nemzetközi csővezetékrendszerek kiépítését.

¹⁸³ Final approval of agreement will clear USSR line. *Pipe Line Industry*, January 1982. 59. o.

¹⁸⁴ Az európai-szovjet földgázvezeték-rendszer kiépítésének finanszírozására a kezdeti szakaszban német és japán bankok társultak. De már ekkor részt vettek a tárgyalásokban francia, olasz, holland és olyan más nemzeti bankok is, amelyeknek az országaiba a földgázszállítást a szerződés garantálta. Mivel a szükséges mennyiségben az ilyen átmérőjű vezeték a Szovjetunió nem tudta előállítani, azt importból kellett beszereznie. Mint arra szakértők fel is hívták a figyelmet, jelentős költségnövelő tényező volt, hogy Oroszország újabb szibériai gázmezői az északi sarkkörtől északra voltak, ahol a talaj 400 méterig fagyott, és a hőmérséklet mínusz 60 C° alá is süllyedhet. A felszín nyáron latyakossá válik, de alatta a fagyott rész megmarad. Erre a nehéz bányászati helyzetre dolgozta ki a Szovjetunió a SZEVER-1 elnevezésű hatékony, ámde szignifikánsan nagyobb költségvonzatú kitermelési rendszert.

¹⁸⁵ A szállítás eleinte az éppen épülő urengoji mezőkről tervezték megindítani, ahol ekkor már földgázt termeltek, de ahogy a földgáztermelés mennyiségi növekedését prognosztizálták, a rendszert az akkor még kiépítetlen jamburgi mező felé tervezték tovább terjesztetni. Az orosz tervek szerint a Jamal-félszigeten levő természetes földgázmezőket egy későbbi időpontban kötnék össze ezzel a szállítórendszerrel.

exportjából befolyt jövedelme nyugati szakértők becslése szerint 1980-as árakon 2,5-3 milliárd US dollárnak felelt meg.

Európa földgázvezeték-hálózatában tehát a nyolcvanas évek elejétől fogva jelentős expanziót figyelhetünk meg. Ahogy a Szovjetunióból származó import aránya nőtt, további nemzetközi földgázvezetékek kiépítésére lett szükség. Így épült ki a Kelet–Nyugat vezetékrendszer, ami 1985-re már összekötötte az Északi-tengert a mediterrán térséggel, a kelet-európai belépési pontokat az Atlanti-óceánnal. A skandináv országok bekötése az európai rendszerbe erősítette a nyugat-európai gázipari együttműködést. Ez a rendszer Nyugat-Európát az Északi-tengerrel, a Szovjetunióval, Észak-Afrikával és a Közel-Kelettel is összekötötte. Korabeli szakértői vélemények szerint ez a diverzifikáció növelte Nyugat-Európa földgázellátási biztonságát és energiabiztonságát általában is.

5. Az EGK energiapolitikájának második korszaka: 1973–1985

Az EGK szervezetei a hatvanas évektől folyamatosan deklarálták ugyan a közös európai energiapolitika szükségességét, és néhány önálló javaslatot is elfogadtak, a Közösség azonban a valóságban a hetvenes évek elején még nagyon messze állt egy koherens, átfogó valóban közös energiapolitika megvalósításától. Az 1973-as olajárrobbanás azonban rövid időn belül megnégyesezte az olajárakat, ezzel elméletileg megteremtette a legjobb pillanatot arra, hogy a közös gondok alapján közös energiapolitika létrehozására ösztönözze a tagállamokat.

Erre azonban nem került sor. Az 1973-as válságra az EGK nem adott összehangolt választ. Sőt, a válság nyilvánvalóvá tette, mintegy demonstrálta a tagállamok között az energiapolitikájukban megmutatkozó nem csekély különbségeket.¹⁸⁷

Szinte minden EGK-tagállamnak az árrobbanásra adott első reakciója a külpolitikai önvédelem kategóriájába sorolható. Az egyes európai országok megpróbálták magukat markánsan elhatárolni az Egyesült Államok Izrael-barát politikájától. Az EK 1973 novemberében az arab–izraeli konfliktusban egy arab-barát pozíciót jelző rezolúciót adott ki. Ez ugyan részben csökkentette Európa szénhidrogénenergia-ellátására nehezedő közvetlen nyomást, de nem hárította el teljesen az ellátás további csökkenésének veszélyét.

¹⁸⁶ A szállítórendszer útvonala Moszkvát délről érintve a magyar–osztrák határhoz vezetett, onnan látta el Ausztriát és Olaszországot. A másik ág Csehszlovákián át a nyugatnémet határhoz vitte a többi európai országot ellátó földgázt.

Azonban nem minden EGK-tagország csatlakozott e rezolúcióhoz, illetve az általános európai reakcióhoz. Így Hollandia sem, aminek következtében az arab embargó nyomása az ország olajellátásában sokkal markánsabban érzékelhető volt. Néhány EK-tagállam a szolidaritás jegyében tett konkrét gesztusokat Hollandia olajellátásának kisegítésére, bár törekedtek igen óvatosan eljárni, nehogy ez az OPEC részéről az Európa elleni embargó kiszélesítését provokálják ki. A Hollandia ellen életbe léptetett arab olajembargóval az OPEC alapvetően sértette az EK egyik legalapvetőbb elvét, az áruknak a tagállamok közti szabad áramlásának elvét. Nem kevés belső vita után a tagállamok egy Hollandia izolálására vonatkozó javaslatot elvetettek, és kiálltak az európai összetartozás elvei mellett – nem utolsósorban nyilván azért is, mert Hollandia jelentős földgázellátójuk volt. Azonban egy közös energiapolitika kialakításának kérdése reális formában nem merült föl.

Általánosságban elmondható, hogy minden tagállam célul tűzte ki energiaforrásai, valamint energiafelhasználása belső szerkezetének, portfóliójának diverzifikálását. Az EK-tagállamok egymástól jelentősen eltérő reakciói mögött azonban alapvetően nemzeti energiatartalékaik eltérő helyzete húzódott meg. Egymástól rendkívül különböző energiatartalékaik, energia-import lehetőségeik okán az EK tagállamok energiapolitikája, az 1973-as válságra adott reagálása is ezt az erősen egyéni energiapolitikai jelleget tükrözte.

Franciaország például, amelynek fosszilis energiatartalékai igen limitáltak voltak, viszont erős technológiai bázissal és a központi tervezésben erős hagyományokkal bírt, a „*toute nucléaire*”, azaz a „teljesen nukleárisra” való átállás stratégiáját támogatta. Nyugat-Németország és Spanyolország ezzel szemben kettős megoldásként a szén- és a nukleáris energia növelésének stratégiáját követte. Hollandia új kutatásokat indított be, melyek eredményeképp sikeresen tudta növelni földgáztermelését. Anglia – széniparának párhuzamos modernizálása és a nukleáris energia arányának növelése mellett – szintén északi tengeri lelőhelyeinek feltárására koncentrált.

E jelentősen különböző energiaérdekek természetesen hatottak a közös energiapolitika kialakításának esélyeire is. A válság nem adott lökést az európai energiapolitika kialakításának, hanem inkább a tagállamok különbségeit helyezte minden korábbinál élesebb megvilágításba.

Az egység hiánya jellemezte a hetvenes éveket, ami például a közös R&D, a kutatási és fejlesztési programok finanszírozásában is megmutatkozott, különösen a nukleáris szektorban, amit a tagállamok többsége túlságosan drágának, egyoldalú finanszírozásra nem eléggé biztonságosnak talált. Ennek megfelelően az EK energiapolitikája inkább csupán irányelvek, a jogilag nem kötelező érvényű „*guidelines*” elfogadásában merült ki. Ennek ellenére ezek a

¹⁸⁷ Johnson, Debra – McCann, Kevin: *Energy – EU Energy Policy, An Evolving Agenda*. London, 1997, Financial

dokumentumok világosan jelzik azt az irányt, amelyet az EK tagállamaiban folyó energiapolitikai vita az 1973-as válság után vett.

A Bizottság javaslatot tett le a tagországok olajfogyasztási szintjének csökkentésére. Ez a számszerűsített javaslata a közös energiapolitika felé tett - bátortalan - lépésnek tekinthető.¹⁸⁸ Tanulságos ebből a szempontból az 1985-ig tartó irányelvekről szóló dokumentum, melyet a Tanács 1974-ben fogadott el. A dokumentum többek között megfogalmazta az energiafelhasználás csökkentésének szükségességét (az 1985-re eredetileg jelzettnél 10%-kal kevesebbre); az elektromos energia arányának növelését az 1972-es 25%-ról 35%-ra; az EK energiafüggőségének az 1973-as 63%-ról 40%-ra való csökkentését; az importolaj részesedésének csökkentését a teljes energiaellátásban az 1973-as 60%-ról 40%-ra, és a teljes olajfogyasztásban az importolaj részesedésének az 1973-as 98%-ról 75%-ra való csökkentését; a széntermelés szintjének megtartását, illetve a szénimport növelését abból a célból, hogy a szilárd tüzelőanyag arányát a teljes energiaellátásban 15%-on tartsák, valamint azért, hogy szénalapúra állítsák át azokat az olaj- illetve földgázalapú erőműveket, amelyeket nem lehet nukleáris alapúra átállítani (aminek következtében az elektromosság előállítása 50%-ban nukleáris energiából származna). Végül, de nem utolsó sorban: a földgáz nagyobb felhasználását, arányának az 1973-as 2%-ról 1985-re 25%-ra való növelésével.¹⁸⁹

Az irányelvek érvényesítése a hetvenes évek második felétől a nyolcvanas évek közepéig az EK belső története szempontjából néhány érdekes kérdésre világít rá. Például arra, hogy annak ellenére, hogy az irányelvek követése és betartása céljából a Bizottság érzékelhető módon próbálta támogatni a tagállamokat (például közösségi támogatást kaptak a kőolaj- és gázfeltérési kutatások, valamint a kitermelés fejlesztésére irányuló projektek), azok később sem tudtak közös politikában megállapodni. Rávilágított továbbá arra is, hogy az irányelveket folyamatosan ellenőrizni, monitorizálni kellett azért, hogy a nemzetközi szénhidrogénpiac változásainak megfeleljenek. E miatt az Energia Bizottság 1980-ban az 1990-ig terjedő időszakra már új irányelveket és célokat fogadott el.

Az irányelvek nem utolsósorban abban is jelzésértékűek voltak, amit nem tartalmaztak: tudniillik a környezetvédelmi szempontokat. E szempontok az EK energiapolitikájának második,

Times, 9–11.o.

¹⁸⁸ Az 1973-as olajárrobbanásra adott egyik első reakcióként az Európai Bizottság a tagállamok olajfogyasztásának csökkentésére számszerűsített javaslatot dolgozott ki. E szerint az olajfogyasztást az 1973-as szint alatt 10%-kal 90%-ára javasolta csökkenteni és ezen a szinten megőrizni 1975–1977 folyamán, majd további csökkentést írt elő: 3%-ot 1976-ban, újabb 5%-ot 1977-re, amivel az 1973-as 590 millió tonna importolaj mennyiséget 1974-re 561-re, illetve 1975-ben 519-re, majd 1977-re 470 millió tonnára javasolta csökkenteni. EEC Energy Hopes Dimmed. *The Petroleum Economist*, London, November 1975. 404–407. o.

¹⁸⁹ Johnson, Debra –McCann, Kevin: *Energy – EU Energy Policy, An Evolving Agenda*. London, 1997, Financial Times, 10–11.o.

1973-tól 1985-ig tartó időszakában még nem jelentek meg. Az energiafelhasználás csökkentésének, az energiahatékonyság növelésének szempontjai kizárólag az ellátásbiztonság növelése céljából jelentek meg e dokumentumokban. A környezetszennyezés elleni célok csak az EK energiapolitikájának harmadik szakaszában, 1985 után kaptak teret – akkor viszont nagy lendülettel kerültek előtérbe. Végül az 1974-es irányelvek elfogadása azt is jelzi, hogy az európai országok a földgáz arányának növelése mellett tették le a voksukat.

Az 1973-as olajárrobbanás következtében új dimenzióban vetődtek fel azok az energiapolitikai kérdések, amelyekben ugyan nem volt konszenzus, de egy közösségibb jellegű energiapolitika alapvető kérdései voltak. Ide tartozott többek között az importolaj közös maximálárának meghatározása, alternatív energiaprojektek közös finanszírozása, közös megállapodások szénhidrogén-import és -export kérdésében, a közösségi szénhidrogén-tartalékok megosztása válság esetén stb.

Az összehangoltabb energiapolitika néhány alkotóelemét illetően konszenzus fogalmazódott meg.¹⁹⁰ Ezek közé tartozott az energiatakarékosság, energiamegőrzés és -hatékonyság növelése, az ún. „hulladék-energia” mennyiségének radikális csökkentése, azaz például a jobb hőszigetelés elterjesztése, valamint a megújuló energiaforrások fejlesztése. Mindezzel jelentős életmódbeli és gazdasági mechanizmusbeli váltást idéztek elő.¹⁹¹

Az olcsó olaj korszakának lezárulásával Nyugat-Európa gazdaságaira nagy nyomás nehezedett, ennek hatását azonban az európai országok gazdasági fejlődése, valamint 1976-tól összehangoltabb energiapolitikája érezhetően csökkentette.

Európa saját szénhidrogén-tartalékainak kitermelési költségeiről végzett, az 1975 és 1985 közötti időszakra vonatkozó számítást foglalja össze az az 1976-ban kiadott 218 oldalas jelentés, mely szerint 1973-as értéken mintegy 300 000 millió USD-s befektetésre, Európa teljes GNP-jének 2,5%-ára lenne szükség a kontinens energiaellátásának biztosításához – szemben például az 1965–1970 közötti időszak 1,5%-os fejlesztési ráfordításával. Nagyobb részének azonban az elektromosáram-termelésbe, illetve a nukleáris szektorba kellene irányulnia, állt a tanulmány javaslatában, és kevésbé az olajiparba, mert azt Európában a partmenti, az *offshore* olajtermelés

¹⁹⁰ Beudell, Martin: European Community. A flexible strategy for energy. *The Petroleum Economist*, April 1977. 133–135. o.

¹⁹¹ Which strategy for energy? *The Petroleum Economist*, London, 1976. december. 32.o.

nehézségei nem tették ésszerűvé.¹⁹² A jelentés aláhúzta, hogy Európa energiafejlődésének jövője az északi-tengeri olajlelőhelyek kitermelésén fog múlni.¹⁹³

Az ársokkok következtében a hosszú időn át alapvetőnek feltételezett kapcsolat a GDP-növekedés és az energiafogyasztás között a sikeres európai szerkezetátalakítás következtében megszakadt. 1973 és 1983 között az EK GDP-je reálértéken 18%-kal nőtt, míg teljes energiafogyasztása 6%-kal csökkent. A fogyasztáson belül az olaj aránya 62%-ról 48%-ra apadt. Az importolaj részaránya az energiafogyasztásban majdnem a felére, az 1973-as 62%-ról 1983-ban 32%-ra csökkent. Ebben a strukturális változásban nem kis szerepet játszott a földgáz arányának emelkedése, valamint a nukleáris erőművek elektromosenergia-termelésének a négyszeresére növekedése.¹⁹⁴

A nemzetközi energiapiac is jelentős változásokon ment át. A magas olajárak már a nyolcvanas évek közepén jelentős strukturális változásokat okoztak az EK tagországaiban. Az 1973-as, de főleg az 1979-es olajársokknak tulajdonítható az európai országok nemzetközi versenyképességének megerősödése.

1945 után az energiaellátás biztonságának kérdése (*security of supply*) a hidegháború minden más eseményének, fejleményének hatását felülmúlva az 1973-as olajársokk következményeképp került előtérbe, és ettől fogva a hidegháború végéig az energiapolitikai agenda előkelő helyén maradt.

Ha az 1973-as olajválság következtében nem került is sor közös energiapolitika kialakítására, a válság akkor is alaposan átrendezte az energiapolitikai prioritásokat az EGK-ban. Míg korábban a hangsúly az alacsony árak biztosításán volt, addig most egyértelműen az importenergiától való függés csökkentése kapott elsőbbséget. Ezen belül viszont a stratégiai fenyegetettséget elsősorban a közel-keleti importtól való függésben lett meghatározva.

Nagy „nyugat-nyugati” energia stratégiai különbség fakadt azonban abból, hogy az importfüggés csökkentésének célja ekkor Európában elsősorban a közel-keleti importenergiától való függés csökkentésére korlátozódott, míg az amerikai energiabiztonsági koncepció a „bármely, egy” forrástól való importfüggés fenyegetését hangsúlyozta.

¹⁹² *Western Europe, Energy investments and costs*. Frost & Sullivan, Market Research Publishers, 1976 April *The Petroleum Economist*, London, 54.o.

¹⁹³ Ráadásul ekkor már szakértői körök annak kérdését is elemezték, hogy a jelentős európai – holland – földgázmezők tartalékai meddig elegendők. Netherlands, End of gas bonanza in sight. *The Petroleum Economist*, July 1976. 256–257.o.

¹⁹⁴ Johnson, Debra – McCann, Kevin: *Energy – EU Energy Policy, An Evolving Agenda*. London, 1997, Financial Times, 13.o.

Az 1973-as válság egyértelművé tette Európa számára, hogy a Közel-Kelet az energiaellátás politikailag instabil térsége. Ugyanez a belátás fordította az európai politikai gondolkodást a Szovjetunió, mint az energiaellátás stratégiai alternatívája felé. Ezért nem túlzás azt állítani, hogy az 1973–1979-ben megtapasztalt energiafüggés napjainkig érzékelhető, mély nyomokat hagyott az európai energiapolitikában.

6. A korszak vége: a magas árak fenntarthatatlansága

Korabeli európai elemzések egész sora az 1973-as válságot követően fellendült kelet-nyugati szénhidrogén-kereskedelem pozitív nemzetközi stratégiai következményeit hangsúlyozta. E szerint a kelet-nyugati szénhidrogén-kereskedelem intenzitásának növekedése nagyban hozzájárult az enyhüléshez, azaz a bipoláris feszültség csökkenéséhez. Sőt, a szénhidrogén-kereskedelem az érintett európai országoknak a Varsói Szerződésre gyakorolható befolyásának növekedését is eredményezte.

Ezzel a szénhidrogén-kereskedelemnek alapvetően stratégiai szempontú értékelésével párhuzamosan megjelent egy másik, egy gazdasági típusú belső értékelés is. A hetvenes évek olajár-változásainak hatására a nemzetközi olajipar struktúrái is átalakultak, egy sor technológiai fejlesztés következtében mind a kitermelésben, mind a szállításban a hatékonyság jelentős növekedése volt megfigyelhető.¹⁹⁵

E mellett a piacgazdaságokban a hetvenes évtized első éveiben bekövetkezett világgazdasági krízis elemzése jól rávilágít arra a változásra, ami az olajárrobbanása adott gazdaságpolitikai válaszadásban végbement.

Az első reakciók az energiapolitikának a politika térfelére való markáns átsodródását jelezték még a piacgazdaságokban is.¹⁹⁶ Azonban az energia-hatékonysági lépések eredményeképp ez a markáns áttolódás megállt, sőt, a második árrobbanás után már egyenesen a neoliberális gazdasági nézetek előtérbe kerülését lehet érzékelni. Mindez a szabad vállalkozások, a piaci viszonyok kiterjesztését, az állam gazdasági intervenciójának visszaszorítását vonta maga után.¹⁹⁷ Ennek alapja az a felismerés volt, mely szerint a korábbi, évtizedeken keresztül sikeres keynesi gazdaságpolitikai stratégiák nem tudtak választ adni a világgazdaság megváltozott viszonyaira.

¹⁹⁵ Al-Chalabi, Fadhil J.: *OPEC and the International Oil Industry: A Changing Structure*. Oxford, 1980, Oxford University Press.

¹⁹⁶ Schneider, Steven A.: *The Oil Price Revolution*. New York, 1983, Johns Hopkins University Press.

Az 1973-as válságot követő gazdaságirányítási korrekció lényege éppen az, hogy a lehető legnagyobb mértékig csökkenteni kell a veszteséges ágazatok állami támogatását a hatékony gazdasági reakciók bekövetkezte érdekében. Az állami vállalatok reprivatizálása, a költségvetés átcsoportosítási funkcióinak csökkentése, a vállalati szektor versenyképességének növelése, az infláció visszaszorítása kulcsszerepet kaptak ebben az új stratégiában. A Milton Friedman nevével fémjelzett monetarista elmélet következtetései szerint az állam gazdasági intervenciói felelősek a gazdaság működési zavaraiért, ezért a gazdasági zavarokra adandó megfelelő válasz az állam gazdasági tevékenységének visszaszorítására.¹⁹⁸

A megelőző évtizedek elemzése alapján a gazdaság- és az energiapolitika szakértői arra a következtetésre jutottak, hogy a különböző kormányzati energiapolitikák bebizonyították: a kormányok nem tudtak hatékonyan reagálni az olajárak és a növekvő olajigények által kialakított helyzetre.

Ugyanakkor az is láthatóvá vált, hogy a éppen kormányzati energiapolitika következtében született egy sor olyan új ötlet, amelyek új és alternatív energiahordozók bevonását, egy sokkal hatékonyabb energiafelhasználást tettek lehetővé. Több közülük már a válságot megelőzően, a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején felbukkant, de akkor még komolyabb befektetéseket nem vonzott. Az olajár-emelkedés hatására a nyolcvanas évek elejére már ezek váltak a legkedveltebb befektetésekké. A piacgazdaságokban a kormányok szerepe az olyan vámok és adók eltörlése lett, melyek a korábbi árnövekedések következtében a hazai olajtermelőket terhelték. Ez különösen Angliában és az USA-ban vezetett azonnal érzékelhető politikai váltsáshoz. Az importőr országokban a klasszikus hosszú távú árképzés az energia területén ebben a helyzetben nem kívánt markáns kormányzati intervenciót.

Mindezek következtében a nyolcvanas évek második felére a gazdasági recesszió, az olajhelyettesítők nagy arányú bevonása, valamint a magas árak következtében erősen lecsökkent olajigények hatására elkerülhetetlenné vált az olaj árának jelentős csökkenése.

A hetvenes évek nemzetközi fejleményei tehát a piacgazdaságokban végül is nem a nemzeti energiapolitikák új korszakának megnyitásához, hanem a piac törvényeinek a térnyeréséhez vezettek az olajiparban és az olaj nemzetközi kereskedelmében. Az e logika alapján kiépített képességek versenyezni tudtak az OPEC által követelt árakkal. Az olajárak 1983-as esésére, majd 1986-os összeomlására a magánszektor további jelentős innovációval, racionalizálással és menedzsment-fejlesztésekkel reagált.

¹⁹⁷ Zeckhauser, Richard – Leebaert, Derek (szerk.): *What Role for Government? Lessons from Policy Research*. Durham, NC., 1983, Duke University Press.

¹⁹⁸ Mandel Miklós: A struktúrapolitika válaszáton. *Közgazdasági Szemle*, 1987. 9. szám. 1018. o.

Úgy tűnt, hogy ebben a helyzetben a szénhidrogén-ellátást alapvetően stratégiai ágazatként kezelő hagyományos energiapolitika feleslegessé válik. Sőt, elemzők véleménye szerint éppen az ellenkezőjére lett szükség, hiszen az új helyzetben az energiapolitika célja nem az energiaimportáló országok energiafüggésének csökkentése, hanem az OPEC-en kívüli energiaexportáló országok kiviteli potenciáljának növelése volt. Végso fokon egy olyan kereskedelem-orientált nemzetközi rendszer kiépítése lett a cél, amit a gazdaság és a fiskális politika, nem pedig az általában kereskedelem-korlátozó hagyományos nemzeti „energiapolitika” szelleme vezérel. Úgy tűnt tehát, hogy az energiaimporttól való függést új módon lehet kezelni.¹⁹⁹ Ez a kérdés, valamint a politika reakciója az új helyzethez már az 1986 utáni események elemzéséhez tartozik majd.

A hetvenes évek olajár-növekedéséből fakadó stratégiai következmények azonban már a hetvenes évek második felére központi témájává váltak a nyugati stratégiai elemzéseknek. 1979 után pedig egyenesen sürgetővé vált a bipolaritás jövőjének elemzésében az a kérdés, hogy az olajár-növekedésből származó hatalmas költségvetési bevétel-növekedés milyen módon hat a Szovjetunió nemzetközi pozícióira, mennyiben erősíti meg azokat.²⁰⁰

Ekkorra már egyértelműen látszott, hogy a kelet-nyugati szénhidrogén-kereskedelem intenzitása nem eredményezte egyértelműen a bipoláris feszültség csökkenését, még ha a kölcsönös fegyverzetkorlátozási tárgyalások egy ideig továbbra is haladni látszottak. Valójában azonban a Szovjetunió az enyhülés időszakában sem hagyta ki azokat a lehetőségeket, amelyekkel a nemzetközi pozícióit erősíteni tudta.²⁰¹ E mellett a szovjet vezeté-képítési politika, törekvések is egy további energia-kereskedelmi pozíciók megszerzésére irányuló szándékot körvonalaztak.²⁰²

A szovjet külpolitika ugyanis a szovjet költségvetés erősödésének szinte első jeleire ismét a külső agresszió eszközéhez nyúlt, mint azt az 1979-es afganisztáni bevonulás jelezte.²⁰³ Az 1980-as nyári olimpiának a szovjet tömb általi bojkottja, és a koreai polgári személyszállító repülőgép lelövése légtérsértésre való hivatkozással egyaránt az újra feszültté váló viszonyt jelezték. Azaz a hetvenes évek végétől a szovjet vezetés a szénhidrogén-bevételek növekedésének következtében megnövekedett gazdasági erejét egyre egyértelműbben superhatalmi erejének legalábbis

¹⁹⁹ Yergin, Daniel – Kates-Garnick, Barbara (szerk.): *The Reshaping of the Oil Industry: Just Another Commodity*, Cambridge Energy Research Associates, Cambridge MA, 1985, Cambridge University Press.

²⁰⁰ IEA archives. Robinson, M. S.: *The Great Bear Market in Oil 1980–1983*. Nyborg, 1983, Shell.

²⁰¹ *The Complex Political Economy of East-West Trade*, Ithaca, 1986, Cornell University Press, chap. 6

²⁰² Lásd Stent, Angela: Soviet Energy and Western Europe. *Washington Paper* 90, New York, 1982, Praeger. Interview with William F. Martin, Bruce Jentleson.

²⁰³ Az 1979-es szovjet bevonulás Afganisztánba deklaráltan a helyi – embrionális állapotban levő – kommunista rendszer megerősítésének céljából történt. Ez azonban a nyugati demokráciák masszív tiltakozását váltotta ki, ami az 1980-as moszkvai olimpia nyugati bojkottjában is kifejeződött.

fitogtatására, bipoláris mozgásterének bővítésére, nem pedig a hidegháborús feszültség csökkentésének érdekében használta.

A nyolcvanas évek elején a „második hidegháborús” vagy „mini hidegháborús” korszaka további meghatározó eseménye volt a SALT, azaz stratégiai fegyverzetcsökkentési, tárgyalások elakadása is.²⁰⁴ Mindez határozottan azt jelezte, hogy a szovjet gazdasági megerősödésnek stratégiai következményei vannak a kelet-nyugati szembenállásra nézve.²⁰⁵

A korszak végére megfogalmazódott egyik alapvető nemzetközi politikai kérdés tehát az volt, hogy az enyhülés iránti igény jelentette-e a valódi (külső, nemzetközi) keretet a kelet-nyugati szénhidrogén-kereskedelem fellendüléséhez, vagy a KGST gazdasági válsága jelentette a szénhidrogén-kereskedelem beindításának valódi (belső) keretét. Hogy inkább ez utóbbiról volt szó, azt jelezték az enyhülés retorikája mellett végrehajtott, fentebb felsorolt agresszív nemzetközi lépések is. Ezek nem illettek egy az enyhülés kiteljesítésére irányuló, azaz a bipolaritás alapvető kereteinek megváltoztatására törekvő külpolitika lépések közé.

Ha a valóságnak inkább megfelel, hogy az enyhülésre a Szovjetunió ahhoz volt szüksége, hogy saját gazdasági (és ebből fakadóan politikai) összeomlását elkerülhesse, akkor a nyugati kőolajexportból származó haszon valójában a bipolaritás fenntartására szolgál.

A bipoláris stratégia alapvető és elkerülhetetlen kérdése tehát a nyolcvanas évek elejére az lett, hogy a szénhidrogén-kereskedelmen keresztül nem éppen a Nyugat finanszírozza-e saját fenyegetőjének katonai erejét? Ráadásul amennyiben a Szovjetunió valójában nem az enyhülés folytatásában érdekelt, akkor égetővé vált annak megválaszolása, hogy Moszkva a magas szénhidrogénexportból származó bevételeit mire tervezi felhasználni.

Kemény kérdések és döntések elé nézett az Atlanti Szövetség.²⁰⁶ Az európai szénhidrogén-ellátás erőteljesen függött a szovjet szénhidrogénimporttól, az amerikai elemzések egyre inkább az ebből fakadó stratégiai veszélyeket érzékelték. A szénhidrogén-kereskedelmi bojkott bevezetésének amerikai javaslata szembefordította egymással az atlanti szövetségeseket, és a

²⁰⁴ A SALT-tárgyalások (Strategic Arms Limitation Talks) az Európa területén állomásoztatott nukleáris fegyverek számának csökkentésére irányultak. Az eredetileg a szovjet SS-20-as középhatótávú nukleáris rakéták 1977-ben elkezdett telepítésének megakadályozására indult tárgyalások egyik eleme a sikertelenség esetén Nyugat-Európa (Nyugat-Németország és Hollandia) területére telepítendő Pershing II rakéták kérdése volt. A tárgyalások kudarcba fulladása után a Pershing rakéták telepítése ellen masszív baloldali „béketüntetések” söpörtek végig Nyugat-Európán, a telepítés azonban 1984-ben elkezdődött.

²⁰⁵ Garthoff, Raynold: *Detente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*. Washington, D. C., 1985, Brookings Institution.

²⁰⁶ Vance, Cyrus: *Hard Choices: Critical Years in America's Foreign Policy*. New York, 1983, Simon and Shuster.

hidegháború lezárásának esélyeit, módját, eszközeit illetően jelentős stratégiai különbségekre világított rá.²⁰⁷

Hasonlóan központi, stratégiai vonzatú üggyé vált az olajárak szintjének kérdése. A magas olajárak korszakának vége ugyan egyre közelebb került, a nyolcvanas évek elejétől megindult egy olajárscsökkenés is, azaz a piac természetes közgazdasági folyamatai meggyengíthették a Szovjetunió stratégiai pozícióinak alapjait.²⁰⁸ De kulcskérdéssé vált, hogy milyen tempóban és milyen mértékben csökkennek a nemzetközi olajárak.²⁰⁹

TÉRKÉPEK A III.1. ÉS III.2. FEJEZETEKHEZ : EURÓPA ÉS A KGST ENERGIAPOLITIKÁJÁNAK MÁSODIK KORSZAKA – Lásd: FÜGGELÉK V/3.

19. Nemzetközi olajtermelés régióként 1977 (Global oil production by region during 1977)
Forrás: *The Oil and Gas Journal*, In: *International Petroleum Encyclopedia* 1979.*
20. Nyugat-Európa fő nyersolajvezetékei 1974 (Europe Occidentale)
Forrás: *Comité Professionnel du pétrole*, 1974
21. Európai gázvezetékek országoként a hetvenes évek elején (Gazoducs en Europe)
 - 21.a. Hollandia (Pays-Bas), Forrás: *Rapport annuel Gaz de France*, 1973
 - 21.b. Északi tenger (Mer du Nord), Forrás: *Rapport annuel Gaz de France*, 1973
 - 21.c. Nagy-Britannia és az Északi tenger, Forrás: *Petroleum Press Service*, 1967
 - 21.d. Nagy-Britannia, Forrás: *Rapport annuel British Gas*, 1973
 - 21.e. Német Szövetségi Köztársaság, Forrás: *Rapport annuel Gaz de France*, 1973
 - 21.f. Franciaország, Forrás: *Rapport annuel Gaz de France*, 1973
 - 21.g. Belgium (Belgique), Forrás: *Rapport annuel Gaz de France*, 1973
 - 21.h. Olaszország (Italie), Forrás: *Petroleum Times* 14 Juin 1974
22. Európa legmélyebb tengeralatti vezetéke (Deepest Submarine Pipeline Crossing)
Forrás: *IPE, International Petroleum Encyclopedia* 1979
23. Európa szénhidrogén-vezetékrendszerének térképe (Europe)
Forrás: *International Petroleum Encyclopedia* 1979.
24. Európa földgáz-ellátása (Approvisionnement de l'Europe en gaz naturel)
25. Kőolaj Nyugat-Európában (Le pétrole en Europe Occidentale et en Afrique du Nord)
Forrás: *Rapport annuel Gaz de France*, 1973
26. Földgáz és LNG import-útvonalak Európába (Routes for natural gas and LNG imports into Western Europe)
Forrás: *Phillips Petroleum Co. In: International Petroleum Encyclopedia* 1979.
27. Nyugat-Európa földgáz-ellátása 1980 horizontján, (L'approvisionnement de l'Europe Occidentale a l'horizon 1980),
Forrás: *Rapport annuel Gaz de France*, 1973

*** A források az egyes térképek, táblázatok csoportjaira vonatkoznak, mindig az adott forrásból származó utolsó dokumentum után jelezve a hivatkozást.**

²⁰⁷ Blinken, Anthony: *Ally Versus Ally: America, Europe, and the Siberian Pipeline Crisis*. New York, 1987, Praeger.

²⁰⁸ Andersen, Arthur & Co., valamint Cambridge Energy Research Associates: *The Future of Oil Prices: The Perils of Prophecy*. Houston, 1984, Cambridge University Press. Ezt akérdést elemzi továbbá Badger, Daniel – Belgrave, Robert: *Oil Supply and Price. What Went Right in 1980?* London, 1982, Policy Studies Institute.

²⁰⁹ Bupp, I. C. – Stanislaw, Joseph – Yergin, Daniel: *How Low can It Go? The Dynamics of Oil Prices*. Cambridge Energy Research Associates Report, May 1985, June 2, 1985.

III. 2. 1973–1986: A KGST SZÉNHIDROGÉN-POLITIKA MÁSODIK KORSZAKA: A SZÉNHIDROGÉN-KERESKEDELEM NEMZETKÖZI SZEREPE

A hatvanas évek végére a tervutasításos gazdaság problémái következtében súlyos belső válság tüneteit lehetett tapasztalni mind az európai KGST-országok, mind a Szovjetunió területén. A növekvő feszültségek társadalmi és politikai elégedetlenségi megnyilvánulásokhoz vezettek. A társadalmi feszültségek csökkentéséhez, a gazdasági problémák megoldásához feltétlenül gazdasági reformokra volt szükség. A gazdasági összeomlás veszélye a hatvanas évek végén reformkényszerhez vezetett. Az elkerülhetetlenné vált szovjet gazdasági reform-csomagot Alekszej Koszigin vezetése alatt dolgozták ki.

A belső társadalmi feszültségek mellett a reformok belső pártvezetésbeli feszültségeket is elkerülhetetlenné tettek. A gazdasági reformok körüli belső politikai viták azonban radikálisan új közegbe kerültek az 1965-ben felfedezett új kőolaj-lelőhely, a Szamotlor-olajmezők, tartalékai felbecsülésének hatására. Szovjet geológusok mérései szerint ezek a mezők minden korábbinál nagyobb szénhidrogén-tartalékokat tartalmaztak. Az innen származó bevételekkel a belső gazdasági válság kezelésének reformok nélküli módja is elérhetővé vált.

1. Gazdasági reform vagy olajexport: az újabb szénhidrogén-felfedezések hatása

Szamotlor azonnal a Szovjetunió legjelentősebb olajmezőjévé vált.²¹⁰ A mező kitermelése 1980-ban érte el a csúcstermelési szintet, és egészen a nyolcvanas évekig napi 7 millió b/d-s kitermeléssel, Szamotlor adta a teljes szovjet olajkitermelés több mint felét.

Különösen stratégiaivá tette az itt beindított olajkitermelést a felfedezés időpontja: e felfedezések nagyon röviddel előzték meg az 1973-as nemzetközi olajár-válság kirobbanását, aminek következtében a nemzetközi kőolajárak korábban elképzelhetetlen magasságokba emelkedtek. A szénhidrogén-kereskedelem tehát hatalmas, s nem utolsó sorban: keményvalutás

²¹⁰ Ezzel együtt le is került a térképről. A hidegháború idején a szovjet térképészet bevett gyakorlata volt, hogy stratégiai fontosságuk miatt egész városokat, folyókat, földrajzi objektumokat nem tüntetett fel, vagy helytelenül, rossz helyen tüntette fel őket. Szamotlor esetében is ez a gyakorlatot folytatták, olyannyira, hogy még az 1990 után Oroszországban készített térképeken sem tüntetik föl a Szamotlor-olajmezőket. Szamotlor földrajzi elhelyezkedésének kérdése így érdekes példáját adja a szovjet titkosítási módszerek hatékonyságának: Szamotlor sok orosz térképen a mai napig nincs feltüntetve, noha a város ma már egyszerű polgári műholdas térképészeti technológiával beazonosítható. A mezőt ma a TNK-BP termeli ki. Lásd Kramer, Andrew E: Mapmakers and Mythmakers: Russian Disinformation Practices Obscure Even Today's Oil Fields. *New York Times*, Dec.1. 2005, C1.

bevételek ígérő nyugati piacok elérését tette lehetővé a Szovjetunió számára. A kitermelés beindítása igen jelentős szénhidrogén-bevételek nagyon hosszú távra való reális tervezését tették lehetővé az éppen az összeomlás szélén álló szovjet költségvetés számára.

Talán e két faktor, egyrészt a jelentős új olajmező kitermelhetősége, másrészt a megugró nemzetközi olajárak egyike önmagában is elég lett volna a szovjet gazdasági reformok félre tételéhez és a reform helyett a nyugati piacra irányuló szovjet szénhidrogén-export fellendítéséhez. Egybeesésük azonban mindenképpen az export-felé fordulást, a reformok lesodrását eredményezte, végképp ellehetetlenítve a szovjet tervgazdálkodás valódi reformjának esélyét.²¹¹

A tervutasításos gazdaság történetéről 1990 után készült nemzetközi tanulmányok a hatvanas évek, illetve a nyolcvanas évek második felének szovjet gazdasági reformcsomagjait összevetve jelzik, hogy valójában ugyanaz a belső gazdasági probléma jelent meg a hatvanas évek végének szovjet gazdaságában, mint ami a nyolcvanas évek végére a Szovjetunió és a KGST összeomlásához vezetett.²¹²

Nem tűnik kontraintuitív feltételezésnek, hogy ha 1965-ben nem fedezik föl a Szamotlor-olajmezőket és/vagy nem olyan magasak a nemzetközi olajárak, mint az 1973-as olajárrobbanást követően, a peresztrojka illetve a szovjet gazdasági összeomlás már a hetvenes évek közepén elkezdődhetett volna. A párhuzam másik olvasata pedig az, hogy az Alekszej Koszigin által kidolgozott reformkísérlet és a tizenöt évvel később Mihail Gorbacsov által elindított peresztrojka közötti különbség alapvetően a nemzetközi olajárakban keresendő: míg a koszigini reformok nemzetközi gazdasági közege a hetvenes évek elejének olajárrobbanása volt, ami lesöpörte a

²¹¹A felfedezett földgázmezők kitermelése a hetvenes évek végétől kezdődött meg Jakutiában valamint az északnyugat-szibériai területeken. A tizedik öt éves terv előirányzatai szerint a szovjet földgáztermelés 1980-ra el kellett, hogy érje a 435 milliárd m³-t, a gázkitermelés növekedését az ország északi területein és Közép-Ázsiában elterülő lelőhelyek kiaknázásával kívánták biztosítani. Azonban az európai szénhidrogén-export fellendülése, a külföldi szállítási kötelezettségek miatt elkezdték a nyugat-szibériai területek, elsősorban a tyumenyi körzet lelőhelyeinek feltárását is. Nyugat-Szibéria egész északi része szinte összefüggő gázlelőhelyet jelentett, mintegy hatvanat találtak itt már 1977-ig, ezek gáztartalékait több trillió m³-re becsülték. Ezek közül az urengoji a legnagyobb, a tyumenyi körzet északi részén, amelynek kiaknázásánál már új technológiára volt szükség. A tyumenyi és északi területekről több új csővezetékrendszer építését tervezték az Urál felé, a Szovjetunió központi területeire, Belorussziába és Ukrajnába. A gázkitermelés fejlődése újabb földalatti gáztárolók felépítését tette szükségessé. 1974-ben a földalatti gáztárolókat több mint 100 milliárd m³ gázzal töltötték fel. Nyugat-Szibériában volt található a Szovjetunió földgáztartalékainak több mint a fele. A hetvenes évek felfedezését eredményeképp feltárt urengoji gáz- és gázkonzenzárum készlete meghaladta a 10 trillió m³-t. Ezek alapján a Nyugat-szibériai Alföld északi részének kiaknázható készleteit 24-25 trillió m³-re becsülték. Óriási gáz- és olajkészleteket fedeztek fel az Ob torkolatánál fekvő Jamal-félszigeten, Kelet-Szibériában a Jenyiszej és a Lena közti hatalmas területen, valamint a Tajmír félszigeten is. Könnyebben megközelíthetők voltak Irkutszk és Novoszibirszk vidékének olajkészletei. A Novoszibirszki Geológiai Múzeum olajmintái között például fekete, vörös, világossárga, sőt fehér olajat tartalmazó minták is előfordultak. Ez utóbbiak oktánszáma olyan magas volt, hogy gyakorlatilag finomítás nélkül felhasználhatók voltak nemcsak gázolajjal, hanem benzinnel működő gépjárművekben is. A szovjet földgáztermelés másik új centruma Türkmenisztánban volt.

²¹² A KGST-reformfolyamatok megakadásáról ad áttekintést Kaposi Zoltán: *A 20. század gazdaságtörténete*. Budapest–Pécs, 2004, Dialóg Campus Kiadó.

reformokat a politika asztaláról, addig a gorbacsovi reformok nemzetközi gazdasági közege a nyolcvanas évek elejének csökkenő olajárai voltak, amik a Szovjetuniót söpörték le a történelem színpadáról.²¹³

A hatvanas évek gazdasági válságából való kilábalás eszköze tehát az Európába irányuló szovjet szénhidrogén-export megindítása volt. Ez a döntés azonban egy sor gazdaságpolitikai és nemzetközi politikai következményt vont maga után, melyek hatása a Szovjetunió nemzetközi pozíciójának értelmezésére, a kelet-nyugati kapcsolatok alakulására, valamint a kelet-kelet kapcsolatokra azaz a KGST-n belüli relációkra, egyaránt stratégiai jelentőségű lett.

2. A szénhidrogének szerepe a szovjet stratégiai gondolkodás változásaiban, 1973-1986

A hidegháború kezdeti szakaszában, egészen a hatvanas évek végéig, a nukleáris megsemmisítéssel való fenyegetést a bipoláris retorika szinte szerves részének tekintették. A két fél valódi szándékainak mérlegelése a középpontban állt, de a valódi szándékokat övező állandó bizonytalanság nem elhanyagolható faktora volt a bipoláris feszültség magas szintre tolódásához.

Két évtized feszült légköréhez képest a hetvenes években kibontakozott nemzetközi enyhülési folyamat valóban gyökeres fordulatot jelentett a hidegháború történetében.²¹⁴ A détente idejének konkrét kezdeményezései a leszerelési tárgyalások és az emberi jogok területén még ha nem is vezettek sikerhez minden esetben, mégis egy olyan nemzetközi környezetet eredményeztek, melyben a konfrontáció mellett a kooperáció elemeinek is központi helye lett. A bipoláris retorika is alapjaiban változott meg a détente hatására. Az enyhülés sikereivel, fűlsikereivel sőt sikertelenségével együtt is azonban mindenképpen a hidegháború korszaka egy történelmi jelentőségű fordulatának tekinthető.

Az enyhülés nemzetközi gazdasági és politikai elemzése a folyamat kiváltó okainak vizsgálata valójában a szénhidrogén-kereskedelem megfontolásainak dominanciáját jelzi a történések mögött. A détente történetének mélyebb elemzése a szénhidrogén-kereskedelem fellendítésében rejlő kényszerek és érdekek erejére világít rá. Olyannyira, hogy a hidegháború háromdimenziós, az energiapolitika szempontjával kiegészített olvasatában az enyhülés valójában a hetvenes években fellendült kelet-nyugati szénhidrogén-kereskedelem-igény következménye és

²¹³ Mau, Vladimir: The Logic of Russian Transition, Trends and results of the first post-Comunist decade. *Russia in Global Affairs*, 2004, Vol. 2. No. 3. July-Sept. 40–52. o.

egyszersmind előfeltétele volt. A détente voltaképp a kelet-nyugati energia-kereskedelem nemzetközi politikai kísérőjelenségének tekinthető.

2.1. Kelet-nyugati kölcsönös energia-kereskedelmi kényszerhelyzet

Az 1973-as olajárrobbanást következtében Nyugat-Európa számára egyértelmű volt a Szovjetunióval kiépítendő szénhidrogén-kereskedelemből származó potenciális gazdasági és stratégiai előnyök kérdése, amint azt az előző fejezetben elemeztük. A másik oldalról nézve azonban a Szovjetunió érdekeltsége a Nyugattal felélénkülő szénhidrogén-kereskedelemben korántsem egyértelmű. A Szovjetunió nyitottsága a Nyugattal szénhidrogén-egyezmények megkötésére önmagában nem lenne érthető. Pusztán az a tény, hogy az 1973-as válságot követően Nyugat-Európának szüksége volt szénhidrogén-forrásainak diverzifikálására, még aligha váltott volna ki szovjet hajlandóságot szénhidrogén-exportjainak Európa felé irányítására.

Annál is inkább, mert a II világháború után a KGST és a Varsói Szerződés a bipoláris katonai szembenállás gazdasági kifejezéseként autark gyakorlatot, a gazdasági el-, illetve bezárkózás stratégiáját vezette be nemcsak a Szovjetunió, hanem a csatlós államok gyakorlatában is. A szocialista országok egyik fő gazdaságpolitikai célja a hidegháború kezdeti, igen kiélezett időszakában a „tőkés import” minél teljesebb helyettesítése volt. Még a hatvanas éveket is a kezdeti hidegháborús merev szembenállás kontextusa határozta meg. Ebben a nemzetközi környezetben a Szovjetunió számára egy stratégiai nyersanyag nyugati kereskedelmét beindítani önmagában véve erősen illogikus, kontraintuitív döntésnek tűnhet.

Sőt: egy stratégiai, szuperhatalmi szempontok vezette értelmezésben a legsúlyosabban talán éppen Nyugat-Európát érintő 1973-as válságnak pontosan az ezzel ellentétes értelmű szovjet döntést kellett volna kiváltania: 1973-mal megnyílt a lehetőség, egyértelműen adódott az eszköz arra, hogy hogyan lehet még egyet szorítani Európa „nyakán”, azzal a kézzel fogható eséllyel, hogy ezzel alapjaiban lehet megrendíteni a kontinens jelentős országait.

Annál is inkább, mert a közép-európai szovjet katonai jelenlét által amúgy is állandó fenyegetés alatt álló Nyugat-Európának az 1973-as válság már önmagában is erős gazdasági sokkot jelentett. Energiaellátása szempontjából szorongatott helyzetét még tovább lehetett volna súlyosbítani – akár megpróbálva valóban térdre kényszeríteni a kontinentst. Egy stratégiai jellegű

²¹⁴ Mint azt például 1957–1961 között Nyikita Hruscsov néha még egy-egy nyugati vezetővel eltöltött „baráti” vacsora alatt is megtette. Idézi Gaddis, John Lewis: *The Cold War. A New History*. New York, 2005, The Penguin Press, 70. o.

megfontolás nemhogy a szénhidrogén-kereskedelem növelését, hanem éppen a még meglevő, ha mégoly alacsony volumenű szénhidrogén-szállítások teljes leállítását követelte volna meg.

Ennek azonban éppen az ellenkezője történt. A szovjet politikai döntés mögötti megfontolások összetettek, többértékűek voltak, azonban a helyzetet alapvetően határozta meg a szovjet gazdaság mely belső válsága. A nyugati szénhidrogén-szállítások fokozásáról hozott döntés valójában a Szovjetunió ekkorra már kétségbeejtővé vált gazdasági helyzetét tükrözi. A szénhidrogénexport növelésének *lehetőségét* a hatvanas évek újabb szénhidrogén-lelőhelyének a feltárása teremtette meg, a szénhidrogén-kereskedelem fellendítésének gazdasági *kényszere* azonban a szovjet tervgazdaság „eredményeként” lett meghatározóvá.

A nyugati piacgazdaságokkal beindított szénhidrogén-kereskedelem nemcsak a szovjet költségvetés bevételi oldala szempontjából volt stratégiai döntés. Meghozatalára a Szovjetunió importszükségletei is egyre feszítőbb nyomást gyakoroltak. Bár a nyitás iránti kényszerhelyzet alapvetően a szovjet gazdaság általános belső problémáira vezethető vissza, az energiakereskedelem kényszere is egyértelműen megfigyelhető Moszkva döntéshozatalában: ez volt az a szovjet termék, amelynek valóban jelentős nyugati piaca volt.

A szénhidrogén-kereskedelmi nyitásban való érdekeltség tehát mind az európai, mind a szovjet oldalról nyomást gyakorolt a politikai döntéshozatalra. A hetvenes évek elejének kelet-nyugati, európai–szovjet kapcsolatrendszerét ezért leginkább a „kölsönös energia-kereskedelmi kényszerhelyzet” kifejezéssel lehet meghatározni: Nyugat-Európa szénhidrogén-importja diverzifikálása végett kényszerült a szovjet szénhidrogén-import növelésére, a Szovjetunió pedig belső gazdasági feszültségeinek enyhítése céljából kényszerült szénhidrogén-exportjának Európába (kemény-valutás piacok felé) irányítására.

2.2. A Szovjetunió szuperhatalmi státusza megőrizhetővé vált

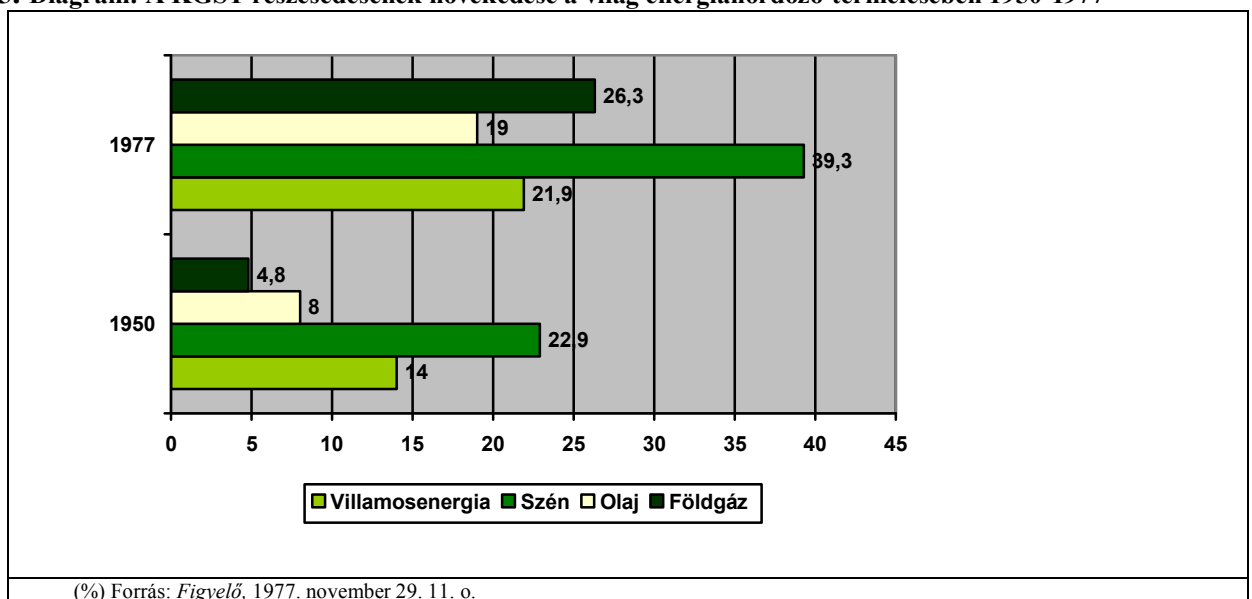
Az 1973-as olajválság következtében a nyugati nagy energiainportőrök számára új perspektívába került szénhidrogén-termelés és –kereskedelem, valamint a Szovjetunió újabb szénhidrogén-lelőhelyeinek 1950-1977 közötti felfedezése egyaránt közvetlen hatással volt a szovjet energiapolitika alakulására, és ezáltal közvetve a Szovjetunió bipoláris stratégiájára is.

A világ energiahordozó-felhasználásában a nemzetközi fogyasztási trendek egyértelműen a szénhidrogének további térnyerését jelezték. A kőolaj részesedése például az 1950. évi 24%-ról 1977-re 42%-ra, az 1950-es évi 521 millió tonnáról 1977-re 2962 millió tonnára emelkedett. Ugyanezen időszakban a „KGST-országok kőolajtermelése” a tizenkétszeresére, 44 millió

tonnáról 566 millió tonnára nőtt. Ezen belül a Szovjetunió kőolajtermelése 546 millió tonna volt, Románia 15 millió tonnát, a többi tagország pedig együttesen 5 millió tonnát termelt.²¹⁵ Az évtized folyamán fellendült kelet-nyugati szénhidrogén-kereskedelem következtében a KGST-országok együttes kőolajtermelésének részesedése a világtermelésben 1950-1977 között 8%-ról 19%-ra nőtt.

A hetvenes évek közepén a Szovjetunióban már több mint 500 kőolaj- és gázlelőhelyet aknáztak ki. Csaknem mind a tizenöt szövetséges köztársaságban termeltek ki ásványi anyagokat. Perspektivikusan mintegy 11 millió négyzetkilométert, a Szovjetunió területének 50%-át tekintették olaj- és gázlelőhelynek, becslések szerint a Szovjetunió birtokolta a világ ismert földgázincsének 40, kőolajkészletének pedig a 25%-át. A Szovjetuniót tartották a világ egyetlen területének, mely a Közel-Keletéhez hasonló volumenű szénhidrogén-tartalékokkal rendelkezik.²¹⁶ Ez a hatvanas évek végére megroggyant szovjet gazdaság számára stratégiai fontosságú tény volt.

5. Diagram: A KGST részesedésének növekedése a világ energiahordozó-termelésében 1950-1977

Míg az 1945–1973-as időszakban a szovjet szénhidrogén-tartalékok elsősorban mint a bipoláris erősszemérés egyik alterületeként jelentek meg a szovjet stratégiai gondolkodásban, addig a hatvanas évek végére kiéleződött belső gazdasági feszültségek és a nyugati kőolajár- válság következtében a szénhidrogén-tartalékok nagysága, jelentősége 1973 után a szovjet szuperhatalmi státusz alappillérvé vált.

²¹⁵ Meyerhoff, Arthur: Soviet Petroleum, 2. In Jensen, Robert G. – Shabad, Theodore – Wright, Arthur W. (szerk.): *Soviet natural Resources in the Economy*. Chicago, 1983, University of Chicago Press.

A szovjet gazdaságpolitikai tervezésnek ekkor lett valóban központi kérdése a Szovjetunió területén megtalálható energiahordozó ásványkincs-tartalékok nagysága, újabb lelőhelyek folyamatos kutatása, a kitermelés minél nagyobb dinamikájának fenntartása, és az európai szállítási útvonalak minél gyorsabb kiépítése.

A nyugati szénhidrogénexportra való átállás meghatározó eleme a szovjet gazdaság belső kényszere mellett a szénhidrogének világpiaci árának nagyarányú emelkedése volt. A szovjet gazdaság belső válsága okán tehát a KGST-szénhidrogénpolitika az 1973-mal kezdődő időszakban éles fordulatot vett: a szénhidrogén-tartalékok volumene gazdaságstratégiai szempontból a szovjet költségvetés alapvető bevételi forrását, stratégiai szempontból a szuperhatalmi státusz megmentését jelentette.

Érdemes áttekinteni a főbb szénhidrogén-lelőhelyek helyzetét a korszakban. A hetvenes évek végén a tyumenyi körzet volt az egyik központi olajtermelő terület, ahol a mintegy 20 évvel korábban felfedezett olajmező bányászata az 1970-es évek közepére elérte a 200 millió tonnát. A nyolcvanas évek közepétől megkezdődött a kelet-szibériai, valamint az északi területek tengerparti olajmezőinek kiaknázása is. A kőolajbányászat az európai területekről fokozatosan Szibériába és a Távol-Keletre tevődött át. A földgázmezők kitermelése a hetvenes évek végétől kezdődött meg Jakutiában, valamint az északnyugat-szibériai területeken.

1950-ben a világ földgáztermelése 191 milliárd m³ volt, ami ekkor még szinte kizárólag az Egyesült Államok területére koncentrálódott (az USA 180 milliárd m³-t termelt ki). A KGST-országok együttes földgáztermelése ekkor mintegy 9 milliárd m³ volt, a világtermelés 4,8%-a. 1950 és 1977 között a földgáztermelés világviszonylatban több mint hétszeresére nőtt, 1976-ra meghaladta az 1000 milliárd m³-t.

Ezen belül a KGST-országok földgáztermelése a 42-szeresére, 379 milliárd m³-re nőtt. 1977-ben a világ földgáztermelésének 26,3%-a esett a KGST-országokra, a Szovjetunión kívül Románia, Lengyelország, az NDK, és Magyarország is termelt évente néhány milliárd m³ földgázt. A Szovjetunión kívül Lengyelország is energiaexportőr volt. míg Románia termelése 1977-re már csak az ország belső szükségleteit fedezte. Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország és az NDK nettó energiaimportőrök voltak.²¹⁷

A nyugat-szibériai alföldnek 1977-ig még mindössze 15%-át tárták fel többé-kevésbé alaposan, de már ennek eredményeként is 1,7 millió km²-es területen találtak ipari mennyiségű kőolajat és földgázt tartalmazó lelőhelyeket. Ezek közül különösen és azonnal a tyumenyi és a

²¹⁶ Rahmer, B. A.: Offshore prospects and problems. *The Petroleum Economist*, May 1977.

szamotlari kőolajhelyek kitermelése vált érdekessé, melyeknek készleteit csak milliárd tonnákban lehet mérni. Hasonló volt a helyzet az urengoji gáz- és gázkondenzátum-területekkel, valamint a Jamal-félszigeten felfedezett szénhidrogén-kincsekkel is. Míg 1965-ben csupán egy millió tonna olajat termeltek Szibériában, 1980-ban a termelés elérte, sőt meg is haladta a 300 millió tonnát. Az 1980–1985 közötti ötéves tervben a Szovjetunió olajtermelésének teljes növekménye Szibériából származott.

1973-at követően, a hetvenes évek folyamán tehát a Szovjetunió gyakorlatilag a világ legnagyobb földgáztermelőjévé vált, és ezt a pozíciót a szovjet energiapolitika meg akarta őrizni.

A földgázmezők kitermelése során azonban gondot jelentett a korabeli szovjet kitermelési gyakorlat, mely szerint a termelés már gyakorlatilag a csúcsára ért, mire sikerült megépíteni a kutakhoz vezető utakat.²¹⁸ Az infrastruktúra gyengesége konzerválta a lefőlöző típusú kitermelési gyakorlatot. További problémát jelentett a kitermelt energiahordozók és nyersanyagok eljuttatása a felhasználó központokba, illetve az exportpiacokra. A szállítás fejlesztésére előirányzott beruházási költségek mintegy 80%-át a csővezeték-építés tette ki. A tyumenyi körzet északi részében például a gáz-fővezetékek építésének fajlagos költsége 1,8-2-szerese volt az európai részek vezetékeinek.²¹⁹

Európa folyamatosan növekvő szénhidrogénigénye a meglévő vezetékek bővítését és újak építését tette szükségessé. Az 1980 és 1985 közötti ötéves terv például hat gázvezeték építését irányozta elő, az ezt követő ötéves tervre újabb hat, majd 1991–1995 között további öt kiépítésének a terveit dolgozták ki. Felvetődött továbbá egy új, a KGST-országok ellátását szolgáló gázvezeték építésének a terve is, a jamburgi gázt szállítotására. Azonban minden vezetéképítésnél a csövek gyártásához, mind azok lefektetéséhez szükséges gépek és berendezések nagy részét „tőkés importból” kellett beszerezni.

A földgáztermelés tőkeigényessége állandó költségvetési problémát jelentett a Szovjetunióban. Ezért a kelet-nyugati nyitás következtében a hetvenes években elérhetővé vált kedvező feltételű nyugati hitelek felvétele stratégiai fontosságúvá vált.

²¹⁷ [g. i.]: A KGST részesedése a világ villamosenergia- és energiahordozó-termelésében. *Figyelő*, 1977. november 29. 11. o.

²¹⁸ Az utak kiépítése nagyon körülményes és költségigényes volt. A szükséges építőanyagok többszöri átrakodással, vízi és más úton érkeztek meg a lelőhelyre. Az utak hiánya akadályozta a többletű szénhidrogén telepek többcélú, intenzív felhasználását.

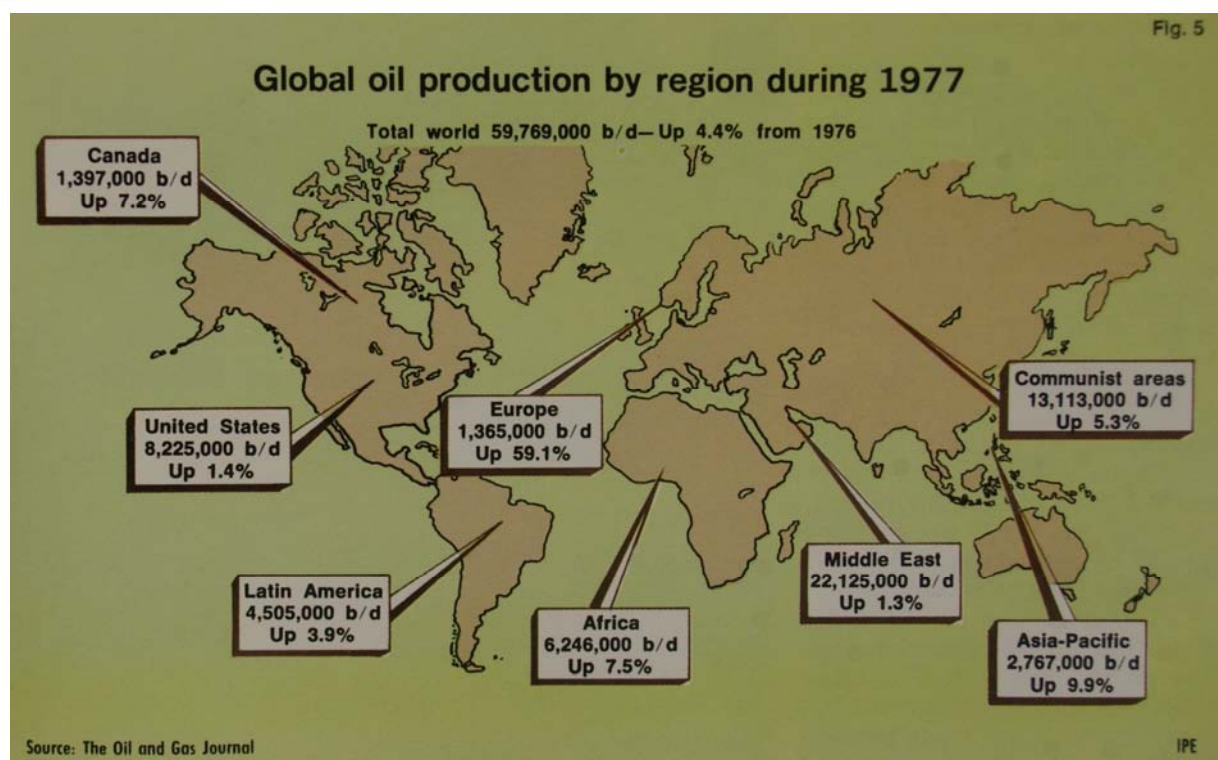
²¹⁹ Bár a csővezetékek építésére gyorsított ütemű fejlesztési utasítást még lehetett adni, ezzel nem tartott lépést a kompresszor-állomások építése, ami tovább emelte a vezetékrendszer létesítésének költségeit. Lásd Garam József : Pillantás a XXI. századba – a természet kincseitára. *Figyelő*, 1977. augusztus 24., és Sipos Sándor: Az energiaforrások 2000-ig. *Figyelő*, 1984. szeptember 6. 8–9. o.

A földgáz világkereskedelmi árának emelkedése a hatvanas évek végén alacsonyabb volt, mint a kőolajé. Az emelkedés üteme azonban 1980-ban jelentősen felgyorsult, mintha a földgázexportáló országok ezt a viszonylagos lemaradást be akarták volna hozni. A nyolcvanas évek elejének nemzetközi kereskedelmében a földgáz ára jobban emelkedett, mint a kőolajé.²²⁰

Hivatalos szovjet adatok szerint a Szovjetunió 1976-ban 520 millió tonna nyersolajat termelt, melyből 141 millió tonnát exportált, azaz „belső” használatra mintegy 379 millió tonna maradt. A növekvő olajtermelést tehát „felszívta” az export, mely elsősorban keményvalutás piacokra irányult. 1973-ban a növekedés 8% körüli volt, ez 1974-ben 7%-ra, 1975-ben 5,5%-ra, majd 1976-ban alig 3%-ra csökkent.²²¹

A hetvenes évek második felében elemzések és becslések sora bizonyította a szovjet szénhidrogén-tartalékok és készletek nagyságát. Vitán felüli tény volt, hogy e készletek a Szovjetuniót a világ egyik első szénhidrogén-termelőjévé teszik.

3. ábra: A világ olajtermelése régióként, 1977.

Forrás: *International Petroleum Encyclopedia*, IPE, London 1979. 9. o.

²²⁰ Némethy Kázmér: Emelkedő energiaárak. *Figyelő*, 1981. március 18. 3. old.

²²¹ Soviet Union. Ups and Downs of oil exports. *The Petroleum Economist*, September 1977. 351–352. o.

2.3. A szénhidrogén-kereskedelem a nemzetközi térnyerés eszközévé válik

Szemben az 1945–1973-es időszakkal, amikor a szénhidrogén-tartalékok a bipoláris erőfitogtatás mellett a KGST-országok belső ellátásán keresztül valójában és elsősorban a Szovjetunió-vezette tömb stratégiai egybekovácsolásának szempontjait szolgálták, 1973-tól egy gyors energiapolitikai fordulattal a nyugat-európai piacok ellátása kapott prioritást a szovjet energia-termelésben.

A hetvenes évekig a szovjet kőolaj- és földgázexport elsősorban a KGST-országokba irányult. A szocialista gazdasági integráció tagállamai kőolaj- és kőolajtermék-szükségletük 70-90%-át a Szovjetunióból szerezték be.²²² A hetvenes évek folyamán azonban a Szovjetunió a szénhidrogénexportjának csökkenő arányát, 1976-ban már csak 52%-át értékesítette a KGST-országokban, 43%-át már a nyugati piacok szívtak fel.²²³

A Nyugat megváltozott szénhidrogén-ellátási helyzete, valamint érzékelhetően változó, egyre nyitottabbá váló keleti politikája a KGST/VSZ addigi nemzetközi stratégiája átgondolásának igényét vetette föl. A belső gazdasági problémák miatt ennek módosításra szükség volt, a Nyugat változó attitűdje miatt pedig lehetőség nyílt a pozícióvesztés nélküli nyitásra – sőt, taktikus diplomáciai és gazdaságdiplomáciai lépésekkel a további nemzetközi térnyerés lehetősége is elképzelhetővé vált.²²⁴

Azzal, hogy a szénhidrogénexport a nyugati térnyerés egy lehetséges eszközeként jelent meg, az eredetileg gazdasági kényszer kiváltotta nyitás a nyugati piacok, a tőkés export felé stratégiai előnnyé avanszált. A KGST-kereskedelempolitikai váltása ebben az értelmezésben a bipoláris erőviszonyok szovjet érdekek szerinti átalakítására képes eszközévé vált.

Amint korábban elemeztük, a kelet-nyugati szénhidrogén-kereskedelem európai értelmezése szerint az európai olajimport (amely szintén gazdasági kényszerben, a túlzott közel-keleti energiafüggésben gyökerezett) a Nyugat befolyásának növekedését erősíthette a Szovjetunió felett, ugyanez a folyamat keleti értelmezésben a Szovjetunió befolyásának növekedését idézhette elő Európa országai felett.

²²² Behozataluk 1976-ban meghaladta a 77 millió tonnát. A legnagyobb vásárló Csehszlovákia volt 17,2 millió tonnával, majd nagyságrendi sorrendben az NDK, Lengyelország, Bulgária, Magyarország, Kuba és Mongólia.

²²³ A „fejlődő és fejlett tőkés országokba” irányuló 43%-nyi export gyakorlatilag Nyugat-Európát jelenti. A fennmaradó 5%-ot Jugoszlávia, Vietnam, valamint a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság vásárolta meg.

²²⁴ Coleman, Fred: *The Decline and Fall of the Soviet Empire: Forty Years That Shook the World, from Stalin to Yeltsin*. New York, 1996, St. Martin's Press.

Azaz az 1973-as olajárválság indukálta jelentős nemzetközi gazdasági és politikai mozgás nagy kérdése valójában az lett, hogy melyik fél milyen nemzetközi pozícióváltással tudja a maga gazdasági nehézségeit megoldani.

19. Táblázat: Szovjet kőolajipari változások 1971-76

(millió tonna)	1971	1972	1973	1974	1975	1976 (d)
Termelés	377,1	400,4	479,0	459,0	489,8	521
Import	6,6	9,1	14,7	5,4	7,6	10
Összellátás (a)	383,7	409,5	443,7	464,4	497,4	531
Export (b)						
Nem-kommunista országokba	49,7	46,8	50,7	44,6	52,7	70
Kommunista országokba	55,4	60,2	67,6	71,6	77,7	80
Összesen	105,1	107,0	118,3	116,2	130,4	150
Valószínű fogyasztás (c)	278,6	302,5	325,4	348,2	367,0	381

(a) Termelés: nyersolaj és földgáz-kondenzátumok, import: főleg nyersolaj elsősorban OPEC országokból

(b) Nyersolaj és olajtermékek

(c) Össz supply kivéve az exportot (Nincs adat finomítói veszteségekről, tartalékváltozásokról, stb.)

(d) Minden adat becslést, de a trendeket hitelesen jelzi.

Forrás: Petroleum Economist, February 1977. p.66.

A szovjet exportban az 1973 után bekövetkezett legjelentősebb belső struktúra-változás a fűtőanyagexport részarányának megkétszereződése volt. 1969-ben a Nyugatra irányuló fűtőanyagexportnak még a negyedét a szén és a koksztette ki. 1980-ra összesített arányuk 7%-ra csökkent. A jelentős olajáremelkedéssel az olajexportvolumen jelentős növekedése párosult. A szovjet kivitel megugrásában egyrészt a KGST-államok szükségletének növekedése, másrészt a nyugat-európai piacok egyre deficitesebbé váló energiamérlege játszott szerepet.²²⁵

A Szovjetunióból származó kőolaj európai importőreinek listáját az 1973-as válságot követően Olaszország vezette 11,8 millió tonnával, ezt követte Finnország 9,6, az NSZK 7,1, Franciaország 5,7, Nagy-Britannia pedig 4 millió tonnával. A Szovjetunió 1974-ben a világ egyik első számú kőolajtermelőjévé lépett elő. A szovjet szénhidrogén-termelés gyors fejlődésében az export arányainak változása különösen figyelemre méltó: az 1970-es 96 millió tonnás kivitel 1976-ra elérte a 148,5 millió tonnát, ebből kőolaj 110,7 millió tonna volt.²²⁶

²²⁵ Botos Katalin – Patai Mihály – Szalkai István: *Pénzügyek és nemzetközi gazdasági kapcsolataink*. Budapest, 1980, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

²²⁶ Kőolajmezőiről 1977 folyamán már 546 millió tonna fekete aranyat bányásztak ki, és az évtized végére a felszínre hozott olaj mennyiségét 620-640 millió tonnára tervezték növelni. Míg 1970-ben a Szovjetunió a világ termeléséből 15,5%-kal részesedett, ez 1977-re elérte 20%-os arányt. Földgáztermelés tekintetében a Szovjetunió a világranglistán a második helyre került 1977-re 346 milliárd m³-rel, amelyet 1980-ra 435 milliárd m³-re terveztek emelni. A kőolaj és a kőolajipari termékek exportját a szovjet statisztikák rendszerint összevontan adják meg. E két termék exportja az ország kivitelében 27,2%-ot tett ki.

Az 1976–1980 közötti időszak (tizedik) ötéves tervében szereplő tervadatok már az 1973-as olajárrobbanás hatására bekövetkezett bevétel-növekménnyel is számoltak. A szovjet nyersolajtermelés növekedése 1976-ról 1977-re elérte a 6,4%-ot, az 1976-os 10,44 millió b/d-ről 1977-re 11,11 millió b/d-re emelkedett. Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy ugyanekkor az OPEC termelésének növekedése 0,8% volt, amin belül a közel-keleti kitermelés egészében 0,5%-kal csökkent, Szaúd-Arábiáé viszont 6,1%-kal nőtt. Az USA nyersolajtermelése 2,2%-os, Európán belül az északi-tengeri pedig 11,5%-os emelkedést mutatott. A hivatalos szovjet statisztikák szerint ez a növekvő export a központi költségvetés bevételeit 20%-kal növelte, 1977-ben a bevételek elérték a 9400 millió rubelt (akkori árfolyamon mintegy 12 600 millió USD), szemben az 1976-os 7676 millió rubeles exportbevétellel.²²⁷

Az olaj a teljes szovjet exportkereskedelem 28,3%-át, a "kapitalista országokba" irányuló kivitel 53%-át tette ki ekkor.²²⁸ Mint nyugati elemzések megállapították, a korábbi gyakorlattal szemben az 1977-es évre vonatkozóan közzétett szovjet statisztikák nem tartalmazták a volumen-növekedést. A megelőző években jelentős növekedést regisztráltak (1975-ben 12%, 1976-ban 14%-osat) – ami azt jelezte, hogy az 1977-es bevétel-növekedés nem elsősorban a kitermelés szintjének növekedéséből, hanem a magasra ugrott olajárakból származik, nem utolsósorban a Szovjetunió KGST-piacain történt eladásokból. Ennek nyilvánosságra kerülését el kellett kerülni, hiszen a KGST-tagországokban alkalmazott retorika a KGST belső szénhidrogén-kereskedelmében a „baráti árak” alkalmazásának tételére épült.

20. Táblázat: Nemzetközi nyersolajtermelés 1975–1977

	1975	1976	1977	% change 1977/76	1977 % of total
USA	466 340	454 963	462 830	+1,7	15,3
Szovjetunió és & Kelet Európa	513 923	543 587	557 150	+5,8	19
Szovjetunió	490 800	520 000	551 500	+6,1	18,2
Románia	14 592	14 800	14 800	-	
Magyarország	2 005	2 141	2 200	+2,8	
Albánia	1 820	1 860	1 900	+2,2	
Lengyelország	553	455	400	-12,1	
Kelet-Németország	200	200	200	-	
Bulgária	120	120	120	-	
Csehszlovákia	142	131	130	-0,8	
Nyugat-Európa	24 180	39 133	66 810	+70,7	2,2
Nagy Britannia	1 564	12 036	40 100	+233,2	1,3
Norvégia	9 277	13 718	13 590	-0,9	0,4
Nyugat-Németország	5 741	5 526	5 450	-1,4	
Ausztria	2 037	1 931	1 890	-2,1	
Spanyolország	1 745	1 982	1 630	-17,8	
Hollandia	1 572	1 546	1 610	+4,1	
Franciaország	1 070	1 058	1 050	-0,8	
Olaszország	1 017	1 123	990	-11,8	
Dánia	157	213	500	+134,7	
Közel-kelet	98 057	111 176	110 590	-0,5	36,6

²²⁷ Rahmer, B. A.: Soviet Union. Offshore prospects and problems. *The Petroleum Economist*, May 1977, 257. o.

²²⁸ Rising income from oil exports. *The Petroleum Economist*, September 1978. 369. o.

2.4. Váltás a Nyugathoz való viszonyban, nyitás és új korszak a hidegháború történetében: a *détente*

A szénhidrogén-kereskedelmi nyitás, növekvő kereskedelem az ötvenes évek feszült retorikájával szemben enyhébb hangvételt követelt meg a nemzetközi kapcsolatok területén is.²²⁹ Nem kis fordulatot vett a szovjet diplomácia a hetvenes évek elején. A megelőző évtized kemény hangvétele után a drámai gyorsasággal lezajlott nyitásnak és a baráti, engedelkeny hangvételnek két fő kifejeződési területe volt: mind a fegyverzetcsökkentő tárgyalások elindítása, mind az emberi jogok területén született előrelépés a hetvenes évek folyamán.

A hetvenes években beindult általános enyhülési folyamat 1969-ban a SALT-tárgyalások megindításával, majd 1972-ben az ABM-szerződés aláírásában fejeződött ki.²³⁰ A fegyverzetcsökkentő tárgyalások során követett szovjet diplomáciai váltás már a szovjet gazdaság belső gyengeségének eredményeképp jöhetett létre.²³¹ Sőt, az 1975-ös helsinki emberjogi dokumentum aláírása is ehhez a belső feszültséghez köthető, mely a Szovjetuniót érdekeltté tette a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok (azaz valójában nyugati szénhidrogénexportja) fellendítésében.²³² A hetvenes évek új politikai szlogenje ennek megfelelően a békeharc folytatása mellett az erősödő kelet-nyugati kapcsolatokról származó kölcsönös előnyök hangoztatása lett.²³³

Az energiaexportőr Szovjetunió számára az 1973-as olajválság nyomán átalakuló kelet-nyugati viszony, valamint az ebből következő új energiastratégia szerint Nyugat-Európa (valamint ezzel párhuzamosan például Japán) energiatülsége többes gazdasági, illetve nemzetközi politikai kötésben értelmezhető. Egyrészt a Nyugattal való élénk külkereskedelmi kapcsolatokról a szovjet költségvetés részére közvetlen anyagi előny származott. Másrészt az

²²⁹ Day, Richard B.: *Cold War Capitalism: The View from Moscow, 1945-1975*. Armonk, NY, 1995. M. E. Sharpe. Érdekes személyes részleteket is tartalmaz: Dobrynin, Anatoly: *In Confidence*. New York, 1995, Times Books.

²³⁰ A Strategic Arms Limitation Talks a két szuperhatalom nukleáris fegyverarszáljának kölcsönös csökkentését tűzte ki célul. Mind a SALT I szerződést, mind az ABM-szerződést (Anti-Ballistic Missile Treaty) Richard Nixon és Leonid Brezsnyev írta alá 1972-ben.

²³¹ A fegyverzetcsökkentésről a megelőző időszakban vallott szovjet nézetek egészen más szempontokat tükröztek még: a fegyverzetcsökkentésre irányuló nyugati erőfeszítéseket a kapitalista imperializmus eszközének tekintették, melyeknek a kommunista országok meggyengítése a célja. Bluth, Christopher: *Soviet Strategic Arms Policy Before SALT*. New York, 1992, Cambridge University Press, valamint Sayel'yev, A. G. – Detinov, N.N.: *The Big Five: Arms Control Decision Making in the Soviet Union*. New York, 1995. Praeger. A kérdés egy másik szempontú érdekes összefoglalását lásd Hamilton, Adrian: *Oil: The Price of Power*. London, 1986, Michael Joseph/Rainbird.

²³² A helsinki dokumentum aláírása a szatellit államok demokratizálódásához közvetlenül nem tudott hozzájárulni, a munkatáborok és a titkosrendőrségek ugyanúgy folytatták tevékenységüket, mint 1975 előtt. Courtois, Stéphane et al.: *The Black Book of Communism*. Cambridge, MA, 1999, Harvard University Press.

²³³ Shershnev, E. S.: *On the Principle of Mutual Advantage: Soviet-American Economic Relations*. Moscow, 1978, Progress.

élénkülő kereskedelem lehetőséget nyitott arra, hogy a szénhidrogén-termelés fejlesztéséhez szükséges technikai-technológiai modernizációhoz nyugati segítséggel, sőt támogatással jusson hozzá a Szovjetunió.²³⁴

Érdekes ebből a szempontból a szovjet bankszervezet fejlesztését és mozgását megfigyelni a nemzetközi pénzpiacokon a hetvenes években. A szovjet bankszektor nemzetközi hitelfelvételei a szénhidrogén-kitermelési technikák korszerűsítésére irányultak. Különösen felgyorsul ez a folyamat a hetvenes évek végére, amikor a szovjet nyersanyagtermelés, elsősorban a

kőolajtermelés további növelésének gondjai nyilvánvalóvá váltak. A termelés növekedése egyre nehezebben tartott lépést a növekvő energiaszükségletekkel, ami először a KGST-országok energiaigényeinek kielégítését korlátozta, majd a nyugati piacok ellátását is fenyegette.

A világpiacon ártrendek magyarázzák az a Központi Bizottságnak az SZKP XXV. Kongresszusán elhangzott beszámolója azon következtetését, hogy a szovjet exportban tovább kell növelni a legjővedelmezőbb nyersanyagok arányát. Az export növelése azonban nem kis részben a termelés növelésétől függött – amire csak a nyugati technika importjával, illetve az exportot közvetlenül érintő kompenzációs ügyletek kötésével volt mód.

Ezek keretében a nagy összegű hitelek

21. Táblázat: A Szovjetunió földgáz-kereskedelme 1971-1980

	1971	1974	1980 a)
Import —ból			
Afganisztán	2.5	2.8	
Irán	5.6	9.1	
Összesen	8.1	11.9	15.0
Export —ba			
Lengyelország	1.5	2.1	4.5
Csehszlovákia	1.6	3.2	6.0
Kelet-Németország	—	3.0 a)	5.0
Magyarország	—	—	3.8
Románia	—	—	2.8
Bulgária	—	0.3	6.3
Kelet-Európa	3.1	8.6	28.4
Finország	—	0.4	1.4
Ausztria	1.4	2.1	2.4
Ny.Németország	—	2.1	8.5
Olaszország	—	0.8	7.0
Franciaország	—	—	4.0
Nyugat-Európa	1.4	5.4	23.3
Összesen	4.5	14.0	51.7
Nettó import (+) vagy exports (—)	+ 3.6	—2.1	—36.7

(ezermillió köbméter) a) becsült adat

Forrás: Petroleum Economist, August 1976, p.303.

felvétele az energia- és nyersanyagtermelés és -szállítás fejlesztési terveinek a megvalósítását szolgálta.²³⁵ Mint ezt az SZKP XXV. kongresszusa is kimondta, a Szovjetunió a nyugati országokkal való külgazdasági kapcsolatok egyik legfontosabb új formájának a kompenzációs ügyletek megvalósítását tekintette. 1978-ig mintegy hatvan ilyen ügyletet kötöttek. E

²³⁴ Kokoshin, Andrei: *Soviet Strategic Thought, 1917–1991*. Cambridge, MA, 1998, MIT Press.

nagyberuházások a szovjet export hosszú távú fejlesztését szolgálták, egyben hosszú távra meghatározták a Szovjetunió nyugati exportpolitikáját is.²³⁶

Ennek az energiakereskedelmi alapú modernizációnak a keretében különösen érdekes a hetvenes években megkötött európai–szovjet földgázügylet. A szovjet–nyugat-európai kereskedelem alakulásában ez a földgázügylet kulcsszerepet játszott. A Szovjetunió nyugati kitermelő berendezések és csövek importjával tudta fejleszteni földgáztermelését, amely aztán saját nyugati exportjának hosszú távon meghatározó tételévé vált, ezért szénhidrogén kitermelésének bővítésével konvertibilis devizabevételre törekedett.

A szovjet szénhidrogén-gazdasági stratégia arra a feltételezésre épült – vagy azt kívánta előmozdítani –, hogy a kőolaj helyett távlatban egyre nő a földgáz aránya az európai energiamérlegben, avagy másképp megfogalmazva, a földgáz veszi át a fő devizakitermelő szerepét a szovjet költségvetésben.²³⁷

Harmadrészt, a magas olajáron lebonyolított nyugati szénhidrogénexport nemcsak a gazdasági gondok megoldására, hanem a hadiipari, katonai fejlesztések fellendítésére is lehetőséget teremtett.²³⁸

Végül, de nem utolsósorban, a szénhidrogének stratégiai szerepének következtében az Európa irányába növekvő szovjet szénhidrogénexport fölvetette annak lehetőségét is, hogy – hasonlóan az európai KGST-országok vonatkozásában egy évtized alatt kiépült szovjet energiafüggéshez – egy közvetett, de stratégiai függés kiterjeszthetővé válik Európa nyugati részére is.

Mivel a hetvenes évek közepéig csak bizonyos rész kérdésekre vonatkozó szektorális, technikai megállapodások aláírására volt mód a KGST és a Közös Piac között, a Közös Piaccal való kapcsolatok további erősítésének érdekében a KGST 1976-ban kezdeményezte egy átfogó szerződés megkötését.²³⁹

²³⁵ Az SZKP XXV. Kongresszusa. Budapest, 1976, Kossuth Kiadó, 7. o.

²³⁶ Az SZKP XXV. Kongresszusa. Budapest, 1976, Kossuth Kiadó, 606. o. Lásd még Köves András: A KGST országok és a kelet-nyugati kereskedelem. *Gazdaság*, 1979. 2. szám, valamint Köves András: A KGST országok és az EGK tagállamok kereskedelme. *Külgazdaság*, 1979. 11. szám.

²³⁷ Körösi István: Érdekeltségi viszonyok, kulcsproblémák és kilátások a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokban. *Közgazdasági Szemle*, 1985. 2. szám. 160. o.

²³⁸ Allison, Roy: *Soviet Military Thinking*. Boston, 1982, Allen and Unwin.

²³⁹ Az SZKP XXV. Kongresszusa. Budapest, 1976, Kossuth Kiadó, 606. o.

2.5. A Szovjetunió agresszív nemzetközi pozíciószerezése a *détente* idején

A hetvenes évek *détente* időszaka Nyugat-Európa számára a hidegháborús feszültség enyhülésével a hidegháború vége felé tett első jelentős lépésnek tűnt. A nemzetközi fegyverzetcsökkentő tárgyalások dinamikája és néhány az emberi jogok elismerésével kapcsolatos előrelépés a szovjet-amerikai relációban ezt látszott erősíteni.

Ugyanakkor a hetvenes évek második felében a harmadik világbeli szovjet tevékenység erősen agresszívvá vált.²⁴⁰ A szovjet vezetők nem tartották a *détente* folyamatát ellentétesnek azzal, hogy az enyhülés hangoztatása mellett - és közben - ne tettek volna komoly lépéseket stratégiai pozíciók megszerzésére a harmadik világban akár katonai intervenció, akár szabotázs, akár egy-egy helyi, a Nyugattal szemben elégedetlen politikai elit támogatása útján. Az iráni forradalom nyugati értékelése is egyértelműen a szovjet támogatás és érdek hatását húzta alá az események mögött.²⁴¹ Az afganisztáni szovjet bevonulás látványosan ment szembe a *détente*-tal. A szovjet intervenció eredményeképp Dél-Jemenben, Etiópiában és Afganisztánban kreált szovjet szatellitkormányok sem a bipoláris szembenállás enyhülésének szellemét tükrözték, nem a *détente* erősítésére hozták létre őket.²⁴²

Ráadásul a Szovjetunió hetvenes évek második felében tett közel-keleti lépései, stratégiai mozgása azt jelezte, hogy Moszkva igyekezett pozíciót szerezni mindazon pontokon, melyek a Nyugat stratégiai szénhidrogén-ellátásának szempontjából meghatározók voltak.²⁴³ Dél-Jemen és Etiópia stratégiai elhelyezkedése következtében például könnyen elzárhatta az olajszállító tankerek útját a Vörös-tengeren.²⁴⁴ Afganisztán is a további stratégiai helyezkedés fontos ugródeszkája volt.²⁴⁵ Azaz a *détente* idejének szovjet stratégiai manővereinek nagy része valamilyen formában a további nemzetközi szénhidrogén-pozíciószerezés szándékára utaltak.

A hetvenes évek végének nyugati stratégiai elemzései kezdtek ráébredni, valójában a szénhidrogén-exportból származó bevételek közvetten a szovjet stratégiai pozíciószerezést

²⁴⁰ A világ főbb olajtermelő térségeinek destabilizációjára irányuló valós és potenciális események igen érdekes elemzését a londoni Institute for the Study of Conflict tette közzé *The Security of Middle East Oil* címmel, London, 1979. ISC Publication

²⁴¹ Garthoff, Raymond: *Conflict and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*. Washington, 1994, Brookings Institution.

²⁴² Rodman, Peter: *More Precious Than Peace: The Cold War and the Struggle for Third World*. New York, 1994, Scribner's.

²⁴³ A Szovjetunió például ekkor próbált először saját diplomáciai képviselőt nyitni Szaúd-Arábiában is.

²⁴⁴ Kunz, Diane B. – Allison, Roy (szerk.): *U.S. Policies in the Third World: Objectives, Instruments, and Constraints, Superpower Competition and Crisis Prevention in the World*. New York, 1990, Cambridge University Press.

²⁴⁵ A közel-keleti szovjet stratégiai pozíciószerezést az amerikai elemzések potenciálisan nagyon fenyegetőnek ítélték meg. Ezért a Pentagon kidolgozott egy javaslatot, hogy az USA hozzon létre egy különleges haderőt az olajban gazdag közel-keleti, afrikai vagy általában nem NATO-területhez tartozó országok védelmére. Rahmer, B. A.: Middle East, Western defence strategy. *The Petroleum Economist*, August 1979. 324–325. o.

szolgálják. Ráadásul a szénhidrogén-termelés fellendítéséhez a Szovjetuniónak feltétlenül szüksége volt fejlett nyugati technológiákra. A nyolcvanas évek elejének nyugati elemzései egyre markánsabban húzták alá, hogy „mindennemű nyugati technológiai segítség hozzájárulhat a szovjet fegyverkezési program folytatásához”, nemcsak közvetlenül, de közvetetten a szénhidrogénexport támogatásából befolyt bevétel növekedésén keresztül is, ami „nemcsak (a Szovjetunió) katonai erejének fenntartását jelenti, hanem a politikailag offenzív nemzetközi mozgását, agresszivitását is megalapozza,” a Szovjetunióba szállított olajipari technológia segítségével kitermelt szovjet kőolaj és földgáz „végül is Közép-Európa megszállását, kézben tartását szolgálja, sőt, hozzájárul a szovjet befolyás növekedéséhez a világ más térségeiben, még az olajban gazdag Közel-Keleten is”.²⁴⁶

Az első politikai jelzés arra, hogy a helyzeten változtatni kell, Jimmy Carter amerikai elnök energiapolitikai kezdeményezése volt, melyben a kialakuló helyzetre figyelmeztette az olajipar képviselőit, kérve a Szovjetunióba irányuló amerikai technológia-export visszafogását.²⁴⁷ A javaslat nagy vitát váltott ki a Kongresszusban, az elnök kezdeményezését az ipar a maga elleni támadásnak tekintette, képviselői felháborodottan utasították el a vádat, hogy ők lennének a szovjet fegyverkezés támogatói. A kezdeményezés lényege így ekkor nem valósulhatott meg.²⁴⁸

A hetvenes évek végére azonban a Nyugat valóban egyfajta 22-es (olaj)csapdába került: saját kőolajigényéből fakadó gazdasági kényszere volt az, ami anyagilag fenntartotta és erősítette legnagyobb riválisát. Alapvetően tehát a nyugati országok a saját stratégiai fenyegetettségük fennmaradását finanszírozták. Az energiaipar fejleményeinek nyugati, leginkább amerikai elemzése alapvetően helytálló volt, csak a kialakult helyzetre adandó adekvát stratégia megfogalmazása hiányzott még.

3. Az 1973-as olajválság által indukált változások a KGST belső működésében

Az 1973-as nemzetközi olajválságot követően az Európába irányuló szovjet szénhidrogén-kereskedelem felfuttatása a KGST ötvenes-hatvanas években kialakított, alapvetően autarkias törekvéseket tükröző külgazdaságpolitikai kereteibe semmiképp nem fért bele. A hidegháború első és legfeszültebb időszakának autarkias gyakorlata (sőt retorikája) nem engedett (volna) teret

²⁴⁶ Rahmer, B. A.: Energy plans for the 1980s. *The Petroleum Economist*, November 197. 453–455. o. A további idézet is innen származik.

²⁴⁷ Kunz, Diane B.: *Butter and Guns: America's Cold War Economic Diplomacy*. New York, 1977, Free Press.

²⁴⁸ Carter fights for US energy plan. *The Petroleum Economist*, December 1978. 466. o.

ilyen mértékű nyugati kereskedelmi kapcsolatoknak.²⁴⁹ A sztálini koncepciók alapján természeti kincseinek gazdagsága miatt a Szovjetunió a gazdasági zártságot az ötvenes évektől fogva megvalósíthatónak tartotta, és ezt képezte le a megszállt európai országokra is.

4. ábra: A KGST szénhidrogén-kereskedelme a hetvenes évek propagandájában

Forrás: Figyelő, 1977. augusztus 24. 1. o.

A gazdasági nyitás eredményeképp a hidegháború kezdetének autarkias KGST-külgazdaságpolitikájának is jelentős változáson kellett átmennie. Ennek egyik összetevője a külkereskedelem, és elsősorban a szénhidrogén-kereskedelem jelentőségének gyors növekedése volt a szovjet GDP-ben.²⁵⁰ A hetvenes évek megváltozott keretei között az autarkiára utaló kifejezések, megnyilvánulások számának drámai csökkenése érzékelhető, amit külpolitikai téren az enyhülés folyamatának markáns támogatása kísért.

A hetvenes-nyolcvanas évek szovjet külkereskedelmi politikájának másik összetevője az export szakosodása volt: a kivitelben a nyers- és fűtőanyagok meghatározó szerepet kaptak.²⁵¹ A szovjet exportban a szénhidrogéntermékek jelentősége ugrásszerűen megnőtt. Az 1973-as olajválság hatására tehát a szovjet gazdaság a nyitás mellett döntött, és jelentős exportszakosodást hajtott végre.

Az olajár 1973-as változása azonban belső feszültségeket indukált a KGST tagjai között. Ameddig a Szovjetunió nem emelte a KGST-olajárakat világpiaci szintre, addig a szervezet költségvetési tehertételt jelentett, hiszen az ide irányuló szállítások jóval kevésbé voltak jövedelmezőek, mint a magasabb árszintű nyugati export. Amikor a Szovjetunió itt is elkezdte

²⁴⁹ Patai Mihály: A KGST együttműködési mechanizmusáról. *Közgazdasági szemle*, 1980. 12. szám, 1451. o.

²⁵⁰ Rising Soviet gas exports. *The Petroleum Economist*, August 1976. 305. o., Rahmer, B. A: Soviet Union, Rising output of natural gas. *The Petroleum Economist*, April 1979. 163–164. o.

hozzáigazítani az árakat a világpiaci szinthez, az az európai olajimportőr KGST-tagok erős tiltakozását váltotta ki. Mindezekkel párhuzamosan az olajáremelkedés által indukált cserearány-változások is eltérően hatottak a KGST-tagok gazdaságaira, és súlyos cserearányromlást idéztek elő.

3.1. Az európai KGST-országok le-, illetve átértékelődése

A Szovjetunió belső elmozdulását a nyugati nyitás irányába az európai KGST-országokban is érzékelték, sőt ekkorra már sürgetően várták. A KGST-országok kelet-nyugati kereskedelmének egyik, ha nem „a” központi meghatározója a Szovjetuniónak a piacgazdaságokkal kapcsolatos gazdaságpolitikai elmélete és gyakorlata volt. Valamennyi kisebb KGST-országban jelentős következményekkel járt az 1972–1973 folyamán hozott döntés a nyugati nyitásról, mellyel a Szovjetunió jóváhagyta a kelet-nyugati kapcsolatok erőteljes bővítését. Mindez alapjaiban befolyásolta a többi KGST-ország piacgazdaságokkal való gazdasági kapcsolatainak fejlesztését is. A hetvenes évek elejét a kelet-nyugati kereskedelem jövőjével kapcsolatos optimizmus jellemezte.

Ugyanakkor a szénhidrogén-kereskedelmi trendváltás hatására az európai KGST-országok szerepe Moszkva számára jelentősen átértékelődött. Az 1973-as olajválság következtében a KGST teljes belső dinamikája sok szempontból megváltozott. A nyugatra irányuló szovjet szénhidrogénexport emelkedése átrendezte a szovjet olajtermelési politika prioritásait is.

A korábbi prioritási sorrend – hazai szovjet fogyasztás – KGST-fogyasztás – nem kommunista export (ez utóbbi fluktuációját az évek során a Szovjetunió nem gátolta) 1974 után megfordult, és éppen a korábban utolsónak tartott célpiac aránya emelkedett legmeredekebben. 1975-ben a szovjet olajexport összességében 12%-kal nőtt. Ezen belül a „nem-kommunista” export 18,5%-kal, a hazai (szovjet) olajfogyasztás aránya viszont csak mintegy 5,5%-kal nőtt (szemben például az 1972-1974 közötti 7-8,5%-os emelkedéssel).²⁵² A megnövekedett nyugati export elsősorban Nyugat-Európába, ezen belül is elsősorban Finnországba irányult, de 1974-ben új szovjet olajimportőrként megjelent a piacon Portugália is. Ennek okát a nyugati elemzések elsősorban a nyugatról származó szovjet gépimport növekedésében, és az ebből fakadó kereskedelmi deficit kezelésének szükségességében látta.

²⁵¹ Ugyanebben az időszakban és ugyancsak az energiaexportból származó jelentős bevételnövekedés eredményeképp jelentős importszakosodás is bekövetkezett: a Szovjetunió gabonaimportőrré vált, noha korábban mezőgazdasági cikkekből a Szovjetunió önellátó volt.

²⁵² Soviet Union: Higher exports hamper consumption. *The Petroleum Economist*, August 1976. 303.o.

Míg 1945 és 1973 között, az alacsony olajárak korszakában a KGST-tagok a szénhidrogénexport előnyös felvevő piacát jelentették a Szovjetunió számára, addig 1973 után, a magas nemzetközi olajárak következtében elérhető magas keményvaluta-bevételekkel összevetve a KGST-piacok ellátása a szovjet központi költségvetés számára bevételi szempont jóval kevésbé előnyös tranzakciót jelentett.

Sőt: a magas világpiaci energiaárak nemcsak jelentős dollárbevételi forrást jelentettek a szovjet költségvetés számára, hanem az európai KGST-országok felé irányuló szénhidrogén-kereskedelem gazdasági hátrányait egyenesen egyfajta gazdasági tehertételként jelenítették meg Moszkva számára. A szuperhatalmi státus biztosítása óriási terhet jelentett a szovjet költségvetés számára, a bipolaritás fenntartása vagy egy robusztus gazdaságot, vagy nagyon jelentős és folyamatos külső bevételi forrást tett elkerülhetetlenné. Ezek nélkül gazdasági okok miatt nem lehetett működtetni a KGST és a VSZ rendszerét belső politikai ellenállás, illetve külső konkrét fenyegetés hiányában sem.²⁵³

A világpiaci olajárak gyors emelkedése nem volt közvetlenül konvertálható a KGST-kereskedelemben. 1975-ben azonban Moszkva új árképzési formulát fogadtatott el a KGST-ben, melynek értelmében a szénhidrogénárak fokozatosan elérik a világpiaci árszintet. A bukaresti árelv alkalmazásával a Szovjetunióból vásárolt kőolaj beszerzési árának meghatározásakor a KGST-ben mindenkor a megelőző öt év világpiaci árának az átlagát vették alapul. A tárgyévben végbemenő világpiaci árváltozás tehát leghamarabb a rákövetkező évben érezte hatását a KGST-olajárban, és ez az európai export potenciáljával összevetve nem kis veszteséget okozott a szovjet költségvetésnek.²⁵⁴

Ez az európai KGST-országok szerepét Moszkva számára gazdasági szempontból nézve nem kis mértékben leértékelte.²⁵⁵

Ugyanakkor a nyugati szénhidrogénexport lebonyolítására az európai KGST-országok, Csehszlovákia, az NDK, illetve Magyarország területén keresztül nyílt mód, és bővítéséhez tranzitvezetékek kiépítésére volt szükség mind az NSZK, mind Ausztria felé.²⁵⁶ Ennek következtében az európai KGST-országok a II. világháború utáni szovjet katonai, stratégiai pozíciók biztosítása mellett immár egyre inkább az Európa felé vezető szénhidrogéntranzit

²⁵³ Firth, Noel E. – Noren, James H.: *Soviet Defense Spending*. Texas, 1998, A&M University Press.

²⁵⁴ A beszerzési árra hatással volt a transzferálabilis rubel és a dollár árfolyamának alakulása is. Ha a dollár esett, a transzferálabilis rubelnek a dollárhoz viszonyított árfolyama nőtt, s ez ilyen arányban hatott a kőolajnak beszerzési ára is, illetve fordítva.

²⁵⁵ A KGST-en belül alkalmazott pénzügytechnika átfogó áttekintését lásd Botos Katalin: *Pénzügyek a KGST-ben*. Budapest, 1978, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

²⁵⁶ A növekvő szovjet gázexportot lehetővé tevő gázvezetéképítés módszereit a KGST-országok egységes normatívák alapján alakították ki a tervezéstől az építési munkákig.

útvonalainak biztosítékát jelentették. Az európai szénhidrogéntranszit biztosításával tehát az európai KGST-tagországok szerepe átértékelődött.

22. Táblázat: Olajfogyasztás Kelet-Európában 1965-1980

Országok	1965	1970	1975	1980
USSR	199.5	296.0	425.0	650.0
Csehszlovákia	6.2	9.9	24.0	48.0
Kelet-Németország	5.2	10.1	22.0	50.0
Románia	12.9	14.2	18.1	30.6
Bulgária	2.4	5.5	10.0	20.0
Összesen**	234.5	346.6	554.0	908.6

* Becsült adatok. (million metric tons)

** Beleértve Lengyelországot, Magyarországot, Jugoszláviát; kivéve Albániát

Forrás: International Petroleum Encyclopedia, 1979. [QTáblázat: 402]

Ráadásul a „transzeurópai” vezetéképítés jelentős költségvonzata miatt továbbra is alapvető maradt az az immár hagyományos KGST-finanszírozási gyakorlat, mely a vezetéképítés finansziális részét a KGST-országokra terhelte. A költségáthárítás következtében a KGST-országok legfontosabb

hozzájárulása a Moszkva által elérendő gazdaságstratégiai cél gyorsabb ütemű megvalósításában manifesztálódott.

A belső pozíciók átalakulása következtében az európai KGST-országokba irányuló szovjet szénhidrogénexport volumene csökkent. Szerepük átértelmezése ezzel együtt azonban lehetővé tette számukra a világpiaci nyitást is, amire a hatvanas évek végéig nem volt mód. A központ, Moszkva jóváhagyásával immár lehetőségük nyílt arra, hogy a hiányzó szénhidrogénimport pótlására nem szovjet forrásból is behozzanak szénhidrogéneket.

A másik hasonlóképpen hosszú távú alapvető változást az enyhülés következtében fellendülő európai kereskedelmi kapcsolatok növelése jelentette. A Nyugattal való kereskedelem felértékelődése hozzájárult a gazdasági reorientáció elindításához például a magyar gazdaságpolitikai gondolkodásban és kereskedelmi gyakorlatban is. Ezek a folyamatok tehát paradox módon az európai KGST-országok addig nagyrészt egyoldalú szovjet energiafüggésének csökkentésére adtak lehetőséget.

Annak ellenére, hogy az energia a KGST-n belüli kereskedelemben is megdrágult, a szovjet energiaszállítások mennyisége ezt követően sem növekedett úgy, ahogyan a KGST-országok energiaigénye megkövetelte volna. A szénhidrogén-ellátás diverzifikálásának kényszere/lehetősége megmaradt.²⁵⁷

Ez a nemzetközi nyitás a KGST európai országai számára egyrészt szintén megteremtette a Nyugattal való kereskedelmi kapcsolatok erősítésének lehetőségét, másrészt lazult a politikai

²⁵⁷ Köves András: A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. *Közgazdasági Szemle*, 2003. július-augusztus, 638.o.

szorítás. Az enyhülés ezekben az országokban is markáns belpolitikai hatást váltott ki, ami a belső demokratikus ellenzék lassú, de érzékelhető belpolitikai térnyerésében mutatkozott meg.

3.2. Belső gazdasági feszültség a KGST-tagok között: 1973 eltérő hatásai a tagországok cserearány-változásaira

A II. világháborútól a hetvenes évek elejéig a KGST, illetve a Varsói Szerződés tagállamaiban a megszálló katonai jelenlétből, a Moszkva által támogatott politikai rezsimek alacsony társadalmi elfogadottságából fakadóan a potenciális feszültségforrások elsősorban és alapvetően politikai jellegűek voltak, vagy lehettek.

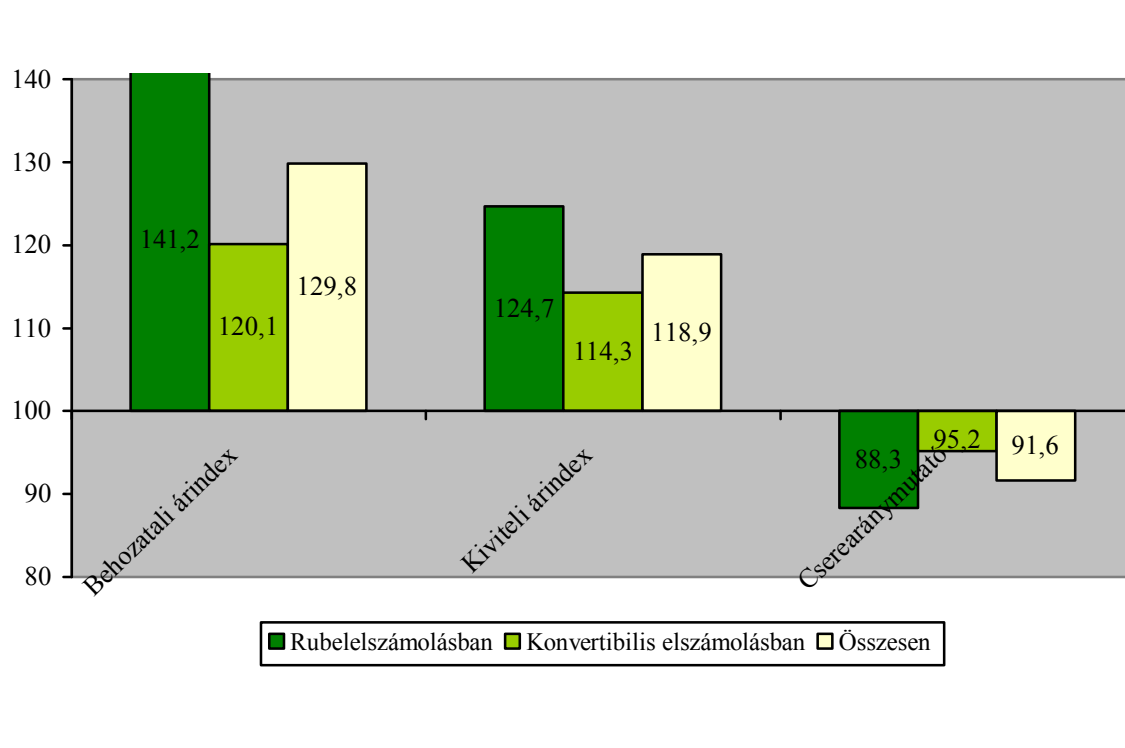
Az olajválság következtében azonban váratlanul egy új, meghatározó feszültségforrás, a gazdasági típusú belső feszültség jelent meg a Moszkva által működtetett nemzetközi rendszerben.²⁵⁸ A válság ugyanis gyökeresen eltérő hatást gyakorolt a KGST-országok cserearány-változásaira. A kőolajexportőr Szovjetunió cserearányaiban pozitív változás állt be, míg a szénhidrogént importáló KGST-országoknak erőteljes cserearányromlást kellett elkönyvelniük.²⁵⁹

E két ellentétes hatás a KGST-n belül érzékelhető politikai feszültséghez vezetett.

²⁵⁸ Botos József: *A világpiaci versenyképesség és árforradalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981. Budapest

²⁵⁹ Az olajválság következtében reflektorfénybe került külgazdasági problémák, az energiahány, illetve eladósodás és cserearányromlás, valamint a kelet–nyugati gazdaságpolitikai fejlemények elemzését lásd Botos Katalin: *Energiapolitika – külgazdasági szemszögből. A nemzetközi pénzügyek aktuális kérdései*. 1981. 2. szám. A Pénzügykutatási Intézet Tanulmányai, 1981.

6. Diagram: Egy példa: a magyar külkereskedelmi árindexek és cserearány-mutatók romlása 1981-1985

forintban számolva, 1980=100

Forrás: KSH Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv, 1981, 1985.

1973-ig a Szovjetunió katonai jelenlétét valamelyest külön lehetett választani a gazdasági befolyásától. Míg az előbbinek Közép-Európa országai szuverenitása szempontjából kizárólag negatív következményei voltak, addig a szovjet jelenlét gazdasági oldala összetettebb volt. A központi irányítás erőltetett bevezetésének, az államosításnak, a nehézipar elsődlegessé tételének, a mezőgazdaság eltorzításának stb. negatívumai mellett – és különösen hozzájuk mérve – bizonyos mértékig pozitívan lehetett megítélni, hogy a Szovjetunió biztosította a KGST-tagországok szénhidrogén-ellátását.

Az 1973-as gazdasági folyamatok eredményeképp a nyolcvanas évek elejére az olajárrobbanás hatásait már végképp nem lehetett egyformán kezelni a Szovjetunió, illetve az európai KGST-tagállamok gazdaságát illetően.

A korabeli propaganda azt hangoztatta, hogy a KGST-tagországokba irányuló 1980. évi magas nyersanyag- és fűtőanyagszállítások szinten tartására a „termelési feltételek nehézsége és romlásai ellenére” „a világpiaci áraknál alacsonyabb áron” a Szovjetunió kötelezettséget vállalt.²⁶⁰ Azonban a hetvenes évek nemzetközi gazdasági folyamatait nem lehetett a KGST-en belül „semlegesíteni.” Hatásukra az évtized folyamán a KGST-országokkal folytatott

²⁶⁰ Inozemcev, Ny.: A Szovjetunió és a többi KGST-tagország 1981–85. évi tervkoordinációjának néhány eredménye. *Közgazdasági szemle* 1982 máj. 29. Évf. 1028.o.

kereskedelemben is kezdett érdekibbé válni az ármeghatározás.²⁶¹ Nőtt a konvertibilis devizában való elszámolás.

A KGST-gazdaságpolitikát azonban erősen dezorientálta, hogy a nyugati viszonylatú kereskedelemmel szemben a Szovjetunióval való forgalomban a jelentős cserearányromlás ellenére megmaradtak a statikus kereskedelmi árelőnyök. A KGST-en belül az energiaárak gyors emelkedéséhez az importőrök csak nagy nehézségek árán tudtak alkalmazkodni. Ennek elsődleges formája a Szovjetunióba irányuló exportjuk mennyiségének növelése volt. Ez elvonta a nyugati exportra szánt árualapok egy részét, s így hozzájárult a konvertibilis devizában fennálló nyugati viszonylatú egyensúlyhiány növeléséhez.

Az olajár-robbanást követően és nem kis részben a szovjet szénhidrogénexport 1973-as irányváltása következtében a KGST-kereskedelem korábbi pozitívuma nagyrészt elenyészett. Az 1973-as olajválság hatására fokozatosan megszűntek azok a feltételek, amelyek ha nem is hatékonyra, de működőképesse tették a KGST importhelyettesítési stratégiáját.

1975-re a KGST-olajárak elérték a világpiaci ár kétharmadát és folyamatosan emelkedtek. Az európai KGST-országokba irányuló szovjet szénhidrogénexport volumenének növelését Moszkva kizárta. Elkeverülhetetlenné vált, hogy Közép-Európa országai olajigényének növekvő hányadát más külső, nem-szovjet forrásokból kell beszereznie.²⁶²

23. Táblázat: Egyes országok részesedése kelet-Európa petrokémiai termelésében 1970-1980

	1970	1975	1980*
Bulgária	3.1	4.8	6.7
Csehszlovákia	5.8	6.5	7.3
Kelet-Németország	30.7	27.1	24.5
Magyarország	4.7	5.2	6.6
Lengyelország	8.8	8.8	8.8
Románia	7.8	10.7	10.9
USSR	39.3	35.1	30.9
Jugoszlávia	0.6	1.8	3.8

% mind becslést a) Meg nem magyarázott okok miatt az 1970-re illetve 1980-ra vonatkozó adatok összege 100.8 illetve 99.5

Forrás: The Petroleum Economist, London 1975

Elmondható tehát, hogy a kelet-nyugati gazdasági és politikai kapcsolatrendszerben az 1973-as olajválság hatására végbement változások „mellékhatásaként” lezajlott a KGST-n belül stratégiai átrendeződés is: Moszkva érdekeltsége a Nyugat-Európával való kapcsolatokban megnőtt, ezzel párhuzamosan Közép-Európa „rövid pórázon tartásának” jelentősége csökkent.

Összességében tehát a KGST-mechanizmuson belül a hetvenes évek végére, a nyolcvanas évek elejére egy új szénhidrogén-politika kezdett

körvonalazódni. Az 1973-as olajárrobbanás hatása a cserearány-változásokra egymástól homlokegyenest ellenkező volt a Szovjetunió illetve az európai KGST-országok számára: a Szovjetunióban jelentős javulást, az európai KGST-országokban súlyos cserearány-romlást

²⁶¹ Pécsi Kálmán: A Szovjetunió szerepe a KGST-együttműködésben. *Közgazdasági szemle*, 1981. 11. szám, 1333–1345.o.

idézett elő. Ezzel az 1973-as válság az első komoly, mély, gazdasági jellegű feszültséget provokált a KGST-tagállamok között, ami még a Moszlva irányába lojális helyi pártvezetésekben is feszültséget szült.

Ugyanakkor a hetvenes évek energiapolitikai folyamatai következtében megnyílt a lehetőség a szénhidrogén-import nem-szovjet forrásból való kielégítésére, azaz végső fokon az európai KGST-országok addig nagyrészt egyoldalú szovjet energiafüggésének csökkentésére.

Ebbe a felszín alatti, de jól érzékelhető folyamatba robbant be a nyolcvanas évek közepének ún. „harmadik” olajsokkja, a nemzetközi olajárak váratlan és nagyarányú esése, amely gyökeresen átformálta a nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatrendszert.

3.3. A nyugati energiaexport növelésének előfeltétele: a KGST-energetikai rendszer kibővítése és egységesítése

A korszak legjelentősebb új szénhidrogén-lelőhelyei a Szovjetunió keleti területein voltak: ezzel még keletebbre tolódott a termelés. A jóval nagyobb szállítási útvonalak kiépítése az energiaexport növelésének jelentős költségvonzattal járó előfeltétele volt. Már a túlnyomórészt a Szovjetunió európai területein, illetve az Ural vonalán összpontosuló lakosság és gazdaság ellátásához is hatalmas távolságok áthidalása vált szükségessé. Az ötvenes-hatvanas évek stratégiai döntése eredményeképp a KGST-piacok, majd az 1973-as válság hatásaként előtérbe kerülő nyugat-európai szénhidrogénpiacok ellátása pedig ezt a távolságot drámaian növelte.

A hetvenes évek elsődleges feladata a szénhidrogén-energia nagy távolságokra való továbbításának megoldása volt. Ez koncepcionálisan a KGST-energetikai rendszerek kibővítésének és egységesítésének elvén nyugodott, a gyakorlatban pedig a csővezeték-építés felgyorsítását és bizonyos szempontú átszervezését jelentette. A kőolaj- és földgázvezetékek építési programjának része volt már korábban is a Barátság I. vezeték, illetve 1974/75-től a nyersolaj-távvezetékek kiépítése, amit alapvetően az európai KGST-államok energiaellátására terveztek.²⁶² A Barátság kőolajvezeték hossza több mint 4000 km volt, s az 1962–1973 közötti időszakban e vezetéken körülbelül 250 millió tonna, majd csak 1975-ben megközelítőleg 50 millió tonna nyersolajat szállított a Szovjetunió. Az újabb felfedezéseket követően a hetvenes

²⁶² East Europe's Petrochemicals. *The Petroleum Economist*, London, 1975 December. 462–464.o.

²⁶³ A Szovjetunió csővezetékrendszere 1973 első hat hónapjában 220 milliárd tonna/km volumenű szállítást bonyolított le. A Barátság kőolajvezeték Tatárföldről, a Volga vidékéről indult a Szovjetunió nyugati határa felé, és szállította a szénhidrogént Magyarország, az NDK, Lengyelország és Csehszlovákia számára. A KGST e tagállamaiba irányuló kőolajszállítmányok volumene 1975-re elérte az 50 millió tonnát. 1974-ben kezdték lefektetni a Barátság kőolajvezeték második ágát. [W. I.]: Szénhidrogén-gazdálkodás. *Figyelő*, 1975. február 5. 17. o.

évek közepén épült ki az orenburgi gázvezeték is, mely a szovjet szénhidrogénexportban stratégiai szerepet töltött be.

A hetvenes évek elejére már a kivitelezés szerves részévé vált az a koncepció, mely a szénhidrogén-vezeték szakaszok építését az egyes KGST-tagországok feladatává tette. Így Bulgária, Magyarország, Lengyelország, az NDK és Csehszlovákia is közvetlenül vagy közvetve részt vett a vezetéképítésben, a szovjet energiaforrások fenntartásához és exportjához szükséges beruházások kivitelezésében. Nyilvánosan is megjelent az a KGST-energetikai együttműködési koncepció, miszerint a Szovjetunió az energiaszállítások növelésének előfeltétele a KGST-országok nagyobb együttműködésre volt a szovjet energiaforrások kifejlesztésében. Ezt a tipikusan KGST-együttműködési módszert a nyugati energetikai szakma meglehetősen sajátosnak tartotta.²⁶⁴

A szovjet gazdaságban politikai döntés sürgette a csővezeték-hálózat bővítését.²⁶⁵ Amíg

24. Táblázat: A Szovjetunió energiahordozó-kivitele 1960–1970

	1960	1970	1973
Kőszén (millió tonna)	12,3	24,5	24,5
Koksz (millió tonna)	2,6	4,1	4,8
Kőolaj (millió tonna)	17,8	66,8	85,4
Földgáz (milliárd m ³)	0,2	3,3	6,8
Villamosenergia (milliárd kWó)	34,2	5349,0	9857,0

Forrás: KSH Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv, 1960, 1970, 1973.

1940-ben 3,8 milliárd tonna km volt, 1960-ra már 51,2, 1970-re 281,7, 1973-ra pedig 439,4 milliárd tonna km lett.²⁶⁶ A nagyarányú vezetéképítés eredményeképp 1973-ban például együttvéve több mint

7800 km olaj-fővezeték és 7300 km földgáz-fővezeték helyeztek üzembe. Ugyanígy 1973-ban épült meg a földgáznak az ország középső részébe és onnan a nyugati határokhoz történő szállítása céljából az egyik legnagyobb gázvezeték, a *Szevernoje Szijanyije*, az *Északi Fény*. Ennek hosszúsága meghaladta az 1500 km-t, a csövek átmérője 1200 mm volt. Ezt a gázvezeték hosszabbították meg Minszkig, hogy összekapcsolják azokkal a tranzit gázvezetékekkel, amelyek Európába szállították a földgázt.

²⁶⁴ *The Petroleum Economist*, London, 1976 augst. News in Brief.

²⁶⁵ A Volga vidéket nagy teljesítményű vezeték kötötte össze Nyugat-Szibériával, ami a Szovjetunió legnagyobb távlatokkal rendelkező kőolajkitermelő körzetét jelentette. Nyugat-Szibériából két olajvezeték indult ki, az Alekszandrovszk, valamint a Szamotlor–Uszty–Banik–Kurgan–Ufa–Elmetyeszk vezeték. Az Alekszandrovszk–Anszelo–Szudzszenszk vezeték 1220 mm-es csövekből építették meg. Ez volt az első ilyen nagy átmérőjű csövekből épített vezeték. Rajtuk keresztül mintegy 22 millió tonna szibériai kőolajat tudtak átszivattyúzni. A vezeték hossza 800 km volt, kiépítéséhez szükség volt egy energetikai komplexum kiépítésére is. A Szamotlor vezeték útvonala Nyugat-Szibéria mocsaras körzetein vezetett keresztül, átvágta az Ural hegységet, a baskíriai rengetegeket, mintegy 200 vízi akadályt, 30 vasútvonalat és több mint 80 útvonalat. A hossza meghaladta a 2000 km-t. A Komi Autonóm Köztársaság területén található uszinszki olajmezőktől 400 km hosszú kőolajvezeték épült meg Uhtáig. Az egyik legnehezebb akadály leküzdése a Szovjetunió európai területének északi részén található Pecsora folyó átszelése volt. E kőolajvezeték a kőolajnak a Volga menti Jaroszlav városáig való szállítása érdekében a tervek szerint az északi sarkkör határáig folytatták, hosszában így elérve az 1500 km-t. A négyes számú vezeték, az Ufa–Irkutszk transzszibériai kőolajvezeték üzembe helyezése 1974-re már megtörtént.

²⁶⁶ A csővezetékek kiépítésének meggyorsítása érdekében a szovjet kohászat 1960 és 1973 között megháromszorozta a csőgyártást. 1973-ban 14,4 millió tonna csövet állított elő.

A vezetéképítés ütemének fenntartásához jelentős nyugati importra volt szükség. A Szovjetunió közvetlenül és úgynevezett „kooperációs import keretében”, azaz az európai KGST-országokon keresztül, több százezer tonna csövet vásárolt nyugaton a hetvenes évek folyamán. A stratégiai energiaszállítás céljának megvalósítását jelentősen segíthette a KGST-energiahálózatának egységesítése. Ez a kérdés volt a KGST 1976-os kelet-berlini ülésének középpontjában.²⁶⁷

Ugyanakkor a KGST-országok növekvő energiaigényéhez hozzájárult egyre nagyobb szénhidrogén-export nagy nyomást jelentett a szénhidrogén-termelés növelése irányában. A KGST-országok energiafelhasználása 1975-ben egyezményes értékre átszámítva mintegy 580 millió tonna tüzelőanyagot tett ki. A felhasznált mennyiség 70%-át fedezte „saját KGST” forrás. Az évtized végére az energiaszükségletet a prognózisok 780 millió tonnára tették, aminek csak 60%-át tudta volna a KGST saját termelésből fedezni, 1990-re az igény elérhette az egymilliárd tonnát, amelyet a saját KGST-termelés már csak 50%-ban lesz képes kielégíteni.²⁶⁸ A Szovjetunió európai részén 1979-ben fűtőanyaghiány keletkezett. A KGST harmincéves évfordulója idejére, a hetvenes évek végére az energiatermelés és -felhasználás kérdései már folyamatosan a KGST-ülések napirendjén voltak. Döntés született, hogy a szénhidrogén-termelés növelésére “a nemzetközi munkamegosztás új formáit kell kidolgozni”.

A nyersanyag-kitermelés technikai nehézségeinek súlyosbodása és egyre költségesebbé válása a hetvenes évek végére a KGST által kidolgozott együttműködési célprogram egyik központi kérdése volt. A KGST 32. ülészakán jóváhagyott program lehetőséget teremtett arra, hogy a növekvő szénhidrogénigények kielégítését a KGST-országok a kölcsönös szállítások bővítésével oldják meg, sőt: arra is, hogy az érdekelt országok szorosan együttműködjenek a nyersanyagok más országokból való beszerzésében is.²⁶⁹ A jóváhagyott célprogram 25 nagyipari objektum építését irányozta elő, amelyekre 1978–1981 között általános és sokoldalú egyezményeket készítettek elő. A tervek szerint a 25-ből 13-at a Szovjetunió területén építettek föl.

A nagyarányú, erőltetett ütemű energiaipari beruházásokra az európai KGST-országok és a Szovjetunió energiahordozó-igényeinek nagy arányú növekedése és ezek kielégítése szolgált

²⁶⁷ News in Brief. “Intra-area power grid”-*The Petroleum Economist*, London, 1976 auguszt.

²⁶⁸ E kérdések megtárgyalására például a KGST-országok gazdaságpolitikai hetilapjainak vezetőit is összehívták Moszkvában 1979. április 16-20. között egy előadássorozat végighallgatására az *Ekonomicseszkaja Gazeta* szervezésében. Idézi [G.J.]: Együttműködés az energetikában és a nyersanyagtermelésben. *Figyelő*, 1979. május 23. 9. o.

²⁶⁹ A program két részből állt. Az öt alapprogramból álló első fejezet a tüzelőanyaggal és az energiával kapcsolatos kérdések megoldására irányuló intézkedéseket foglalta magába, a másik fejezet pedig az ipari nyersanyag terén folyó együttműködés fejlesztésével foglalkozott.

érvül.²⁷⁰ Valójában azonban a vezetéképítés és a kitermelés erőltetett üteme mögötti meghatározó szempontot a Szovjetuniónak a hetvenes évek második felében már fellendülőben levő nyugat-európai exportjához szükséges volumenek kielégítése jelentette.

E nagy ütemben növekvő földgázigény kielégítésére a szibériai kitermelés adott lehetőséget, de a földgáznak az innen 3-4 ezer kilométernyire, a Szovjetunió nyugati területein fekvő ipari centrumokba való eljuttatásához is az 1976-ra kiépített 100 ezer kilométeres fővezeték-hálózathoz további 35 ezer kilométernyi vezeték lefektetésére (és háromszáz kompresszorállomás felépítésére) volt szükség. Az energiarendszer végpontjai a Szovjetunió területén több ezer kilométernyi távolságra helyezkedtek el egymástól. Csupán az időzónabeli különbség négy óra volt.

25. Táblázat: A szovjet földgáz-termelés növekedése nemzetközi összehasonlításban 1973-1978 között

Földgáz-termelés országoként (milliárd cu ft)	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Egyesült Államok	22854	22376,9	20464,9	19992,8	20,337,5	19892,9
EURÓPA						
Ausztria	72,2	87,6	70,7	77,8	82,3	457
Dánia						
Franciaország	258,5	303,6	267,2	250,7	256,8	233,6
Nyugat-Németország	590,1	674,1	690,4	544	907,7	645,6
Olaszország	486,9	572,2	532,9	562,1	448,6	538,8
Hollandia	2589,7	2867,5	3198,7	3542,7	2932,5	1624,5
Norvégia					66,2	350,3
Spanyolország					31,8	24,6
Nagy Britannia	1151,6	1207,2	1231,1	1202,3	1499,9	1258
Jugoszlávia	66,2	54,6	51,6	59,5	64,9	68,4
Összesen	5215,2	5766,8	6042,6	6239,1	6290,7	4789,5
KOMMUNISTA ORSZÁGOK						
Kína	158,1	187,5	819,3	1433,7	1787	2322,2
Románia	1302,6	935,7	935	854,6	1005,5	1215,6
Szovjetunió	8262,7	9213,3	10201,7	11331,3	12395,2	13068,1
Mások	631,1	500,8	522,2	741	812,1	968,9
Összesen	10354,5	10837,3	12478,2	14360,6	15999,8	17574,8
VILÁG ÖSSZES	48002,9	47474,7	47478,3	50407,5	53883,7	53779,7

Forrás: *International Petroleum Encyclopedia*, London 1979. IPE p. 275.

A Szovjetunió tizenegy ún. körzeti energiarendszeréből 1975-ig nyolcat kapcsoltak össze. A hetvenes évek második felében nagy intenzitással folyt a különböző energiarendszerek

²⁷⁰ Például [G. J.]: Együttműködés az energetikában és a nyersanyagtermelésben. *Figyelő*, 1979. május 23. 9. o.; [Sz. A.]: Energetikai együttműködés az Uráltól a Kárpátokig. *Figyelő*, 1976. szeptember 15. 8–9. o. stb.

összekapcsolása, integrációja.²⁷¹ A szénhidrogén-felfedezések hatását és a gyorsított ütemű szovjet földgáz-kitermelés ugrásszerű növekedését jelzi az alábbi táblázat.

A hetvenes évek elejétől-közepétől datálható egy a Szovjetuniót átfogó egységes energetikai rendszer összekapcsolására, kialakítására irányuló törekvés.²⁷² Ezzel párhuzamosan jelent meg az európai KGST-országok és a Szovjetunió egységes energia-rendszerének kiépítésének célja.²⁷³ Ez az egységes rendszer intézményesítette a KGST-tagállamok Szovjetuniótól való energetikai függőségét.

3.4. A Szövetség: az orenburgi gáz stratégiai szerepe

A szovjet kőolaj és kőolajszármazékok iránt folyamatosan növekvő nyugat-európai érdeklődés hamarosan áttért a földgázimport lehetőségére is. Az új keretek közé került KGST (szovjet) energiakereskedelemsztratégiai döntés a kőolaj mellett a földgáz Európába szállításának nagy arányú fokozását tartotta prioritásnak.²⁷⁴ Erre adott lehetőséget a hatalmas orenburgi földgáz-mező felfedezése.

Ennek előfeltétele a Szovjetunióból Európába vezető ún. transzkontinentális vezetékrendszerek bővítése és kiépítése volt. Ekkorra azonban a transzkontinentális vezetékrendszer kiépítése már mintegy közös érdekként jelent meg a kelet-nyugati szénhidrogén-kereskedelemszterületén. Tárgyalások kezdődtek a szibériai földgázkinccs „nemzetközi hasznosításáról”. A mintegy 830 milliárd m³-re becsült jakutföldi földgázkészlet kiaknázásához a Szovjetunió a japán és amerikai műszaki és pénzügyi támogatásért cserébe a két országnak 25 éven át évi 10 milliárd m³ cseppfolyósított gáz szállítását ajánlotta fel.²⁷⁵ A növekvő szovjet földgázexportot jelzi az alábbi táblázat.

²⁷¹ Ugyanebben az időszakban hét KGST-országot már 20 nagyfeszültségű vezetékkal kapcsolta össze a Szovjetunióval a Béke elektromos rendszer.

²⁷² A Szovjetunió európai részén fekvő, valamint a Kaukázuson túli területek, Kazahsztán, az Urál és Nyugat-Szibéria egy sor ipari körzetében található erőművek összekapcsolásáról volt szó. Ebbe a rendszerbe kívánták bekapcsolni Szibéria és Közép-Ázsia egyesített energiarendszereit, hogy később aztán a távol-keleti egységes energiarendszert is csatlakoztassák hozzá.

²⁷³ A Szovjetunió egységes energiarendszerét és a Béke villamosenergia-rendszer összekapcsolását távlati célként megjelölve a gázvezetékek átmérőjét 1220 mm-ben határozták meg, amely 55 atmoszféra nyomás alatt évi tíz milliárd m³ gázt volt képes átszivattyúzni. Folytak kutatások az 1420 mm csőátmérőjű gázvezetékek gyártására is, amelyekhez már 75 atmoszféra nyomásra volt szükség és évi 30 milliárd m³ gázt tudtak továbbítani. Kutatás és kísérleti kipróbálás alatt állt az 1620 mm-es, illetve az ennél még nagyobb átmérőjű, 100 atmoszféra nyomású csővezetékek kiépítésének lehetősége is, amelyek évi 50 milliárd m³ gáz szállítására voltak képesek. [g. i.]: A Szovjetunió energiakincsei. *Figyelő*, 1974. június 19.

²⁷⁴ Percebois, Jacques: Le transport international du pétrole et du gaz naturel: un enjeu économique majeur. *Questions Internationales*, Le Pétrole: ordre ou désordre mondial, Paris, juillet-août 2003. No. 2. 68–72. o.

²⁷⁵ A tervek szerint Jakutföldről vezetéken továbbították volna a földgázt egy kikötőbe, és ott végezték volna el a cseppfolyósítást a tengeri szállítás előtt. A földgázügyletet amerikai magánbankok, valamint a japán Eximbank finanszírozásában tervezték. [G.GY. - Sz. P.]: A Szovjetunió szénhidrogénexportja. *Figyelő*, 1978. július 5.

A növekvő nyugat-európai export-volumen kielégítésére az új szénhidrogén-lelőhelyek kitermelésére, a vezetékhálózat kiegészítésére volt szükség. A hidegháború időszakának egyik legnagyobb KGST-beruházása az orenburgi földgázkomplexum és az Orenburgtól a Szovjetunió nyugati határáig húzódó gázvezeték kiépítése volt. Noha ez a földgázmező nagyban hozzájárult a Szovjetunió megmentéséhez a gazdasági összeomlás rémétől, az export beindításához szükséges szállítóvezeték kiépítését a Szovjetunió már nem tudta saját forrásból finanszírozni, nemhogy Nyugat-Európaig, de még a saját határáig sem.

26. táblázat: A szovjet földgázexport növekedése az egyes célországokba 1974–1975

USSR földgáz-export -ba:	1974	1975	1980 (előrejelzés, szerződések és vezetékmegállapodások alapján)
Nyugat-Németország	2145	3097	8500
Olaszország	790	2342	7000
Ausztria	2106	1883	2400
Finország	443	719	1400
Franciaország	--	--	4000
Össz Nyugat-Európa	5484	8041	23300
Csehszlovákia	3231	3694	6000
Nyugat-Németország	2900	3302	5000
Lengyelország	2117	2509	4500
Bulgária	307	1185	6300
Magyarország	--	601	3800
Románia	--	--	2800
Össz Kelet-Európa	8555	11291	28400
MINDÖSSZESEN	14039	19333	51700
Szovjet földgázimport -ból:			
Irán	9094	9559	...
Afganisztán	2847	2853	...
MINDÖSSZESEN	11946	12417	15000
NETTÓ EXPORT	2093	6916	36700

(million cubic metres) Forrás: 1974-75 USSR trade statistics, 1980: Jeremy Russell, Energy as a factor in Soviet Foreign Policy, In Rising Soviet Gas Exports. *The Petroleum Economist*, August 1976, 305. o.

A KGST 1973-as prágai ülészakán megállapodást dolgoztak ki az orenburgi gázmező feltárására, hasznosítására és üzembe helyezésére, az ehhez kapcsolódó gázvezeték építésére, valamint a szovjet földgázszállításokra. A keretmegállapodást 1974 júniusában írták alá. A munkálatokat az 1976–1980-as időszakban végezték el, a vezetéket 1979-ben adták át. 1976-ban elkezdődött a 400 km hosszú, nagy átmérőjű Orenburg vezeték építése, ami a szovjet Közép-Ázsia összekötését szolgálta a már építés alatt álló Orenburg – Nyugat-Európa vonallal.²⁷⁶

Az új vezetéken 1980-tól kezdődött meg a szállítás. A közös beruházásban részt vevő országok a kiépítendő vezetéken összesen évente 15,5 milliárd m³ „kék aranyat”, földgázt

²⁷⁶ *The Petroleum Economist*, London 1976 august. News in Brief.

kaptak.²⁷⁷ A Szövetség gázvezeték építésért cserébe az egyes részt vevő államoknak a Szovjetunió több mint tíz éven keresztül ígérte biztosítani a földgázszállítást: az ellátásból Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és az NDK évente 2,8 – 2,8, Románia évi 1,5 m³-rel részesült.²⁷⁸

A vezeték kiépítésének költségvonzata igen magas volt. A gazdag földgázlelőhelytől 3 ezer kilométert kellett megtenni a földgáznak, míg az Ural folyó partjától elért a Szovjetunió nyugati határáig.²⁷⁹ A távolság és a földrajzi akadályok mellett az Orenburgban kitermelt gáz minőségi javítása, kéntelenítése is jelentősen növelte a költségeket.²⁸⁰

A KGST-ben az orenburgi gázvezeték kiépítése a hidegháború idejének szénhidrogénipari befektetései között az egyik legköltségesebb vállalkozásnak számított. A résztvevő országoknak azonban a KGST döntése értelmében vállalniuk kellett a kiépítéssel járó többletterheket. Az orenburgi gázvezeték-építés gazdaságosságát igazolandó, egy földgáz-kőolaj-szén összehasonlítást alapul vevő szovjet számítás szerint az orenburgi vezetéken az egyes országokba szállítandó 2,8 milliárd földgáz a fűtőértékét tekintve 8-10 millió tonna szénnel, illetve 2,5 millió tonna kőolajjal lett volna pótolható. Ez az akkori világpiaci árakon számítva évi 250 millió dollárt tett volna ki. Az orenburgi vezeték építésének költségei a KGST-retorikában megtakarításként jelentek meg.²⁸¹

Az 1973-ban kidolgozott megállapodás igen részletes munkamegosztást tartalmazott. E szerint a Szovjetunió feladata a gázvezeték tervének elkészítése, a szükséges anyagok, felszerelések beszerzése, az orenburgi gázmező feltárása, üzembe helyezése, az előkészítő és

²⁷⁷ E témáról bővebb és igen érdekes áttekintést ad személyes élmények alapján a magyar munkálatok vezetőjének leírása. Placskó József: *Volt egyszer egy Orenburg. Egy gázvezeték építésének eddig ismeretlen körülményei*. Zalaegerszeg, 2005, Magyar Olajipari Múzeum.

²⁷⁸ Az orenburgi vezeték kiépítését az ott dolgozók számára némileg elviselhetőbb munkakörülmények biztosításával kellett lehetővé tenni. A kompresszorállomások közelében felépült felvonulási lakótelepek fűtése, hideg és meleg vízzel való ellátása alapvető fontosságú volt. Mivel ebben nehézségek adódtak, az egyes országok eltérő módon próbálták ösztönözni dolgozóikat a gázvezeték kiépítésében való részvételre, kiemelt bért, kiegészítő juttatásokat állapítottak meg számukra. Az elhelyezés és a bérezés színvonala azonban országonként eltérő volt. Az NDK részéről például a felvonulást viszonylag egyszerűbb mobil létesítményekkel oldották meg, az ott dolgozó fiatalok az egyetemi, főiskolai felvételiknél, lakáselosztásnál előnyökre számíthattak. Garamvölgyi István: Két integrációs nagyberuházás. *Figyelő*, 1977. október 18. 8–9. o.

²⁷⁹ A vezeték kiépítésének földrajzi akadályát jelentették például a keresztezett nagy folyók, többek között a Volga, a Don, a Dnyeszter és a Dnyeper. Sok száz kilométeren mocsaras, lápos területeken, víztárolókon vezetett át, több ezer ponton keresztezett vasútvonalakat és közutakat.

²⁸⁰ A kitermelt gáz kéntelenítése külön problémát jelentett, mert a földgáz tisztítása során kinyert kén mennyisége megfelelt egy jelentős kénbánya termelésének.

²⁸¹ A csővezeték átmérője 1,4 méter, falvastagsága 1,8-2 cm, üzemi nyomása 75 atmoszféra. Az építéshez 2 millió tonna acélcsővet használtak fel. Magyarország éves acéltermelése akkor 3,7 millió tonna volt. A gáz továbbítására 22 nagy kompresszorállomást építettek meg – egyenként 70 mW-os teljesítménnyel, a hozzá tartozó lakótelepekkel, kommunális létesítményekkel stb. A vezetékrendszer évente 28 milliárd m³ gáz szállítására volt képes, ebből a kompresszorállomások működtetése évi 4 milliárd m³ felhasználását jelentette. Összehasonlítás végett: az 1975-ös magyar földgázfelhasználás 6 milliárd m³ volt. A fennmaradó 24 milliárd m³ földgázból 9 milliárddal a Szovjetunió rendelkezett, az építésben részt vevő országok pedig egyenként évi 2,8 milliárd m³ -t kaptak. Románia részesedése pénzügyi részvétele arányában 1,5 milliárd m³ lett.

feldolgozó kombinát megépítése, a gázvezetékek nyomvonalának kitűzése és geológiai feltárása. A vezetéképítésében öt szocialista ország vett részt. A beruházási költségek szempontjából a teljes gázvezeték eredetileg öt egyenértékű szakaszra osztották föl.²⁸² A megállapodás szövege szerint egyetlen szakasz kiépítése sem esett a Szovjetunióra.

A beruházásba bevont országok közül azonban gyakorlatilag egyik sem rendelkezett a szükséges műszaki-technikai képességekkel.²⁸³ A gázvezeték egyes szakaszához szükséges anyagokat és berendezéseket is az érintett országnak kellett beszerezniük.²⁸⁴ Bár ez jelentős terhet rakott az európai KGST-országok költségvetésére, mégis a megállapodás előnye volt, hogy ezáltal elkerülhetővé váltak azok a még nagyobb költségek, amelyeket a vezetékektetéssel járó új technológia elsajátítása, berendezések beszerzése stb. jelentett volna számukra. Végül tehát a megállapodás betűjével ellentétben nagyrészt a vezetékektetésben gyakorlatlaltal rendelkező Szovjetunió dolgozott az orenburgi gázvezeték kiépítésén, azonban megbízott kivitelezőként, fizetés ellenében. A KGST-együttműködés tehát a Központ által tervezett és szükségesnek tartott szénhidrogénvezeték-építés költségeit nagyrészt a tagállamokra terhelte. A munkálatok a két oldalról, Orenburgból, illetve a nyugati határról egyszerre indultak meg. A komplexum a KGST-országok többoldalú együttműködésének egyik legnagyobb, a szervezés és a folyamatos

²⁸² Az eredeti elképzelés szerint a „résztevő országoknak” az egyes vonalszakaszokon az adott szakaszt „kulcsra készen” kellett megépíteniük. Egy-egy országra 5-600 kilométernyi szakasz jutott a terepviszonyoktól függően. Az eredeti koncepció szerint a kiépítendő vezetéknel az országok sorrendje: 1. Lengyelország, 2. Csehszlovákia, 3. Magyarország, 4. NDK, 5. Bulgária lett volna, a szakaszok végső elosztása szerint szonban Orenburgból kiindulva 1. a 0 km-től 550 km-ig, 5 kompresszor állomással Magyarország; 2. 550 km-től 1109 km-ig, szintén 5 kompresszor állomással Csehszlovákia; 3. 1109 km-től, 4 kompresszorállomással Lengyelország; 4. 1693 km-től, egy kompresszor állomással az NDK; majd 5. 2208 km-től a Szovjetunió nyugati határáig, 3 kompresszor állomással Bulgária feladata lett. A teljes gázvezeték kivitele költségeinek egyötödét viselte egy-egy résztvevő ország. A munkálatok finanszírozásában Románia is részt vett, a földgáztisztító berendezés finanszírozását vállalta cserébe a szállításból való részesedésért. Hamar kiderült tehát, hogy a koncepció nehezen életképes, a „hatékonyabb munkavégzés” érdekében szakaszcserekre, illetve még az egyes vonalszakaszokon belül is fokozott munkamegosztásra volt szükség. A kivitelezésben végül is „saját szakaszát” teljes mértékben kizárólag Lengyelország építette meg, az NDK a felét, egy mintegy 250 km-es vezetékszakaszt épített, míg Magyarország, Bulgária, Csehszlovákia saját vonalszakaszainak kivitelezését a Szovjetuniótól rendelte meg, s kontingensen felüli áruszállítással, illetve munkavégzéssel fizetett érte.. [Sz. A.]: Energetikai együttműködés az Uráltól a Kárpátokig. *Figyelő*, 1976. szeptember 15. 8–9. o.

²⁸³ Magyarország szempontjából ez azt jelentette, hogy Magyarországra hárult az Orenburg közelében levő első szakasz finanszírozása, míg a teljes kivitelezést a kompresszorállomásokkal és a hozzá tartozó kommunális létesítményekkel együtt a Szovjetunió végezte el. E munka ellenértékeként Magyarország épített meg három kompresszorállomást a hozzátartozó lakótelepekkel és kommunális létesítményekkel és szolgáltató infrastruktúrával, kórházzal, óvodával, lakóházzal, de nem az eredeti szakaszon, hanem a magyar határ közelében levő, az egyébként Bulgária által finanszírozott ötödik szakaszon, ahol a vezetékektetését szintúgy a szovjet vállalatok végezték Bulgária finanszírozásában. Az elvégzett munkát a Szovjetunió felé a kontingensen felüli áruszállítással lehetett törleszteni (Magyarország pl. Ikarusz autóbuszokkal, építési munkákkal). Az orenburgi gázvezeték magyar szakasza építésének leírása olvasható Placskó József: *Volt Egyszer egy Orenburg. Egy gázvezeték építésének eddig ismeretlen körülményei*. Zalaegerszeg, 2005, Magyar Olajipari Múzeum, valamint a *Beszélgetések az olajiparról, I-VII* (Zalaegerszeg, 2006, Magyar Olajipari Múzeum) sorozatban a magyar olajipari szakma számos kiemelkedő egyéniségének személyes visszaemlékezéseiben.

²⁸⁴ Ez a vállalkozás magyar szempontból is több ipari tárcát érintett, ezért a magyar részvétel koordinálására kormánybizottságot hoztak létre, az adódó problémák megoldására pedig egy operatív bizottságot állítottak föl. Negyedévenként értékelték a komplexum kivitelezésének a helyzetét.

koordináció szempontjából a legbonyolultabb vállalkozása volt.²⁸⁵ A vezeték a világ akkori egyik legnagyobb földgázvezeték-rendszere lett.

Ez a „KGST-munkamegosztási” technika egyértelműen a hegemon központ akadálytalan érdekérvényesítésének következménye volt.

Az 1979-ben átadott hatalmas gázvezeték megépítése mögött nem titkolt politikai megfontolások álltak.²⁸⁶ Azon túl ugyanis, hogy építését gazdaságos befektetésnek nyilvánították, kiemelt szempont volt, hogy az orenburgi vezeték hozzájárul egy „szélesebb körű európai energetikai együttműködés” céljainak a megvalósításához, ezzel „a politikai enyhülés fontos stabilizáló tényezőjévé válhat.”²⁸⁷ Azaz a szovjet energiapolitikai döntéseket vezető megfontolások középpontjában a politikai hatások generálása állt – de immár nemcsak mint 1945–1973 között, a KGST-reláción belül, hanem 1973 után a Nyugat-Európával való kapcsolatokban is.

4. A nyolcvanas évek KGST-energiapolitikája belső válsága és stratégiai következményei

A nyolcvanas évekre elodázhatatlanná vált KGST-n belüli szénhidrogén-áremelés komoly belső feszültségeket keltett a tagállamok között. A Szovjetunió 1975-től kezdődően 49,2 rubelre, 1978-ra pedig 59 rubelre emelte a nyersolaj tonnánkénti árát, aminek eredményeképp a KGST-olajárak 1978-ra elérték azt a szintet, amely már csak 25%-kal maradt el világpiaci áráktól. Egyértelmű volt, hogy amennyiben az OPEC folytatja termelési és árpolitikáját, belátható időn belül a KGST-olajárak elérik a világpiaci árszintet.²⁸⁸

Az 1973-as olajárrobbanás következményeként a hetvenes évek végére az ásványi nyersanyagok ára, kitermelésük költségei megkerülhetetlen kérdéssé váltak a KGST-reláción

²⁸⁵ A gázvezeték építésének folyamatos irányítására össz-szövetségi egyesülést hoztak létre, amely mintegy a generálmegrendelő szerepét látta el, a fővállalkozó funkciójára pedig létrehoztak egy további egyesülést, az *Intergazstroy*-t.

²⁸⁶ 1979 végén a Szövetség gázvezeték átadásával párhuzamosan határozta meg a KGST tervezési-együttműködési állandó bizottsága az 1981–85-ös évi terv koordinációprogramját. Ennek során a tagországok nyersanyag és energiaszükségletének az összehangolásából kiindulva a kőolajipar területén öt célprogramot fogadtak el, a fűtőanyagok, az energiahordozók és a nyersanyagellátás, a gépgyártás, az élelmiszeripar, a szállítás, valamint a fogyasztási cikkek területén. Részben általános egyezmény, részben kétoldalú megállapodások születtek a hmelnjicki atomerőmű megépítéséről, amelyből öt KGST-ország tizenhat éven keresztül évente 12 milliárd kWh villamosenergiát kap. Inozemcev, Ny.: A Szovjetunió és a többi KGST tagország 1981–85 évi tervkoordinációjának néhány eredménye. *Economicseskoje szotrudnyicsesztvo sztran-cslenov*, Moszkva, 1981. 6. szám. *Közgazdasági szemle*, 1982 máj. 29. Évf.

²⁸⁷ Idézi [Sz. A.]: Energetikai együttműködés az Uráltól a Kárpátokig. *Figyelő*, 1976. szeptember 15. 8–9. o.

²⁸⁸ Rahmer, B. A.: Soviet bloc, Hungary defies the Russians. *The Petroleum Economist*, February 1978. 47–48. o.

belül is. A Szovjetunióban addig művelt lelőhelyek kimerülésével folyamatosan át kellett térni a kevésbé gazdaságos, egyre távolabbi, nehezebben megközelíthető vidékeken található lelőhelyek feltárására és hasznosítására. Egyre több eszközt kellett fordítani az új termelési körzetek infrastruktúrájának kialakítására, a nem egy esetben rosszabb minőségű ásványi nyersanyagok dúsítására. Mindez nem kis mértékben növelte a termelési költségeket, velük együtt a szovjet nyersolaj árait is. 1975-ben a bányaiipari vállalatok termelői árszintje magyar szakértők szerint 72%-kal haladta meg az 1965-ös árszintet. A termelői árak 1967-es rendezését követő nyolc év alatt a földgáz önköltsége megduplázódott, a kőolajé 41%-kal nőtt.²⁸⁹ Szovjet szakértők egy csoportja azt javasolta, hogy az alkalmazott termelői árakról a megfelelő módszerekkel számított limitárakra térjenek át.

Ráadásul növekvő szénhidrogén-exportja következtében a Szovjetuniónak több új nehézséggel kellett számolnia. Az ásványi nyersanyagok hasznosításának extenzív módszereiről az intenzív módszerekre való áttérés szándéka a politikai célkitűzések szintjén már a hetvenes évek elején megjelent, a valóságban azonban nem történt változás. Szénhidrogénipari szakemberek kritikája nyomán nyilvánossá vált becslések szerint a hetvenes évek végi erőltetett kitermelés során a Szovjetunióban a kőolajnak mintegy a fele a mélységben maradt, a kőolajat kísérő földgázt nem egy helyen egyszerűen elfáklyázták a vezetékek kiépítésének késlekedése, csúszása miatt.

A veszteségek csökkentése egyre feszítőbb feladattá vált. Ösztönzők beiktatásával próbálták csökkenteni a kitermelési veszteségeket, mint például azzal, hogy bevezették, hogy amennyiben a vállalatok az úgynevezett „normatív veszteséghez” képest csökkentik saját veszteségüket, több nyereséghez juthatnak, illetve amennyiben a veszteségeik meghaladják a „normatív veszteségeket”, magasabb illetékeket kell fizetniük. Szintén ezek közé tartozott az a javaslat, hogy az ásványkincsek nagyobb mérvű kinyeréséből származó nyereség a vállalatoknál maradjon, és azt felhasználhassák a veszteségek csökkentésében részt vállaló dolgozók ösztönzésére. A bevezetett tervezési, árképzési, gazdasági és ösztönzési mechanizmus azonban nem eredményezte az anyagköltségek elégséges mértékű csökkentését.

A kitermelés egyre növekvő beruházási költségeinek kedvezőtlen hatásai 1984-re már nyilvánosan is megjelentek. A szovjet kőolajipar – nem kis részben saját belső gazdasági igények és a hatékonytalan energiafelhasználás miatt – továbbra is extenzív jellegű kitermelést folytatott, aminek a nyolcvanas évek derekára már elkerülhetetlenül megmutatkoztak a korlátai.²⁹⁰ A

²⁸⁹ [m. f.]: Szovjetunió - az ásványi nyersanyagok komplex hasznosítása. *Figyelő*, 1978. április 26.

²⁹⁰ E kérdés magyar vetületével foglalkozik például a “fordulat éve” után kialakult gazdasági-társadalmi berendezkedésről készített elemzésben Bogár László: *Kitörési kísérleteink*. Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

korábbi növekedési ütemmel szemben a nyolcvanas évek közepére a termelés már kevesebb mint 1%-os növekedése is feszítettnek tűnt, és 1985-re már ez is eltűnt: ez volt az első év, amikor a szovjet kőolaj-termelés a hivatalos adatok szerint 1-3 millió tonnával kevesebb lett az előre tervezett 630 millió tonnás mennyiségnél.

A kitermelés problémái tehát szerteágazó okokra vezethetők vissza.²⁹¹ A nyolcvanas évekre földrajzilag még távolabb kerültek egymástól a kőolaj termelésének és felhasználásának helyszínei. A három legnagyobb körzet (Nyugat-Szibéria, Urál-Volga, Kaukázus) adta a szénhidrogén-termelés 90%-át, de ebből 85% Nyugat-Szibériából származott. A felhasználókhoz aránylag közeli Urál-Volga körzet részaránya 1975 után folyamatosan csökkent, 1985-re már 63%-ra. Nőtt viszont az északi, komi lelőhelyek részaránya. A súlypont áthelyeződött az arktikus térségekbe, ami a kitermelés nehézségeit és költségigényességét jelentősen fokozta.

Ez azonban a gondoknak csak az egyik forrása volt. Legalább ilyen súlyú, vagy talán még súlyosabb problémákat okozott a kitermelési tervek túlteljesítésének hajszolása.²⁹² A gyorsan elért csúskitermelés nem volt tartható, az ilyen típusú extenzív termelésben a volumen hamarosan visszaesett.²⁹³ A megelőző évtizedekben a könnyen kiaknázható készletek kizsákmányolása során megfeledeztek a szisztematikus, megbízható, hosszú távon is eredményes művelésről.²⁹⁴

A nyolcvanas évekig a mérséklődő hozamú mezőkből származó termelés kiegyenlítésére, az idejekorán kieső termelés pótlására még lehetőséget nyújtott az új, nagy hozamú területek bevonása, azonban újabb óriásmezők felfedezését a Szovjetunióban 1970 után nem jelentették. A szovjet olajipari miniszter nyilatkozata szerint míg 1970-ben 265 ezer méter fúrásra volt szükség 1 millió tonna pótlólagos olajtermelés elérésére, 1980-ban 866 ezer méterre, 1985-ben pedig már 2 millió méterre.²⁹⁵

Ha a Szovjetunióban továbbra is az új, nagy lelőhelyek feltárása állt volna a kutatás középpontjában, akkor a kevésbé megkutatott távoli térségek fejlesztései kötöttek volna le hatalmas mennyiségű beruházási eszközöket, de eredményt akkor is csak 10-15 év elteltével lehetett volna várni. Az akkori ismeretek mellett ez azért is nagyon kockázatos volt, mert a

²⁹¹ E kérdésnek is külön irodalma van. Csak néhány példa: Kornai János: *A hiány I-II.* Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, vagy szintén Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, 1992, Heti Világgazdaság Kiadói Rt.

²⁹² A termelés gyors ütemű növelése érdekében minden művelésbe vont új mezőn döntően az úgynevezett vízkiszorításos módszert alkalmazták. A rétegyomás mesterséges fenntartásával kitermelt kőolaj aránya az összes termelésben 85% fölött volt. 1960 és 1980 között a rétegyomás fenntartására besajtott vízmennyiség több mint hatszorosára nőtt, miközben az olajkutak átlagos hozama csak kétszeresére emelkedett.

²⁹³ Ezt a szakmai tételt sok példa jelezte a Szovjetunióban is. Tipikus esete volt ennek a Volga-Urál körzet kitermelési tapasztalata.

²⁹⁴ *Izvesztija.* Idézi: *Figyelő*, 1984. szeptember 6. 6.o.

kutatások sikerét szakértők bizonytalanabbnak látták, mint korábban. Eredményes kutatás esetén viszont tovább nőtt volna az infrastruktúra fejlesztésének igénye és költsége, a nagy mélységben fekvő készletek kiaknázásához szükséges új technológiák további jelentős beruházásokat róttak a gazdaságra. A szénhidrogén-termelés további növelésének, sőt szinten tartásának költségeivel akár így, akár úgy, számolni kellett.²⁹⁶

A nyolcvanas évek elejére egyértelművé vált, hogy a Szovjetunió területén nem várható a szénhidrogénkészletek jelentős bővítése, és több kedvezőtlenebb adottságú forrást kellett egyre növekvő mértékben bevonni a termelésbe. Az energiahordozók kitermelésének problémái a nyolcvanas évek derekán elkerülhetetlenné tették a gazdaságirányítás gyakorlatának átgondolását is. Minden propaganda ellenére is egyre nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió gazdasági „növekedése lelassult”, más elemzések szerint stagnált. A hatékonyság növelésének nem eléggé eredményes támogatása, a gazdaságosság szempontjának mellőzése, a mindenhol jellemző szervezési gondok, a fontos és sürgető beruházások késleltetése, a rossz tervezés, a technológiai elmaradottság szükségképpen ide vezetett.²⁹⁷

Az energiaiparban jelentkező gondok a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának napirendi pontjai közé is bekerültek. A belső gondok következtében finoman, de nagyon is érzékelhetően KGST-energiastratégia-váltás következett be: az 1980-ban kidolgozott hosszú távú stratégia előíranyozta, egyrészt hogy az egyes országok növeljék saját olaj- és gázkitermelésüket, másrészt hogy korlátozzák az olaj és földgáz tüzelőanyagként való felhasználását, s harmadrészt jóváhagyta, hogy a Szovjetunióból származó szénhidrogénimport mellett energiaszükségleteik fedezésére növeljék a fejlődő országokból importált kőolaj mennyiségét. Ez a lépés valódi stratégia-váltást jelzett, a KGST-energiastratégia szempontjából ez volt a legjelentősebb.²⁹⁸ Közvetett módon de az 1973-as olajár-robbanás KGST-re gyakorolt hatásai között is ezt a döntést tarthatjuk az egyik legfontosabb stratégiai következménynek, hiszen a nem-szovjet szénhidrogénimport számára ekkor megnyílt lehetőséggel egyszersmind az európai KGST-országok szovjet-energiafüggése is valamelyest csökkenni kezdett.

²⁹⁵ *Figyelő*, 1984. szeptember 6. 9.o.

²⁹⁶ Az 1986-ban kezdődő ötéves terv hosszú távú energiaprogramja az egyik fő feladatnak a szibériai gázkitermelés gyors növelését, az atomenergetika gyorsított fejlesztését, valamint a széntermelés intenzív gyorsítását határozta meg, miközben az ezredfordulóra a nemzeti jövedelem fajlagos energiaigényének 12-17%-os csökkentését írta elő. A külső és a belső gazdasági feszültségek következtében szigorú gazdasági szankciókat is életbe léptettek az energiaszükségletet nem a tervek szerint csökkentő vállalatokkal szemben. Ennek jele volt pl, hogy 1983. január 1-jétől bírságot róttak ki azokra a vállalatokra, amelyek a forrásokat nem a norma szerint használták fel. Lásd Zalai István: *Energiahelyzet, gondok és kilátások. Figyelő*, 1985. október 13. 8. o.

²⁹⁷ *Slower Economic Growth to 1980. The Petroleum Economist*, London, February 1976. 57–58. o.

²⁹⁸ [g.i.]: A KGST részesedése a világ villamos energia- és energiahordozó-termelésében. *Figyelő*, 1977. november 29. 11. o.

A Szovjetunióban a kőolaj kitermelési költségei az 1978-tól 1981-ig tartó időszakban 20%-kal nőttek.²⁹⁹ Lassult a kőolajkitermelés szintje, a nyolcvanas elején jóval elmaradt a tervektől. A következő ötéves tervnek már az előirányzatai is szerényebbek voltak. Míg 1975-ben 491 millió tonna kőolajat termeltek, az 1980-ig tartó ötéves terv előirányzata 1980-ra 640 millió tonnával számolt. Ehhez képest a tényleges teljesítmény mindössze 603 millió tonna volt. A következő ötéves terv előirányzata pedig évi 620-645 millió tonna lett volna. A belső felhasználást is hozzáadva az exportkőolaj mennyiségéhez, a kitermelés volumene már nem nőtt.

A Szovjetunióban a kőolajhiány és az energiaellátási gondok állandósulását jelezték előre.³⁰⁰ Az 1984-es év folyamán nemcsak a tervezett növekedéstől maradt el a kőolajtermelés, hanem még visszaesést is regisztráltak.

Ezzel szemben tovább bővült a földgáztermelés. 1975-ben 289 milliárd, 1980-ban 435 milliárd m³ lett, és az 1985-ös terv szerint 600-640 milliárd m³-re tervezték a kitermelést növelni. A KGST-gazdaság perspektíváit alapvetően befolyásolta, hogy mikorra és milyen mértékben valósulnak meg a nyugati-európai országokkal a nyolcvanas években már tárgyalási szakaszba jutott nagyszabású acélcső–földgáz kompenzációs üzletek.

A nyolcvanas évek elejének vitái között szerepelt a KGST jellege, illetve annak megváltozása is. A KGST belső kereskedelmi kapcsolatainak sugaras jellege a hetvenes évekig változatlan maradt, a centrum és a periféria elkülönülése nem enyhült. A KGST európai tagállamai hasonló áruszerkezettel és valamennyien meghatározó módon kapcsolódtak a Szovjetunióhoz, ezért a kis országok közötti kapcsolatok jelentősége elmaradt a gazdaságföldrajzi feltételek által elvileg adott lehetséges szinttől.

A KGST-országok egymás közti kapcsolatainak a jelentősége a gyakorlatban amiatt is elmaradt a Szovjetunióval való kapcsolatától, mert a KGST kulcskérdésében, az energiaellátásban egyoldalúan a Szovjetunió szénhidrogénkészleteitől függtek. Bár korábban volt némi lehetőség az európai KGST-tagállamok egymás közti szénhidrogén-kereskedelmére, a nyolcvanas évekre ez az energiamérleg alakításához gyakorlatilag nem tudott hozzájárulni. Az energiapolitika területén egyoldalú relációk jellemezték a KGST működését.³⁰¹

²⁹⁹1981-ben átlagosan háromszor olyan mélyről kellett felhozni az olajat, mint 15 évvel korábban. Egy olajfúró kút felszerelésének költsége például öt év alatt 33%-kal nőtt.

³⁰⁰Például a Szovjetunió Állami Tervezőbizottságának elnöke, Ny. Bajbakov is. Munkácsy Gyula: Lassú változás az energiafelhasználásban. *Figyelő*, 1981. augusztus 12. 11. o.

³⁰¹A „kis KGST-országok” egymás közti forgalmának elindítása különösen abban a szakaszban volt nehéz, amikor minden egyes ország az intenzív gazdaságfejlesztésre való átállás problémáival küzdött. Ennek alapján az úgynevezett kis integráció, a két és sokoldalú szerződések, megállapodások kötése a KGST-tagállamok között nem járható út, hangsúlyozták a szakértők.

A hetvenes évek végén még megjelent az új jelszó: legyenek „közvetlen kapcsolatok” a KGST-tagországok között. Ennek ellenére KGST-együttműködésnek a létrehozásakor kialakított jellemzői alapvetően megmaradtak, a sugaras jellegű, nyersanyagot-késztermékért típusú bartermegállapodások, valamint a KGST-en belül az egymással szembeni általános bizalmatlanság szűk teret szabott a kisebb országok egymással való gazdasági kapcsolatai számára.³⁰² Ugyan az atomenergia-termelés fejlesztése központi támogatást kapott,³⁰³ azonban a KGST energetikai programjai Nyugat-Európához viszonyítva mintegy évtizedes késéssel vezették be az energia-felhasználás hatékonyság-növelésének célját.

Az európai KGST-országok energiamérlege az 1980-as évtizedben egyre aggasztóbban alakult. Súlyos energiaellátási problémák jelentkeztek. Az 1984-es kemény télre például váratlanul gyengén reagált az egyes országok energiarendszere. Az energiaproblémák valamilyen formában gyakorlatilag minden KGST-országban jelentkeztek, és az évtized közepéig tovább mélyültek. A Szovjetunióban 1985-ben már 4 százalékkal csökkent a kőolajtermelés, miközben a terv továbbra is jelentős növekedéssel számolt. Éves szinten a 4%-os csökkenés mintegy 25 millió tonna kiesést jelentett az 1983. évi csúcskitermeléshez képest.

A nyolcvanas évek elejére az energia-ellátás helyzete igen súlyossá kezdett válni. Valamennyi KGST-országban jelentkeztek a fűtőanyagellátási gondok. A nyolcvanas évek közepén Romániában vált legkritikusabbá a fűtőanyag-ellátás kérdése, 1984-ben gyakorlatilag összeomlott az energiaellátás, és 1985 októberében a Ceaucescu-rendszer az egész szektort, a bányákat, az erőműveket, az erőművi berendezések gyártását is katonai ellenőrzés és munkarend alá helyezte. Az energia-ellátás helyzete igen labilis volt Bulgáriában is, ahol folyamatos, szigorú korlátozásokat vezettek be, s 1985 első felében már a széntermelés is visszaesett. Csehszlovákiában az 1984-es, megközelítőleg 130 millió tonnás széntermelést a későbbiekben megismételhetetlennek tartották, a kiesést atomerőművekkel akarták pótolni, de az új kapacitások üzembe helyezése nem a tervek szerint haladt. Lengyelországban és az NDK-ban is lehetőségeinek határa felé közeledett a széntermelés, és a nyolcvanas évek második felében súlyos energiaellátási feszültségekkel számoltak.

³⁰² Köves András: A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. *Közgazdasági Szemle*, 2003. szeptember, 765–778.o.

³⁰³ Ekkor kezdett az atomenergia a KGST-országok egyesített energetikai rendszerének önálló ágazatává válni. 1984-re már befejező szakaszába került például Magyarországon is az első atomerőmű felépítése, de atomerőmű-építési előkészületek folytak Lengyelországban, Romániában, sőt Kubában is. 1984 folyamán hosszú távú célprogram is készült, amelynek keretében előirányozták, hogy a KGST érdekelt tagországai közösen két 4 gigawatt teljesítményű atomerőművet építenek a Szovjetunióban. Ezek a reaktorok az elektromos energiatermelésük felét az építésben résztvevő országoknak adták át a részvétel arányának megfelelően. Lásd Nyefjodov, V. V.: Energetikai együttműködés. *Figyelő*, 1984. május 24. 13. o.

Az olajtermelés csökkenése szovjet szempontból nem pusztán energiagazdálkodási, hanem exportproblémaként is jelentkezett, ami erősen rontotta a Szovjetunió tőkés fizetési mérlegét. Közvetve azonban sújtotta a KGST-országokat is, különösen azért, mert a csökkentést kiváltó okokkal hosszú távon is számolniuk kellett. Még (már) a Pravda is kritizálta, hogy a beruházási lemaradások Tyumenyben olyan súlyos következményeket vonhattak maguk után, amelyek az exporton túl a biztonságos hazai (Szovjetunió-beli) gázellátást is fenyegethették.

A gazdasági növekedést az egyes KGST-gazdaságok a hagyományos módokon már nyilvánvalóan nem tudták biztosítani. Nem véletlen, hogy a nyolcvanas évek közepére gyakorlatilag minden országban napirendre került a gazdaságirányítási rendszer átalakításának szükségessége. A figyelem középpontjában a Szovjetunió állt, ahol a tervek szerint 1987. január elsejétől az iparvállalatokat új feltételek szerint kívánták működtetni. Gazdaságfejlesztési célú további külső erőforrások bevonása azonban az európai KGST-országok konvertibilis devizában fennálló bruttó tartozásainak törlesztése mellett egy sor más problémát is felvetett. Felmerült a kérdés, célszerű-e az adósságot tovább törleszteni, vagy inkább konszolidálásukra, esetleg újabb hitelek felvételére kell törekedni. Az erős eladósodás eredményeképp a halmozódó kamatterhek folyamatosan és dinamikusan nőttek. Az energiapolitika a nyolcvanas évek elejére a Szovjetunióban is az energiatakarékosság szempontjait kényszerítette előtérbe. Az energiaigények folyamatos növekedése azonban a takarékoság mellett új energiaforrások bevonását is szükségessé tette, ami szinte automatikusan a földgázipar fejlesztését jelentette. A földgáztermelés növelésére energiakomplexumot építettek ki Nyugat-Szibériában, a tyumenyi körzet olaj- és gázlelőhelyeinek bázisán.³⁰⁴

Egy másik jelentős gazdaságpolitikai faktort is át kellett értelmezni a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján.³⁰⁵ Közgazdasági elemzők egy részének meggyőződése volt, hogy amennyiben egy ország exportjának jelentős hányada mindössze néhány homogén, de nagy mennyiségben szállítható termékből áll, amelyekkel kapcsolatban a piaci igényekhez való alkalmazkodás különösebb feladatokat nem ró a gazdaságra, akkor egyrészt nem merülnek föl a belföldi kooperáció problémái, másrészt a kereskedelmet hosszútávon is eredményesen lehet növelni központilag irányított nagy ügyletek révén. Ezt a Szovjetunió példájával igazolták.³⁰⁶ A kép

³⁰⁴ Oljakov, V.: A Szovjetunió energetikai programja. *Figyelő*, 1984. október 17. 17. o.

³⁰⁵ A hatvanas évek közgazdasági a Szovjetunió és a kisebb KGST országok összehasonlításában azt hangsúlyozták, hogy a világméretű munkamegosztásba való bekapcsolódás szempontjából a Szovjetunió helyzete jóval könnyebb, mint a többi európai KGST-országé, mert a szovjet gazdaság ez utóbbiaknál kevésbé külkereskedelmi-igényes, míg a kisebb országokban minden külkereskedelmi döntésnek közvetlen és jelentős belgazdasági következménye van és megfordítva, minden belgazdasági elhatározásnak közvetlen és jelentős külkereskedelmi következményei vannak.

³⁰⁶ Ha azonban – mint a magyar külkereskedelem esetében is – az export összetétele diverzifikált, nagy súllyal szerepelnek benne iparcikkek, mezőgazdasági termékek, és az export sok kis tételből áll, a központi döntések szerepe nem lehet ugyanolyan, mint a fenti jellemzőkkel rendelkező országban. Magyarországot exportszerkezeténél fogva a nyugati, elsősorban a közös piaci importkorlátozások keményen sújtották. Ezek ugyanis elsősorban a mezőgazdasági

azonban kezdett megváltozni, amikor az extenzív fejlesztés lehetőségei kimerültek, és a gazdasági fejlődés már egyre inkább attól függött, hogy miként sikerül megoldani a hatékonyság, a termelékenység, a minőség növelésének feladatait, a műszaki fejlesztést. A világgazdasági változások arra hívták fel a figyelmet, hogy a legszélesebb értelemben vett világpiacra való termelés az ország nagyságától függetlenül számottevő előnyökhöz juttat minden országot, a nemzetközi munkamegosztás jelentős gazdasági előnyök forrása, mert számottevően tud hozzájárulni a gazdasági fejlődéshez, a növekedés költséghatékonyabbá és folyamatossá tételéhez.

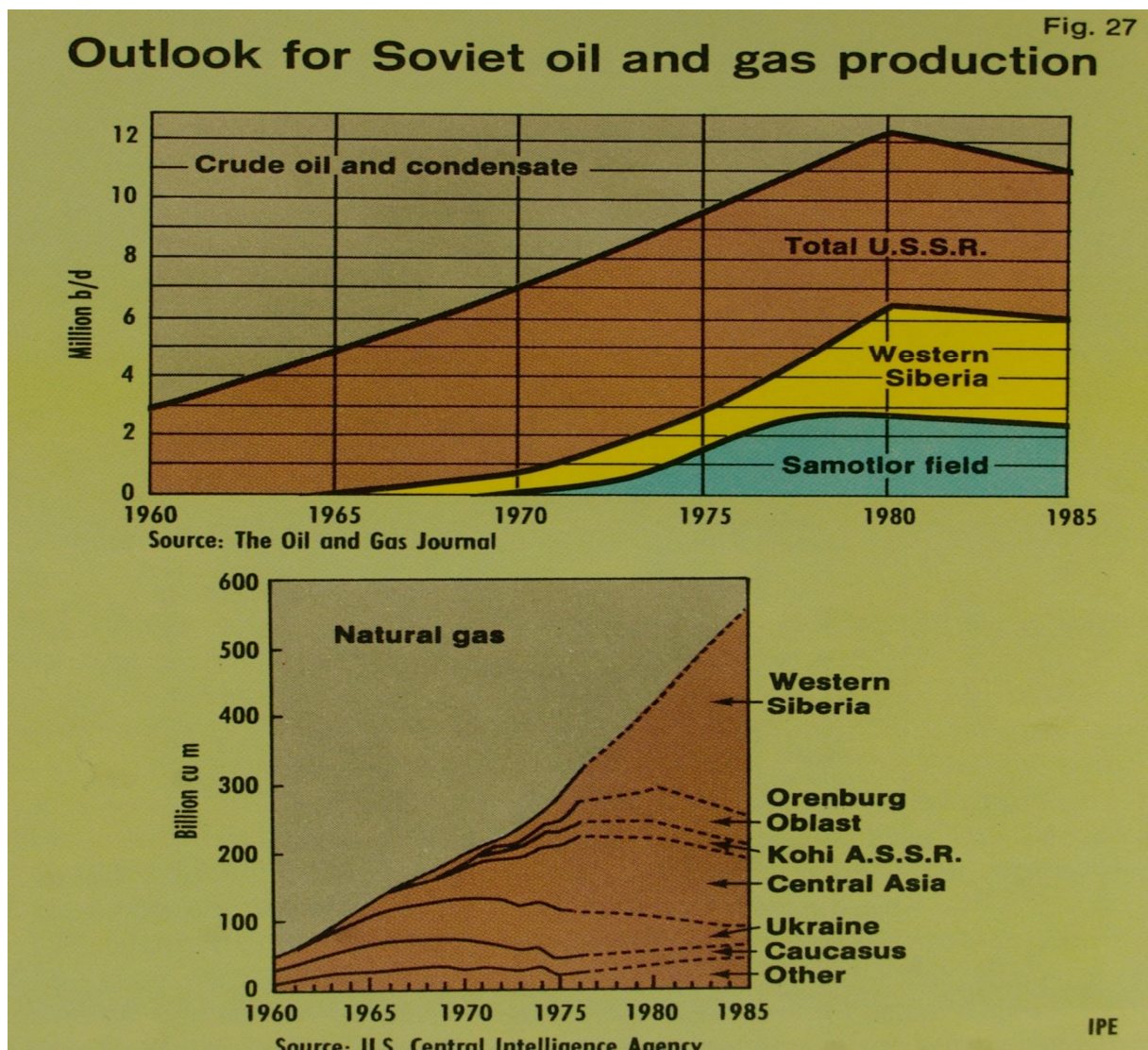
A kezdetekben, a hetvenes évek elején a gazdasági összeomlástól való menekülés eszközeként megjelent szénhidrogénexport az évtized végére még stratégiai előnyt hordozó fejleményként értékelték: ezáltal vált kézzel foghatóvá annak esélye, hogy a Szovjetunió Nyugat-Európa feletti befolyását növelni tudja.

1985-86-ra azonban a szénhidrogénexport negatív következményei nemcsak nyilvánvalóvá, egyenesen meghatározóvá váltak. Közgazdaságtudományi szempontból nézve a zárt KGST-gazdaság nyitása sikeréhez a gazdasági és politikai mechanizmusok reformja feltétlenül szükséges lett volna – gazdasági reformokat már pusztán a gazdasági nyitás érdekében is célszerű lett volna bevezetni. Különösen a Szovjetunióban, ahol a külgazdaság részaránya a GDP-hez viszonyítva a „nyitáskor”, a hetvenes évek elején, mindössze 16-18% körül volt.

A szovjet szénhidrogénexport nyugati piacokra irányítását előkészítő belső gazdasági reformokra azonban nem került sor. Sőt, amint fentebb jeleztük, a nyugati piacok felé fordulással a már előkészített reformok éppen hogy lekerültek a napirendről. A Szovjetunió 1973 utáni gazdasági nyitása, a szovjet gazdaság bekapcsolódása a világgazdaságba tehát úgy zajlott le, hogy a valódi gazdasági reformok kérdését levették a napirendről, a belső mechanizmusok reformjára nem került sor. Az így végrehajtott nyitás pedig nem kis szerepet játszott abban, hogy a szovjet gazdaság rövid időn belül elkerülhetetlenül egyoldalúan exportfüggővé váljon.

termékekre és az iparcikkre terjedtek ki. Bár a hetvenes években valamennyire ezek a korlátozások enyhültek, a kedvező folyamatokat más, a cserearányromlásból származó negatív fejlemények ellensúlyozták.

7. Diagram: A szovjet olaj és gáztermelés 1979-es prognózisa 1960-1985-re

Forrás: *International Petroleum Encyclopedia* IPE, London 1979. 24. o.

5. A magas olajárak fenntarthatatlansága: a vég

A hetvenes évek elejétől fogva a szénhidrogén-termelés radikális emelkedése több szempontból is fontos tényezőt jelentett a Szovjetunió és a KGST-országok számára. Elsősorban nemzetközi szinten is jelentősen hozzájárult a keleti tömb gazdasági súlyának, potenciáljának, presztízsének, növeléséhez - a valóságban inkább megmenntéséhez, a gazdasági összeomlás elkerüléséhez. Másrészt a KGST-export fokozásával a stratégiai befolyásolás szorosabbá fonására is lehetőség nyílt előbb a táboron belül, majd a táboron kívül is, elsősorban Nyugat-Európa vonatkozásában. Harmadrészt a KGST sajátos munkamegosztási módszerével a nagy távolságokra irányuló szénhidrogén-kereskedelem egyik legnagyobb költségtényezőjét, a

vezetékes szállítás kiépítésének költségeit töredékére lehetett csökkenteni a szovjet költségvetésben.

Az 1973-as olajárrobbanás a Szovjetunió számára az energiahordozók kivitelén keresztül a keményvaluta bevételek legfontosabb forrásává tette szénhidrogén-tartalékait. A hetvenes évek végéig a kitermelt mennyiség növekedésének lassulása, valamint a kitermelési költségek gyors emelkedése ellenére is nőtt a szovjet szénhidrogénexport volumen, a nyugati exportnál enyhébben ugyan, de még a KGST-országok piacaira is.

Az olajárak évtizedes magas szintje és a nagy ütemben megemelkedett Nyugat-Európába irányuló szovjet szénhidrogén-export hatására a nyolcvanas évek közepének nagy kérdése a nyugat-európai növekvő szénhidrogénimport politikai és gazdasági következményei lett.

A hetvenes évek folyamán erősödtek a nemzetközi nyersanyagellátás politikai vonásai.

A nemzetközi nyersanyag- és energiaellátás klasszikus rendje a kínálati oldal fokozódó instabilitásának következtében a hetvenes évek elején megváltozott. Ennek összetett okai voltak. Ebben a fejlődő országok kormányainak erőteljes államosítási és ellenőrzési törekvései jelentős szerepet játszottak. Ennek hatására meggyengült a vertikálisan felépült, transznacionális vállalatokra alapozott ellátási rendszer. Másrészt a hetvenes évek elejére még nem alakultak ki új, stabil együttműködési mechanizmusok a nemzetközi vállalatok és a fejlődő országok kormányai között. Harmadrészt fokozódott a kínálati oldal szervezettsége azzal, hogy kormányzati kartellek léptek a korábban vállalatok által létrehozott nyersanyagkartellek helyére.

Az 1973–1974-es évi árrobbanás előtt mindkét (kapitalista és KGST-) országcsoport nyersanyag- és energiapolitikája elsősorban a kereslet kielégítésének megszervezésére irányult, azaz alapvetően a kínálati politikára szűkült le. A fejlett piacgazdaságokban a kínálati politika azon alapult, hogy szoros és közvetlen kapcsolatot tételeztek fel a növekedési ütem és a nyersanyag-felhasználás között. Ezen kívül a kínálati tényezők a döntéshozatali rendszert a kínálat bővítésére ösztönözték, hiszen bőséges és olcsó nyersanyagnak látták a szénhidrogéneket. A KGST-ben hagyományos szabályozóeszközök is alkalmasabbak voltak a kínálat, semmint a kereslet befolyásolására.

Az olajárrobbanás és az ennek nyomán kialakuló világgazdasági válság hatásainak ellensúlyozására a gazdasági növekedésről elfogadott KGST-koncepció nem jelentett megoldást, mert nem járt együtt a gazdaságfejlődési pálya módosításával, azaz az intenzív termelésre való átállással. A külső és belső egyensúlyi helyzet romlását jelentős külső források bevonásával próbálták fedezni. Az eladósodási folyamat 1974 és 1979 között felgyorsult. A hetvenes évek

végére az adósságállomány egyes országokban már olyan szintet ért el, hogy a gazdasági vezetés kénytelen volt a gazdaságpolitika középpontjába a külföldi adósságállomány mérséklését helyezni.³⁰⁷

Ráadásul az 1980-as évek első felében a piacgazdasági válság elhúzódása, a világkereskedelem visszaesése Nyugat-Európában is a protekcionista tendenciák erősödésével járt. Az ún. válságágazatokban jelentős áreséseket lehetett tapasztalni, ami nem tette lehetővé az európai KGST-országok konvertibilis exportjának bővülését. Sőt az 1982-ben a nemzetközi pénzügyi kapcsolatokban kialakult bizalmi válság, a hitelfelvételi lehetőségek korlátozása, valamint a kamatterhek növekedése is jelentős korlátját jelentette a szocialista országok addigi külső hitelekre épülő gazdaságpolitikájának. Az import visszafogására, és az egyre nehezebb piaci feltételek ellenére az export fokozására lett volna szükség.

Az 1982. évi hitelebargóval járó nehézségeket a legtöbb ország még valamilyen szinten megoldotta, többlettörlesztési kötelezettségeinek, ha súlyos áron is, de eleget tett.³⁰⁸ 1983-tól a hitelpiaci enyhüléssel csökkentek a kamatlábak, és így a kamatterhek is. 1983-ban az összes kamatfizetési kötelezettség a két évvel korábbinak becslések szerint alig valamivel több, mint kétharmada volt. Azonban a külső gazdasági környezet jelentősebb pozitív irányú változására sem 1983-ban, sem 1984-ben nem lehetett számítani.

Az 1984 júniusában Moszkvában megtartott KGST-csúcsértekezletnek is ez a kérdés volt az egyik fő témája. Az iparpolitikai váltás, a termelés fajlagos energia- és anyagfelhasználásának csökkentése kapott prioritást.³⁰⁹ Az 1985-ben záruló ötéves tervidőszakban már elháríthatatlanná vált a világ gazdasági tendenciák hatása. A világ gazdaság visszaesése, a protekcionista intézkedések előtérbe kerülése, a válságágazatokban tapasztalt visszaesés olyan tényezők voltak, amelyeket figyelembe kellett venni. A KGST országok konvertibilis exportbővítésének lehetőségei leszűkültek.

A nyersanyag- és energiagazdaság a nyolcvanas évek közepére ismét a világ egyik globális kérdésévé vált. Fokozódik-e a nyersanyagok szűkössége a világban? Milyen szerepe van a nemzetközi nyersanyagpiacok ismétlődő zavaraiiban a készletek szűkösségének, illetve az egyes országok nyersanyag- és energiapolitikájának? Hozhat-e megoldást a fejlődő országok által szorgalmazott integrált nyersanyagprogram?³¹⁰

³⁰⁷ Strobaugh, Robert – Yergin, Daniel: Energy: An Emergency Telescoped. *Foreign Affairs* 58, no. 3. 1979.

³⁰⁸ Ugyanebben az időszakban a fejlődő országok egész sora kényszerült adósságainak átütemezésére, illetve törlesztésének felfüggesztésére.

³⁰⁹ Pócs Ervin: Az európai KGST-országok gazdasága, a megélénkülés okai és lehetőségei. *Közgazdasági Szemle*, 1984. 9. szám. 1107–1118. o.

³¹⁰ Dobozi István: *Nyersanyagok és energiahordozók a világ gazdaságában*. Budapest, 1984, Kossuth Könyvkiadó.

Az energiahordozók fokozódó szűkösségének koncepciója visszatérő témája lett a nemzetközi szakirodalomnak. Más elemzések szerint ez a koncepció nem számolt kellőképpen sem a földtani kutatómunka várható eredményeivel, sem a műszaki haladás adta lehetőségekkel, és nem a kőolajárak további emelkedését vagy szinten tartását, hanem az ellenkezőjét prognosztizálta.³¹¹ Valójában a Szovjetunió kitermelési képessége csökkent, nem a nemzetközi szénhidrogén-tartalékok nagysága.

A nyolcvanas évek elejétől kezdve a szovjet belföldi olajtermelés stagnálása és világpiaci olajárak előbb lassú, majd egyre gyorsabb ütemű csökkenése következtében a Szovjetunió keményvaluta-bevételeinek szinten tartása is problémákat okozott, de hamarosan már a keményvaluta-bevételek csökkenésének korlátok közt tartása lett a cél. A Szovjetuniót alapvető gazdasági érdeke arra ösztönözte, hogy a rendelkezésére álló alapokat a szabaddevizás értékesítés felé csoportosítsa át, nyitva hagyva ezzel párhuzamosan olyan megoldásokat, mint például a *clearing* forgalom szinten tartása (azaz forgalomművelés csak szabaddeviza ellenében).

Egyre inkább előtérbe került a KGST-en belüli energiakereskedelem megváltoztatásának igénye, ami szovjet szempontból nemcsak elfogadhatóvá, hanem kívánatosná, sőt szükségessé vált. Az 1980-as évek elején nagy mértékben megváltoztak a kelet-nyugati gazdasági együttműködés nemzetközi gazdasági keretei. A nyolcvanas évek elejének belső válságfolyamatai a tőkés gazdaságok kelet-nyugati kapcsolataira is hatással voltak. Csökkent a tőkefelhalmozódás üteme, a krónikus infláció a gazdaságpolitika mozgásterét is szűkítette.

Nemcsak a gazdasági, de immár a nemzetközi politikai keretfeltételek is változtak. Az Egyesült Államok által kidolgozott új rakétavédelmi rendszer már ennek egyik jele volt. A nyugati piacgazdaságok vezetői a kelet-nyugati kereskedelemben a potenciális gazdasági, konkrétan a hitelfelvételi előnyök nyújtását a nyolcvanas évek elejétől össze akarták kapcsolni politikai feltételek elfogadtatásával. Az amerikai kormány igyekezett növelni a befolyását a nyugat-európai országok importpolitikájára is.

A hidegháború hetvenes és nyolcvanas évtizedének sajátosan új jellemzője a kelet-nyugati kapcsolatokban az energetika kulcsszerepe volt. Az 1973-as és 1979-es olajválság a nyersolaj árának dollárban 700%-os növekedését eredményezte 1973 második negyede és 1979 novembere között. A szovjet gazdaság ekkor vált nagy mértékben energiaexport-függővé. Ez a függés határozta meg sok szempontból a nyolcvanas évek végének nemzetközi politikai fejleményeit, a hidegháború véget értének gazdasági jellegét. A Szovjetunió szénhidrogénexport-függése a

³¹¹ A változást jelezte az árak csökkenésének irányába több korabeli elemzés is. Lásd például Pratt, Joseph A.: The Petroleum Industry in Transition: Anti-Trust and the Decline of Monopoly Control in Oil. *Journal of Economic History*, 40, December 1980. 815–837. o.

nyolcvanas évek végének világgazdasági és világpolitikai folyamataiban egyértelműen nagy szerepet játszott.

Mindezek a folyamatok különösen negatívan hatottak a Szovjetunió szénhidrogén-kereskedelemre épített gazdasági és külpolitikai mozgásterére.

Ezek következtében az 1980-as évek elejére az 1973-as és 1979-es olajárrobbanások közvetett és közvetlen hatásainak eredményeképp paradox módon tehát az egyik legnagyobb szénhidrogén-exportőr, a Szovjetunió, valamint az általa vezetett európai KGST-országok kerültek kedvezőtlen gazdasági feltételek közé.³¹² A nyolcvanas évek elejének eleinte enyhén csökkenő energiaárai aggodalmat keltettek a Szovjetunióban. Az energiaárak változásai a hetvenes évek elejétől erősen hatottak a KGST-gazdaságpolitikájára. 1985 végéig úgy tűnt, hogy csak az a kérdés, hogy a Szovjetunió a világpiacit késve követő KGST-árak következtében milyen mértékben jár rosszul.³¹³ A nyolcvanas évek közepének meghatározó kérdése a nyers- és alapanyagok világpiaci árának alakulása lett.³¹⁴

Az 1986-ban bekövetkezett harmadik olajársokk, a nemzetközi kőolajár zuhanása a Szovjetunió költségvetésére súlyos csapást mért. Ez vezet át a nyolcvanas évek közepének energiapolitikai fordulatahoz, az 1986-as olajárcsökkenés hatásainak elemzéséhez.

³¹² Gustafson, Thane: *Crisis Amid Plenty: The Politics of Soviet Energy under Brezhnev and Gorbachev*. Princeton, 1991, Rand Corporation Research Study.

³¹³ Robinson, M. S.: *The Great Bear Market in Oil 1980–1983*. 1983, Shell publications; Rácz Margit – Richter Sándor: A magyar-szovjet kapcsolatok néhány kérdése. *Közgazdasági Szemle*, 1987. 11. szám. 1319. o.

³¹⁴ A KGST energiaprogramja. *Figyelő*, 1980. április 30. 4. old

IV. 1986–1995: A SZÉNHIDROGÉN-POLITIKA HARMADIK KORSZAKA: A HARMADIK OLAJSOKK ÉS A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK DRÁMAI ÁTRENDÉZŐDÉSE

A hetvenes évek két jelentős ársokkja a nemzetközi energiapiacra nemcsak a fogyasztói, hanem a termelői oldalon is igen jelentős változásokkal járt. A hetvenes és nyolcvanas évek magas olajárai ugyanis mind az olajkutatásban, mind a kitermelésben nagy fellendülést eredményeztek még a világnak azon területein is, ahol korábban olajipari tevékenység nem volt nyereséges. E fellendülés következtében a nyolcvanas évek elejére az olajtermelés diverzitásának jelentős növekedését lehetett regisztrálni.

Ez már önmagában is a korábbiakban meghatározó helyzetben levő közel-keleti, és szovjet úgymond „hagyományos” olajexportőrök gazdasági befolyásának és világpolitikai jelentőségének érzékelhető csökkenését vonta maga után. Az exportőrök csökkenő befolyását az OPEC esetében a korabeli elemzések is rögzítették. E nemzetközi szénhidrogénipar-beli folyamatok a KGST-olajtermelés alakulására és a KGST-szénhidrogénexport nemzetközi jelentőségére igen hasonló hatást gyakoroltak.

Ráadásul az 1978–1979-es olajár-növekedés okozta válságból az olajpiac valódi árupiacként (*oil commodity market*) került ki.³¹⁵ A korábbi hosszú távú szerződések, valamint az integrált vállalatoknak az exportáló országokkal kötött „részvételi” megállapodásai a háttérbe szorultak. Valódi olajárupiacok jelentek meg New Yorkban, Chicagóban és Londonban is. 1979 márciusában az OPEC-tagállamok megállapodtak az 1973-ban bevezetett és attól fogva gyakorolt kollektív ármeghatározás felszámolásában. Az 1978–1979-es olajválságra adott piaci reagálás eredményeképp az olajipar szinte mintegy észrevétlenül egy valódi energia-árupiac körülményei közé került.

Az olajimportáló országoknak a magas olajárakra adott makroökonómiai reagálása ezért külön is érdekes. Ennek kiindulópontja az volt, hogy az olajárrobbanás által meglódított infláció újabb hullámának elkerülése érdekében nem pusztán egy a magas olajárat elfogadó magatartásra (*accomodation*), hanem egy az olajárat helyesen beilleszteni képes gazdasági reagálásra (*adjustment*) van szükség.

³¹⁵ Bővebben lásd Mitchell, John V.: *Energy Policy in an Interdependent World*. In Finon, Dominique – Jacquet, Pierre: *Énergie, développement et sécurité*. Les cahiers de l'ifri. No. 28. Ch. VI. Paris, 1999, IFRI, 156–157. o.

1979–1980 magas olajárai következtében a fejlődő olajexportáló országokban a kormányzat szerepe egyre inkább a befektetésvonzó lehetőségek megteremtése lett, eleinte természetesen még a korábbi termelésmegosztási szerződéses keretek között.³¹⁶ Azonban a magas olajárak miatt a fejlődő országok nagy része megnyitotta piacait a külföldi befektetők előtt.³¹⁷ Az 1978–1979-es ár-, és az ebből származó bevételnövekedés következtében a nyolcvanas évek elején az OPEC-en kívüli olajpiacon jelentősen megnöttek a magánszektor befektetései. E befektetések azon az általános várakozáson alapultak, hogy az olajárak területén továbbra is növekedés várható.

A hetvenes évek olajárrobbanásának következtében azonban nem csak a kitermelés diverzitása nőtt, jelentősen növelve ezzel a versenyt az olajtermelésben, hanem az energiahatékonysági intézkedések sikere eredményeképp erősen csökkent nyugat-európai kőolaj-fogyasztás. 1985-re a nemzetközi olajpiacot már a túlkínálat határozta meg, amely ráadásul a korabeli szakmai prognózisok szerint még tovább nöhetett, ha az OPEC-országok termelése tovább emelkedik. A nyolcvanas évek elejére mindezek alapján közgazdasági elemzések már jelezték, hogy hosszabb távon fenntarthatatlanok a magas olajárak, olajárcsökkenés várható.

Ezek a fejlemények szinte egyenesen vezettek az 1986 januárjában bekövetkezett harmadik, de immár az olajárcsökkenés által okozott sokkhoz.³¹⁸ A nyolcvanas évek második felére a lecsökkent gazdasági tevékenység, más helyettesítők bevonása, és az ár indukálta igénycsökkenés együttes hatására az olaj ára mélyrepülésbe kezdett.

A nyersanyagárak alakulása 1987-re a régi igazság újbóli előtérbe kerülését jelezte: a kőolajpiacot versenyhelyzetben olyan ár jellemzi, amelyért az adott kereslet bizonyos tartalékkal a legolcsóbb forrásokból kielégíthető.³¹⁹ A nyolcvanas évek elejének olajárcsökkenése következtében az 1979-es második ársokk hatásának semlegesítésére gyakorlatilag már 1984 év

³¹⁶ PSA, *production sharing agreements*, termelésmegosztási szerződések a szénhidrogén tartalékokkal rendelkező országok kormányai és a kitermelő vállalatok között.

³¹⁷ Ide tartozott Kolumbia, Peru, Ecuador, egy sor nyugat-afrikai ország, Vietnam, Chile, Kína. Fiskális szempontból "termelésmegosztási szerződések" kötöttek (PSA's), amelyekben a technikai rizikófaktorokat elsősorban a külföldi cégek vállalták magukra, az árkockázatot pedig az állam és a külföldi befektető megosztotta. E konstrukció stabilitásának jó példája Indonézia, ahol ennek az önmagától igazodó rendszernek a segítségével el tudták kerülni azokat a konfrontációkat, amelyek korábban az OPEC-kormányok és a magánszektor kapcsolatát jellemezték. A hetvenes években Indonézia sem nem államosított, sem nem csatlakozott a "részvételi politikában" az olajcégeknek adott koncessziós megoldáshoz. Nagy-Britannia és Alaszka is hasonló önkorigáló rendszert vezetett be nem sokkal később, csökkentve azon adóit és különleges "olajadóit" (*petroleum duties*), melyek a tevékenység profitabilitásától függetlenül terhelték e területet.

³¹⁸ The Second Shock: The Great Panic, illetve We're going down alcímmel tárgyalja az 1986-os olajárcsökkenés nemzetközi hatását Daniel Yergin (*The Prize, The Epic Quest for Oil, Money and Power*. Great Britain London, 1991, Simon & Schuster).

³¹⁹ Az ár a legolcsóbb kapacitások termelési és fuvar költségeiből, valamint az átlagos tőkehozamból és az adókból tevődött össze. Szakértők akkori véleménye szerint ez 1987 elején megközelítő becsléssel 8-10 dollár/hordó árat jelentett, de a világ akkori kereslete versenyhelyzetet feltételezve is kielégíthető lett volna hordónkénti maximum 10-12 dollár árú olajjal. Ezzel szemben abban a kartellhelyzetben, amit elsősorban az OPEC létezése jelentett, az árat annak a helyettesíthető terméknek a költségei, tőkehozama és adói szabják meg, amelyet motorüzemanyagként tömegesen fel lehet használni. Ez az ár megközelítő becslés szerint 40-50 dollár/hordó volt.

végén sor került. Az 1985-ös 20 dolláros hordónkénti nyersolajárral azonban már megkezdődött az 1973-as első olajárrobbanás hatásának eróziója is.

Némileg leegyszerűsítve a nyolcvanas évek elejének fordulata azt jelzi, hogy a nemzetközi kőolajpiac története az olajtermelés valódi fellendülését követően, 1923 után, két nagy szakaszra bontható: 1923–1979 között átmenet a versenyhelyzetből a kartellhelyzetbe; majd 1981–1987 között visszarendeződés a versenyhelyzetbe. Jelen fejezet tárgya annak vizsgálata, hogy az ismét versenyhelyzetbe került olaj- és földgáztermelés, ami egyben a szénhidrogénárak erős csökkenését is maga után vonta, milyen hatással járt a nemzetközi viszonyokra.

1. Eltérő politika reakciók a nyolcvanas évek olajárcsökkenésére

Az 1986-os évet energiapolitikai szempontból két jelentős esemény jellemezte: az olajár csökkenése és a csernobili katasztrófa. Ezek közül az első egyúttal a nemzetközi olajárak és ezáltal nemzetközi kapcsolatok új szakaszát jelezte, a másik viszont közvetlenül a KGST-energiaipara súlyos belső hiányosságainak, a tervutasításos gazdaság és ezen belül a tervutasításos energiagazdasági rendszer hibáinak, belső gyengeségének jelzése és egyben következménye volt.

Annak ellenére azonban, hogy ilyen vagy olyan módon, de mindkét esemény érzékelhető energiapolitikai problémákat jelzett, sem az egyik, sem a másik nem járt közvetlen, azonnali következménnyel. A várt hatás hiánya tükröződött a korabeli nemzetközi szakmai elemzésekben is, melyek szerint a két eseménynek „meglepően csekély hatása van Kelet-Európa energiatervezésére”³²⁰.

Alig három éven belül az egész KGST-kapcsolatrendszer és a teljes bipoláris nemzetközi rend összeomlott. Míg a csernobili katasztrófa szimptomatikus jelzést adott a KGST-energiapolitika belső válságáról, az olajár gyors és nagyarányú csökkenése olyan tényező lett, amelynek a hidegháború történetére gyakorolt hatását nem túlzás történelminek nevezni. Ezért célszerű részletesebben, régióként áttekinteni, az energiapolitika egyes nagy játékosaira milyen hatással is járt az olajárak jelentős mértékű csökkenése.

³²⁰ “The two event appear to have surprisingly little impact on East European energy planning.” Lásd Gas and nuclear fuel replacing oil. *The Petroleum Economist*, London, 1987 May. 53–55. o.

1.1. Az olajáresés hatása a Közel-Kelet szénhidrogén-exportőreire

A nyolcvanas évek elejének olajtermelési folyamatai az olajexportőrök számára egyértelműen negatív fordulatot jeleztek. Az ezek hatására bekövetkezett olajárcsökkenésre az OPEC ezért fenyegetőzéssel, egy árháború kialakulásának felvázolásával reagált. Egy termelési és árháborúnak azonban ekkorra már éppen a kartell lett volna a legnagyobb vesztese. Korabeli számítások szerint egy 1 dollárnyi olajárcsökkenés is mintegy 6 milliárd dollárral mérsékelte az OPEC-tagállamok bevételeit. Az olajexportból származó OPEC-bevételek a nyolcvanas évek közepére már vészesen csökkenő tendenciát mutattak. Ezért az árháborús retorika mellett (és főleg, vele szemben) a gyakorlatban az OPEC árháború helyett ármegegyezésre törekvő tárgyalásokba kezdett az OPEC-hez nem tartozó legnagyobb olajtermelő országokkal is.³²¹

Az olajárcsökkenésnek egyértelműen és azonnal valamennyi olajexportőr ország a vesztese lett.³²² Olajkivitelből származó bevételeik jelentős mértékben csökkentek. Összességében az olajexportőr országok 1981. évi 275 milliárd dolláros bevétele 1985-re mintegy 120 milliárd dollárra esett vissza. Az olajexportőr országokban az olajbevételek csökkenése a hagyományos társadalmi struktúra felbomlását és – elsősorban a Közel-Keleten – jelentős elvándorlási hullám beindulását vetítette előre.³²³ Szakértők Mexikót, Indonéziát, Nigériát és Venezuelát tartották a leginkább veszélyeztetett olajexportáló országokként számon, mert ezekben a bevételecsökkenés belső társadalmi feszültségek megjelenését, sőt, kirobbanását is maga után vonta.

A Közel-Kelet vonatkozásában azonban a közvetlen költségvetési bevétel csökkenése mellett egyértelműen és azonnal érzékelhetőek volt az olajárcsökkenés negatív nemzetközi politikai következményei is: a Közel-Kelet térségének stratégiai súlya is nyilvánvalóan és rövid időn belül csökkenni kezdett.³²⁴

Bár a nyolcvanas évek energiapolitikai szakirodalma az olajár csökkenésének hatásait elsősorban az OPEC vonatkozásában elemezte. Az olajárcsökkenés azonban a Szovjetunióra mint olajexportőrre hasonló hatást gyakorolt, e társadalmi-belpolitikai, sőt nemzetközi politikai folyamatok számos tekintetben párhuzamot mutatnak az olajexportőrök között. Sőt, az olajárcsökkenésből eredő belső feszültségek megjelenése, annak gazdasági és politikai hatásai

³²¹ A kuvaiti olajügyi miniszter például a Szovjetunióba ment tárgyalni, de Angliával és más országokkal is tárgyalásokat kezdeményeztek.

³²² Pearce, Joan (szerk.): *The Third Oil Shock: The Effects of Lower Oil Prices*. London, 1983, Royal Institute of International Affairs, valamint Odell, Peter R.: *Oil and World Power: Background of the Oil Crisis*. New York, 1986, Viking Penguin.

³²³ Hans Jürgen Wagoner: Mennyiben tervezhető a rendszerváltás? Elméletörténeti megközelítés. *Külgazdaság*, 1992. 8. szám

³²⁴ Al-Chalabi, Fadhil J.: *OPEC at the Crossroads*. Oxford, 1989, Pergamon: "Senki sem tagadhatja, hogy az olaj szerepének hanyatlása mennyire mérsékelte a Perzsa-öböl stratégiai fontosságát."

még a KGST európai országában is érzékelhetők voltak, a térség Szovjetuniótól való közvetlen függése következtében.

1.2. 1985–1990 közötti európai energiapolitika és az olajár-csökkenés

1985–1986 fordulóján számos értékelés és tanulmány foglalkozott az olajárcsökkenés azonnali és középtávon várható nemzetközi gazdasági és politikai következményeivel. Az olajár csökkenésének az olajimportőr országok voltak az egyértelmű nyertesei, ezek között is elsősorban Nyugat-Európa – különösen az NSZK és Franciaország –, valamint Japán és néhány harmadik világbeli ország, mint például India és Brazília. Figyelembe véve a dollár árfolyamgyengülését is, ezek az országok kétszeres előnyhöz jutottak. Kedvezően befolyásolta a változás a kamatlábak alakulását is, ami a költségvetés helyzetének enyhítését is jelentette az eladósodott országok egy részében.

Az OECD országokban az előzetes kalkulációk szerint az olajár mintegy 10%-os mérséklődése legkevesebb fél százalékkal tudta csökkenteni az inflációt, és legalább ilyen mértékben tudta gyorsítani a gazdasági növekedést. A túlságosan nagyarányú ármérséklés hatása azonban potenciálisan az energiatakarékosság, az addigra bevezetett takarékosági és kőolaj-helyettesítési intézkedések háttérbe szorulását, az olajfogyasztás emelkedését is maga után vonhatta, ami negatív hatással járhatott volna az olajimportőr országok versenyképességére is.

Ezzel a potenciális negatív fejleménnyel együtt is az európai országok, mint elsődleges kőolajimportőrök egyértelműen az olajár csökkenésében voltak érdekeltek. Energiapolitikai szempontból az európai országok figyelme ezért 1987-től fogva egyre inkább arra irányult, hogy sikerül-e az OPEC-nek és a körülötte kialakult spontán oligopóliumnak újabb kartell-, vagy kartellszerű helyzetet teremtenie, illetve arra, hogy a hatalmas adósság szorongatta Mexikó, az új, szociáldemokrata norvég kormány, valamint az éppen esedékes angol választások győztesének viselkedése hogyan befolyásolja a kőolaj árának alakulását. Legfőképpen pedig arra, hogy az amerikai kormányzat Ronald Reagennel az élén az olaj- és banklobbi befolyására az olajárat ismét fölfelé terelő lépéseket tesz-e, vagy ellenkezőleg, olyan keresletkorlátozó adó mellett marad, amely inkább az 1987-es olcsó ár konzerválására alkalmas.

Az Európai Közösségek szempontjából a csökkenő olajár, s főként a kőolaj-árupiac kialakulása következtében felmerült annak lehetősége is, hogy az energiapolitika átkerülhet a klasszikus stratégia területéről, a nemzeti biztonságpolitika égető kérdései közül, a piac keretei közé, a Közösségi döntéshozatal területére. A nyolcvanas évek közepére ugyanis több új tényező

is irányváltoztatást követelt az Európai Közösségek energiapolitikájában. Elsősorban a nemzetközi energiapiac ment át jelentős változásokon a kőolaj-árupiac kialakulásával. Az energiahatékonyság növelése érdekében bevezetett intézkedések hatására azonban bebizonyosodott, hogy a GDP emelkedése és az energiafogyasztás növekedése között hosszú időn át alapvetőnek feltételezett kapcsolat tulajdonképpen nem alapvető, sőt e kapcsolat látványosan meg is szakadt. Ezt jelezte 1973 és 1983 között az európai OECD országok olajfogyasztásának csökkenésével párhuzamosan GDP-jük további növekedése. Egyértelművé vált, hogy az európai országok tudtak alkalmazkodni a magas olajárakhoz, sőt, az ennek következtében jelentősen megnövekedett energiahatékonyságuk nagyban javította nemzetközi versenyképességüket.

A hetvenes évek folyamán az is egyértelművé vált, hogy a Közel-Keletről származó európai energiaimportnak van alternatívája – a szovjet szénhidrogénimport. Az ezzel a kérdéssel foglalkozó európai elemzők azt is aláhúzták, hogy a kelet-nyugati szénhidrogén-kereskedelem nemzetközi politikai hatása pozitív, hiszen a hetvenes években fellendült szénhidrogén-kereskedelem alapvetően hozzájárult az enyhülés folyamatához, amint azt az 1973-as válság hatásainak elemzésekor jeleztük.

A nyolcvanas évek második felében a nemzetközi változások hatására maga az EK-integráció is felgyorsult. A korai nyolcvanas évek “mini hidegháborús” időszakának Mihail Gorbacsov megjelenésével lezárt korszaka, valamint az EK-n belüli relatív gazdasági stagnáláson való túllendülés után 1985-ben az *egységes piac*, és az 1987-es *Egységes Európai Okmány* elfogadása új lendületet hozott az európai egységesülés folyamatába. A nyolcvanas évek közepétől fogva a gorbacsovi szovjet diplomácia a hidegháborús feszültség csökkentésével jelentősen tágította a teret egyes EK-országok számára.

Mindez az energiapolitika területén azt jelentette, hogy, az EK-n belül is az energiapolitika egyre “közösségibbé” válhat. A nyolcvanas évek közepére a hidegháborús feszültség nagymértű csökkenése ugyanis az energiaellátás biztonságát illető hagyományos megfontolások háttérbe szorulását eredményezte, és ezzel hozzájárult a piaci logika előtérbe kerüléséhez, a nemzeti szuverenitás vezette megfontolások lazulásához az energiapolitika területén is.³²⁵

Bár az energiapolitika kérdését az *Egységes Európai Okmány* nem érintette, ezt a hiányt a következő évben, 1988-ban kiadott *A belső energiapiac* című *fehér könyv* (*The Internal Energy*

³²⁵ Érdekes elemzését adja az orosz–EU-kapcsolatok alakulásának Ludvig Zsuzsa: Oroszország és a kibővült Európai Unió gazdasági kapcsolatai. Közeledés vitákkal lassítva. *Közgazdasági Szemle*, 2004. 9. szám. 849–869. o.

Market, IEM) pótolta.³²⁶ Ez a dokumentum számba vette azokat az akadályokat, melyek a belső energiapiac kialakítását késleltették, valamint meghatározta azt az agendát, amellyel a piac megteremtését el lehetett érni. Az egységes európai piac kialakításának célját a verseny növelésében és az európai versenyképesség fokozásában határozta meg, amihez szükségessé vált a kereskedelmi akadályok lebontása.

Mind az EK-n belül felerősödő integrációpárti tendenciák, mind az ellátásbiztonsággal kapcsolatos aggodalmak csökkenése, mind pedig a nemzetközi energiapiacon jelentkező energiakínálati bőség és az olajárak csökkenése is az energiapolitikának a közösségi politikák közé való átemelésének lehetőségét vetette fel. A hagyományosan stratégiai kérdésnek tekintett energiapolitika kezdett átsorolódni az egységes piac megteremtése, a szállítási politika, a munkahelyteremtés, a szociális és gazdasági kohézió, a külkapcsolatok, a kutatás és fejlesztés stb. kérdései közé. Mindez az európai egységesülés történetének keretében valójában azt jelezte, hogy az Európai Közösség visszatér(het) az integráció kezdetén körvonalazott a közös energiatermék-piac kialakítására irányuló célhoz.

Az energiapolitika „depolitizálási” folyamatával párhuzamosan az európai energiapolitika a nyolcvanas évek végétől egyre hangsúlyosabban egy új szempontnak, a környezetvédelemnek kezdett alárendelődni. Ez az értékrendváltás, a stratégiától a környezetvédelem felé való eltolódás, szintén nemzetközi jellegű volt: a környezetvédelem szempontjainak súlya az Egyesült Államok energiapolitikájában is megjelent ebben az időszakban.³²⁷

A környezetszennyezés kérdése a figyelem középpontjába került, egyre nagyobb szerepet kapott a közéletben, és hamarosan a politikában is, ez pedig mind az energiafogyasztás, mind az energiatermelés kérdéseire kihatott. A globális felmelegedés megakadályozása céljából 1985-től kezdve például külön közösségi politikát kezdtek kidolgozni az erőművek, a járművek emissziójának csökkentésére, az energiahatékonyság növelésére. Az EK által 1986-ban kiadott *Fehér könyv* pedig az energiahatékonyság növelése, a felhasználás csökkentése, valamint az energiaszektor szerkezeti átalakítása mellett már nem tartalmazta az atomenergia fejlesztésének támogatását.

³²⁶ Horváth Zoltán: *Kézikönyv az Európai Unióról*. VI. kiadás. Budapest, 2005, Magyar Országgyűlés. 16. fejezet: Energiapolitika.

³²⁷ A környezetvédelem egyre markánsabb szerepét a nyolcvanas évektől kezdődően számos elemzés jelzi – a kérdésnek ekkor alakult ki az önálló szakirodalma. American Petroleum Institute: *Oil and Gas Industry Exploration and Production Wastes*. Washington DC, 1987, API Publication. A téma immár összegyűjtött elemeit tartalmazza pl. Gilliland, A.: *Environmental Reference Manual for the Oil and Gas Exploration and Producing Industry*. Austin, TX, 1993, Texas Independent Producers and Royalty Owners Associations. A hidegháború végétől még inkább előtérbe kerülő szempont jó áttekintése Reis, John C.: *Environmental Control in Petroleum Engineering*. Houston, London, Paris, Zurich, Tokyo, 1996, Gulf Publishing Company.

Az EK energiapolitikájában is új korszak kezdődött tehát a nyolcvanas évek közepével. Az európai energiapolitika fejleményei egy új koncepció, új prioritássorrend térnyerését jelezték. A nyolcvanas évek második felétől kezdve az európai energiapolitika három szempont párhuzamos megvalósítására, kiegyensúlyozására törekedett: (1) az európai versenyképesség növelésének érdekében a belső energiapiac kialakítására, (2) az európai energiaellátás folyamatos biztosítására, végül pedig (3) az energiatermelésből és -fogyasztásból eredő környezetkárosítás minimalizálására.³²⁸ Ezek közül az első és a harmadik is külön-külön is az energiapolitika stratégiai szerepének csökkenését jelezte.

E három új európai energiapolitikai prioritás közötti egyensúlyozás azonban nem eredményezhetett egységes európai energiapolitikát. E prioritások ugyan erősíthetik egymás érvényesülését: a versenyhelyzet erősödésének következtében például növekedhet az európai piac energiaellátóinak száma, erősítve ezzel az EU energiaellátásának biztonságát is. E három szempont azonban többnyire egymással ellentmondásban van, sőt egyik a másikat nem egy esetben ki is zárja. Az egységes energiapiac létrehozásának eredményeként csökkenő energiaárak például könnyen az energiafogyasztás növekedését vonhatják maguk után, ez viszont növelheti a környezetkárosítás szintjét.

Alapvetően azonban azért érdekes a három energiapolitikai prioritás megjelenése, mert ezzel már önmagában érzékeltetni lehet, hogy a nyolcvanas évek felétől az európai energiapolitika valóban új szakasza kezdődött el: e három energiapolitikai prioritás ugyanis lényegesen, alapjaiban tér el mind az európai energiapolitika első szakaszának prioritásaitól (1945–1973, az olcsó energiaárak biztosítása, lásd II. 1. fejezet), valamint annak második szakasza prioritásától (1973–1985, az energiaellátás biztosítása, lásd III. 1. fejezet). Ezért a nemzetközi energiapolitika elemzésében 1985 hatása már a szűken vett európai energiapolitikai metszetben is valóban új korszakhatárt jelez. Egy sor olyan energiapolitikai koncepció *mainstream*-má válásának kezdetét jelezték a nyolcvanas évek közepétől beinduló folyamatok, melyek a mai napig éreztetik hatásukat az immáron Európai Unióvá vált közösség energiapolitikai megfontolásaiban.

1.3. Az olajáresés hatása az amerikai stratégiai gondolkodásra

A nyolcvanas évek elejére a megelőző évtized olajárrobbanásának hatásait elemző amerikai szakértők egy részében egyre meghatározóbbá vált az a meggyőződés, hogy a hetvenes évek folyamán a szovjet gazdaság már oly mértékben függött kőolajbevételeitől, azok olyan önmagukban meghatározó tényezőjévé váltak a szovjet gazdaságnak. Ezek szerint a

³²⁸ Johnson, Debra – McCann, Kevin: *EU Energy Policy, An Evolving Agenda*. London, 1997, FT Energy Publishing.

szénhidrogén-export a szovjet költségvetési bevételeknek alapvető forrásává vált, olyannyira, hogy a nyolcvanas évekre valójában már a nyugati kőolajexport finanszírozta a Szovjetunió és a Varsói Szerződés katonai erejét, szuperhatalmi státuszát, közép-európai jelenlétét.³²⁹

Az amerikai és nyugati elemzők úgymond „tájékozott véleménye” szerint a Szovjetunió pusztán saját erőforrásai, technológiája alapján nem lett volna képes olajexportjának oly mértékű növelésére, amint az a valóságban megtörtént.³³⁰ Azaz a hetvenes évek második felében lezajlott energiapolitikai fejlemények elemzése arra világított rá, hogy a szovjet energiatermelés jelentős külső támogatás nélkül nem növekedhetett volna olyan dinamikus, mint ahogyan a nyugati hiteleknek és technológiaiimportnak köszönhetően növekedni tudott.³³¹ Az igen költséges nyugati berendezések beszerzése kulcsfontosságú szerepet játszott a szovjet szénhidrogén-termelés felfuttatásában. Az energiaszektor a Szovjetunió ipari, építési és szállítási tőkebefektetéseinek 1976–77 folyamán már mintegy egyharmadát tette ki. Az 1975–1980 közötti szovjet öt éves terv által kijelölt 30%-os nyersolajtermelési (491 millióról 640 millió tonnára), és a mintegy 50%-os földgáztermelési növekedési cél (289 milliárd m³-ről 435 milliárd m³-re) pedig egyenesen elérhetetlen lett volna nyugati technológia bevezetése nélkül.³³²

Hogy a nyugati technológia exportjának korlátozása komolyan hátráltathatja a szovjet olaj- és gázipari tervek megvalósulását, arra az ötvenes években a NATO által bevezetett tilalom szolgáltatta a példát: a stratégiai anyagok (*strategic material*) Szovjetunióba irányuló

³²⁹ Már egy 1977-ben összeállított CIA-jelentés is tartalmazott egy olyan kereslet-kínálat forgatókönyvet, mely felvázolta annak következményét, ha minden energiaiimportőr az energiaiimport szintjének drasztikus csökkentése mellett dönt. Ennek eredményeképp a külső forrástól való függés jelentős csökkentését látták elérhetőnek. Azonban, amint egy szakmai kommentár megállapította: “No competent review publicly available –save the forecast of the Administration itself- believes the present programme will have the result of bringing the volumen down to 6 million barrels a day or less.” Azaz: „Nincsen olyan publikus elemzés az adminisztrációén túl, mely hinne abban, hogy az a program napi 6 millió hordó alá szállíthatja a volumet”. Central Intelligence Agency report: International Energy Situation Outlook to 1985. In Conant, A. Melvin: Oil surpluses conceal danger of future shortage. *The Petroleum Economist*, November 1977. 425. o.

³³⁰ Brit kutatók ekkor készített, egyes szovjet publikációk elemzésén és személyes interjúkon alapuló tanulmányát tartalmazza egy igen érdekes összeállításban *Oil and Gas Developments and Opportunities in Offshore Equipment*. Research Associates, The Radfords, Stone, 1978. Staffordshire, England.

³³¹ Ezzel párhuzamosan a hetvenes évek végének másik nagy amerikai energiapolitikai vitája az import és a saját szénhidrogén- termelés arányának kérdése volt. 1979 folyamán a Harvard Business School által indított hat éves kutatási projekt következtetései is napvilágot láttak, melyek szerint az USA-nak, amely képes lett volna energiaigényeit saját forrásból ellátni, vissza kellene fognia energiaiimportját. Stobaugh, Robert – Yergin, Daniel: *Energy Future: Report of the Energy Project at the Harvard Business School*, valamint ----: *After the Second Shock: Pragmatic Energy Strategies. Foreign Affairs*, Spring 1979. Ugyanekkor erősödtek meg azok a vélemények Európában is, amely az egyes európai országok önellátásának esélyeit elemezve Nagy Britannia energia-önellátásának esélyét húzták alá. Quinlan, Martin: UK North Sea, Close to self-sufficiency. *The Petroleum Economist*, April 1979. 146–147. o.

³³² Ezt hangsúlyozta többek között Sawyer, Herbert L.: *The Soviet Energy Sector: Problems and Prospects. The USSR in the 1980s*. Brussels, 1978, NATO Directorate of Economic Affairs. Erre példa a szovjet Masinoimport vezetőjének egy 1978-ban adott interjúja is, melyben elmondta, hogy Brezsnyev különleges megbízására próbál a Szovjetunió magas technológiát vásárolni a szibériai és távol-keleti területeinek ipari fejlesztésére Nyugat-Európában és az USA-ban, illetve sikerült ennek az erőfeszítésnek keretében például Kanadában speciális fűzőberendezéseket beszereznie. Idézi Rahmer, B. A.: Energy plans for the 1980s. *The Petroleum Economist*, November 1978. 453–455. o.

exporttılalmának bevezetése a hidegháború elején fontos és hatékony lépésnek bizonyult.³³³ Egyetértés alakult ki tehát a nyugati elemzők körében két kérdésben is: egyrészt, hogy az orosz szénhidrogén-ipar technológiailag nagyon elmaradott, másrészt, hogy a fejlesztési elmaradottság elbújtatásának egyik módja a szovjet katonai tételek túlhangsúlyos szerepe a költségvetésben.³³⁴

A hetvenes évek végén készített stratégiai elemzésekben egyértelmű volt, a nyugati technológiai import egyrészt a szovjet fegyverkezési program folytatását, másrészt a szénhidrogén-termelés növelésén keresztül az exportbevételek növekedését – ezáltal a Szovjetunió katonai erejének fenntartását sőt, politikailag offenzív nemzetközi mozgását szolgálta. Ez segítette a szovjet pozíciószerzést a harmadik világban, és a szovjet pozíciók megtartását Közép-Európában.³³⁵

Ez a stratégiai felismerés nem kis részben a hetvenes évek második felében erősen agresszívvá váló harmadik világbeli szovjet tevékenység elemzésén alapult: ezt jelezte az iráni forradalom szovjet háttér-támogatása, az afganisztáni nyílt intervenció, valamint szovjet báb-kormányok felállítása Dél-Jemenben, Etiópiában.³³⁶ A hetvenes évek végén Carter amerikai elnök által kezdeményezett energiapolitikai javaslat az olajipari szállítások visszafogására még nagyrészt sikertelen volt.³³⁷ Azonban helyes volt a felismerés, hogy a hetvenes évek végére a Nyugat egyfajta „22-es csapdájába” került, saját szénhidrogén-igényének kényszere tartotta fenn és erősítette folyamatosan legnagyobb riválisát. Az energiaipar fejleményeinek amerikai elemzése alapvetően helytálló volt. Alapvetően a hetvenes évek folyamán a Nyugati saját stratégiai fenyegetettsége fennmaradását finanszírozta.

A helyzetet alapjaiban határozta meg az olaj árának magas szintje. Azonban a nyolcvanas évek elejének előrejelzései már az olaj árának csökkenését prognosztizálták. Ez az olajár-prognózis a csapdából való kilépés stratégiájának szerves része lett.

Az 1980-ban megválasztott új amerikai elnök, Ronald Reagan helyesen mérte fel az olajárcsökkenésnek a szovjet költségvetésre és gazdaságra gyakorolt potenciálisan drámai hatását.³³⁸ Stratégiai elemzések kiemelték, hogy a szovjet gazdaság függése az energiaexporttól kritikussá vált, volumene fönntartásának pedig elkerülhetetlen előfeltétele a nyugati technológia

³³³ Leslie, Stuart W.: *The Cold War and American Science: The Military-Industrial-Academic Complex at MIT and Stanford*. New York, 1993, Columbia University Press.

³³⁴ Kunz, Diane B.: *CIA Estimates of Former Soviet Union Military Expenditures: Errors and Waste*. Washington, 1995, American Enterprise Institute.

³³⁵ Amint ezt följebb is jeleztük: Rahmer, B. A.: Energy plans for the 1980s. *The Petroleum Economist*, November 197. 453–455. o. A további idézet is innen származik.

³³⁶ Rodman, Peter: *More Precious Than Peace: The Cold War and the Struggle for Third World*. New York, 1994, Scribner's.

³³⁷ Carter fights for US energy plan. *The Petroleum Economist*, December 1978. 466. o.

³³⁸ Schmertz, Eric (szerk.): *President Reagan and the World*. Westport, CT. 1997, Greenwood Press.

importja. E szerint a szovjet szénhidrogénexport volumenének csökkentése, vagy a szükséges nyugati technológiához jutás megakadályozása legalábbis megnehezítené a szovjet nagyhatalmi erődemonstráció fenntartását. Sőt annak az esélyét sem lehetett kizárni, hogy egy jól átgondolt, a stratégiai embargó bevezetése, mely a szovjet szénhidrogén-kereskedelmet annak lényegi pontjain célozza meg, potenciális stratégiai következmények akár lavinaszerű beindulásához is vezethet.³³⁹

A nyolcvanas évek elején Reagan amerikai elnök tehát ugyanúgy történelmi válaszut előtt találta magát, mint a hidegháború kezdetén Eisenhower.³⁴⁰ Akkor, az ötvenes évek folyamán, alapvető stratégiai váltást követelt az a felismerés, hogy a feszült szovjet–nyugati viszony nem valamiféle rövid, átmeneti állapot, melyben a szovjeteket belátható időn belül rá lehet venni egy kooperatívabb nemzetközi magatartásra (miként azt akkoriban a többség gondolta), hanem egy hosszú folyamat, amelynek végén a valódi győzelmet csak akkor lehet garantálni, ha a katonai erőt hosszú távon fenn lehet tartani – amihez megfelelő gazdasági erőre kellett a stratégiát alapozni. A feladat valójában egy gazdaságilag hosszú távon fenntartható nyugati biztonsági rendszer kiépítése volt: a katonai erőt fenntartó stabil és növekvő gazdaságpolitikára volt szükség, azaz a gazdasági, politikai és stratégiai eszközök finom összehangolására. Szinte ugyanez a kérdés vált elkerülhetetlenné a nyolcvanas évek elejére kialakult helyzetben: olyan stratégia megalkotására volt szükség, amelyben a gazdasági, a politikai, és a katonai elemek egymással összhangban segítettek elérni a célt, a hidegháború befejezését.³⁴¹

Az új, a Reagan amerikai elnök által vezetett adminisztráció felismerte, hogy a nyolcvanas évekre a Szovjetunió elvesztette ideológiai vonzását, belső gazdasági problémái mellett ideológiailag és politikailag is erősen erodálódott, gazdaságilag elmaradott, gyenge, függése a szénhidrogén-exportbevételektől drámai.³⁴² Ezek alapján az a logikus kérdés merült föl, hogy a minden területre kiterjedő belső gyengeség mellett a Szovjetunió meddig tudja megőrizni szuperhatalmi státuszát. Minimális ideológiai vonzás, gazdasági és politikai erő hiányában sem a bipoláris státusz, sem Közép-Európának a Brezsnyev-doktrína szerinti túszként tartása nem kell, hogy törvényszerű maradjon. Egy jól átgondolt politikával akár a hidegháború mihamarabbi véget értét is elő lehet segíteni.

A nagy nyugat-európai országok többsége azonban azt vallotta, mely szerint a hidegháború enyhülése fokról fokra fog elvezetni a hidegháború végéhez a kelet-nyugati gazdasági

³³⁹ *The Reagan Administration and the Soviet Pipeline Embargo*. Kennedy School of Government Case C16-91-1016.0.

³⁴⁰ Morris, Edmund: *Dutch: A Memoir of Ronald Reagan*. New York, 1999, Random House.

³⁴¹ Garthoff, Raymond: *The Earthly Origins of Star Wars*. *Bulletin of the Atomic Scientists*. October 1987.

³⁴² *At Cold War's End: U.S. Intelligence on the Soviet Union and Eastern Europe. 1989–1991*. Center for the Study of Intelligence, CIA, 1999.

kapcsolatok erősítésén, szorosabbá tételén keresztül, melyben egy fokról fokra erősödő kapcsolat eredményeképp javuló nemzetközi politikai környezet vezethet majd el a berlini fal lebontásához. Korabeli európai nézetek szerint a Nyugattal folytatott szénhidrogén-kereskedelem révén a Szovjetunió lépésről-lépésre közelebb kerülhet a nyugati demokrácia értékrendjéhez. Az európai szénhidrogénigény, illetve a szovjet költségvetés közötti kölcsönös függés elmélyítésével fokozatosan növekedhet a Nyugat esélye arra, hogy politikai feltételeit elfogadtassa Moszkvával.

Végeredményben a szovjet gazdaság belső gyengeségeit, függőségét a nyugati (szénhidrogén-) kereskedelmi kapcsolatokról mind Európa, mind az Egyesült Államok döntéshozói világosan (és helyesen) érzékelték. Csak éppen a szovjet gazdaság gyengeségének ténye más stratégiához vezetett az Európában meghatározó német, illetve francia diplomácia elképzelései szerint, és máshoz az amerikai stratégia megközelítésében.³⁴³

Az európai stratégia a szovjet katonai nyomás fokozatos csökkentését mind a bipoláris erőterben, mind az európai KGST-országok irányában a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok apránkénti, lépésről lépésre történő erősítésével tartotta elérhetőnek. Az amerikai értelmezésben viszont a kelet-nyugati gazdasági (elsősorban szénhidrogén-kereskedelmi) kapcsolatok nem a Szovjetunió közeledéséhez, hanem éppen nagyhatalmi erejének megerősítéséhez vezettek.³⁴⁴ Másrészt, még ha feltételezhető volt is e kapcsolat eredményeképp valamiféle közeledés, az csak nagyon hosszú távon, igen távoli eredménye lehetett az európai koncepcióknak, amivel már alig érdemes tervezni. Ha gazdaságilag belülről gyenge, meghatározó módon szénhidrogén-exportbevétel-függő a Szovjetunió, akkor az amerikai megközelítésben nem lehet különösebb oka annak, hogy ezt a Varsói Szerződést lassan erodáló gazdasági folyamatot miért kellene a feltétlenül szükségesnél hosszabban elhúzni, miért ne lenne célszerű éppen e gyengülési folyamat „megtámogatása”, ha lehetséges, felgyorsítása.³⁴⁵

Gazdaságpolitikai megközelítésben a “22-es (olaj-)csapdából” való kilépésnek tehát két módját lehetett felvázolni. Az olajárak magas szinten maradásával a KGST/VSZ összeomlási folyamatának lassú erodációt eredményező jellege megmarad. Ez esetben a KGST-országok lassú gyengülése volt prognosztizálható, hiszen a tervutasításos gazdaság belső problémáit a magas olajbevételek alapjaiban nem tudták megoldani, a szükséges belső reformok végrehajtásához ezek önmagukban nem voltak elegendőek. Az agóniát jelentősen tudták meghosszabbítani, de hosszabb távon a rendszer összeomlása elkerülhetetlen volt.

³⁴³ Higgs, Robert: *The Cold War Economy: Opportunity Costs, Ideology, and the Politics of Crisis. Explorations in Economic History* 31, 1994.

³⁴⁴ Brezinski, Zbigniew: *Power and Principle: Memoirs of the National Security Advisor, 1977–1981*. New York, 1983, Farrar, Straus and Giroux.

³⁴⁵ Schweizer, Peter: *Victory: The Reagan Administration's Secret Strategy That Hastened the Collapse of Soviet Union*. New York, 1994, Atlantic Monthly Press.

A nyolcvanas évek elejétől csökkenő olajárak azonban a csapdából való kilépésnek egy másik módját is elképzelhetővé tették. Nyugati közgazdasági elemzések ekkor már egyértelművé tették, hogy a magas olajárak hosszú távon nem tarthatók fenn. Ez gazdasági szempontok alapján Európa energiaiimportőr országai számára elsősorban pozitív tendencia volt. A csökkenő olajárak stratégiai következményei azonban a gazdasági előnyöknél is jelentősebbek lehettek. Erre a feltételezésre alapult a Reagan elnök koncepciója a hidegháború végéről.³⁴⁶

Megválasztása után nem sokkal egy, a katonai konfrontáció esélyét firtató újságírói kérdésre, miszerint hogyan fog a hidegháború véget érni, Reagan elnök lakonikusan így válaszolt: *“We win, they lose”*. Azaz: mi győzünk, ők veszítenek.³⁴⁷ Hogy azonban ez így is legyen, Reagan elnök komoly közgazdasági és nemzetközi politikai elemzésekre építette stratégiáját. A korban általánosan elfogadott nézettel szemben a reagani koncepció abból indult ki, hogy a szovjet gazdaság gyenge.³⁴⁸ Világosan érzékelve az 1980-as évek folyamán elindult olajárcsökkenési tendenciának a potenciális bipolaritásra gyakorolt politikai következményeit, és felismerve a szovjet gazdaság függését a szénhidrogén-bevételektől, Reagan stratégiai esélyt látott az olajárcsökkenés adta lehetőség megfelelő kiaknázásában.³⁴⁹

A reagani hidegháború-vége-koncepció két pillérre épült: egyrészt arra, hogy az olajárcsökkenésből származó nyomás (a szovjet költségvetési hiány) komolyan megrendítette a KGST működését. Másrészt arra, hogy ezt a belső feszültséget egy további külső nyomással fokozni kell ahhoz, hogy a gazdasági válság a kívánt politikai következményeket elkerülhetetlenné tegye – azaz szükség volt az olajárcsökkenéssel párhuzamosan fellépő további külső gazdasági/költségvetési nyomásra.³⁵⁰ A reagani stratégia arra a feltételezésre épült, hogy ha az olajár-csökkenés következtében nagy teher alatt álló szovjet gazdaság még további súlyos teherrel szembesül, akkor jelentősen nő annak az esélye, hogy a Nyugat gazdaságilag térdre kényszerítse, politikailag összeroppantsa a szovjet birodalmat.³⁵¹

E további külső költségvetési teher megteremtésének legbiztosabb módja egy katonai-stratégiai fenyegetés volt.³⁵² Támadó jellegű rendszer kiépítése azonban a hetvenes évek enyhülésének áldásait oly nagyra értékelő nyugati társadalmak számára mind Amerikában, mind

³⁴⁶ *Sunshine and Shadow: The CIA and the Soviet Economy*. Kennedy School of Government Case C16-91-1096.0.

³⁴⁷ A reagani történet érdekes összefoglalását adja Bosch, Adriana: *Reagan: An American Story*. New York, 1998, TV Books, WGBH Education Foundation.

³⁴⁸ *CIA Analysis of the Soviet Union, 1947–1991*. Center for the Study of Intelligence, CIA, 2001.

³⁴⁹ A szovjet gazdaság szénhidrogénimport-függéséről a földgáz vonatkozásában lásd *The Soviet Natural Gas Pipeline*. Harvard Business School Case 9-384-007.9.

³⁵⁰ Broad, William J.: *Teller's War: The Top Secret Story Behind the Star War's Deception*. New York, 1992, Simon and Schuster.

³⁵¹ D'Souza, Dinesh: *Ronald Reagan: How an Ordinary Man Became an Extraordinary Leader*. New York, 1977, Free Press.

Európában elfogadhatatlan lett volna. Ezért egy költségvetési vonzatában igen nagy (lehetőleg elviselhetetlen) terhet jelentő, azonban politikailag kommunikálható, azaz alapvetően védelmi rendszer koncepciójára volt szükség.

A reagani stratégia célja különben sem a bipoláris katonai fenyegetés növelése volt, hanem a stratégiai rivális gazdasági összeroppantása.³⁵³ Hogy a koncepció politikailag ne legyen támadható sem Nyugaton, sem a bipoláris kontextusban Moszkva által, a saját védelmi képességet erősítő, a potenciális nukleáris támadást kivédeni képes katonai rendszer tervét fogadta el az amerikai kormányzat és bejelentette a Stratégiai Védelmi Kezdeményezés, az SDI (*Strategic Defense Initiative*) koncepcióját.³⁵⁴

A szovjet reagálás elemi erejű volt: a teljes KGST–VSZ-diplomácia minden eszközzel, minden fórumon, vehemensen és folyamatosan támadta az SDI-t. Moszkva minden további fegyverzetcsökkentő tárgyalás felfüggesztésével fenyegetőzött, minden tárgyalás bármilyen folytatásának előfeltételévé tette az SDI kidolgozásának leállítását. Retorikájában a szovjet propaganda félresöpörte az SDI védelmi jellegét, támadó rendszerként állította be, „csillagháborús” tervvé nevezte azt át, és következesen így hívta minden fórumon.³⁵⁵ Bár az SDI kidolgozása során alapvető szempont volt a védelmi jelleg, nem kis részben azért, hogy ezáltal a nyugati baloldali „békemozgalmak” vitorlájából kifogja a szelet, ezt a célt Washington nem tudta elérni. Az amerikai és nyugat-európai „békemozgalmak” ugyanazt a „csillagháborús” retorikát hangoztatták, amit Moszkva, valamint a Szovjetunió európai csatlósállamainak diplomáciája is.

Reagan elnök és az amerikai diplomácia a lehető legnagyobb komolysággal kezelte az SDI-t, a kezdetektől nyilvánvalóvá téve, hogy nem alkudozásra akarja fölhasználni a tervet, azaz nincs az az enyhülési gesztus, amivel a szovjet diplomácia elérhetné az amerikai koncepció leállítását.³⁵⁶ A valóságban az Egyesült Államok egyébként évekre állt attól, hogy valóban kiépítsen és hatékonyra tegyen egy hasonló rendszert, az SDI bizonyos fokig blöff volt.³⁵⁷

Az orosz döntéshozatal azonban teljesen reálisnak tartotta az SDI-elképzelést. Kiépítésének lehetősége különösen azért keltett rémületet Moszkvában, mert úgy tűnt, hogy a rendszer

³⁵² A hidegháború lezárásához vezető stratégia egyik érdekes elemzését adja Bailey, Norman: *The Strategic Plan Won the Cold War*. NSDD 75. McLean, VA, 1998, The Potomac Foundation.

³⁵³ Strober, Deborah Hart – Strober, Gerald S.: *Reagan: The Man and His Presidency*. Boston, 1998, Houghton Mifflin; Strock, James M.: *Reagan on Leadership*. Rocklin, CA, 1998, Prima Publishing.

³⁵⁴ Fitzgerald, Frances: *Way Out There in the Blue: Reagan, Star Wars, and the End of the Cold War*. New York, 2000, Simon and Schuster.

³⁵⁵ Coleman, Fred: *The Decline and Fall of the Soviet Empire: Forty Years That Shook the World, from Stalin to Yeltsin*. New York, 1996, St. Martin's Press.

³⁵⁶ Snyder, Alvin A.: *Warriors of Disinformation: American Propaganda, Soviet Lies, and the Winning of the Cold War*. New York, 1995, Arcade.

kidolgozásához az USA „minden izzadság nélkül” fogott hozzá.³⁵⁸ A. F. Dobrinyin, a Szovjetunió washingtoni nagykövete, és az ekkor még KGB-főnök Jurij Andropov is elhitte, hogy a terv komoly, az Egyesült Államok hozzákezdett az SDI kiépítéséhez és megvalósításához. Felmérték, hogy egy hasonló rendszer kiépítésére a Szovjetunió gazdaságilag képtelen.

Ez a meggyőződés a szovjet pártvezetésben a vezetők gyors egymásutánban bekövetkező váltása ellenére is megmaradt, sőt tovább erősödött. Leonyid Brezsnyevet,³⁵⁹ aki 1964-től 1982-ig állt a Szovjetunió élén, halála után, 1982 novemberében Jurij Vlagyimirovics Andropov követte, majd Andropov 1984 februári halála után a 74 éves Konsztantyin Usztinovics Csernyenko került a párt élére, mindössze egy évre. 1985 márciusában bekövetkezett halála után Ronald Reagan, aki ekkor maga is 74 éves volt, lakonikusan így kommentálta az eseményeket: “Hogyan várják el tőlem, hogy valamire is jussak az oroszokkal, ha sorra halnak el mellőlem?”³⁶⁰

Azaz nem állt erőteljes, világos vezetés az ország élén a Szovjetunió számára kritikusan fontos időszakban, amikor a belső gazdasági válságból fakadó feszültséget még az olajáresés hatására csökkenő exportbevételek is sújtották, megtetőzve az amerikai rakétavédelem kiépítésének lehetőségével, ami kezelhetetlen stratégiai hátrányt jelentett a Varsói Szerződés számára.

1.4. Az olajáresés hatása a KGST-re: az összeomlás

Az 1973-as olajárrobbanás után fellendült nyugati olajexport következtében az olajbevételek, sőt, az olajár alakulása alapjaiban határozta meg a Szovjetunió gazdaságát. Az olajár-szint szinte közvetlenül jelent meg a központi költségvetésben is. A *Goszplan*, az akkori állami tervező bizottság adatai szerint az olajexportból származó keményvaluta bevétel 1984-ben ért a legmagasabb szintre, amikor a költségvetés bevételeinek mintegy 55%-a származott az olajexportból. 1985-ben az olajbevételek aránya 38,8%-ra csökkent, 1987-re pedig már csak 33,5% volt.³⁶¹ A '73-as és '79-es válság hatása következtében a fejlett országok gazdasági

³⁵⁷ Az amerikai diplomácia és különösen a republikánus párt szerepét a hidegháború lezárásában számos elemzés tárgyalja. Egyik érdekes, találó áttekintését lásd Johnson, Paul: *The G.O.P. Won the Cold War? Ridiculous*. *New York Times*, Október 28. 1992.

³⁵⁸ Gaddis, John Lewis: *The Cold War. A New History*. New York, 2005, The Penguin Press.

³⁵⁹ Brezsnyev 22 événél hosszabb ideig csak Jozef Visszarionovics Dzsugasvili, azaz Sztálin vezette a Szovjetuniót, 31 éven keresztül, 1922-től 1953-ig, a Sztálint követő Nyikita Szergejevics Hruscsov csak 11 éven keresztül állt a párt és az ország élén, 1953 és 1964 között.

³⁶⁰ “How am I supposed to get anyplace with the Russians, if they keep dying on me?” Denton, James S. – Schweizer, Peter (szerk.): *Grinning with the Gripper*. New York, 1988, A Morgan Entrekin Book, The Atlantic Monthly Press.

³⁶¹ Meyerhoff, Arthur: *Soviet Petroleum*, 2. In Jensen, Robert G. – Shabad, Theodore – Wright, Arthur W. (szerk.): *Soviet natural Resources in the Economy*. Chicago, 1983, University of Chicago Press, valamint Arbatov, Alexander

recesszióját egy sor latin-amerikai és más fejlődő országban is eladósodási válság követte. Igen hasonló folyamat zajlott le az európai KGST-országokban, sőt magában a Szovjetunióban is.

Amikor az OPEC tevékenysége eredményeként a hetvenes években a négyszeresére emelkedtek az olajárak, minden olajexportőr jelentős többletbevételre tett szert. E nagyarányú költségvetési bevételnövekményt egy helyes gazdaságpolitika akár a technológiai fejlődésre, gazdasági modernizációra is fordíthatta volna. A KGST gyakorlatában azonban nem ez történt. Sem gazdaságfejlesztés, sem gazdasági modernizáció, sem tartalékképzés nem figyelhető meg a hetvenes évek folyamán.³⁶² A befolyt bevételek elsősorban „reaktív” módon a belső gazdasági válság tüneti kezelését, a hiánygazdaság problémáinak enyhítését, illetve „proaktív” módon kizárólag a szénhidrogén-termelés további, extenzív (és erőltetett) növelését, hadiipari célokat, illetve – mint azt például a szovjet hadsereg 1979-es afganisztáni bevonulása jelezte – a nemzetközi stratégiai pozíciószerzés szempontjait szolgálták.³⁶³

A hibás gazdasági modell következményeként a szovjet gazdaságot az erőltetett szénhidrogén-kitermelés mellett a világpiaci olajáraktól való függés jellemezte a hetvenes évek folyamán. Sőt: a szénhidrogénexportból származó bevételre való egyoldalú és meghatározó gazdasági támaszkodás olyan erős olajbevétel-függést alakított ki a szovjet gazdaságban, hogy az mind gazdaságbiztonsági, mind biztonságpolitikai szempontból nyilvánvaló potenciális veszélyforrást jelentett.

Ez a veszély manifesztálódott az 1986-os olajárcsökkenésben, és járult hozzá a szovjet politikai és gazdasági rendszer összeomlásához 1989–1990 folyamán. Azok a gazdasági reformok, melyeket, mint az előzőekben láttuk, a hatvanas évek végén Alekszej Koszigin vezetésével előkészítettek, a hetvenes évek elejének új szénhidrogén-lelőhely felfedezéseinek és az 1973-as drasztikus olajáremelkedésből származó bevételeknek köszönhetően még lekerültek a napirendről. Az 1986-tal kezdődő drasztikus olajárcsökkenés idején azonban az új lelőhelyek kiaknázásának költségei a korábbiak sokszorosára nőttek, s a már meglévő lelőhelyek kitermelési költségei is jelentősen megemelkedtek. Szemben a hetvenes évek elejével, amikor a felfedezett új szénhidrogén-lelőhelyeknek köszönhetően még lehetett növelni a kitermelést, most a kitermelés fokozásával már nem lehetett költségvetési bevételnövekedést előidézni.

A gazdasági összeomlás rémképe kézzelfogható közelségbe került. Ezért vált elkerülhetetlenné egy olyan fiatalabb politikai vezetés hatalomra kerülése, amely gazdasági reformok végrehajtására képes volt. Az ekkor hatalomra jutó új szovjet vezetésnek a kilencvenes

– Feygin, Vladimir – Smirnov, Victor: *Unrelenting Oil Addiction. Russia in Global Affairs*, Vol .3, No. 2. April – June 2005.

³⁶² Dobs, Michael: *Down With Big Brother: The Fall of the Soviet Empire*. New York, 1996, Knopf.

évek Kosziginjével, Mihail Gorbacsovval az élen ebben a többszörös gazdasági szorításban kellett megtalálnia az utat. Az általa ekkor bevezetett glasznoszty, a gazdaságpolitikai reformok, nem kis részben emlékeztettek is a korábbi koszigini javaslatokra.³⁶⁴

A belső gazdasági reformokhoz azonban feltétlenül biztosítani kellett a nyugodt külső, nemzetközi hátteret. Az SDI, az amerikai rakétavédelmi terv jelentette stratégiai hátrányból származó kiszolgáltatottságot csökkenteni kellett.

A Reagan–Gorbacsov csúcstalálkozó-diplomácia beindulása és a nemzetközi politika sikerének előfeltétele, háttere, valódi megalapozója jól érzékelhetően nem a szovjet politikai vezetés valamiféle váratlan, áttörő demokratikus átfordulása volt.³⁶⁵ A hidegháborút végül is lezáró szakasz felgyorsult eseményei mögött az a többdimenziós gazdasági kényszer állt, melynek alapvető meghatározója a szovjet gazdaság szénhidrogén-bevétel függése, illetve a szénhidrogénexportból származó bevételeinek drámai zuhanása volt.³⁶⁶

A nyolcvanas évek közepének olajárcsökkenése közvetetten és közvetlenül is komoly repedéseket okozott a KGST rendszerében. Közvetlen módon azáltal, hogy az olajárcsökkenés eltérő hatást gyakorolt a KGST-tagok cserearányainak alakulására: ahogyan a hetvenes években az olajár növekedése kezdetben nagy cserearányjavulást okozott a Szovjetunióban, de jelentős romlást a KGST többi államában, úgy a nyolcvanas évek közepének csökkenő olajárai kedvezően érintették a KGST európai tagállamait, és erősen sújtották a szovjet költségvetést. Közvetett módon pedig azáltal, hogy a csökkenő szovjet szénhidrogénimport-bevételek a Szovjetunió befolyását, mozgásterét is csökkentették a KGST-országok irányába.

Érdemes röviden áttekinteni, mekkora válságban is volt ekkor a KGST energiapolitikája. A nyolcvanas évek közepére súlyos gondok jelentkeztek a szovjet szénhidrogén-kitermelésben: azok a szénhidrogén-lelőhelyek, ahonnan a kitermelés növelésére lehetőség volt, Jamburg mellett, valamint a Jamal-félszigeten, a sarkkörön túl helyezkedtek el, azaz a kitermelés költségigénye rendkívüli volt. A szovjet energiapolitika súlyos belső problémái azonban nemcsak ezen a területen jelentkeztek. Az 1986-os csernobili katasztrófa élesen megvilágította a szovjet atomerőművek technikai állapotát is, a szükséges rekonstrukciók a magas költségvonzata miatt nagyon lelassultak, vagy egyenesen elmaradtak. Ezért például a villamosenergia-termelés a csernobili atomerőműhöz hasonló típusú blokkok rekonstrukciójának elhúzódása miatt

³⁶³ Kokoshin, Andrei: *Soviet Strategic Thought, 1917–91*. Cambridge, MA, 1998, MIT Press.

³⁶⁴ Erről a kérdésről igen érdekes dokumentáció-jellegű tanulmány található: Gereben Ágnes: *Több fényt! A glasznoszty a Szovjetunióban*. Budapest, 1988. Téka.

³⁶⁵ Ligachev, Yegor: *Inside Gorbachev's Kremlin*. Boulder, CO, 1996, Westview Press.

³⁶⁶ Pryce-Johns, David: *The Strange Death of the Soviet Empire*. New York, 1995, Henry Holt.

lényegesen csökkent. Az atomerőmű-építési program is lelassult. A hőerőművek nagy részében a nyolcvanas évek második felében már nem tudták elvégezni a szükséges karbantartásokat, a nagy feszültségű távvezeték-hálózat túlterhelt volt. Könnyen akár kritikussá is válhatott a Szovjetunió energetikai rendszerének műszaki-technológiai állapota.

A közelgő válság egyik első jeleként az európai KGST-országok a nyolcvanas évek közepétől fogva szovjet szénhidrogén-importjuk szintjének erős csökkenését érzékelték. A hetvenes években bekövetkezett cserearányromlást követően a szovjet energiaimport szintjének ilyen csökkenése jelentősen rontotta az európai KGST-országok gazdasági helyzetét. A szovjet kőolajexport nemcsak jelentős szintű, hanem hosszan tartó csökkenésének lehetőségét 1989-ben szovjet részről már nyilvánosan is jelezték.

A szovjetunióbeli változások hatása az egyes tagországok energiaellátására a nyolcvanas évek második felében mind a kétoldalú, mind a KGST-tárgyalásoknak központi kérdése lett.³⁶⁷ Ugyan egészen 1989-ig a szovjet energiapolitika még megerősítette, hogy a KGST-országok mind rövid, mind hosszútávon számíthatnak a szovjet energiahordozók változatlan volumenű szállítására, azonban ezzel párhuzamosan azt is jelezte, hogy a hagyományos szovjet szénhidrogén-lelőhelyek kitermelése a továbbiakban nem fokozható. Mivel újabb lelőhelyeket csak rendkívül kedvezőtlen természeti körülmények között és csak jelentős befektetések árán lehetett (volna) megnyitni, ezért Moszkva egyrészt az energiaárak jelentős emelését prognosztizálta, másrészt jelezte, hogy az adott körülmények között belátható időn belül a szovjet szénhidrogénexport volumenének növekedésre a KGST-országok nem számíthatnak.

Ráadásul a nyugati exportbevételek drasztikus csökkenéséből fakadó szovjet költségvetési hiány pótlására Moszkva sürgette, hogy az európai KGST-országokkal folytatott szénhidrogén-kereskedelemben is térjenek át a konvertibilis elszámolásra. Ezt nyilvánosan A. Arbatov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája természeti erőforrásokkal foglalkozó bizottsága elnökhelyettese is az exporttal kapcsolatos lehetséges intézkedések között említette. Ezzel együtt azt szorgalmazta, hogy az európai KGST-országok többet vásároljanak a világpiacon, kevesebbet a Szovjetuniótól. A nyolcvanas évek végére az európai KGST-országok kőolajfogyasztásuk 60-70%-át szovjet importból fedezték, a szovjet szénhidrogénimport aránya csak Románia, Bulgária és Jugoszlávia esetében maradt 50% alatt.

Ennél is súlyosabb volt a helyzet a földgázellátás területén. Közép-Európa országainak földgázrendszerében a szovjet import volumenének esetleges csökkenése azonnali válsághelyzet

³⁶⁷ Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel. In Baráth Magdolna – Reiner M. János (szerk.): *Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból*, 1985–1991. Budapest, 2000, 1956-os Intézet.

kialakulásával fenyegetett. Mindezek következtében a földgázfogyasztás helyzete Közép-Európa országában könnyen kritikussá válhatott.³⁶⁸

Saját szénhidrogén-termelésből ezen országok egyike sem tudta kielégíteni a gazdasági igényeit, és tovább nehezítette a helyzetet, hogy ez az amúgy is alacsony szintű termelés a nyolcvanas évek folyamán a KGST-országokban csökkenő tendenciát mutatott.³⁶⁹ A tervutasításos gazdaság súlyosbodó problémái következtében az európai KGST-országokban 1986-tól már a gazdasági kiút keresése vált a gazdaságpolitika központi feladatává.³⁷⁰ A helyzetet jelentősen súlyosbította a szovjet energiarendszer összeomlásának eshetősége. Ennek elhárítását célzó energetikai koncepció kidolgozása a nyolcvanas évek végére elkerülhetetlenné vált. A szovjetunióbeli politikai és gazdasági változások következtében az energiaszállítások esetleges megakadása, de kellő ellenintézkedések nélkül még késése is nagyon súlyos következményekkel járhatott a közép-európai országok gazdaságára. Ezért ezen országoknak koncentrált figyelmet kellett fordítaniuk egy saját válságstratégia, egyfajta nemzeti energiapolitikai koncepció kidolgozására.

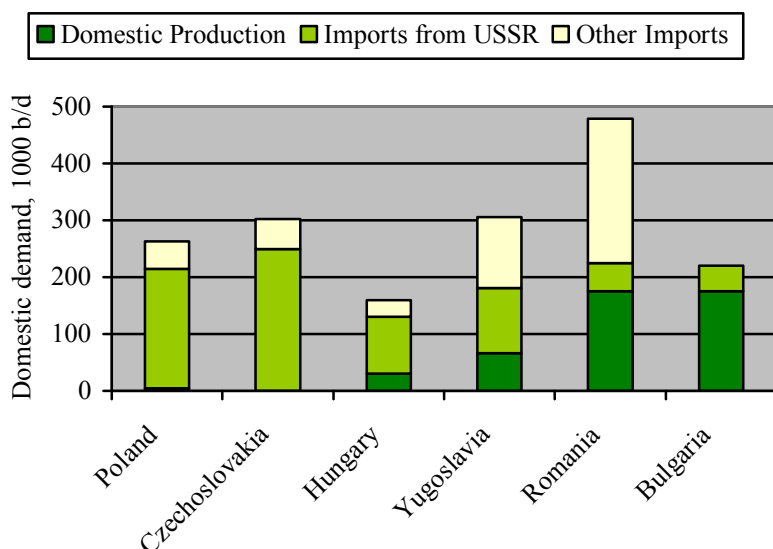
A fokozódó kereskedelmi nehézségek és az ebből fakadóan súlyosbodó gazdasági gondok az európai KGST-országok eltérő geostratégiai helyzetéből következően más és más szénhidrogén-politikai döntésekre vezettek. Románia és Bulgária kőolajfogyasztásának eleve csak alacsonyabb, 20-30% körüli részét fedezte szovjet import. Lengyelországhoz hasonlóan a tengeri szállítás lehetősége e stratégiai függést jelentős mértékben kezelhetővé tette. Közvetlen tengeri

³⁶⁸ A földgázfelhasználás Magyarországon 1981-ben 11,1 milliárd köbméter volt és nagy léptékben növekedett, a prognózisok 1990-re 12,5-13, 2000-re pedig 16-17 milliárd köbméteres szintet jósoltak. A magyar földgáztermelés csökkenése mellett az import jelentős növelése nélkül ennek az igénynek a kielégítése elképzelhetetlen volt. Az 1989-es évi megközelítőleg 6 milliárd köbméteres földgázimportot az előrejelzések szerint 1995-re 8,5-9,6 milliárd köbméterre kellett emelni. A szovjet földgázimport volumenének növekedése azonban a nyolcvanas évek végére erősen kérdésessé vált. A földalatti tározókban felhalmozott magyar földgáztartalékok ekkor mindössze egy hétre lettek volna elegendők. A villamos energia importjának helyzete még ennél is kedvezőtlenebb volt. Pótlólagos importra Csehszlovákiából, Ausztriából és Jugoszláviából lehetett elvileg tervezni, de mindez együttvéve sem volt több néhány száz megawattnál. Hosszú távú megoldásként felmerült a magyar energiarendszer bekapcsolása az olasz, jugoszláv, magyar és szovjet részvétellel tervezett "Itália 2000" rendszerbe, azaz rajta keresztül Magyarország elvileg bekapcsolódhatott a nyugat-európai villamosenergia- és földgázhálózatba – bár az elképzelhető volt egy szűkebb magyar–olasz–jugoszláv együttműködésben is. Az Itália 2000-ben az egyenáramú betéteket Magyarország keleti határaitra volt célszerű telepíteni, hogy így a KGST egyesített villamosenergia-rendszeréből Magyarország átléphessen a nyugat-európai UCPT-rendszerbe. Ezáltal az import akár keletről, akár nyugatról egyaránt lehetővé válhatott. Az Itália 2000 kiépülésére azonban csak a döntéstől számított 4-5 éven belül kerülhetett. Mindezekkel együtt egy szélsőséges esetben a szovjet villamosenergia-import megszűnésével Magyarországon az elektromos ellátásban is korlátozások bevezetésére kerülhetett volna sor. *Figyelő*, 1989. október 26. Beruházás-takarékos energiapolitika, Vitacikk. II. 6. o.

³⁶⁹ Például a magyar szénhidrogén-termelés 1985-ben elért szintjét sem lehetett tovább tartani, még a gazdaságos, másod-harmadlagos kitermelési eljárások mellett is folyamatosan csökkent a termelés. A kőolajtermelés 1989-re az évi 1,8 millió tonnás szinten volt, 1995-re 1,75 millió tonnára prognosztizálták, az ezredfordulóra pedig 1,5 millió tonnára. A magyar földgáztermelést az 1989-es 6,1 milliárd köbméterről 1995-re 5,5 milliárd, 2000-re pedig 4 milliárd körüli mennyiségre jelezték előre, ezzel szemben az üzemanyagok és vegyipari nyersanyagok iránti igényt az 1989-es 8,5-9 millió tonnáról az ezredfordulóra előrejelzések évi 10-11 millió tonnára becsülték. Idézi: *Figyelő*, 1989. október 26. Vitacikk: Beruházás-takarékos energiapolitika II. 6. oldal

kapcsolat híján Csehszlovákia és Magyarország jóval nehezebb helyzetben volt. A szénhidrogénimport-igény kielégítésének problémái, bizonytalansága ugyan nem vált azonnal a közgondolkodás témájává, de a politikai döntéshozatalban meghatározó szerepet kapott. 1989 végére, amikor a bányászstrájkok folytatódtak a Szovjetunióban, konkrét eshetőséggé vált a Szovjetunióból Közép-Európába irányuló elsődleges energiahordozó-export biztonságának, az energia-ellátás hiányának gazdasági kockázata.

8. Diagram: Közép-Európa nyersolaj mérlege 1990

Forrás: *Oil and Gas Journal*, 1991. augusztus 19..50. o.

A helyzet súlyosságát példázza a magyar energiapolitika helyzete. 1989 folyamán három hónap alatt hét változat született a magyar energiapolitikai koncepcióról, amelyet a tárca akkor első ízben szakmai vitára is bocsátott. Ebben a koncepcióban az energiatermelés és -szolgáltatás önfinanszírozó képessége alapvetően fontos szempontként jelent meg, az energiahordozók árrendszerének alakulására vonatkozóan pedig az a követelményt fogalmazta meg, hogy a termelői és a fogyasztói árak egységes elv alapján kövessék a világpiaci árakat, a felhasználók számára pedig preferenciát vagy diszpreferenciát hosszabb távon se jelentsenek. Az energiapolitikai koncepció az energiaforrások bővítése helyett a felhasználás hatékonyságának növelését hangsúlyozta. További központi eleme volt az ekkor vitatott magyar energiapolitikának a nyugati tőke bevonása.³⁷¹

³⁷⁰ Lásd az Alkalmazkodási nehézségek és a tervgazdasági rendszer összeomlása 1972/73–1990 c. fejezetben. In Kaposi Zoltán: *A 20. század gazdaságtörténete*. Budapest–Pécs, 2004, Dialóg Campus Kiadó, 314–323. o.

³⁷¹ Ez már 1989 végén felmerült az energiaigények megoldására irányuló vitában. Erőművek építésére Magyarországon is szükség volt, akár olyan megoldással is, hogy az erőművek egy része nyugati országok számára szállítson villamosenergiát. Emellett megjelent a megújuló energiaforrások, a nap, a szél, a biomassza aránynövelésének igénye is, azonban ezek segítségével az előrejelzések szerint tíz éven belül reálisan mindössze

A nyolcvanas évek végének válságközeli helyzetében az általános KGST-energetikai problémán belül külön figyelmet érdemel a magyar és a csehszlovák energiaellátás kérdése. Az energiaiimport biztosításának érdekében e két KGST-ország először is kísérletet tett a szovjet szállítások biztosítására. A magyar Ipari Minisztérium is tárgyalásokat folytatott Moszkvában 1989 decemberében az energetikai kérdésekben illetékes szovjet minisztériummal a villamosenergia, a kőolaj és kőolajszármazékok, valamint a földgáz importjáról.³⁷² Azonban e tárgyalások az általánosságokon kívül nem sok jót ígértek. Ezért a két KGST-ország számára a kőolajimport alternatív útvonala, az Adria-kőolajvezetéken való szállítás fellendítése került előtérbe.

A csehszlovák és magyar kőolajellátás szakértőinek figyelme 1989 folyamán szinte egyszerre fordult a korábban sokat kritizált, sőt a nyolcvanas évek elején egyenesen "tévvezetéként" gúnyolt kőolajvezeték újjáélesztése felé.³⁷³ E vezeték jelentősége a szovjet szénhidrogénimport bizonytalansága miatt ekkor egycsapásra stratégiaivá emelkedett. Egyértelmű volt, hogy – legalábbis rövidtávon – mindkét ország energiabiztonsága az Adria-kőolajvezetéken nyugodott. A fő kérdés az lett, hogy – elkerülendő a kialakult helyzet válságosra fordulását – a „nyugati beszerzés”, az Adria-kőolajvezeték szállítókapa-
citása képes lesz-e megfelelő módon kielégíteni e térség szénhidrogénigényét.³⁷⁴ Az Adria kapacitása megközelítően azonos volt a Barátság II-ével, azonban a megépítése után gyakorlatilag jobbára csak tranzitszállításokra használt kőolajvezeték alkalmassá tétele az esetleges földközi tengeri olajimportra egy sor problémát vetett föl. A vezeték technikailag egy hét alatt alkalmassá lehetett tenni a szállításra, a technikai kérdés tehát megoldható lett volna. Nagyobb problémát jelentett a vezeték nem KGST-importcélú működtetésének jogi és anyagi háttere: a működtető magyar OKGT-nek ugyanis szénhidrogénexportra, illetve importra nem volt önálló joga. A szükséges engedélyek beszerzése, illetve a hajófuvar lekötése több időt vett igénybe, mint a

néhány százalékkal lehetett mérsékelni a fosszilis energiahordozók felhasználását. Ezzel tehát elsősorban csak kiegészítő jellegű, helyi igények kielégítésére alkalmas lehetőségként számoltak a szakértők. Új szempontként jelent meg a korabeli vitában az energetika jövőbeni helye, melyet egyre kevésbé az energiapolitika, s egyre inkább a gazdaságpolitika függvényeként értékelték. Ennek megfelelően, húzták alá szakértők, az energiaigények csökkentését döntően nem az energiagazdálkodás szféráján belül, hanem az anyagi javak termelésében, a gazdaság fejlesztésén belül kell biztosítani.

³⁷² Ekkor jelentette be a magyar kormány hivatalosan azt is, hogy a Minisztertanács döntése értelmében szüneteltetik Pakson a 2x1000 megawattos atomerőművi blokkok előkészítését.

³⁷³ Magyarországon az OKGT munkájában ekkor kapott prioritást az Adria-vezeték. [CZY]: Újjáéled a "tévvezeték"? *Figyelő*, 1989. november 30. 9. o.

³⁷⁴ A csővezeték a jugoszláviai Krk szigetétől Csurgón át Százhalombattáig vezet, onnan pedig az Ipolyságig volt kiépítve. Kapacitása jugoszláv területen évi 20 millió tonna volt, Magyarországon Százhalombattáig 10 millió tonna. Építését 1978 végén fejezték be, az ezt követő 10 évben kapacitásának alig a töredékét használták ki. Nem sokkal azelőtt kezdték elhibázott nagyberuházásként emlegetni, amikor az OKGT 1987-ben évi fél millió tonna kőolaj tranzitszállítását kezdte a Szovjetunióból Jugoszláviába.

technikai feladat megoldása.³⁷⁵ (Az Adria-vezeték működtetésében a rendszerváltás után újra problémás kérdések sora jelentkezett: 1990 folyamán elsősorban a Jugoszlávián belül kirobbant katonai konfliktus, majd Csehszlovákia kettéválása mind az Adria-, mind a Barátság kőolajvezeték megbízhatóságát érintette. Csehország mind a Barátság I, mind az Adria-vezeték használatában tranzitfüggésbe került. Az újonnan alakult cseh kormány stratégiai veszélyt látott abban, hogy akár a független magyar kormány, akár a függetlenné vált szlovák kormány komoly tranzitköltségeket számolhat fel Csehországnak.³⁷⁶)

Összességében tehát megállapítható, hogy a nyolcvanas évek csökkenő olajárainak a Szovjetunióra gyakorolt hatása két központi kérdésben is világosan érzékelhető: a KGST-rendszer belső átalakulásában, s így közvetetten a nemzetközi politika – egyelőre felszín alatti – elmozdulásában.

Egyrészt megállapítható, hogy az olajárcsökkenés által indukált szovjet szénhidrogén-kitermelés belső válsága következtében stratégiaileg szükségessé, sőt: elkerülhetetlenné vált az európai KGST-tagok szénhidrogén-beszerzési forrásainak diverzifikálása. Ez a politikai retorikában a „több lábon állás” fogalmának bevezetését jelentette. A hetvenes években a szovjet gazdasági érdek még a KGST-be irányuló szénhidrogénexport csökkentését követelte meg, ami akkor „lehetőséget” teremtett ezen országok szénhidrogénimportjának kis mértékű diverzifikálására. A nyolcvanas évek válságának következtében a nem szovjet szénhidrogénimport volumenének növelése immár kényszerré vált. Mindez a biztonságpolitika szempontjából nézve azonnal a Szovjetuniótól való stratégiai szénhidrogénfüggés csökkenését vonta maga után.

A nemzeti szuverenitás növekedésének ehhez kapcsolódó másik eleme szintén külön említést érdemel. Az olajárcsökkenés következtében válságossá váló szovjet gazdasági helyzet az energiapolitika kérdését kivette a korábbi szigorú és kizárólagos KGST-keretek közül, és át (vissza)helyezte a közép-európai országok saját nemzeti döntéshozatalának szférájába.

A drámai olajárbevétel-csökkenés gazdasági terhe stratégiai következményekkel is járt: a szovjet belpolitikai és szocialista táborbeli feszültségek manifesztaclódását, valamint a KGST és a VSZ nemzetközi súlyának jelentős csökkenését vonta maga után, és felvetette annak esélyét,

³⁷⁵ Az Adria-kőolajvezeték magyar részen fel volt töltve, és a horvát energetikai miniszterrel folytatott felgyorsított tárgyalások eredményeképp megállapodás született arról, hogy 1990 elején egészen az Adriai-tengerig feltöltik. A szükséges volumen elérése érdekében 1989 végén a már az első szabad választásokat előkészítő kerekasztal-tárgyalásokon részt vevő magyar kormány elvi megállapodást kötött olajvásárlásról Iránnal. Hajnóczy Árpád: Energetika. Mit tudunk kisütni? *Figyelő*, 1989. december 21. 9. o.

³⁷⁶ Ezt elemezték nemzetközi szakértők is. Lásd pl. Deffargues, Etienne H. – Howard, Donald J. – Treat, Central European projects could alter oil movement patterns. *Oil and Gas Journal*, 1991. augusztus 19. 54. o.

27. Táblázat: Legfontosabb európai kőolajvezeték-adatok 1991

Észak-déli vezetékek	Típus	Eredet	Cél	Kapacitás
Rotterdam-Rhine vezeték (RRP)	Nyers	Rotterdam	Wessel, Németország (északi leágazás) Wesseling, Németo. (déli leágazás)	300,000 b/d
North West Oil vezeték (NWO)	Nyers	Wilhelmshaven, Nyugat Németo.	Wesseling, Németo. (Köln mellett)	300,000 b/d
Rhein-Main Rohrleitung (RMR)	Termék	Rotterdam	Ludwigshafen, Németország	400,000 b/d
Közép-Európa				
Druzsba	Nyers	Szovjetunió	Schwedt/Rostock/ Leuna, Németország	Kb. 2 millió b/d nominál kapacitás közös csomópont Mozyrral, és 800,000 b/d utána- Lengyel. & Kelet Németo.
Druzsba 1	Nyers	Druzsba (Mozyr, U.S.S.R.)	Bratislava, Csehszlovákia	Kb. 400,000 b/d
Druzsba 2	Nyers	Druzsba (Uzgorod, a szovjet-csehszlovák határon)	Szazhalombatta, Magyarország	Kb. 500,000 b/d
Adria	Nyers	Omialj, Jugoszlávia	Bratislava, Csehszlovákia	400,000 b/d (200,000 b/d in Hungary)
Déli-északi vezetékek				
South European vezetékek (SEPL/SPLSE)	Nyers	Marseilles/Fos, Franciaország	Karlsruhe, Németország	1.3 million b/d
Central European vezeték (CEL)	Nyers	Genova Olaszország	Ingolstadt, Németo. Aigle, Switzerland	1.1 million b/d (200,000 b/d to Ingolstadt)
Trans-Alpine Vezeték (TAL)	Nyers	Trieszt, Olaszország	Ingolstadt Németo. Karlsruhe, Németo.	700,000 b/d 340,000 b/d
Adrian-Wien vezeték	Nyers	TAL (Würmlach, Ausztria)	Vienna	200,000 b/d

Forrás: *Oil and Gas Journal*, 1991. augusztus 19. 50. o.

hogy a bipoláris szembenállásban a Nyugat pozíciói markánsan megerősödnek, a keleti tömb pedig térdre kényszerül.

2. 1990: A „szénhidrogén-faktor” és a hidegháború vége

A szénhidrogénbevitel-függővé vált szovjet gazdaságban az olajárak csökkenése előidézte belső költségvetési nyomás a szocialista tervgazdaságok gazdasági reformtörekvéseinek beindításához vezetett a nyolcvanas évek végén. Nagyon rövid időn belül azonban egyértelművé vált, hogy ezek a reformok a KGST-gazdasági rendszerének teljes szétesését nem tudják megakadályozni, a folyamatok elkerülhetetlenül a tervgazdaság és a szocialista nemzetközi politikai kliensrendszer végéhez vezetnek. A KGST gazdasági és politikai, valamint ebből fakadóan a Varsói Szerződés katonai összeomlása 1990-ben látványos módon vetett véget a

hidegháborús szembenállásnak és a bipoláris világrendnek, és a nemzetközi biztonság alapvető átalakulásához vezetett.³⁷⁷

Az energiapolitika és nemzetközi fejlemények kapcsolatának elemzése egyértelműen megvilágítja, mennyire meghatározó szerepet játszott a hidegháború befejeződésében a „szénhidrogén-faktor”. A szovjet nyersanyagexport-bevételfüggés³⁷⁸ valamint a nyolcvanas évek második felének gyors léptekben csökkenő olajárai együtt okozták a szovjet rendszert 1990-ben elsőprő politikai és gazdasági válságot. Bár a KGST és a Szovjetunió összeomlását jelentős mértékben határozták meg a tervutasításos gazdaság jellemzői, mint ahogyan nagy szerepet játszott benne a rendszer ideológiai és társadalompolitikai jellemzői, mégis érzékelhető, hogy a keleti tömb összeomlásában a szénhidrogén-tényező egyedül, önmagában is meghatározó szerepet játszott.

Az 1990-es rendszerváltás nemcsak arra ad igen érdekes történelmi példát, hogy a szénhidrogének milyen mélységben tudnak hatni a nemzetközi gazdaság és politika fejleményeire, hanem arra is, hogy a nemzetközi politikai és gazdasági fejlemények milyen mélységben képesek meghatározni az energiastratégia jellegét. A hidegháború véget érte, az 1990-es történelmi fordulat az energiapolitika és a nemzetközi politika egymásra hatásának szempontjából külön figyelmet érdemel.

A hidegháború negyven éve és a nagyjából 1990-nel kezdődő, a hidegháborút követő időszak között azonban megfigyelhető egy mintegy egy évnyi „köztes időzóna”. Ennek fejleményei érdekes metszetét adják az energiapolitika és a nemzetközi politika szoros és elválaszthatatlan kapcsolatának.

A hidegháború utáni energiabiztonsági koncepciók változásának ugyanis két alapvetően meghatározó gyökere is 1990-hez datálódik: mind Kuvait Irak általi lerohanása, mind a KGST–Varsói Szerződés–Szovjetunió széthullása erre az évre datálódik. E két eseménysor jelzi azt a változást, amely a szénhidrogénipar területén az energia-biztonságpolitikai gondolkodásmódban megjelent, vagy legalábbis a hidegháború végével meghatározóvá vált. Összetett folyamatokról van szó, amelyeket egyszerre határoznak meg a gazdaság, a politika és a biztonságpolitika szempontjai, ezért különösen fontos e két folyamatot külön-külön elemezni.³⁷⁹

³⁷⁷ Coleman. Fred: *The Decline and Fall of the Soviet Empire: Forty Years That Shook the World, from Stalin to Yeltsin*. New York, 1996, St. Martin's Press.

³⁷⁸ Yegor Gaidar: The Curse of Oil. In: Energy, Environment and Politics, *European View*, A Journal of the Forum for European Studies, Vol. 4. November 2006 Brussels, 57-66.

³⁷⁹ Az energiabiztonság kérdését a magyar szakirodalom elsősorban a szénhidrogén-politika gazdasági aspektusainak függvényében tárgyalja, amelynek számos kérdésével kiváló közgazdasági írások egész sora foglalkozik. A kérdés biztonságpolitikai szempontú megközelítése ritkább. A (kül)gazdaság és nemzetközi kapcsolatok összetett viszonyaival foglalkozik például Kiss J. László: A nemzetközi konfliktusok sajátosságai és típusai korunk

Bár a szakirodalom hol az egyik, hol a másik tényező elemzésével kezdi taglalni a hidegháború utáni energiapolitika alakulását, elsőként mégis a Szovjetunió vezette rendszer összeomlásának, a KGST és a Varsói Szerződés felszámolásának az energiabiztonságra gyakorolt hatásait célszerű elemezni. Mind a történetiség, mind a koncepcionális hitelesség szempontjából ez a racionális megközelítés. Egyfelől a KGST/VSZ összeomlásának folyamata kronológiailag is megelőzte az öbölháború kitörését, másfelől a fordított sorrendben való megközelítés téves analitikus eredményekre vezetne: a két eseménysor ugyanis összefügg. Kuvait 1990 nyárutójára időzített lerohanásának elemzésében nem konstraintív feltételezés az, hogy az agresszor (Irak) stratégiai előnyt kívánt kovácsolni abból a tényből, hogy a nemzetközi élet gyakorlatilag minden jelentős szereplőjének figyelmét ekkor elsősorban a hidegháború váratlan befejeződése kötötte le.

Az általa indukált történelmi változás, a berlini fal leomlása, a kontinens két felének újraegyesítése, a demokratikus értékek és a piacgazdaság kelet-európai térnyerése 1990 után azonban egyúttal vissza is hatott az energiapolitika fejleményeire: egy teljesen új nemzetközi politikai és nemzetközi gazdasági közegbe helyezte azt, ezzel nagymértékben átrendezte az energiapolitikai prioritásokat.

2. 1. A KGST és a Varsói Szerződés fölbomlása, a szénhidrogén-kapcsolatok megmaradása

A hidegháború utáni energiapolitika átalakulásának első meghatározó tényezője a Szovjetunió széthullása volt. A KGST és a Varsói Szerződés fölbomlásának esélye már 1989 elején, a szovjet kapcsolatrendszer megrendülésének első jelei láttán közvetlenül és roppant élesen vetette föl Közép-Európa energiaellátása biztonságának kérdését.³⁸⁰ A Varsói Szerződés összeomlása és a KGST szétesése egyben az energiaellátás akadozását, rosszabb esetben teljes elakadását is előre vetítette. Az energiaellátás esetleges összeomlása pedig annak rémképét riogatott, hogy a hidegháború lezárulása ugyan fegyveres konfliktus nélküli,³⁸¹ de rendkívül súlyos gazdasági válságba fullad.

Ezek a kérdések ezért, amint följebb leírtuk, már a Szovjetunió széthullását megelőző hónapokban is az energiabiztonsági stratégia átgondolását követelték meg Közép-Európa országaiban. Azonban az energiahány miatt fenyegető gazdasági válság elkerülésére ekkor

világpolitikai folyamataiban, *Külpolitika*, 1978. 1. szám. 66–85. o., vagy például Simai Mihály: *Kölcsönös függés és konfliktusok a világ gazdaságában*. Budapest, 1978, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 22–25. o., vagy Izikné Hedri Gabriella: *Külgazdaság és külpolitika*. Budapest, 1982, Kossuth Könyvkiadó stb. Jelen tanulmány kifejezetten a szénhidrogén-politika biztonságpolitikai elemzésére koncentrálna.

³⁸⁰ Belousov, Valery: How to Stop the Slide. *The Petroleum Economist*, November 1990. 11–12. o.

³⁸¹ Odom, William: *The Collapse of the Soviet Military*. New Haven, CT, 1998, Yale University Press.

felmerült mindkét megoldás – az energiaellátás diverzifikációjának kiépítése, illetve a (volt) szovjet szénhidrogénimport további biztosítása – súlyos nehézségekbe ütközött.

A hidegháború vége ugyanis Közép-Európa országában mind politikai, mind közvetlen technikai okokból radikálisan megkérdőjelezte a Szovjetunióból származó szénhidrogénimport folytatását. Az orosz szénhidrogénfüggés fenntartásában nem érdekelt kelet-európai államok természetes módon kezelték stratégiai kérdésként, a szuverenitás egyik pilléréként az energiaiimportot.

Súlyos problémát jelentett ugyanakkor a Szovjetunió energiatermelésének technikai elavultsága. A Szovjetunió összeomlása és a központi tervezés csőddel lezáruló szakasza Oroszországban és a Szovjetunió minden utódállamában mélyen megrendítette a már amúgy is súlyos belső válsággal küzdő szénhidrogén-ipart, ami politikai megfontolások nélkül is az import veszélyeztetését vonhatta maga után.³⁸² Az égetően szükségessé vált szénhidrogénipari modernizálás egy sor jelentős problémát vetett fel rögtön a kilencvenes évek elején. A Szovjetunió vezetékhálójának korróziója, a kiöregedő lelőhelyek, a túl magas víz–olaj arány a kitermelésben, a rossz hatékonyság már önmagukban, a politikai és egyéb átállási problémák nélkül is a szovjet nyersanyagellátási képességek működési zavarát váltották ki. A súlyos fenntartási problémák következtében kialakult technikai nehézségek minden közép-európai országban a Szovjetuniótól való függőség csökkentésének, egy kiegyensúlyozottabb olajimport-struktúra kialakításának a szükségességét húzták alá.

Azaz az 1990-ben bekövetkezett közép-európai demokratikus fordulat során a már 1989-ben felmerült kérdés immár élessé vált: fogja-e alkalmazni Moszkva az “olajfegyvert” a hidegháború befejezésének befolyásolására? Hiszen az első és közvetlen stratégiai veszélyforrást az energiaszállítások akad(ály)ozása vagy leállítása jelenthette volna. Erre akár politikai, akár gazdasági okokból is sor kerülhetett. Politikailag azért, hogy befolyásolja a tömb szétesését, gazdaságilag viszont annak következtében, mert megrendült a teljes szovjet szénhidrogénipar működése.³⁸³

Gazdasági szempontból nézve az átmenet idején minden közép-európai ország rendkívüli nehézségekkel nézett szembe a piacgazdaságra való átállás minden területén. Amennyiben az import nyersanyagért keményvalutával kellett fizetniük, akkor jobb ellátási diverzifikációt, a szállítások tekintetében nagyobb megbízhatóságot is megcéloztak volna – Moszkva pedig elvesztette volna stabil piacainak jelentős részét. Ez volt az a faktor, amely a kilencvenes évek

³⁸² A hatalmas szovjet olajkincsek, a szovjet szénhidrogénipar technológiai elmaradottsága következtében jelentős haszonnal kecsegtető befektetés lett a nagy nyugati bankok számára is. Lásd Ollard, Will: *Financing Soviet Oil. The Petroleum Economist*, October 1990. 17–18. o.

elején természetes határt szabott 1990 után egy Közép-Európa számára negatív orosz energiaár-politika alkalmazásának.

Az 1990-es átmenetet követően Közép-Európa alacsonyabb prioritássá vált a szovjet olajexport számára. A még létező Szovjetunióknak nagy szüksége volt kemény valutára, és olaját elsődlegesen a dollárral fizető piacok felé kívánta irányítani. Azonban jelentős infrastrukturális előfeltételei hiányoztak az átirányításnak. Közép-Európa vonzerejét a stabil felvevőpiaci kiszámíthatóság jelentette.³⁸⁴

Ráadásul a rendszerváltás első pár évének politikai és gazdasági feszültségei közepette Moszkva is a szénhidrogénexportban látta az egyetlen biztos költségvetési bevételi forrást, ezért alapvető érdeke maradt annak megőrzése. Ez nemcsak a szállítás folyamatosságát követelte meg, hanem a szállított energia árának versenyképes szinten tartását is. Az alternatív szénhidrogénárakhoz képest az orosz kőolaj és földgáz ára ezért a kilencvenes évek folyamán mindvégig relatíve alacsony szinten maradt azzal együtt is, hogy az olajiparban a kilencvenes évek elején Moszkva is bevezette a piaci árképzést.³⁸⁵ Bár a szovjet vezetésben volt támogatása annak, hogy Moszkva 1990-ben azonnal áttérjen nyersolajának kemény valutáért történő exportjára, néhány közép-európai országgal végül is kereskedelmi bartermegállapodás aláírására került sor.

A szovjet szénhidrogén-ellátás tehát gyakorlatilag jelentős zökkenőktől mentesen, folyamatosan működött a keleti tömb 1990-es szétesésének idején.

A költségvetési szénhidrogénbevétel-függés a hidegháború véget értét követően is tetten érhető: a szovjet, majd a Szovjetunió szétesését követően az orosz központi költségvetés gyakorlatilag egyetlen biztos bevételi forrását a szénhidrogénexport jelentette az 1990-es rendszerváltás idején, az összeomlás szélén álló gazdasági helyzetben. Az 1990-es rendszerváltás idején gazdasági megfontolásból, a pusztta túlélés veszélyeztetése nélkül már nem volt mód az „energiafegyver” drasztikus stratégiai célú alkalmazására.

Az energiafegyver alkalmazásának egy finomabb megvalósítását jelentette azonban az orosz energiaár-politika változása. Annál is inkább, mivel az energiaár korábbi KGST-meghatározásával egyik volt tagállam sem értett egyet. A piacgazdaságra való átállás folyamán mindenhol a piaci mechanizmusok előtérbe kerülése kapott támogatást, tehát pusztán piaci alapú érvek is alátámaszthatták az erre irányuló orosz törekvést. A KGST feloszlásával a

³⁸³ Production crisis in western Siberia. *The Petroleum Economist*, September 1990. 37. o.

³⁸⁴ Ligachev, Yegor.: *Inside Gorbachev's Kremlin*. Boulder, CO, 1996, Westview Press.

³⁸⁵ Az összetett Közép-Európa–orosz reláció áttekintését adja például Deák András: *Az Európai Unió és Oroszország. Külpolitika*, 1998. 3. szám. 87–97. o.

Szovjetuniónak politikailag nem állt többé érdekében, hogy korábbi tagállamait a világ olajárváltozásaitól „megvédje,” amint ezt a hetvenes évtized KGST-retorikája sulykolta, vagy hogy számukra kedvezményes olaját biztosítson.³⁸⁶ Ez egyszerre jelentette a rubel elszámolásról a keményvalutára való átállást, és a Közép-Európa számára aránylag komfortos kereskedelmi megállapodásokat biztosító egyezmények megszűnését a nyersanyagellátás területén is, jelentős költségvetési terhet róva az újonnan szuveréné vált közép-európai országok gazdaságaira.

A kilencvenes történelmi fordulatot követő korszak első és egyik legfontosabb jellemzője, hogy drámaian átalakult az immár egykori KGST-országok nemzetközi kapcsolatrendszerében a Szovjetunióval, majd annak szétesése után az Oroszországgal való kereskedelem.³⁸⁷ Az 1990-ig meghatározó szovjet–közép-európai kapcsolatokat sok szempont kényszerítette változásokra a rendszerváltás után. Ezek között politikai, gazdasági és technikai tényezők egyaránt szerepeltek.

388

A rendszerváltás utáni években nyugati szakértők és döntéshozók egy része a KGST volt tagállamait egyenesen az intézményes együttműködés folytatására bízta, elsősorban a negyven év alatt létrehozott kapcsolatokban rejlő gazdasági érdekeket, nem utolsósorban az energiaellátás biztosításának fontosságát hangsúlyozva (bár ennek az együttműködésnek pénzügyi támogatását nem jelezték).³⁸⁹ A kilencvenes évek elején Nyugaton napvilágot láttak olyan elképzelések, amelyek a közép-európai országok nyugati reorientációjának lassítását, az uniós csatlakozás későbbre halasztását támogatták. Egyes elképzelések a KGST-t magát sem kívánták volna megszüntetni, csak átalakítani – eredeti összetételében, tehát a Szovjetunióval együtt – egyfajta piaci alapon működő kereskedelmi és preferenciaszervezetté, szabadkereskedelmi övezetté, egy kelet-európai fizetési unióvá.³⁹⁰

Az elképzelések egy harmadik csoportja a kisebb KGST-országok együttműködésére vonatkozott. A második világháború után, amikor a közép-európai országok maguk jelezték integrációs kapcsolatok kialakítását célzó törekvéseiket, a nagyhatalmi szovjet reagálás ennek az

³⁸⁶ Gorst, Isabel: It's tough being free. Celebrations in the first year of communist-free rule have been hampered by a painful energy crisis. *The Petroleum Economist*, December 1990. 5. o.

³⁸⁷ Köves András: A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. I. *Közgazdasági Szemle*, 2003. július-augusztus. 635–653. o. II. rész: 2003. szeptember.

³⁸⁸ Csaba László: Kis országok a KGST-ben: merre tovább? *Közgazdasági Szemle*, 1990. 1. szám. 1–18. o.; Réti Tamás: A kelet-közép-európai kereskedelem. Gazdasági együttműködés a szomszédos kis országokkal. *Közgazdasági Szemle*, 2000. 1. szám. 64–80. o.

³⁸⁹ Póti László: A “szükségyszerűség birodalmából” a “szabadság birodalmába”. A változó Szovjetunió az új Európában. *Külgazdaság*, 1992. 2. szám. 76–79. o.

³⁹⁰ Brada, Josef C. – Schönfeld, Roland – Slay, Ben: *The Role of International Financial Institutions in Central and Eastern Europe*. München, 1995, Südosteuropa-Gesellschaft.

elutasítása volt.³⁹¹ 1990 után ez az együttműködés egy viszonylag szerényebb formában létrejött: ez lett a CEFTA, a Közép-európai Szabadkereskedelmi Egyezmény. A közép-európai országok egymással folytatott kereskedelmi forgalma azonban továbbra is viszonylag alacsony szinten maradt.³⁹² 1990 után a közép-európai országok elitjei ugyanis tartózkodóan viszonyultak az egymással való gazdasági kapcsolatok megerősítéséhez.³⁹³ A Nyugathoz való integrálódást helyettesítő regionális együttműködést egyik közép-európai ország sem kívánt kialakítani.³⁹⁴ Az elsődleges szempont gyakorlatilag minden ország rendszerváltó elitje számára a nyugati reintegráció mielőbbi elérése volt. Ez érvényesült a szénhidrogén-kereskedelem területén is: meghatározó következményekkel járt, hogy a hidegháború véget érte után sikerül-e kiépíteni Európa két felének szénhidrogén-integrációját.

Mindezek azt jelzik, hogy az egykori európai KGST-tagországok – még egy olyan stratégiai kérdésben is, mint energiaellátásuk biztonsága – inkább voltak (lettek volna) hajlandók saját rövid távú érdekeiket veszélyeztetni, mint fenntartani egy korábbi, kívülről erőltetett, politikai és gazdasági elnyomásukat szolgáló rendszert, még akkor is, ha radikálisan új körülmények között merült is föl ennek a szükségessége.

Azonban míg a volt KGST-tagok egymás közti kereskedelme nagyban átalakult, a volt KGST-szénhidrogén-kereskedelem nem változott. A KGST-kapcsolatok minden területe megváltozott, azonban az egyetlen terület, ami szinte teljes mértékben érintetlen maradt a hidegháború véget érte után, a szénhidrogén-kereskedelem volt.

2. 2. Az első öbölháború hatása az energiapolitikára

A szénhidrogén-biztonság másik jelentős változást okozó tényezője az 1990–1991-es öbölháború volt, amelynek hatása érzékelhető volt az olajellátásban.³⁹⁵ Szemben az előző két olajellátási diszrupcióval, az 1990-es öbölháború nem okozott hosszú távú következményeket sem az olaj árában, sem az olajipar alapvető szerkezetében.³⁹⁶ Ennek konvencionális magyarázata

³⁹¹ Kovács János Mátyás: A tékozló fiú sorsa. A kelet-európai közgazdasági gondolkodás (és története) hasznáról. *Közgazdasági Szemle*, 1997. 4. szám. 311–321. o.

³⁹² Ennek egy speciálisan magyar vonatkozását adja Lányi Kamilla: A KGST-piac összeomlása és a magyar agrárpolitika. *Külgazdaság*, 1992. 2. szám. 51–60. o.

³⁹³ Havasi Béláné: Az EU Kelet-Európa stratégiája és a tagság feltételei. *Külgazdaság*, 1996. 3. szám. 4–20. o., illetve Réthi Sándor: Magyar–orosz kereskedelem 1992–1996 között a két ország gazdasági teljesítménye tükrében. *Közgazdasági Szemle*, 1997. 10. szám. 896–915. o.

³⁹⁴ Antalóczy Katalin: Az első év a KGST után (Magyarország és Kelet-Európa kapcsolatai 1991-ben). *Külgazdaság*, 1992. 8. szám. 46–56. o.

³⁹⁵ Kuvait Irak általi lerohanása leginkább az OPEC rendszerének gyakorlatát kérdőjelezte meg.. Carlin, Peter D: Iraq's New War. *The Petroleum Economist*, September 1990. 5–7. o.

³⁹⁶ Az öbölháborúnak az amerikai olajpolitikai döntésekre tett meglepően csekély hatásáról lásd Bley, Luc: Oil dilemma deepens. *The Petroleum Economist*, December 1990. 20–23. o.

az, hogy “a piac működött” („*the market worked*”). 1990-ben, a háború kitörése előtt nagy mennyiségű olaj volt hozzáférhető hosszú távú szerződések nélkül, lekötetlenül, az árupiac azonnali, *spot*, árain, és ennek eredményeképp azonnal tudtak oda szállítani, ahol éppen a legnagyobb volt rá az igény. Lehetőség volt határidős ügyletek kötésére, így ezen a téren sem jelentkezett sokkhatás. Nem utolsó sorban pedig az egyes nemzeti kormányok is tanultak az előző olajellátási zavarból, és ezúttal nem ösztönözték a nemzeti energiaipari vállalatokat nagymértékű tartalékolásra, mint ahogyan az – jelentősen súlyosbítva a helyzetet – 1979-ben történt.

Az energiapiac liberalizációját elősegítő nemzetközi fejlemények között meghatározó szerepe volt annak, hogy a korábbi energiaválságokkal szemben az 1990-es öbölháborút követő magas olajárak nem vezettek az energiapolitika új hullámának elindulásához, és nem változtattak azon az operációs módon sem, ahogyan az energiapiac és különösen az olajkereskedelem működött. Ha egyáltalán leszűrhető valamiféle hosszú távú hatás, akkor az az energiapiac folyamatosan erősödő liberalizációja felé mutat mind az energiaiimportőrök, mind az energiaexportőrök egy részénél.³⁹⁷ Kuvait például jóval szorosabbra fonta együttműködését a magánpiaci szereplőkkel olajtermelési képességeinek újjáépítésében és kiterjesztésében. Irak pedig az öbölháború vége után megnyitotta olajtartalékait a külföldi tőke előtt, szakítva ennek ellentmondó évtizedes politikai gyakorlatával. Irán is ezután tette hasonlóképpen hozzáférhetővé az öböl menti gáz-, majd később olajtartalékait is a magánszektor számára. Venezuela is 1990 után nyitotta meg tartalékait a külföldi tőke előtt, és így tett Algéria is gáztartalékainak egy részével.

Az öbölháború következtében megemelkedett világpiaci olajárszint Moszkva számára nem is jöhetett volna jobbkor. A szovjet kőolajtermelés 1990 folyamán 4%-kal esett, 11,8 millió b/d-re, de a magasabb világpiaci árak a csökkenő termelésből fakadó bevételkiesést pótolni tudták. A csökkenő termelés ellenére 1990 folyamán a Szovjetunió meg tudta tartani a napi 3,7 millió b/d külföldi eladási szintet, amivel Szaúd-Arábia után a világ második kőolajexportőre maradt a rendszerváltás közepette is. Ezt akkor is pozitívan kellett értékelni, ha az öbölháború következtében a Szovjetunió elveszítette a kapcsolatot akkor legnagyobb olajimport-forrásával, Irakkal. 1989-ben például a Szovjetunió által importált 260 000 b/d nyersolaj Irakból származó része 240 000 b/d volt. (Ennek az olajnak nagy részét a Szovjetunió eleve tovább szállította közép-európai piacaira, fizetni pedig bartermegállapodás alapján az olajtermelésben való együttműködéssel és fegyverszállításokkal fizetett...) ³⁹⁸

³⁹⁷ Simmons, Matthew R.: *Twilight in the Desert. The Coming Saudi Oil Shock and the World Economy*. Hoboken, New Jersey, 2005, Wiley & Sons Inc.

2. 3. Európai “nyersanyag vasfüggöny”: szénhidrogén-integráció és diverzifikáció?

Az 1990-es fordulatot követő egyik legfontosabb, elsődlegesen megoldandó feladat az újonnan szuveréné vált közép-európai országok gazdasági szénhidrogén-ellátásának diverzifikálása, a Szovjetuniótól való szénhidrogén-függőségük csökkentése, azaz a térség gazdasági szuverenitásának megteremtése és megerősítése volt.³⁹⁹ A helyzet könnyen valóban fenyegetővé válhatott: a szovjet szénhidrogén-ellátás volumenének csökkenése, még ha technológiai gondok következtében is állt volna elő, súlyos, a teljes gazdaságot érintő gazdasági feszültséget váltott volna ki.

A szuverenitás egyik első konkrét áráként keményvalutássá váló szovjet szénhidrogénimport „csak” a közép-európai országok költségvetését sújtotta, de az is jelentős terhet jelentett a piacgazdaságra való átállás egyéb, szintén jelentős költségvetési vonzattal járó feladatai miatt.⁴⁰⁰

E feladatok megoldására már 1989–1990-ben több elképzelés is született.⁴⁰¹ Ausztriában dolgozták ki az első tervek egyikét a szovjet földgázimport volumenének csökkentésére. A Csehszlovákiából Ausztrián át Olaszországba vezető TAG (Trans Austria Gasline), a WAG (West-Austria Gasline), mely Csehszlovákiából Ausztrián át Németországot és Franciaországot látta el szovjet gázzal, valamint a Jugoszláviába vezető SOL vezeték mellé Ausztria egy MIDAL nevű vezeték kiépítését szorgalmazta, mely Emden–Ludwigshafen útvonalon északi tengeri gázt tudott volna Közép-Európába szállítani.⁴⁰² Saját 97%-os szovjet földgázimportjának kiváltása céljából 1993-tól a norvég Troll gázból 1 milliárd m³-t kívánt importálni. Alternatívaként felmerült az algériai gáz Olaszországon és Ausztrián keresztül történő szállítása is.

A rendszerváltás idején a közép-európai országok az éves fogyasztáshoz szükséges 1,7 millió b/d nyersolaj átlagban mintegy 50-55 százalékát a Szovjetunióból importálták. Ez az arány ugyan nem csekély mértékű csökkenést jelent ahhoz a 75%-hoz képest, amennyit a nyolcvanas évek közepéig a hat ország szénhidrogénimportjában a szovjet szállítások kitétek, azonban a szovjet szénhidrogénimporttól való függés így is meghatározó volt. Közép-Európa országai közül egyedül Románia rendelkezett jelentősebb saját szénhidrogén-termeléssel, Jugoszláviának pedig volt lehetősége a Közel-Keletről, illetve Észak-Afrikából nyersolajat importálni. A hidegháború befejeződésével a gazdasági reformok egyik központi kérdése annak a több mint negyvenéves

³⁹⁸ Gulf conflict ups and downs. *The Petroleum Economist*, September 1990. 35. o.

³⁹⁹ Nagy András: Külkereskedelmi orientációváltás? *Közgazdasági szemle*, 1989. 9. szám. 1037. o.

⁴⁰⁰ Grim outlook for energy supply. *The Petroleum Economist*, September 1990. 38. o.

⁴⁰¹ Az IEA is azonnal próbálta szorosabbra fogni kapcsolatait a szabaddá vált Közép-Európával. Lásd Bley, Lou: A More International IEA, IEA talks with Poland. *The Petroleum Economist*, November 1990. 14–15. o.

⁴⁰² Baum, Vladimir: Confident and Expansive, ÖMV is taking advantage of Austria's location at the crossroads of Europe. *The Petroleum Economist*, December 1990. 9. o.

központi tervgazdasági gyakorlatnak a racionálissá tétele volt, amely szerint a szovjet energia- és a nyersanyagimportért a közép-európai országok elsősorban késztermékek exportjával fizettek.⁴⁰³

Közép-Európa szénhidrogén-ellátásának hosszú távú diverzifikációjához először is nyersanyagszállító infrastruktúrára volt szükség, amely képes a kontinens két felét olajvezetékekkel összekötni. A második világháború után Nyugat-Európában kiépült nyersolaj- és nyersolajtermék-vezetékrendszereknek Európa keleti részével gyakorlatilag nem volt összeköttetése. Európának a politikailag vasfüggönnyel kettéválasztott két térfele között az olajellátás területén nem létezett kapcsolat. Közép-Európa energiabiztonsága megteremtésének, illetve megőrzésének, a szénhidrogén-ellátás diverzifikálása elérésének egyik előfeltétele tehát Közép- és Nyugat-Európa energiaellátási rendszereinek összekapcsolása, integrációja volt.⁴⁰⁴

Ez a kérdés újra rávilágított a nyugat-európai szénhidrogén-ellátás helyzetének sajátosságaira. Nyugat-Európa szénhidrogén-ellátásának rendszere a Közép-Európát a Szovjetunióval összekötő rendszertől alapjaiban eltérő struktúrát mutatott.⁴⁰⁵ A második világháborút követően Európa nyugati térfelén ugyanis két, egymástól gyakorlatilag független északi és déli olajvezeték-rendszer épült ki. Érdekes módon tehát magán Nyugat-Európán belül sem alakult ki összefüggő olajellátási hálózat. Nyugat-Európa olajellátási rendszerének e sajátosságát elemezve felmerült annak lehetősége, hogy az újonnan szuveréné vált közép-európai piacokért az északi és a déli kőolajvezeték-hálózat versengeni fog egymással, ami várhatóan pozitív hatással jár majd a volt európai KGST-országok olajárainak szintjére.⁴⁰⁶

1990-ben azonban a két nyugat-európai, nyersolaj- és kőolajtermékek számára kiépített rendszer egymás közti integrációja nem volt erős, ahhoz pedig mindenképpen elégtelennek bizonyult a két rendszer közötti összeköttetés, hogy a szénhidrogén-ellátásban valódi versenyhelyzet alakuljon ki.⁴⁰⁷

1990-re az északi kőolajvezeték-rendszer két legfontosabb indító-betápláló pontja Hollandiában Rotterdam, a világ egyik legnagyobb kikötője, valamint a németországi Wilhelmshaven volt. E két pont között zajlott a nyersolaj és a nyersolajtermékek szállítása Nyugat-Európa északi és középső területeire, valamint a Benelux államokba. Az RRP

⁴⁰³ Nagyszerű elemzéseket készített ennek a kapcsolatrendszernek az alakulásáról Köves András. Lásd A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. A kereskedelmi reorientáció néhány főbb kérdése a rendszerváltó országokban, különös tekintettel Magyarországra. I–II. *Közgazdasági Szemle*, 2003. 7–8. szám. 635–653. o.

⁴⁰⁴ Az ebben a helyzetben felmerült lehetőségek áttekintését adja Losoncz Miklós: A magyar kormányok kőolajjal kapcsolatos politikája az 1990-es években és a harmadik évezred elején. *Politikatudományi Szemle*, 2004. 3. szám.

⁴⁰⁵ Lásd Csaba László: Kis országok a KGST-ben: merre tovább? *Közgazdasági Szemle*, 1990. 1. szám. 1–18. o.

⁴⁰⁶ Deffargues, Etienne H. –Howard, Donald J. – Treat, John E.: Central European projects could alter oil movement patterns. *Oil and Gas Journal*, 1991. augusztus 19. 54. o.

(Rotterdam–Rajna csővezetékrendszer) és az NWO (North West Oil Pipeline) mintegy 700 ezer b/d nyersanyag szállítására volt képes, elsősorban a Ruhr-vidékre, amely nemcsak Németország, hanem Nyugat-Európa ipari termelésének is egyik kulcstérsége volt a hidegháború alatt. Az RMR olajvezeték (Rhein–Main Rohrleitung) további 250 ezer b/d nyersanyag-termék szállítására nyújtott lehetőséget Németország központi térségeibe (Ludwigshaven központtal).⁴⁰⁸ Franciaország északi területeinek, Párizsnak és a Párizs körüli gazdasági térségnek a kőolajtermék-ellátását közvetlenül a Le Havre-i francia kikötőből induló kőolajvezetékéből és termékvezetékéből (TRAPIL), valamint a vezetékekhez csatlakozó finomítókól látták el.

A dél-európai hálózat a Marseilles melletti Foch-sur-Mer kikötőjéből indulva és a genovai kikötő teljesítményével kiegészítve együttesen mintegy 2,4 millió b/d nyersolajjal tudta ellátni Franciaországot, Olaszországot, Svájcot és Dél-Németországot.

A SEPL (Southern European Pipelines) 1,3 millió b/d nyersolajat tudott szállítani Foch-sur-Mer-ből Közép- és Kelet-Franciaországba. A CEL (Central European Pipeline) további 1,1 millió b/d nyersolajat tudott továbbítani Észak-Olaszországba, Svájcba valamint Dél-Németországba, Ingolstadtba. Ingolstadtban kapcsolódott a CEL a Svájcot és Ausztriát Olaszországon át ellátó TAL-rendszerhez (Trans-Alpine Pipeline). A Mannheim és Köln közötti kőolajvezeték hiánya azonban – amely az RRB vezeték vége lett volna – megakadályozta, hogy a leggazdaságosabb módon, vezetéken keresztül jöhessen létre jelentősebb kapcsolat Európa déli és északi vezetékrendszerei között. Egyedül a Rajnán szállított olaj juthatott át a déli vezetékrendszerbe.⁴⁰⁹

Közép-Európa kőolajellátási lehetőségeit vizsgálva tehát egyértelművé vált, hogy az a nyersolaj, amely francia, illetve olasz kikötőkön át érte el Dél-Európát, ugyan elérhette a németországi Mannheimet Strassburgon át a SEPL-rendszeren, vagy Ingolstadtot és Karlsruhét a CEL, illetve a TAL-rendszereken, de nem tudta volna elérni a volt európai KGST-országokat. Nyersolaj vagy nyersolajtermék nem áramolhatott a Barátság vezetékrendszeren sem a földrajzilag legközelebb eső TAL- vagy AWP-rendszeren át Ausztria felé. A földrajzi közelség ellenére a csehszlovák határnál levő Barátság I vezetékkel sem létezett összeköttetés.

Ez különösen megnehezítette Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Románia és Bulgária számára, hogy hiteles alternatívát állítsanak föl a szovjet nyersolajimporttól

⁴⁰⁷ Az európai rendszerek összekapcsolásával több érdekes tanulmány is foglalkozik. A brit tapasztalatok alapos összefoglalása pl. Madden, Mike: *The Network Code. Commercial and operational implications for the UK gas industry*. London, 1997, FT Energy Publishing.

⁴⁰⁸ *Gas transportation in Europe, EJC Energy. A country-by-country analysis. Volumes I. and II.* London, 1998, FT Energy Publishing.

⁴⁰⁹ A kilencvenes évek Dél-Európára vonatkozó földgázvezeték-terveiről bővebben lásd Unk Jánosné: Dél-európai tranzit földgázvezeték-tervek. *Falu Város Régió*, 1997. 9–10. szám. 21–25. o.

való függőségük csökkentésére.⁴¹⁰ A kivételt a kilencvenes évek elején Németország jelentette. A német egyesítés eredményeképpen a korábbi Kelet-Németország, amely a Barátság vezeték északi végpontja volt, integrálódott az egyesített Németország nyersanyagellátásába.

Összességében elmondható azonban, hogy 1990–1991-ben nem is kettő, hanem három nagy nyersolaj- és olajtermék-ellátási hálózatrendszer jellemezte Európát: a kontinens nyugati felében a szinte összeköttetés nélküli északi és déli hálózatrendszer, illetve az a kelet-európai csővezetékrendszer, amelyet a két nyugat-európai – gyengén összekapcsolt – olajvezeték-rendszerből egy “nyersanyag vasfüggöny” választott el.

A szénhidrogén-ellátás területén a reintegráció kérdése a hidegháború vége következtében az olajpiac központi kérdésévé vált.⁴¹¹ A kilencvenes évek elején megszületett szénhidrogén-energiabiztonsági tervek tehát kettős célt kellett, hogy szolgáljanak – egyrészt a közép-európai országok számára az orosz olajforrások diverzifikálását, másrészt *és egyben* a nyugat-európai és a közép-európai, összesen három vezetékrendszer egységesítését.⁴¹²

Az elsődleges cél a közép-európai országok energiaellátásának megoldása volt, míg a nyugat-európai rendszer egységesítését másodlagos, de a hidegháború végét követő projektek kidolgozásában szintén fontos, megvalósítandó energiabiztonsági szempontnak tartották a szakértők.⁴¹³

A kilencvenes évek elején a diverzifikálást, valamint az egységesítést megoldandó céllal egy sor terv látott napvilágot Európa keleti és nyugati felének összekötésére.

Az egyik leginkább költséghatékony projektet a Csehszlovákiát Pozsonynál, az osztrák ÖMV schwechati finomítójával való összekötés kiépítése jelenthette, itt ugyanis mindössze 60 kilométeres vezetéktávolság áthidalására volt szükség Bécs közelében. Az olajszármazékok és hajtóanyagok alternatív beszerzésének biztosításában közvetlenül 1990 után előtérbe került a schwechati osztrák olajfinomító tartályparkja is. Ebben lényeges stratégiai szempont volt az is, hogy a tartálypark az olasz és a francia távvezetékhez kapcsolódott. Mind egy nyersolajat, mind egy nyersolajtermékeket szállító vezeték kiépítésének terve felvetődött. Így a Sloznaft rákapcsolódhatna az AWP-re és ezen keresztül a TAL vezetékrendszerre, azaz a trieszti kikötőből jutna nyersolajhoz, évi 80 ezer b/d nyersanyagot juttatva a Pozsony melletti finomítóba.

⁴¹⁰ Deffargues, Etienne H. – Howard, Donald J. – Treat, John E.: Central European projects could alter oil movement patterns. *Oil and Gas Journal*, 1991. augusztus 19. 54. o.

⁴¹¹ Stanislaw, Joseph – Yergin, Daniel: *The Reintegration Impulse: The Oil Industry of the 1990s*. Cambridge Energy Research Associates Report, 1987. Cambridge University Press.

⁴¹² *East-West energy co-operation. The Role of the United Nations Economic Commission for Europe*. UN, Fourth Edition, November 1989.

⁴¹³ Kohlmorgen, Thomas: Eastern Europe is major opportunity for oil industry. *Oil and Gas Journal*, 1991. október 21. OGJ Special, 60–64. o.

Egy másik, a megvalósíthatóság szempontjából szintén előnyös projekt a TAL-vezetékrendszer összekötése lett volna Ingolstadtnál a csehszlovák litvinovi és kralubi finomítókkal, amelyeket akkor a Szovjetunióból a Barátság I vezetéken láttak el. Ez egy 300 kilométeres összekötő szakasz építésével járt volna, de ezen keresztül 200 ezer b/d nyersolajat tudtak volna szállítani az olaszországi Trieszt kikötőjéből Csehszlovákiába, és ezzel a szovjet import gyakorlatilag mintegy 80 százalékát ki lehetett volna váltani. 1990-ben ugyanis a pozsonyi finomítók 250 ezer b/d szovjet nyersolajat dolgoztak fel. Ennek finanszírozása a Világbanktól, az Európai Községektől, valamint az EBRD-től felvehető kölcsönök függvénye volt.

A további tervek között szerepelt az Adria-vezeték bővítése, ezzel a Magyarországra több mint 50 százalékkal nagyobb kőolajmennyiség érkezhett volna.

A hidegháborús feszültség megszűntével az is felmerült, hogy a NATO kőolajterméket (motorhajtó anyagokat) szállító vezetékhálóját civil használatba adják. Ez a rendszer mintegy 3500 km hosszú csővezetékhálózattal, 865 ezer köbméter tárolókapacitással finomítókat, tárolóhelyeket, valamint repülőtereket kötött össze elsősorban német területeken. Ezt a hidegháború idején Nyugat-Európa védelmét szolgáló vezetékhálózatot az északi és déli európai rendszerek összekötésére lehetett volna felhasználni.

Ezzel párhuzamosan 1990 után a volt Varsói Szerződés hadseregeinek ellátását szolgáló, csaknem 1,5 millió köbméter nyersolaj raktározására alkalmas tároló hely üresedett meg Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország és Kelet-Németország területén. E rendszer feladata korábban a szovjet haderő ellátása volt Közép-Európában.⁴¹⁴ További 700 ezer köbméter tárolókapacitás szolgált a keletnémet haderő ellátására, ez a keletnémet magánosítás során a privatizációs hivatal, a *Treuhand* kezelésébe került.

A kilencvenes évek elején az integráció és a diverzifikáció megvalósítása érdekében kidolgozott javaslatok összehasonlítását mutatja be a 28. táblázat, lásd: Függelék II.

Az Adria-vezeték bővítésével, a TAL-vezetékéről való leágazás kiépítésével, illetve az északi-tengeri – az új Rajna–Majna–Duna vízi szállítási – megoldással Közép-Európának Nyugat-Európából való kőolajellátását jelentős mennyiséggel lehetett növelni. A TAL-vezetékrendszer kiterjesztésével 300 ezer b/d, a Pozsony–Schwechat vezetéken 80 ezer b/d és az Adria-vezeték bővítésével 120 ezer b/d, összességében mintegy 500 ezer b/d nyersolaj kerülhetett volna a közép-európai nyersolajpiacokra.

Összehasonlításként: a Barátság I. vezetéken 1990-ben összesen 400 ezer b/d nyersolaj érkezett Csehszlovákiába. A kiépítés mellett érvelők számításai szerint tehát a Nyugat-Európán keresztül elérhető évi 1 millió b/d nyersolajmennyiség mellett a Barátság (Druzsba) vezeték a korábbi kapacitásának mindössze 15 százalékát szállította volna Közép-Európába.

E koncepció megvalósításával tehát a Barátság vezetékhálózat elvesztette volna meghatározó pozícióját Közép-Európa ellátásában, és a térség másodlagos, egyes elemzések szerint legfeljebb marginális vezetékhálózata lett volna.

Nyugat-Európa és Amerika szénhidrogénipara viszont az olajszektor modernizálásának, kiépítésének nagyszerű üzleti lehetőségét érzékelte benne.⁴¹⁵ Mindezek eredményeképpen a Közép-Európába irányuló orosz kőolajszállítás nem kis léptékben csökkent volna a kilencvenes évek elején. A Barátság vezeték például 1989-ben a korábbi 1,6 millió b/d mennyiség helyett mindössze 1 millió b/d-t szállított.⁴¹⁶

A szénhidrogénimport diverzifikálásának szükségessége egyértelmű volt, azonban annak az ára, hogy akár az észak- akár a dél-európai nyersolaj-vezetékhálózat összeköttetését Közép-Európával, még ha csak egy 100 kilométeres szakaszon is, 1991-es árfolyamon elérte a 100 millió dollárt. Az összeköttetést megteremtő vezetékek építésének árnövelő hatása egyértelműen súlyosnak bizonyult, emellett pedig a meglévő, a Szovjetunió irányába 1990-ig kiépített, de a projektek megvalósulásával kihasználatlan vezetékhálózatok is jelentős költségnövelő tényezőt jelentettek volna.

A közép-európai országok szénhidrogén-ellátásának diverzifikációjában a kilencvenes évek elején politikai, gazdasági és technikai szempontok alapján is az lett tehát a perdöntő kérdés, hogy a szuverenitásukat frissen visszanyert volt KGST-országok az előttük álló gazdasági reformok terhei közepette mennyivel készek, illetve képesek többet fizetni költségvetésükből azért, hogy megvalósítsák a forrásdiverzifikációt, és ezzel hozzájuthassanak a világpiac más, nem szovjet energiaforrásaihoz. Különösen abban a helyzetben, amikor, amint azt fent elemeztük, a közép-európai piacok megtartása végett a szovjet, majd az orosz érdeket is szénhidrogénexport árainak versenyképes szinten való megtartása szolgált.⁴¹⁷

⁴¹⁴ A közvetlen előzményekről lásd még Kőrösi István: Érdekeltségi viszonyok, kulcsproblémák és kilátások a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokban. *Közgazdasági Szemle*, 1985. 2. szám, 155–169. o.

⁴¹⁵ Belousov, Valery: How to Stop the Slide. *The Petroleum Economist*, November 1990. 11–12. o.

⁴¹⁶ Deffargues, Etienne H. – Howard, Donald J. – Treat, John E.: Central European projects could alter oil movement patterns. *Oil and Gas Journal*, 1991. augusztus 19. 54. o.

⁴¹⁷ A hidegháború utáni orosz energiapolitika érdekfeszítő, dokumentáció-jellegű tanulmánya, elemzése olvasható például: Gereben Ágnes: Nagyhatalmi Játzmák, *Heti Válasz*, 7. évfolyam 13. szám, 2007.03.29. valamint ____: Ágnes: *Több fényt! A glasznoszt a Szovjetunióban*. Budapest, 1988. Téka.

Közép-Európa nyersolajellátásának biztosításában az egyik legjelentősebb változást végül nem egy csővezeték tervezése, hanem egy csatorna létesítése jelentette, amely a Rajna–Majna folyót kötötte össze a Dunával. Az elképzelés szerint kevesebb mint 100 kilométer hosszú csatorna Nürnbergtől délre, Regensburg mellett kötötte össze a Majnát a Dunával. Megteremtette a közvetlen kapcsolatot Rotterdam és Közép-Európa között, azaz elvileg lehetővé tette a Rotterdamba érkező kőolaj eljuttatását Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia és Románia területére. A projekt finanszírozásának legnagyobb részét az Európai Gazdasági Közösség fedezte. A csatorna építését 1992 őszén fejezték be.

A kilencvenes évek elején az integráció koncepciójának szellemében megvalósult egyetlen vezetékvonalat Ausztria és Magyarország között adták át 1995-ben, ám a diverzifikációra inkább csak elméletileg teremtett lehetőséget, mert az ezen keresztül Magyarországra importált kőolaj is Oroszországból származott.

Rövid életűnek bizonyult tehát az a tézis, miszerint a két nyugat-európai kőolajvezeték-rendszer versenyezne Közép-Európa ellátásáért, a kilencvenes évek elejére a közép-európai országok nyersanyagellátásában a verseny elsősorban nem az északi- illetve a dél-európai rendszerek között, hanem a délnyugat-európai kikötőkben megjelenő, valamint az orosz, illetve a posztszovjet területeken kitermelt nyersanyagok között zajlott. Az árcsatát pedig az orosz energiahordozók nyerték meg. A versenyképes szinten tartott orosz szénhidrogénárak következtében gazdasági racionalitását veszítette mindazon tervek megvalósítása, melyek Európa két felének szénhidrogén-ellátását lettek volna hivatottak megvalósítani.

A jelentős költségnövelő tényezők és a piaci áraknál kedvezőbb szinten maradt orosz szénhidrogén-export árak a kontinens két felének szénhidrogén-összekapcsolására kidolgozott projekteket gyakorlatilag lesöpörték az asztalról. A volt KGST-országok szénhidrogén-ellátása számára 1990 után immár racionális gazdasági megfontolások alapján maradtak a volt KGST-vezetékek, maradt az orosz szénhidrogénimport.

TÉRKÉPEK A IV. FEJEZETHEZ – Lásd FÜGGELÉK V/4.

28. A Nyugat-Európába irányuló szovjet / orosz földgáz volumenének növekedése 1972-1995 között

Forrás: *Energy Map of the World 8th Edition 1999, The Petroleum Economist*

29. Rotterdami olajtermék-árak 1988-2005 (Rotterdam oil product prices 1988-2005)

Forrás: *BP Statistical Review of World Energy 2006*

30. Bizonyított olaj-tartalékok megoszlása 1985, 1995, 2005 (Distribution of proved oil reserves 1985, 1995, 2005)

Forrás: *BP Statistical Review of World Energy 2006*

31. Legfontosabb közép-európai nyersolaj és termékvezetékek (Key Central European crude, product pipelines)
Forrás: *Jahrbuch 1991, ANEP 1991, Hammond World Atlas, In: Oil and Gas Journal Aug. 19. 1991.*
- 32.a-b. Ellátási terv-javaslatok és Közép-Európa nyersolaj-importja (Proposed supply projects and Central European crude oil imports)
Forrás: *Oil and Gas Journal Aug. 19. 1991.*
29. táblázat: Kelet-nyugati integrációs célú nyersolaj- és termékszállítási, tározási projekt-tervek 1990-1991 folyamán
Forrás: *Oil and Gas Journal*, 1991. augusztus 19. 51. o.
33. Kelet- és nyugat európai földgáz-import (Eastern and Western European Gas imports, 1995)
Forrás: *Energy Map of the World 8th Edition 1999, The Petroleum Economist*
34. A világ földgáz-tartalékai 1999 (World Gas Reserves 1999)
Forrás: *Energy Map of the World 8th Edition 1999, The Petroleum Economist*
35. Európai földgázvezeték-rendszer 1997 (European Gas Pipelines)
Forrás: *Petroleum Economist, February 1985.*
36. Létező és tervezett orosz földgáz-vezetékek Európa felé (Existing and Planned Natural Gas Pipelines to Europe)*
37. Létező és tervezett orosz kőolaj-export útvonalak nyugati piacok felé (Russian Oil Export Routes to Western Europe)
38. Főbb orosz földgáz-termelő térségek és vezetékek (Major Natural Gas Producing and Prospective Regions and Pipelines)
39. Az Európába irányuló orosz földgáz-export volumene, 2000 (Russian Natural Gas Exports in 2000 in Bcm)
Forrás: *Russia Energy Survey 2002, International Energy Agency. IEA*

*** A források az egyes térképek, táblázatok csoportjaira vonatkoznak, mindig az adott forrásból származó utolsó dokumentum után jelezve a hivatkozást.**

V. ÖSSZEGZÉS

A kutatás kiinduló kérdése az volt, hogy érzékelhető-e, s ha igen, mennyiben, az energia-politika szempontja a nemzetközi politikai döntésekben, illetve, hogy a gazdasági vagy a politikai megfontolások dominanciáját jelzi az energiapolitika elemzése a hidegháború idején.

A hidegháború történetének energiatörténeti-külpolitikai elemzése egyértelműen igazolta a szoros kapcsolatot, a szinte közvetlen kölcsönhatást a hidegháború eseményei és az energiapolitika jelentős fejleményei között. E kapcsolatban az energiapolitikát meghatározó erőket annak függvényében lehet inkább politikai/stratégiai illetve inkább gazdasági jellegűnek besorolni, hogy az adott ország nettó energia-importőr vagy -exportőr.

Az elemzés eredménye néhány meghatározó elméleti kérdés tisztázása volt. Egyrészt kimutatta, hogy igen szoros kapcsolat figyelhető meg az európai országok energiapolitikai és nemzetközi politikai döntései között.

A hidegháború „háromdimenziós” vizsgálata, melyben a gazdaságpolitika és a nemzetközi stratégia dimenziója mellé harmadikként előtérbe kerül az energiapolitika szempontrendszere is, meglepően szoros kapcsolatot, még az előzetesen vártnál is erősebb korrelációt tárt föl a gazdaság és politika, az energiapolitika és nemzetközi kapcsolatok között. Az elemzés eredményei az energiapolitikai, gazdaságpolitikai és nemzetközi politikai szempontok között nagy mélységű, kölcsönös kapcsolatot jeleznek. Ennek alapján kimondható, hogy a hidegháború negyven éve alatt Nyugat- és Kelet-Európa országainak gazdaságpolitikai adottságai, nevezetesen alapvető szénhidrogén-hiánya, illetve a Szovjetunió területének szénhidrogén-gazdagsága oly mértékben befolyásolta nemzetközi politikai megfontolásaikat, hogy az alapvetően hatott magának a hidegháborúnak az alakulására is.

A disszertáció egyik központi következtetése, hogy a hidegháború idejének számos jelentős nemzetközi gazdasági illetve nemzetközi politikai döntésének háttérében kitapintható, érzékelhető energiapolitikai megfontolás húzódik. A szénhidrogén-politika fejleményei olyan nemzetközi politikai fordulatokat voltak képesek generálni, melyek új szakaszokhoz vezettek a hidegháború történetében. A vizsgálat egyik legfontosabb eredménye az, hogy a hidegháború alakulásának egyik alapvetően meghatározó eleme a szénhidrogén-politika megfontolásai voltak.

Az elméleti területen megfogalmazott vizsgálati eredmények a disszertációnak a hidegháború jelentős történeti kérdéseiben készített elemzéseire épülnek. A disszertáció egyik fontos

eredménye a hidegháború történeti áttekintésében a jelentős döntések háttérében megjelenő energiapolitika meghatározó jelenlétének kimutatása.

A II. világháború után az európai országok szénhidrogén-szegénysége alapjaiban befolyásolta a kontinens nemzetközi pozícióinak kiépítését, mind a közel-keleti kapcsolatrendszerben, mind a Szovjetunióval folytatott kapcsolatok értékelésében és alakításában. A közelebbi elemzés egyértelműen azt húzza alá, mennyire meghatározó módon hatott ez a szempont európai országok stratégiai gondolkodására, különösen és elsősorban kelet-politikájuk alakítására.

Saját szénhidrogén-készleteinek megléte és nagysága alapjaiban hatott a szovjet kommunista vezetés nemzetközi mozgásterének értelmezésére, nemzetközi politikai elképzeléseire is. A Szovjetunió nemzetközi előretörésének, szuperhatalmi státuszának egyik meghatározó pillére, a szénhidrogén-tartalékok jelentős volumene biztosítva volt. A szovjet szénhidrogén-tartalékok stratégiai módon járultak hozzá a hidegháború elején a Szovjetunió szuperhatalmi elképzeléseinek megfogalmazásához, majd a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején a szuperhatalmi státusz megőrzéséhez is.

E két szempontrendszer, az európai és a KGST/szovjet energiapolitika egymásra vetítése kimutatta, hogy igen szoros, közvetlen kapcsolat figyelhető meg az 1956-os szuezi válság és Nyugat-Európa vezető hatalmainak a hatvanas években folytatott kelet-politikája között, hogy egyenes út vezetett az 1973-as olajárrobbanástól az enyhüléshez, az 1975-ös helsinki folyamathoz, sőt a Szovjetunió afganisztáni bevonulásához 1979-ben, mint ahogy kitapintható a kapcsolat az 1979-es újabb olajárrobbanás és a reagani stratégiaváltás között, illetve hogy szinte ok-okozati kapcsolat érzékelhető az 1986-os olajárzuhanás és a gorbacsovi reformok – így a hidegháború befejeződése – között is.

Azaz amiképpen a szénhidrogén-tartalékok nagysága az ötvenes években meghatározó módon járult hozzá a Szovjetunióknak a bipoláris rendben elfoglalt pozíciójához, illetve a hetvenes években ennek a pozíciónak a megmentéséhez, úgy volt alapvető meghatározója a szénhidrogén-árak csökkenése a nyolcvanas évek végén a Szovjetunió megrendülésének, a bipoláris rendszer szétesésének, a hidegháború véget értének.

A kelet-nyugati kapcsolatokban megjelent energiapolitikai megfontolás a Közel-Keletől való függés csökkentésében, elsősorban 1973 után manifesztálódott, ekkor azonban szinte azonnal jelentős nemzetközi politikai következményeket vont maga után, amit jeleznek az enyhülési folyamatnak és a nemzetközi fegyverzetcsökkentő tárgyalások beindulása.

A szénhidrogének szerepe a Szovjetunió dominanciája alá eső területeken már közvetlenül 1945 után érzékelhetővé vált, s mind a szovjet gazdasági, mind a keleti tömb biztonságpolitikai eszköztárában meghatározó szerepet töltött be. A II. világháború után gyorsan növekedésnek indult szénhidrogénigény, az európai KGST-országok szénhidrogén-szegénysége és a Szovjetunió feltárt szénhidrogén-tartalékainak nagysága kézen fekvővé is tette a KGST-tagországok közötti szénhidrogén-kereskedelmi kapcsolatok kiépítését.

A szénhidrogén-kereskedelem szempontjai stratégiailag határozták meg a KGST kapcsolatrendszerének jellegét: a katonai eszközök mellett a gazdasági befolyás kiépítése, az energiapolitika hatása hosszú távra volt képes meghatározni a Szovjetunió és az európai KGST-országok kapcsolatait.

Nagyon valószínű, hogy a szénhidrogénekre való nemzetközi átállás és a közép-európai országok szénhidrogén-szegénysége következtében a Szovjetunió szénhidrogén-tartalékainak felfedezése előzetes szovjet stratégiai megfontolások nélkül is szoros közép-európai–szovjet szénhidrogén-kereskedelem kialakulásához vezetett volna, s azt erőszakos szovjet dominancia és a KGST nélkül is e két térség kapcsolatának központi kérdésévé tette volna.

Az európai KGST-országok szénhidrogén szegénysége és a Szovjetunió területének szénhidrogén-tartalékai valószínűleg akkor is e két térség egymással való szénhidrogén-kereskedelmének beindítását eredményezték volna, ha Közép-Európa országai nem kerülnek bipoláris függésbe a Szovjetuniótól. Olyannyira, hogy az is megállapítható, hogy a szénhidrogén-kereskedelem a KGST-kapcsolatoknak egy olyan területe, mely mögött valódi gazdasági célszerűség állapítható meg.

Az is valószínűsíthető azonban, hogy a hegemon exportőr szerepe nélkül Közép-Európa szénhidrogénimportjának hálózata nem exkluzív módon a Szovjetunió felé irányult volna, hanem kiegyensúlyozottabban adott volna esélyt a több forrásból származó importnak is. Ez egyrészt az alternatív beszerzési források kizárásában, másrészt a szénhidrogén-kereskedelemnek egyértelműen az exportőr általi meghatározottságában jelent meg.

A szénhidrogén-kereskedelem KGST-kerete tehát abból a szempontból adott érdekes következtetésekre módot, hogy a bipoláris megkötöttség mennyiben torzította az amúgy nem irracionális szénhidrogén-kereskedelem kialakulását. Hiszen még ha tökéletesen célszerű is lett volna tehát a szovjet szénhidrogén-import felé fordulás Közép-Európa országai számára a szénhidrogénkorba való átlépés időszakában, a hidegháború kialakulása következtében létrejött KGST-keret ezt az önmagában racionális lépést tökéletesen irracionálisan, a gazdaság logikájának konzekvensen ellentmondva, a piaci szempontok teljes kizárásával valósította meg.

Egy általános nemzetközi politikatörténeti elemzés szempontjából lehet érdekes kérdés, hogy mi volt eredetileg a szovjet energiapolitika célja a KGST-energiakereskedelem egyoldalú energiafüggést létrehozó kapcsolatrendszerének kialakításával, ám a stratégiai elemzés számára nem ez a meghatározó kérdés. A lényeges kérdés nem az, hogy milyen okból és milyen céllal alakította így Moszkva a KGST energiapolitikáját, hanem az, hogy mi lett a KGST-t jellemző energiapolitika következménye. A kiépített szénhidrogén-kereskedelem infrastruktúrája ugyanis olyan hosszú távú stratégiai gazdasági függés kialakításához vezetett, mely évtizedekkel volt képes túlélni a KGST-t, a Szovjetuniót, a teljes bipoláris nemzetközi rendet.

Amilyen drámai gyorsasággal ugrottak magasra az olajárak a hetvenes évek elején, éppen olyan drámai módon kezdtek csökkenni a nyolcvanas évek közepétől. És amennyire az 1973-as és 1979-es olajár-növekedések hatásaként alapvetően változott meg a bipoláris nemzetközi kapcsolatrendszer belső logikája és dinamizmusa, legalább annyira alapvető változásokat indukált a nyolcvanas évek szénhidrogén-áresése is a bipoláris erőterre.

Az olajáresés generálta erős külső gazdasági nyomás alapjaiban rázta meg a Szovjetunió és a KGST rendszerét. Az olajárak gyors és nagymértékű esése indította el a KGST és a Varsói Szerződés erodálódását. A belső szétesési folyamat a Szovjetunió és az általa irányított nemzetközi tábor összeomlásához vezetett. A nyolcvanas évek közepének energiapolitikai fordulata, az olajárcsökkenés 1986-tól kezdődően tehát valódi korszakhatárt jelez nem csak, és nem is elsősorban a szénhidrogén-alapú gazdaságnak, hanem magának a hidegháborúnak a történetében.

Ha általánosságban igaz, hogy a XX. században a szénhidrogének a gazdaság és a nemzetközi politika meghatározó tényezői lettek, akkor a század talán egyetlen eseményében sem annyira egyértelmű és kézzel fogható a szénhidrogének történelemformáló ereje, mint éppen a bipolaritás megszűnésében. Az 1986-ban elindult folyamat nemcsak a KGST-rendszer erodálásához, hanem teljes széteséséhez vezetett 1990-ben véget vetve a bipolaritásnak.

A hidegháború energiapolitikai fejleményeinek közelebbi elemzése néhány olyan tanulságra hívja föl a figyelmet, melyek a hidegháború időszakát meghaladóan napjainkig érzékelhető hatást gyakorolnak az egyes nagyobb térségek energiapolitikai döntéseire.

Az elemzés például egy az európai és amerikai energia-stratégia közötti alapvető különbséget világította meg: az olajellátásra hatást gyakorló közel-keleti válságok Európa jelentős országai számára azt jelentették, hogy a Közel-Kelet az energiaellátás politikailag instabil térsége, ami miatt

az európai politikai gondolkodás a Szovjetunió, mint az energiaellátás stratégiai alternatívája felé fordult. Európa országainak energia-stratégiája a hidegháború idején elsősorban a közel-keleti importenergiától való függés csökkentésére korlátozódott.

Ebben a perspektívában a szovjet energia-import a energia-függés csökkentésének stratégiai eszköze lett, melyet egyszersmind a Szovjetunió feletti befolyás növelésének lehetőségére fordítottak le. Azaz a szovjet energia-import egyben Európa országai nemzetközi pozícióinak erősítését jelentette.

A hidegháború történetének másik stratégiai szempontból megfigyelendő tanulsága Nyugat-Európa energiapolitikájának alakulásában a földgáz irányába való preferencia kialakulása. A kontinens területén felfedezett jelentős földgáz-készletek egyrészt az európai földgáz-vezetékrendszer kiépítéséhez, kibővítéséhez vezettek, a földgáz energia-mérlegen belüli arányának jelentős növelését eredményezve. Másrészt a földgáz felé egyfajta romantikus hozzáállás kialakulása is megfigyelhető, a földgáz a kezdetektől fogva az olajimportból eredő függés stratégiai alternatívájaként jelent meg.

Mind az orosz energia-import mint stratégiai alternatíva, mind a földgáz-preferencia az energiafüggés csökkentésének érdekében, mind az energia-import mint a Moszkva feletti befolyásnövelés eszköze olyan koncepciók, megfontolások, melyek a mai napig érzékelhetőek a kontinens országainak orosz energia-importjában. Olyannyira, hogy a hidegháború utáni össz-európai energiapolitika két legnagyobb válsága, a 2006 illetve a 2007. januári válság sem tudta alapjaiban megingatni a beléjük vetett hitet. Ezért nem túlzás azt állítani, hogy az 1973–1979-ben megtapasztalt energiafüggés napjainkig érzékelhető, mély nyomokat hagyott Európa energiapolitikájában.

Ettől igen eltérő olvasatát adják a hidegháború idejének amerikai energiabiztonsági koncepciói az 1973-as, 1979-es és az 1986-os válságok történetének. Ezekben elsősorban a bármely „egy” forrástól való importfüggésben rejlő fenyegetést jelölte meg valódi stratégiai veszélyként.

Az amerikai energia-politikai elemzések az energia-importőr nyomásgyakorlásának lehetőségét jóval kisebbnek érzékelték, mint az energia-exportőréét. Az Európába irányuló szovjet energia-export növelésében is folyamatosan a szovjet befolyás-növelés lehetőségét, veszélyét jelezték, jóval kisebb mértékűnek értékelve a szénhidrogén-kereskedelemben a fordított irányú, a Nyugatról a Szovjetunió felé irányuló, stratégiai befolyásnövelés esélyét.

Ezeknek megfelelően az Egyesült Államok olyan energia-stratégia kiépítését célozta meg a hetvenes évektől egyre markánsabban, mely egy igen diverzifikált import-struktúra alapján képes

az amerikai gazdaság szénhidrogén-ellátását biztosítani. Ez is olyan stratégiai megfontolás, mely napjainkig meghatározza az amerikai energia-politika elméletét és gyakorlatát.

A hidegháború szénhidrogén-politikai fordulataiból levonható stratégiai következtetés a Szovjetunió utódállama, Oroszország számára több rétegű. Egyrészt az energiaexport-függés veszélyei, negatív stratégiai következményei olyan tanulsága a hidegháború elvesztésének, ami mélyen beleivódott az orosz elemzők és politikai döntéshozók meggyőződésébe, mintegy alapgógmává lett.

A hidegháború hetvenes és nyolcvanas évtizedében a kelet-nyugati kapcsolatokban megjelent új jellemző, az energetika kulcsszerepe, olyan mértékben tette energiaexport-függővé a szovjet gazdaságot, hogy ez a függés hosszú távon meghatározta a szovjet, sőt később az orosz gazdaságot is. Érthető módon az egyoldalú export-függés megakadályozása, azaz az export-piacok diverzifikálásának szükségessége elkerülhetetlenül a hidegháború utáni orosz szénhidrogén-kereskedelemstratégia egyik alaptétele lett.

Másrészt a hidegháború tapasztalata azt is bizonyította, hogy a szénhidrogén-bevételek képesek valódi stratégiai szerepet betölteni mind a gazdaság modernizálásában, mind a nemzetközi pozíciószerezésben - egy jól kézben tartott, erősen központosított és világos célok mentén következetes politikai vezetés kezében. Azaz a szénhidrogén-stratégia működhet, ha (a piaci feltételei mellett) három politikai előfeltétel létezik: összehangolt központi döntéshozatal, világos célmegfogalmazás, következetes politikai vezetés.

Harmadrészt az sem kontrapintív feltételezés, hogy Oroszország számára a KGST negyven éves szénhidrogén-kereskedelmének egyik legfontosabb tapasztalata, tanulsága az, hogy egy szénhidrogén-exportőr a piacai mellett a tranzit-országoknak is kiszolgáltató. Stratégiai kiszolgáltatottságát azzal is csökkentheti, ha tranzit-országait is külön-külön tudja kezelni, azaz ha lehető legtöbb piacát egymástól függetlenül el tudja látni. Ez a cél csakis egy sugarasan kiépített vezetékhálózattal érhető el.

Azaz egy energiaexportőr valójában két feltétel mellett lehet szuverén döntéshozatali pozícióban: piacai diverzifikálása mellett tranzit-útvonalai diverzifikálására is törekednie kell. Ez is a hidegháborút túlélő energiapolitikai gyakorlatot jelez: ugyanezt a logikát látszik tükrözni a hidegháború vége után tizenöt évvel megkötött, 2005 szeptemberében aláírt német–orosz északi-tengeri földgázvezeték-építési megállapodás, és a Kék Áramlat vezetékhálózat koncepciója is.

A hidegháború energia-politika története bizonyítja, hogy a nyersanyagpiaci változásoknak sem az okait, sem a következményeit nem lehet egyszerűen a forgalmi folyamatokra leszűkíteni.

A kutatás egyik meghatározó kérdése az volt, hogy a gazdaság vagy a politika dominanciáját mutatja az energiapolitika elemzése a hidegháború idején. Bár a gazdasági és a politikai/stratégiai megfontolások egymásra hatása kölcsönös jellegű, adott helyzethez kötődően némileg változó, a mélyebb elemzés azt jelzi, hogy e kérdésre más válasz adható egy energia-importóri, illetve egy energia-exportóri döntéshozatal elemzésekor. Az előbbi esetében inkább a gazdaság dominanciája érzékelhető a politikai lépések mögött, az utóbbi esetében inkább a politika hatása érzékelhető a gazdasági lépések mögött.

Azonban elkerülhetetlenül vetődik fel a kérdés, hogy a hidegháború fejleményei mögött mi játszott leginkább meghatározó szerepet, hogy az eltérő stratégiák, a katonai arzenálok, a gazdasági koncepciók motiválták-e a hidegháború lényeges eseményeit. A korszak meghatározó döntéseinek mélyebb vizsgálata azt mutatta ki, hogy az egyes gazdaságpolitikai illetve nemzetközi politikai döntések mögött meghúzódó érvekben valóban szisztematikus dominancia az energiahordozók szerepéhez köthető.

A vizsgálat e két terület, a energiagazdaság illetve a nemzetközi politika kapcsolatának rugalmas és dinamikus változó jellegének érzékeltetése, valamint az energia és a stratégia rendkívül szoros kölcsönhatásának kimutatása mellett, az energiagazdasági adottságok alapvetően meghatározó súlyát igazolta.

Az energiapolitika és a nemzetközi politika közötti szoros kapcsolat a hidegháború véget értével sem szakadt meg. 1990-et követően az európai volt KGST-országok gazdasági reformokba fogtak, míg a Szovjetuniót, majd később Oroszországot, majd egy évtizeden keresztül folyamatos gazdasági- és identitás válság jellemezte. Az 1998-99-ben elindult gazdasági talpra állás hamarosan a kilencvenes évek identitás-válságának lecsengéséhez vezetett. A folyamat átfordulása mögött –ismét- nemzetközi energiapolitikai váltás érzékelhető: a nemzetközi olajárak az 1986-os zuhanást követően a kilencvenes évek stagnálása után 1998 után, 1999-2000-től emelkedni kezdtek.

Az 1990 utáni orosz energiapolitika elemzése az energiapolitika és nemzetközi politika közti kapcsolat fennmaradásának leginkább vegytiszta esetét jelzi. Oroszország hidegháború utáni ön-újradefiniációs belső válságának az 1999-től kezdődő újbóli olajár-emelkedés vetett véget, jelentősen hozzájárulva az ország hidegháború utáni nemzetközi pozíciójának meghatározásához, nemzetközi pozícióvesztésének megállításához, sőt mozgásterének szélesítéséhez. Azaz az olajár újbóli emelkedésének elindulása lett ismét az a fejlemény, ami végleg pontot tett a nyolcvanas

évek közepén beindult erodálási folyamat, a szovjet, majd később az orosz gazdaság nemzetközi politikai tévesztésének korszakára. Egyben ez az a fejlemény, mely megnyitotta az orosz nemzetközi pozíciószerzés XXI. századi új korszakát. A XXI. század új energiapolitikai korszaka azonban nagyrészt a hidegháború tapasztalatain épül. Ezért korántsem elméleti kérdés az, hogy milyen volt, hogyan alakult a hidegháború idejének nyugat- illetve kelet-európai energiapolitikája.

ÖSSZEFOGLALÓ / SUMMARY

A kutatás központi kérdése arra irányult, hogy érzékelhetők-e, s ha igen, mennyiben, az energiapolitika szempontjai a nemzetközi politikai döntésekben. A hidegháború idejének nyugat-európai illetve KGST-energiapolitikáját összevető disszertáció energiatörténeti-külpolitikai elemzésének eredményei szinte közvetlen kölcsönhatást jeleznek a kettő között. A hidegháború energiapolitika-története bizonyítja, hogy a nyersanyagpiaci változásoknak sem az okait, sem a következményeit nem lehet egyszerűen a forgalmi folyamatokra leszűkíteni.

A hidegháború „háromdimenziós” vizsgálata, melyben a gazdaságpolitika és a nemzetközi stratégia dimenziója mellé harmadikként előtérbe kerül az energiapolitika szempontrendszere is, még az előzetesen vártnál is szorosabb korrelációt tárt föl a gazdaság és politika, az energiapolitika és nemzetközi kapcsolatok között, melyben szisztematikus dominancia jellemzi az energiahordozók szerepét.

A II. világháború után az európai országok szénhidrogén-szegénysége meghatározó módon hatott Nyugat-Európa országainak stratégiai gondolkodására, alapjaiban befolyásolta a kontinens nemzetközi pozícióinak kiépítését, mind a közel-keleti kapcsolatrendszerben, mind a Szovjetunióval folytatott kapcsolatok alakításában.

Saját szénhidrogén-készleteinek megléte és nagysága meghatározó szempont volt a szovjet kommunista vezetés nemzetközi mozgásterének értelmezésére is. A szovjet szénhidrogén-tartalékok stratégiai módon járultak hozzá a hidegháború elején a Szovjetunió szuperhatalmi elképzeléseinek megfogalmazásához, majd a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején a szuperhatalmi státusz megőrzéséhez is. E két szempontrendszer, az európai és a KGST/szovjet energiapolitika egymásra vetítése kimutatta, hogy igen szoros, közvetlen kapcsolat figyelhető meg az 1956-os szuezi válság és Nyugat-Európa vezető hatalmainak a hatvanas években folytatott kelet-politikája között, hogy egyenes út vezetett az 1973-as olajárrobbanástól az enyhülés kibontakozásához, az 1975-ös helsinki folyamathoz, sőt a Szovjetunió afganisztáni bevonulásához 1979-ben, mint ahogy nagyon szoros kapcsolat érzékelhető az 1986-os olajárzuhanás és a gorbacsovi gazdasági-politikai reformok között is.

A szénhidrogén-árak csökkenése a nyolcvanas évek végén alapvető meghatározója volt a Szovjetunió megrendülésének, a KGST-és a Varsói Szerződés, s ezen keresztül a bipoláris rendszer szétesésének, a hidegháború véget értének.

SUMMARY

The focus of the research was to understand whether energy policy considerations can be proven to play a role in international political decisions, and if so, to what extent were energy policy was influencing international politics in the Cold War, with speical regard to the relationship of Western Europe and the COMECON.

The comparative analysis of the energy policies of Western Europe and of the COMECON during the Cold War reveals an almost direct relationship between the two spheres of energy/economics and international politics. It proves that developments on the market of raw materials cannot be restricted to the analysis of how energy-trade develops, neither as concerns the reasons behind it, nor as concerns its consequences.

A „three-dimensional” analysis of the Cold War, which includes the dimension of energy policy as third, added to the dimensions of economic policy and international relations, reveals a strong correlation between economics and politics in general, and energy policy and international politics in particular. In this, the role of energy-resources on international political issues can be characterised by systematic dominance.

The lack of the necessary hydro-carbon resources on the European continent played a decisive role on these countries’ strategic thinking and planning, exerted a dominant influence on how they developed their international relations towards the Middle East as well as towards the Soviet Union as a major energy exporter. The existence and the richness of its own hydro-carbon resources played an equally decisive role on the Soviet communist leadership understanding of the USSR’s international posture at the beginning of the Cold War. Later on, in the late sixties, they played a strategic role in preserving Soviet superpower status despite the profound internal crisis of the Soviet economy. The parallell analysis of the energy policies of West Europe as well as of the COMECON highlighted the extremely close relationship between the Suez crisis of 1956 and the Eastern policies of Western European states launched in the late sixites, an almost direct road led from the oil-price crisis of 1973 to the developing of détente and to Helsinki, as well as to the Soviet Union’s invading Afghanistan in 1979. Similarly, a close relationship can be examined between the decreasing oil-prices starting in 1986 and the economic and political reforms launched by Mikhail Gorbachev in the late 1980s.

Falling oil prices were a fundamental driving force behind the weakening of the Soviet Union, the breaking u p of its COMECON and Warsaw Pact systems. This proves the existence of a practically direct link between the falling oil prices and the falling apart of the bipolar system, and, ultimately, the end of the Cold War.

TÁBLAJEGYZÉK

1. Táblázat: A világ nyersolaj termelése 1865-1945.....	21
2. Táblázat: Nyugat-Európa energiaimportja a teljes fogyasztás százalékában	25
3. Táblázat: A Közös Piac földgáztermelése, 1950-1960	34
4. Táblázat: Petróleum-fogyasztás az Európai közösségek országaiban, 1960-1970.....	37
5. Táblázat: Az energiatermelés növekedése 1937–1955	48
6. Táblázat: A Szovjetunió szén-, villamosenergia- és ásványolaj-termelése 1928-1960	48
7. Táblázat: A Szovjetunió legfontosabb fűtőanyagainak termelése 1913-1963.....	49
8. Táblázat: A közép-kelet-európai országok kereskedelme 1950	56
9. Táblázat: A világ energiahordozó termelésének megoszlása százalékban 1965–1980.	76
10. Táblázat: Az energiafelhasználás szerkezete országcsoportonként 1955–1979.....	77
11. Táblázat: Európai Községek energiafelhasználása és -importja 1973-1977	80
12. Táblázat: Nemzetközi szénhidrogén-tartalékok 1978-1979	89
13. Táblázat: Néhány nyugat-európai ország nyersolaj-importja származási hely szerint 1974-1975	95
14. Táblázat: A világ főbb földgáz tartalékai 1979.....	100
15. Táblázat: Nyugat Európa földgáz-piaca 1982/3.....	105
16. Táblázat: Földgáz-fogyasztási trendek 1972-1977	107
17. Táblázat: A világ főbb földgáz-termelő területei 1977	108
18. Táblázat: Nyugat-Európa piacainak földgáz-exportőrei a nyolcvanas évek elején	111
19. Táblázat: Szovjet kőolajipari változások 1971-76	136
20. Táblázat: Nemzetközi nyersolajtermelés 1975–1977.....	137
21. Táblázat: A Szovjetunió földgáz-kereskedelme 1971-1980.....	139
22. Táblázat: Olajfogyasztás Kelet-Európában 1965-1980.....	146
23. Táblázat: Egyes országok részesedése kelet-Európa petrokémiai termelésében 1970-1980	149
24. Táblázat: A Szovjetunió energiahordozó-kivitele 1960–1970	151
25. Táblázat: A szovjet földgáz-termelés növekedése nemzetközi összehasonlításban 1973-1978 között	153
26. táblázat: A szovjet földgázexport növekedése az egyes célországokba 1974–1975.....	155
27. Táblázat: Legfontosabb európai kőolajvezeték-adatok 1991	193
28. Táblázat: A világ nyersolajtermelése 1865–1945	261
29. táblázat: Kelet-nyugati integrációs célú nyersolaj- és termékszállítási, tározási projekt-tervek 1990-1991 folyamán.....	277

ÁBRAJEGYZÉK

1. ábra: Szovjet szénhidrogén-vezetékrendszer a hatvanas években	64
2. ábra: Szovjet nyersolaj vezetékek, 1968.....	70
3. ábra: A világ olajtermelése régióként, 1977.....	134
4. ábra: A KGST szénhidrogén-kereskedelme a hetvenes évek propagandájában.....	143

DIAGRAMJEGYZÉK

1. Diagram: A kőolajtermelés emelkedése Oroszország és a Szovjetunió területén, 1913–1940.	47
2. Diagram: A Nyugat-Európába irányuló szovjet/FÁK- földgázexport 1972–1995.....	91
3. Diagram: A világ földgáztermelése, 1950–1980	104
4. Diagram: Nyugat-Európa energiafogyasztásának alakulása, 1950-1995.....	106
5. Diagram: A KGST részesedésének növekedése a világ energiahordozó-termelésében 1950-1977	131

6. Diagram: Egy példa: a magyar külkereskedelmi árindexek és cserearány-mutatók romlása 1981-1985	148
7. Diagram: A szovjet olaj és gáztermelés 1979-es prognózisa 1960-1985-re	166
8. Diagram: Közép-Európa nyersolaj mérlege 1990.....	190
9. Diagram: NEMZETKÖZI OLAJTERMELÉS ORSZÁGONKÉNT, 1945-1990	244
10. Diagram: A NEMZETKÖZI KŐOLAJ-TERMELÉS NÖVEKEDÉSE 1945-1990.....	244

BIBLIOGRÁFIA

Statisztikák

- American Petroleum Institute: *Basic Petroleum Data Handbook*, Washington DC - adott évekre
- ANEP '98 (Annuaire Européen du Pétrole): *European Petroleum Yearbook*. Hamburg, 1998, Urban Verlag Vol. 31.
- Central Intelligence Agency Report, *International Energy Situation Outlook to* – adott évekre
- DeGolyer and MacNaughton, *Twentieth Century Petroleum Statistics* Dallas, Texas, 2003.
- Energy Balances* of OECD countries – adott évekre
- Energy Policies of IEA Countries*, International Energy Agency, adott évekre OECD/IEA
- ENSZ Publikációk, ENSZ által kiadott Nemzetközi Kereskedelmi Statisztikai Évkönyvek (*Yearbook of International Trade Statistics*)– adott évekre
- ENSZ ECE 2003: *Economic Survey of Europe*. Prepared by the Secretariat of the Economic Commission for Europe, No.1. United Nations, New York–Genf, 2003
- ENSZ Havi Statisztikai Bulletinje (*UN Monthly Bulletin of Statistics*) – adott évekre
- Energy Policies of IEA Countries, 1997 Review, International Energy Agency, OECD, 1997.
- ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának kiadványai – adott évekre
- Gasunie figures for USSR*, Gasunie, France
- IMF *Direction of Trade Statistics* évfolyamai – adott évekre
- The International Energy Outlook*, Energy Information Administration, US Department of Energy– adott évekre
- International Petroleum Encyclopedia*, (IPE) 1950–2005 The Petroleum Publishing Co. USA
- KSH *Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv*, évfolyamai 1950–
- KSH, *Statisztikai Évkönyvek*
- Kopint-Datorg: Konjunktúrajelentés. 4. sz. 2002. december
- NATO Directorate of Economic Affairs publications, Brussels
- OECD *Annual Oil and Gas Statistics*– adott évekre
- Quarterly Oil and Gas Statistics* of OECD countries– adott évekre
- UN *World Energy Supplies 1950–1974*, Statistical Papers, Series 3. No.19. Publishing Service, United Nations, New York, 1975.
- Schlumberger Limited, The Oilfield Glossary, www.glossary.oilfield.slb.com.
- Simmons, Matthew R.: *The World's Giant Oilfields*, Houston, 2001. Simmons & Company International
- Fülöp István (szerk.): A Magyar Olajipari Múzeum Évkönyve. Zalaegerszeg, 1974, Magyar Olajipari Múzeum.

Weston, Peter: *Gas Transportation in Europe. A country-by-country analysis*. Vol.1. London, 1997, EJC Energy.

Folyóiratok

Défense Nationale

Europe & Oil

Foreign Affairs

FT Energy Publishing kiadványok

Gazdaság

International Construction

Kőolaj és földgáz, Bányászati Lapok, 1950–

Közgazdasági Szemle, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Bizottságának folyóirata, 1970–2005.

Közgazdasági szemle

Külgazdaság, a Magyar Kereskedelmi Kamara és a Konjunktúra- és Piackutató Intézet folyóirata, 1970—2005.

Külpolitika

Logisztika

Oil and Gas Journal évfolyamai, 1948–2006

Pipe Pine Industry

Politikatudományi Szemle

Russia in Global Affairs

Survival

The Petroleum Economist évfolyamai 1948–2006

Pipeline & Gas Journal, Energy Transportation & Distribution Industry, The Petroleum Engineer Publishing, Texas, USA 1970–1994.

Pipes and Pipelines International, Glasgow, Birmingham, London, 1966–1998.

Revue de l'Institut Francais du pétrol, IFP, Paris, 1954–1998.

The Petroleum Economist, The International Energy Journal, London 1970–2005.

World Oil, A Gulf Publishin Company Publication, Houston, USA, Established 1961 as The Oil Weekly, 1960–1998

MSZMP-határozatok és dokumentumok

Az MSZMP határozatai és dokumentumai, I/C, 1956-1962. évekről szóló kötet, 1979. évi harmadik kiadása, 46, 400, 463, 472, 475, 484, és 684-685. o., illetve az I/a, 1964. évi első kiadás 35, 324, 373, 382-384, 571-2 o.

Az SZKP XXVI. Kongresszusa. Budapest, 1981, Kossuth Könyvkiadó.

Baráth Magdolna – Reiner M. János (szerk.): *Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991*. Budapest, 2000, 1956-os Intézet.

Bognár József: *A fejlődés és együttműködés századvégi fordulópontjai*. Budapest, 1980, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Dégen István: *Politikai indíttatású gazdasági korlátozások szerepe a kelet-nyugat kapcsolatokban és a gazdasági kapcsolatok hatása a politikai viszonyokra, különös tekintettel Nyugat-Európa és az Egyesült Államok eltérő sajátosságaira*. Tanulmány. A Magyar Külügyi Intézet sokszorosítása, 1981.

Horn Gyula: Nyugat-európai változások. *Társadalmi Szemle*, 1978. június. 77–78.old.

Hruscov, Ny. Sz.: *A Központi Bizottság beszámolója az SZKP XX. Kongresszusának*. Budapest, 1956, Szikra.

Kozma Ferenc: *A nyitott szerkezetű gazdaság*. Budapest, 1980, Kossuth Könyvkiadó.

Meisel Sándor: *A KGST 30 éve*. Budapest, 1979, Kossuth Könyvkiadó.

Puja Frigyes: *Magyar külpolitika*. Budapest, 1980, Kossuth Könyvkiadó.

Radó László: *Külkereskedelmi elméletek*. Budapest, 1976, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Simon István – Szerencsés Károly: *Azok a kádári "szép" napok. Dokumentumok a hetvenes évek történetéből*. Budapest, 2004, Kairosz Kiadó.

Szentes Tamás: *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világ gazdaságban*. Budapest, 1976, Kossuth Könyvkiadó.

Tanulmányok, kutatóintézeti publikációk

Sellwood, Bruce – Coleman, Max: *Future Prospects for Conventional Supplies*. *Petroleum Review*. London, December 1997. Institute of Petroleum

Az OLAJTERV szerepe a hazai szénhidrogénipar fejlődésében c. szakmai napok előadásai, Budapest, 1988. április 22-23. Budapest, 1988, Olajterv.

Mabro, Robert: The World's Oil Supply, 1930–2050. A review article. *The Journal of Energy Literature*, Vol. II. No.1. Oxford Institute of Energy Studies, 1996.

Anselmann, Norman: *EGK műszaki irányelvek*. Gyűjtemény. Budapest, 1991, MSZH.

Austvik, Ole Gunnar: Economics of Natural Gas Transportation. *Forskningsrapport*, No. 53. 2000.

Botos Katalin: Energiapolitika – külgazdasági szemszögből. *A nemzetközi pénzügyek aktuális kérdései*. 1981. 2. szám. *A Pénzügykutatási Intézet Tanulmányai*, 1981.

Forsythe, Rosemarie: The Politics of Oil in the Caucasus and Central Asia. *Adelphi Paper* 300. IISS London, 1996.

Garai Tamás: A földgáz logisztikája Hollandiában és Németországban. *BME OMIKK, Logisztika*, 2003. 2. szám. 13–17. o.

- Energy Future: Report of the Energy Project at the Harvard Business School*. 3d. ed. New York, 1983, Vintage.
- Business History Review (szerk.): *Oil's First Century*. Boston, Harvard Business School, 1960.
- Camps, Miriam: *The Management of Interdependence, a Preliminary View*. New York, 1974, Council of Foreign Relations.
- Potuzák, Karel – Bendik, J.: *A SZU – CSSZK közötti nemzetközi gázvezeték tervezési problémái*. Praha, 1968, Plynoprojekt. Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ, Eng. szám Mü-Ad 6531
- Oil and Gas Developments and Opportunities in Offshore Equipment*. Stone, Staffordshire, England. 1978. Research Associates, The Radfords.
- Stobaugh, Robert –Yergin, Daniel: *Energy Future: Report of the Energy Project*. Harvard Business School, IP.
- The Security of Middle East Oil*. London, 1979, Institute for the Study of Conflict.
- Gilliland, A.: *Environmental Reference Manual for the Oil and Gas Exploration and Producing Industry*. Austin, TX, 1993, Texas Independent producers and Royalty Owners Associations.
- Sawyer, Herbert L.: The Soviet Energy Sector: Problems and Prospects. *The USSR in the 1980s*, NATO Directorate of Economic Affairs, Brussels, 1978.
- Williamson, Harold F. – Andreano, Ralph L. –Daum, Arnold R.: *The American Petroleum Industry*. Vol. 2.
- Energy Future: Report of the Energy Project at the Harvard Business School*. 3d. ed. New York, 1983, Vintage.
- Business Monitor: *Russia 1997*. Annual Report on Government, Economy, the Business Environment, Capital Markets and Industry, with Forecasts Through End 1999. London, 1997, Business Monitor Publication.
- Business Monitor: Wright, Michael: *Russia 1998*. London, November 1998, Business Monitor Publication.
- Watkins, G. C. – Streifel, Shane: World Crude Oil Resource. *Policy Research Paper* 1756. World Bank, April 1997.
- Russia and the Commonwealth of Independent States Oil & Gas Industry Report*. Second Ed. 1994/95, England, OPL, 337 o.
- The Economist Intelligence Unit: Russia*, 1996, London, 1996, The Economist.
- Kőolaj- és gázipari rövidítések szótára*. Budapest, 1986, Műszaki Fordító Vállalat.
- Losoncz Miklós: *Nyugat-európai integráció*. Budapest, 1999, Modern Üzleti Tudományok Főiskolája.

- Barnett, Anthony: *European Petrochemicals: Prospects for future profitability*. London, 1994, Financial Times FT Energy Publishing
- Barnett, Anthony: *Natural Gas in Europe: Competing to provide tomorrow's energy*. London, 1995, Financial Times Publishing.
- Cameron, Peter: *Gas regulation in Western Europe. A new framework for competition*, London, 1998, FT Energy Publishing.
- Cameron, Peter: *Gas Regulation in Central Europe. Countdown to Market Opening*. London, 1998, Financial Times Energy Publishing. www.ftenergy.com
- Cameron, Peter: *Gas Regulation in Europe. From Monopoly to Competition*. 1–2. London, 1995, Times Energy Publishing. www.ftenergy.com
- Cameron, Peter: *Gas Regulation in Western Europe. A New Framework for Competition*. London, 1998, Financial Times Energy Publishing. www.ftenergy.com
- Johnson, Debra –McCann, Kevin: *EU Energy Policy, An Evolving Agenda*. London, 1997, Financial Times Energy Publishing. www.ftenergy.com
- Waldorf, Michael: *Russian Oil and Gas Ventures. A Guide to Financing and Structuring*. London, 1997, Financial Times Energy Publishing,
- Madden, Mike: *The Interconnectors. The Commercial and Operational Implications for the European Gas Industry*. London, 1998, Financial Times Energy Publishing. www.ftenergy.com
- Madden, Mike: *The Network Code. Commercial and operational implications for the UK Gas Industry*. London, 1997, Financial Times Energy Publishing. www.ftenergy.com
- Yegor Gaidar: The Curse of Oil. In: *Energy, Environment and Politics, European View*, A Journal of the Forum for European Studies, Vol. 4. November 2006 Brussels, 57-66.

Folyóiratokban megjelent publikációk

- A Közös Piac energiagazdálkodásának fejlődése az elmúlt években. *Közgazdasági Szemle*, 1964. 1. szám.
- Andor László: Két változat az intervencióra. *Politikatudományi Szemle*, 2004. 3. szám.
- Antalóczy Katalin: Az első év a KGST után (Magyarország és Kelet-Európa kapcsolatai 1991-ben). *Külgazdaság* 1992. 8. szám. 46–56. o.
- Arbatov, Alexander – Feygin, Vladimir – Smirnov, Victor: Unrelenting Oil Addiction. *Russia in Global Affairs* Vol .3, No. 2 April – June 2005.
- Balázs József: Az enyhülés tartalmáról. *Külpolitika*, 1979. 1. szám. 26–33. o.
- Baum, Vladimir: Confident and Expansive. ÖMV is taking advantage of Austria's location at the crossroads of Europe. *The Petroleum Economist*, December 1990. 9. o.
- Belousov, Valery: How to Stop the Slide. *The Petroleum Economist*, November 1990. 11–12. o.

- Berend T. Iván: A közép- és kelet-európai gazdasági integráció kérdéséhez. Történelmi Előzmények. *Közgazdasági Szemle*, 1968. 3. szám. 309–326. o. [1968a]
- Berend T. Iván: A közép- és kelet-európai gazdasági integráció kérdéséhez. Integráció és szocialista gazdaságpolitika. *Közgazdasági Szemle*, 1968. 5. szám. 547–567. o. [1968b]
- Berend T. Iván: Az Európai Unió a globalizált világ gazdaságában. *Ezredforduló*, 2003. 1. szám.
- Beudell, Martin: European Community. A flexible strategy for energy. *The Petroleum Economist*, April 1977. 133–135. o.
- Bley, Lou: A More International IEA, IEA talks with Poland. *The Petroleum Economist*, November 1990. 14–15. o.
- Bley, Lue: Oil dilemma deepens. *The Petroleum Economist*, December 1990. 20–23. o.
- Bognár József: A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok. *Valóság*, 1982. 6. szám 2–8.o.
- Borko, Yuriy: Economic Transformation in Russia and political partnership with Europe. In: Borko, Yuriy: Rethinking Russia-EU Relations. *Russia in Global Affairs*, Vol. 2. No 3. July–Sep. 2004, 68–78. o.
- Brenc, A. D.: A Szovjetunió gáziparának fejlődése és tudományos-műszaki eredményei. *Kőolaj és földgáz*, 1970. 9. szám. 279–261. o.
- Brzezinski, Zbigniew: A Geostrategy for Eurasia. *Foreign Affairs*, Vol. 76. No. 5. 1997.
- Capron, Pierre: Ressources Énergétiques mondiales en l'an 2000. *Défense Nationale*, Mai 1999. 61–79. o.
- Carbonnier, Gilles: Économies et conflits armés: vers une responsabilité humanitaire de l'entreprise? *Géoéconomie*, Revue Trimestrielle, 9-36.o. No.26 – été 2003
- Carlin, Peter D.: Iraq's New War. *The Petroleum Economist*, September 1990. 5–7. o.
- Chevalier, Jean-Marie: Le pétrole dans l'économie mondiale. *Questions Internationales* No.2. – Le Pétrole: ordre ou désordre mondial, Paris, juillet-aout 2003. 19–29. o.
- Conant, Melvin A.: Oil surpluses conceal danger of future shortage. *The Petroleum Economist*, November 1977. 425. o.
- Copinschi, Philippe: Rente pétrolière, géopolitique et conflit. *Questions Internationales* No. 2. – Le Pétrole: ordre ou désordre mondial, Paris, juillet-aout 2003. 39–47. o.
- Csaba László: Az orosz gazdaságpolitika és a gazdasági rendszer (1992–96), *Külgazdaság*, 1996. 3. szám. 35–60. o.
- Csaba László: Gazdaságpolitika és gazdasági rendszer Oroszországban az elnökválasztás után. *Külgazdaság*, 1997. 1. szám. 50–72. o.
- Csaba László: Kis országok a KGST-ben: merre tovább? *Közgazdasági Szemle*, 1990. 1. szám. 1–18. o.

- Cs[ágoj] F[erenc].: Energiaellátásunk egyik bázisa: a Barátság olajvezeték. *Figyelő*, 1962.okt. 10. 3.o.
- Cságoj Ferenc – Muraközi Ernő: Az energiahordozók világpiaci árának alakulása mögött meghúzódó alapvető közgazdasági összefüggésekről, *Közgazdasági Szemle*, 1978. 5. szám.
- Cságoj Ferenc: Mit jelent számunkra a Barátság kőolajvezeték? *Figyelő*, 1962. október 14.
- d'Encausse, Hélène Carrere: Caucase: le grand enjeu du troisieme millénaire. *Géopolitique, La Russia, L'Europe et la France*, No 86. 64–71. o.
- Deák András: Az Európai Unió és Oroszország. *Külpolitika*, 1998. 3. szám. 87–97. o.
- Deffargues, Etienne H. – Howard, Donald J. – Treat, John E.: Central European projects could alter oil movement patterns. *Oil and Gas Journal*, 1991. augusztus 19. 54. o.
- Ericson, Richard E.: A posztszovjet gazdasági rendszer Oroszországban: ipari feudalizmus? *Közgazdasági Szemle*, 2000. 1. szám. 23–40. o.
- Evans, Michael C.: Europe's satretgic role in the Caucasus and the Black Sea. *Strategic Review*, Spring 1999. 4–10. o.
- Fadhel, Hasab: Új fejlemények a közép-keleti olajtermelésben. *Közgazdasági Szemle* 1964. 2. szám. 1495–1507. o.
- Finon, Dominique –Jacquet, Pierre (szerk.): *Énergie, développement et sécurité*. Les cahiers de l'ifri. No. 28. Paris, 1999, IFRI.
- Garai Tamás: A földgáz logisztikája Hollandiában és Németországban. BME OMIKK, *Logisztika*, 2003. 2. szám. 13–17. o.
- Garai Tamás: Országok közötti szénhidrogén-szállítás gazdasági és jogi problémáiról. *Kőolaj és földgáz*, 1970. 1. szám. 1–3
- Garam József: Pillantás a XXI. századba - a természet kincsestára. *Figyelő*, 1977. augusztus 24.
- Garamvölgyi István: Kapcsolatok a határok felett. *Figyelő*, 1963. november. 6.
- Garamvölgyi István: Két integrációs nagyberuházás. *Figyelő*, 1977. október 18. 8–9. o.
- Gerencsér Ferenc: A szénhidrogének országútja. *Figyelő*, 1977. augusztus 24. 1–2. o.
- Gereben Ágnes: Nagyhatalmi Játzmák, *Heti Válasz*, 7. évfolyam 13. szám, 2007.03.29.
- Gorst, Isabel: It's tough being free. Celebrations in the first year of communist-free rule have been hampered by a painful energy crisis. *The Petroleum Economist*, December 1990. 5. o.
- Gorst, Isabel: Offshore Outlook Brightens. *The Petroleum Economist*, September 1990. 26–27. o.
- Hajnóczy Árpád: Energetika. Mit tudunk kisütni? *Figyelő*, 1989. december 21. 9. o.
- Havasi Béláné: Az EU Kelet-Európa stratégiája és a tagság feltételei. *Külgazdaság*, 1996. 3. szám. 4–20. o.

- Inozemcev, Ny.: A Szovjetunió és a többi KGST tagország 1981–85 évi tervkoordinációjának néhány eredménye. *Economicseszkje szotrudnyicsesztvo sztran-cslenov*, Moszkva, 1981. 6. szám. *Közgazdasági szemle*, 1982. 5. szám. 620–621. o. (Ism.: Urbán László)
- Jaffe, Amy Myers – Manning, Robert A.: Russia, Energy and the West. *Survival*, Summer 2001, 43, 2 ProQuest Military Collection, 133. o.
- Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak elemzése és felszámolásuk útja. *Közgazdasági Szemle*, 1969. 7–8. szám. 806–829. o.
- Kádár Béla: A természeti erőforrások gazdasági szerepének értékelése. *Közgazdasági Szemle*, 1983. 9. szám. 1061. o.
- Keltei György: A Szovjetunió leggyorsabban fejlődő iparága: a földgáztermelés. *Figyelő*, 1959. 12. sz. 6.o.
- Kiss J. László: A nemzetközi konfliktusok sajátosságai és típusai korunk világpolitikai folyamataiban. *Külpolitika*, 1978. 1. szám. 66–85. o.
- Kohlmorgen, Thomas: Eastern Europe is major opportunity for oil industry. *Oil and Gas Journal*, 1991. október 21. OGJ Special, 60–64. o.
- Kornai János: Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közgazdasági Szemle*, 2003. 7–8. szám. 569–599. o.
- Kovács János Mátyás: A tékozló fiú sorsa. A kelet-európai közgazdasági gondolkodás (és története) hasznáról. *Közgazdasági Szemle*, 1997. 4. szám. 311–321. o.
- Kőrösi István: Érdekeltségi viszonyok, kulcsproblémák és kilátások a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokban. *Közgazdasági Szemle*, 1985. 2. szám. 155–169. o.
- Köves András: A fejlett tőkés országokkal folytatott magyar és szovjet külkereskedelem: közös és eltérő problémák. *Közgazdasági Szemle*, 1980. 4. szám. 594–606. o.
- Köves András: A KGST országok és a kelet-nyugati kereskedelem. *Gazdaság*, 1979. 2. szám.
- Köves András: A KGST országok és az EGK tagállamok kereskedelme. *Külgazdaság*, 1979. 11. szám.
- Köves András: A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. A kereskedelmi reorientáció néhány főbb kérdése a rendszerváltó országokban, különös tekintettel Magyarországra I–II. *Közgazdasági Szemle*, 2003. 7–8. szám. 635–653. o., és 2003. 9. szám. 765–778. o.
- l’Huillier, Hervé: Pétrole et relations internationales depuis 1945 a nos jours. *Questions Internationales* No.2. – Le Pétrole: ordre ou désordre mondial, Paris, juillet-aout 2003.
- Lányi Kamilla: A KGST-piac összeomlása és a magyar agrárpolitika, *Külgazdaság*, 1992. 2. szám. 51–60.o.
- Lóránt Károly: A világ energiafelhasználásának távlati tendenciái. *Közgazdasági Szemle*, 1976. 10. szám. 1200–1208 o.

- Losoncz Miklós: A magyar kormányok kőolajjal kapcsolatos politikája az 1990-es években és a harmadik évezred elején. *Politikatudományi Szemle*, 2004. 3. szám.
- Lőrinc Imre: Az energiahordozók felhasználásának alakulása 1960–1979 között. *Közgazdasági Szemle*, 1983. 1. szám. 77–84. o.
- Ludvig Zsuzsa: Oroszország és a kibővült Európai Unió gazdasági kapcsolatai. Közeledés vitákkal lassítva. *Közgazdasági Szemle*, 2004. 9. szám. 849–869. o.
- Lumsden, Andrew: Reduced OPEC role in 1977 oil output. *The Petroleum Economist*, January 1978. 5–6.o.
- Luttwak, E. N.: From geopolitics to geoeconomics. Logic of conflict, grammar and commerce. *The National Interest*, Summer 1990.
- Madden, Mike – White, Nick: Liberalising Gas Markets in Europe. *The Petroleum Economist*, London 2001. October 21. 23-24.o
- Mandel Miklós: A struktúrapolitika válaszüton. *Közgazdasági Szemle*, 1987. 9. szám. 1018. o.
- Martonyi János: Európa, nemzet, jogállam. Budapest, 1998, *Magyar Szemle*.
- Mau, Vladimir: The Logic of Russian Transition, Trends and results of the first post-Comunist decade. *Russia in Global Affairs*, 2004, Vol. 2. No. 3, July-Sept 2004. 40–52. o.
- Mihaletzky Vilmos: Energiaproblémáink megoldásának fő útja: az olaj- és gázfelhasználás növelése. *Közgazdasági Szemle*, 1962. 1. szám.
- Mikhalov, Nick: Russian oil pipelines set for expansion. *Oil & Gas Journal*, 2002. március 25. 62–68. o.
- Morse, Edward L. – Richard, James: The Battle for Energy Dominance. *Foreign Affairs*, May–Apr. 2002. Vol. 81. Iss. 2. 16. o.
- Mosóczy Róbert: A Szovjetunió gazdaságpolitikája a tizedik ötéves tervben. *Közgazdasági Szemle*, 1976. 10. szám. 1133–1152. o.
- Munkácsy Gyula: Európai KGST-országok: felemás mérleg. *Figyelő*, 1985. nov. 14. 8. o.
- Munkácsy Gyula: Lassú változás az energiafelhasználásban. *Figyelő*, 1981. aug. 12. 11. o.
- N. Rózsa Erzsébet: Az euro–mediterrán partnerség. *Európai Tükör*, 1999. 1. sz. 58–76. o.
- Nagy András: Külkereskedelmi orientációváltás? *Közgazdasági szemle*, 1989. 9. szám. 1037. o.
- Némethy Kázmér: Emelkedő energiaárak. *Figyelő*, 1981. március 18. 3. old.
- Nyefjodov, V. V.: Energetikai együttműködés. *Figyelő*, 1984. május 24. 13. o.
- Oljakov, V.: A Szovjetunió energetikai programja. *Figyelő*, 1984. október 17. 17. o.
- Ollard, Will: Financing Soviet Oil. *The Petroleum Economist*, October 1990, 17–18. o.
- Palánkai Tibor: A gazdasági erőviszonyok értelmezése és szerepe a nemzetközi erőviszonyok rendszerében. *Külpolitika*, 1978. 3. szám. 85–97. o.

- Patai Mihály: A KGST együttműködési mechanizmusáról. *Közgazdasági szemle*, 1980. 12. szám. 1451. o.
- Pécsi Kálmán: A Szovjetunió szerepe a KGST-együttműködésben. *Közgazdasági szemle*, 1981. 11. szám. 1333–1345. o.
- Percebois, Jacques: Le transport international du pétrole et du gaz naturel: un enjeu économique majeur. *Questions Internationales*, Le Pétrole: ordre ou désordre mondial, Paris, juillet-août 2003. No. 2. 68–72. o.
- Pócs Ervin: Az európai KGST-országok gazdasága, a megélénkülés okai és lehetőségei. *Közgazdasági Szemle*, 1984. 9. szám. 1107–1118. o.
- Póti László: A “szükségyszerűség birodalmából” a “szabadság birodalmába”. A változó Szovjetunió az új Európában. *Külgazdaság*, 1992. 2. szám. 76–79. o.
- Potuzák, Karel: Production et transport du gaz en Tchécoslovaquie. *Gaz d’aujourd’hui*, 1983. 1. sz. 21–26.o.
- Quinlan, Martin: Gas market poised for further growth. *The Petroleum Economist*, February 1985. 45. o.
- Quinlan, Martin: Gas tastes freedom. The gas market set for expansion. *The Petroleum Economist*, November 1990. 7. o.
- Quinlan, Martin: UK North Sea, Close to self-sufficiency. *The Petroleum Economist*, April 1979. 146–147.o.
- Quinlan, Martin: West Europe – Gas markets poised for further growth. *The Petroleum Economist*, London, February 1985. 45–49. o.
- Rácz Margit – Richter Sándor: A magyar-szovjet kapcsolatok néhány kérdése. *Közgazdasági Szemle*, 1987. 11. szám. 1319. o.
- Rahmer, B. A.: Energy plans for the 1980s. *The Petroleum Economist*, November 1978. 453–455.o.
- Rahmer, B. A.: Middle East, Western defence strategy. *The Petroleum Economist*, August 1979. 324–325.o.
- Rahmer, B. A.: Offshore prospects and problems. *The Petroleum Economist*, May 1977.
- Rahmer, B. A.: Soviet bloc. Hungary defies the Russians. *The Petroleum Economist*, February 1978. 47–48. o.
- Rahmer, B. A.: Soviet Union, Rising output of natural gas. *The Petroleum Economist*, April 1979. 163-164. o.
- Rahmer, B. A.: Soviet Union. Offshore prospects and problems. *The Petroleum Economist*, May 1977

- Ralph, Henry D.: Journally Speaking, Proxmire's Proximity. *Oil and Gas Journal*, March 30, 1959. Vol. 57. No. 14. 87. o.
- Relle Péter – Rakovszki András: A fekete arany útja. *Figyelő*, 1974. június 12.
- Réthy Sándor: Magyar–oroszk kereskedelem 1992–1996 között a két ország gazdasági teljesítménye tükrében. *Közgazdasági Szemle*, 1997. 10. szám. 896–915. o.
- Réti Tamás: A kelet-közép-európai kereskedelem. Gazdasági együttműködés a szomszédos kis országokkal. *Közgazdasági Szemle*, 2000. 1. szám. 64–80. o.
- Sattler Tamás: Kőolaj-külkereskedelmünk problémája. *Közgazdasági Szemle*, 1961. 4. szám. 458–467. o.
- Simonia, Nodari A.: The West's Energy Security and the Role of Russia. *Russia in Global Affairs*, Vol. 2. No. 3. July-September 2004.
- Sipos Sándor: Az energiaforrások 2000-ig. *Figyelő*, 1984. szeptember 6. 8–9. o.
- Sonin, Konstantin: The Unbearable Lightness of Petrodollars. *Russia in Global Affairs*, Vol. 2. No. 3. July-September 2004.
- Soós Károly Attila: Az átmeneti gazdaságok EU-exportja nemzetközi összehasonlításban, 1993–2000. *Közgazdasági Szemle*, 2002. 12. szám. 1063–1080. o.
- Steinman, Klaus: What's ahead for Europe's natural gas supply. *Pipe Line Industry*, September 1985. 63–68. o.
- Stevens, Paul: Oil Prices : The Start of an Era? *Energy Policy*, 1996. Vol. 24. No. 5. 391–402. o.
- Stobaugh, Robert –Yergin, Daniel: After the Second Shock: Pragmatic Energy Strategies. *Foreign Affairs*. Spring 1979.
- Szecekső Tamás: Nyugat-Európa energiaproblémái, *Közgazdasági Szemle*, 1958. 4. szám. 423. o.
- Tallós György: A termelés anyagellátásának néhány külkereskedelmi vonatkozása. *Közgazdasági Szemle*, 1962. 2. szám. 153–170. o.
- Troner, Al: Building gas exports. *The Petroleum Economist*, November 2000. 10–14. o.
- Tugendhat, Christopher: A politician's view of oil. *The Petroleum Economist*, July 1976. 253–255.o.
- Unk Jánosné: Dél-európai tranzit földgázvezeték tervek. *Falu Város Régió*, 1997. 9–10. szám. 21–25. o.
- Wieser István: Szénhidrogén-gazdálkodás. *Figyelő*, 1975. február 5.
- Wagener, Hans Jürgen: Mennyiben tervezhető a rendszerváltás? Elméletttörténeti megközelítés. *Külgazdaság*, 1992. 8. szám. 19-29 o.
- Yergin, Daniel: Ensuring Energy Security. *Foreign Affairs*, March/April 2006.

Könyvek

- A magyar kőolaj és földgázbányászat irodalmi közleményeinek jegyzéke.* Budapest, 1987, OMBKE.
- Adelman, M.A.: *The Genie is out of the Bottle.* Cambridge, Mass., 1995, MIT Press.
- Andrew, Christopher – Mitrokhin, Vasili: *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West.* London, 1999, The Penguin Press.
- Baer, Robert: *Sleeping with the Devil.* New York, 2003, Three Riders Press.
- Balogh Sándor (szerk.): *A magyar népi demokrácia története, 1944–1962.* Budapest, 1978, Kossuth Könyvkiadó.
- Beck, Robert J.: *Oil Industry Outlook, 1989–1993.* 5 ed. Tulsa, Oklahoma, 1988, Penn Well Books.
- Bajbakov, Ny. K.: *Kőolajlelőhelyek leművelésének termikus módszerei.* Budapest, 1983, Műszaki Könyvkiadó.
- Baranovsky, Vladimir (szerk.): *Russia and Europe. The Emerging Security Agenda.* SIPRI, Oxford Univeristy Press, 1997.
- Baranovsky, Vladimir (szerk.): *Russia and Europe. The Emerging Security Agenda.* Stockholm, 1997, SIPRI, Oxford Univeristy Press.
- Berreby, J. J.: *Le Pétrole dans la stratégie mondiale.* Tournai, 1974, Casterman.
- Békés Rezső: *Kissinger és Brzezinski.* Budapest, 1980, Zrínyi Katonai Kiadó.
- Black, Ian – Morris, Benny: *Israel's Secret Wars, A History of Israel's Intelligence Service.* New York, 1992. Warner Books.
- Bognár János: *A földgáz termelése, előkészítése és szállítása.* (Szerk. Szilas A. Pál.) Budapest, 1967, Műszaki Könyvkiadó.
- Bogár László: *Kitörési kísérleteink.* Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bohi, Douglas –Toman, Michael: *The Economics of Energy Security.* Boston, 1997, Kluwer.
- Botos József : *A világpiaci versenyképesség és árforradalom.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981. Budapest
- Botos Katalin – Körösi István (szerk.): *Nemzetközi gazdasági ismeretek.* Budapest, 2004, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog-és Államtudományi Kar.
- Botos Katalin – Patai Mihály – Szalkai István: *Pénzügyek és nemzetközi gazdasági kapcsolataink.* Budapest, 1980, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Botos Katalin: *Pénzügyek a KGST-ben.* Budapest, 1978, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Boué, Juan Carlos: *Venezuela: The Political Economy of Oil.* Oxford, 2002, Oxford University Press
- Bouthoul, Gaston: *Traité de polémologie – Sociologie des guerres.* Paris, 1951, Payot.

- Brada, Josef C. – Schönfeld, Roland – Slay, Ben: *The Role of International Financial Institutions in Central and Eastern Europe*. München, 1995, Südosteuropa-Gesellschaft.
- Brezinski, Zbigniew: *Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977–1981*. New York, 1985. Farrar Straus Giroux.
- Brukhnoff, A.: *Sécurité technique et juridique de transport international de gaz par canalisation*. Paris 1965.
- Business History Review (szerk.): *Oil's First Century*. Boston, 1960, Harvard Business School.
- Clausewitz, Carl von: *On War*, eds. Micheal Howard, Peter Paret, Princeton, New Jersey, 1976, Princeton University Press
- Cotrell, Fred: *Energy and Society*. Miami, 1956, Miami University Publication.
- Crevelt, M.van: *On future war*. London, 1991, Brassey's.
- Crouzet, M.: *Le monde depuis 1945*. Paris, 1973, PUF.
- Csató Éva: *Sorskérdéseink*. Tanulmányok. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó.
- Csernavölgyi László: *Földgázégők, földgáztüzelés*. Budapest, 1973, BME Továbbképző Intézet.
- Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt (szerk.): *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Budapest, 1999, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 138–146. o.
- Daguzan, Jean-Francois – Lorot, Pascal: *Guerre et économie*. Paris, 2003, Ellipses.
- Daguzan, Jean-Francois –Lorot, Pascal (szerk.): *Guerre et économie*. Institut Choiseul pour la politique internationale et la géoéconomie. Paris, 2003, Ellipses.
- Diószegi István – Harsányi Iván – Krausz Tamás – Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet*. I. kötet. Budapest, 2000, Korona Kiadó.
- Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada*. Budapest, 1994, História.
- Diószegi István: *Két világháború árnyékában. A nemzetközi kapcsolatok története, 1919–1939*. Budapest, 1974, Gondolat Kiadó.
- Dobozi István: *Nyersanyagok és energiahordozók a világgazdaságban*. Budapest, 1984, Kossuth Könyvkiadó.
- Elijasevszkij, I. V.: *Kőolaj- és földgázbányászat*. Budapest, 1981, Műszaki Kiadó.
- Evantson, G.: *The Age of Energy, 1899–1959*. PA 1963, Northwestern Univesity Press.
- Frankel, P. H.: *Oil and powers politics*. London, 1986, Faber and Faber.
- Freedman, Lawrence, ed.: *War*, Oxford, New York, 1994, Oxford University Press
- Friedman, Thomas L.: *The World is Flat. A Brief History of the Twenty-First Century*. New York, 2005, Farrar, Straus and Giroux.
- Gaddis, John Lewis: *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*. New York, 1982. Oxford University Press.
- Gaddis, John Lewis: *The Cold War. A New History*. New York, 2005, The Penguin Press.

- Gaddis, John Lewis: *We Now Know, Rethinking Cold War History*. Oxford, 1998, Clarendon Press.
- Gazdik Gyula – Lugossy Győző: *A közel-keleti válság*. Budapest, [1997], Calibra Kiadó.
- Gedmin, J. (szerk.): *European integration and American interests. What the new Europe really means for the United States?* Washington, 1997, AEI.
- Géopolitique de l’approvisionnement énergétique de l’Union Européenne au XXIe siècle*. Vol.II. Bruxelles, 1997, Bruylant.
- Gereben Ágnes: *Több fényt! A glasznoszt a Szovjetunióban*. Budapest, 1988. Téka.
- Gilliland, A.: *Environmental Reference Manual for the Oil and Gas Exploration and Producing Industry*. Austin, TX, 1993, Texas Independent producers and Royalty Owners Association.
- Goldschmidt, Arthur Jr.: *A Közel-kelet rövid története*. Budapest, 1997, Maecenas Kiadó.
- Hazen, Margaret Hindle: *Wealth Inexhaustible. A History of America’s Mineral Industries to 1850*. New York, 1985, Van Nostrand Reinhold Co.
- Halász Miklós – Várhegyi Antal (szerk.): *A kőolaj- és gázipari távközlés 50 éve, 1939–1989*. Budapest, 1989, OKGT.
- Hendrix, Paul: *Sir Henri Deterding and Royal Dutch–Shell: Changing Control of World Oil, 1900–1940*. Bristol Academic Press, 2002 Bristol, Great Britain.
- Hoffman, David E.: *Oligarchák, erő és hatalom az új Oroszországban*. Budapest, 2005, Századvég Kiadó.
- Horsnell, Paul: *Oil Markets and Prices: The Brent Market and the Formation of World Oil Prices*. Oxford, 2002, Oxford University Press.
- Horváth Zoltán: *Kézikönyv az Európai Unióról*. Hatodik, átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, 2005, Magyar Országgyűlés.
- Howard, Michael: *War in European History*, Oxford UK 1976, Oxford University Press
- Howarth, Stephen: *A Century of Oil. The „Shell” Transport and Trading Company 1897–1997*. London, 1997, Widenfeld & Nicolson.
- Izikné Hedri Gabriella: *Magyarország a kelet-nyugat gazdasági kapcsolatokban*. Budapest, 1979, Kossuth Könyvkiadó.
- Jakovlev, A. A.: *Köszén, kőolaj, földgáz*. Budapest, 1951, Művelt Nép Könyvkiadó.
- Jentleson, Bruce: *Pipeline Politics. The Complex Political Economy of East-West Trade*, Ithaka, 1986, Cornell University Press.

- Johnson, Paul: *Modern Times: The World from the Twenties to the Nineties*. New York, 1991. Harper Collins
- Kaposi Zoltán: *A 20. század gazdaságtörténete*. Budapest–Pécs, 2004, Dialóg Campus Kiadó.
- Kádár Béla: *A nemzetközi iparfejlődés és munkamegosztás új irányzatai*. Budapest, 1984, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tüdőklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000*. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó.
- Keohane, R.O. – Nye, J. S.: *Power and Interdependence*. 2. kiadás. Boston – London, 1977, Scott, Foresman and Company, 1989.
- Gustafson, Thane: *Russia 2010 and What it Means for the World*. New York, 1994, Random House.
- Kirk, Geoffrey: *On Energy*, London, 1983. Sphere Books.
- Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Budapest, 1996, Panem-Grafo.
- Kornai János: *A hiány. I-II*. Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, 1992, Heti Világgazdaság Kiadói Rt.
- Köves András: *Central and Eastern European Economies in Transition, The International Dimension*. San Francisco–Oxford, 1992, Westview Press, Boulder.
- Kun Miklós: *Oroszország válaszüton*. Budapest, 2005, Akadémiai Kiadó.
- Lavigne, M.: *The Economics of Transition. From Socialist Economy to Market Economy*. London, 1995, Macmillan Press.
- Leeb, Stephen – Strathy, Glen C.: *The Coming Economic Collapse*. New York, 2006, Warner Business Books.
- Lengyel László: *Végkifejlet*. Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Liberman, P.: *Does conquest pay? The Exploitation of Occupied Industrialized Societies*. Princeton, 1996, Princeton University Press.
- Lucas, D. – Tiffreau, A.: *Guerre économique et information, les stratégies de subversion*. Paris, 2001, Ellipses.
- Mandelbaum, M.: *The Fate of Nations. The search for National Security in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New York, 1988, Columbia University Press.
- Marler, J.: *Introduction to oil and Gas Environmental Project Management*. Tulsa, 1998, PennWell.
- Marrese, M. – Vanous, J.: *Soviet Subsidization of Trade with Eastern Europe. A Soviet Perspective*. California, CA, 1983, University of California, Institute of International Studies
- Masseron, Jean: *L'économie des hydrocarbures*. Paris, 1982, Éditions Technip

- Mons, L.: *Les enjeux de l'énergie. Pétrole, nucléaire et après?* Paris, 2005, Larousse.
- Mosley, Leonard: *Power Play. Oil in the Middle East*. London, 1973, Penguin Books.
- Muraviev, I. M. – Andriasov, R. S.: *Development and exploitation of oil and gas fields*. Moskva, 1980, Peace Publications.
- Nitze, Paul H.: *From Hiroshima to Glasnost: At the Center of Decision – A Memoir*. New York, 1989, Grove Weindenfeld.
- Nivola, Pietro S.: *The Politics of Energy Conservation*, Washington, D. C., 1986. Brookings Institution.
- Nouschi, André: *Pétrole et relations internationales depuis 1945 à nos jours*. Paris 1999, Armand Colin.
- Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet: a rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Budapest, 1995, Osiris Kiadó.
- Pálffy József, Novák Zoltán: *A NATO húsz éve*, Budapest, 1970 Zrínyi Könyvkiadó, Kossuth Könyvkiadó
- Paret, Peter, ed.: *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*, Princeton, New Jersey, 1986, Princeton University Press
- Pearson, Maurice: *Oil and the Romanian State*, Oxford, 1971. Clarendon Press.
- Penrose, Edith: *The Large International Firm in Developing Countries. The Petroleum Industry*. London, 1968, George Allen & Unwin.
- Piazolo, D.: *The Integration Process between Eastern and Western Europe*. Kiel Studies 310. Springer Verlag, Berlin – Heidelberg, 2001, Kiel Institute of World Economics.
- Placskó József: *Volt egyszer egy Orenburg. Egy gázvezeték építésének eddig ismeretlen körülményei*. Zalaegerszeg, 2005, Magyar Olajipari Múzeum.
- Puja Frigyes: *Szocialista külpolitika*. Budapest, 1973, Kossuth Könyvkiadó.
- Reis, John C.: *Environmental Control in Petroleum Engineering*. Houston, London, Paris, Zurich, Tokyo, 1996, Gulf Publishing Company.
- Roeber, Koe: *The Evolution of Oil Markets: Trading Instruments and Their Role in Price Formation*. London, 1993, Royal Institute of International Affairs.
- Roberts, M.: *Európa története 1900–1973. Az új barbárság kora?* Budapest, 1992, Akadémiai.
- Roberts, Paul: *Az olajkorszak vége*. Budapest, 2004, HVG Kiadói Rt.
- Sampson, Anthony: *The Seven Sisters*. London, 1975. Hodder and Stoughton Ltd.
- Sawyer, Herbert L.: *The Soviet Energy Sector: Problems and Prospects. The USSR in the 1980s*, NATO Directorate of Economic Affairs, Brussels, 1978.
- Sereda, N. G.: *Drilling of Oil and Gas Wells*. Moszkva, 1977, Mir.

- Sherill, Robert: *The Oil Follies of 1970-1980: How the Petroleum Industry Stole the Show (and Much More Besides)*, Garden City, N.Y., 1983, Anchor Press/Doubleday.
- Simai Mihály: *Kölcsönös függés és konfliktusok a világgazdaságban*. Budapest, 1978, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Simmons, Matthew R.: *Twilight in the Desert. The Coming Saudi Oil Shock and the World Economy*. Hoboken, New Jersey, 2005, Wiley & Sons Inc.
- Simmons, Matthew R.: *The World's Giant Oilfields*, Houston, 2001. Simmons & Company International.
- Simon István – Szerencsés Károly: *Azok a kádári "szép" napok. Dokumentumok a hetvenes évek történetéből*. Budapest, 2004, Kairosz Kiadó.
- Siselina, Ljubov – Gazdag Ferenc (szerk.): *Oroszország és Európa*. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény. Budapest, 2004, Zrínyi Kiadó.
- Smith, Temple – Ferrill, A.: *The Origins of War. From the Stone Age to Alexander the Great*. London, 1985, Thames and Hudson.
- Stern, Jonathan P.: *International Gas Trade in Exporting and Importing countries*. London, 1984, Heineman, Economical Books.
- Stiegler, George J.: *Piac és állami szabályozás*. Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szentes Tamás: *A kelet-európai átalakulás és a világgazdaság*. Budapest, 1990, Aula Könyvkiadó – Kossuth Könyvkiadó.
- Szilas A. Pál: *Kőolaj és földgáz termelése és szállítása*. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó.
- Takács Judit – Tóth Péter – Vincze Hajnalka (szerk.): *Az Európai Unió biztonság- és védelempolitikai dokumentumai*. I–III. Budapest, 2005, Charta Press.
- Tertzakian, Peter: *A Thousand Barrels a Second. The Coming Oil Break Point and the Challenges Facing an Energy Dependent World*. New York, USA, 2006, McGraw Hill.
- Tim Marler: *Introduction to Oil and Gas Environmental Project management*. Tulsa, Oklahoma, 1998, PennWell.
- Tóth János (szerk.): *Beszélgetések az olajiparról*. I–VII. Zalaegerszeg, 2006, Magyar Olajipari Múzeum.
- Törzsök Éva: *Külkereskedelmi ismeretek*. Budapest, 1997, Unió Kiadó.
- Triffin, R.: *Our International Monetary System*. New York, 1968, Random House.
- Turner, Louis: *Oil Companies in the International System*, London, 1978. George Allen & Unwin. 2005, USA
- Urwin, D. W.: *Western Europe since 1945. A political history*. London, 1992, Longman.
- Vajda György: *Energia és társadalom*. Budapest, 1975, Akadémiai Kiadó.

- Waelde, T. W. (szerk.): *An East-West Gateway for Investment and Trade*. London, The Hague, Boston, 1996, Kluwer Law International.
- Wallerstein, I.: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, 1983, Gondolat.
- Yergin, Daniel: *The Prize. The Epic Quest for Oil, Money and Power*. New York, 1991, Simon & Schuster of Australia.
- Baják László – Somogyi Gyula (összeáll.): *A szocialista gazdálkodás fekete könyve. Elvesztegetett évtizedek*. 2002. Budapest Business Klub.
- Bekker Zsuzsa (szerk.): *Magyar közgazdasági gondolkodás a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*. Gazdaságelméleti olvasmányok 2. Budapest, 2002, Aula Könyvkiadó.
- Berend T. Iván: *Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944–1990*. Budapest, 1999, Vince Kiadó.
- Berend T. Iván – Borchardt, Knut (szerk.): *Válság, recesszió, társadalom. Az 1930-as és az 1970-80-as évek összehasonlítása*. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1987, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, 1988, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Berend T. Iván: *Európa gazdasága a 19. században, 1780–1914*. Budapest, 1987, Gondolat.
- Blahó András – Palánkai Tibor – Rostoványi Zsolt: *Integrációs rendszerek a világgazdaságban*. Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Böröczfy Ferenc: *Az Európai KGST-országok gazdasága*. Budapest, 1984, Kossuth Könyvkiadó.
- Czoch Gábor – Faragó Tamás – Kövér György – Pogány Ágnes – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény, XVIII-XX. század*. Budapest, 2003, Aula Kiadó.
- Kaposi Zoltán: *A XX. század gazdaságtörténete*. II. kötet. 1945–1990. Studia Oeconomica. Budapest – Pécs, 2001, Dialóg Campus Kiadó.
- Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete*. I. kötet. (1700–1830). Pécs, 1992, Janus Pannonius Tudományegyetem.
- Káldor Miklós: *Gazdaságelmélet – gazdaságpolitika*. Magyar társadalomtudósok a nagyvilágban. Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kopátsy Sándor: *A mi XX. századunk*. Budapest, 1996, Belvárosi Könyvkiadó.
- Kornai János: *A hiány*. I–II. kötet. Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, 1993, Heti Világgazdaság Kiadó Rt.
- Kornai János: *Útkeresés*. Budapest, 1993, Századvég Kiadó.
- Kornai János: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai Elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. 2. kiadás. Budapest, 1990, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Kornai János: *Anti-equilibrium a gazdasági rendszerek elméleteiből és a kutatás feladatairól*. Budapest, 1971, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai János: *Régi és új ellentmondások és dilemmák*. Budapest, 1989, Magvető [Gyorsuló idő].
- Nove, Alec: *A megvalósítható szocializmus*. Budapest 1990, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Nyitrai Ferencné: *A magyar gazdaság negyven éve*. Budapest, 1985, Kossuth Könyvkiadó.
- Nyitrai Ferencné: *Prioritások gazdaságunk fejlesztésében*. Budapest, 1986, Kossuth Könyvkiadó.
- Pákh Miklós (szerk.) : *Az ipar felkészülési feladatai az Európai Közösség 1992. évi integrált piacával való együttműködésre*. Budapest, 1990, GTE.
- Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Stiegler, George J.: *Piac és állami szabályozás*. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szakács Sándor: *Gazdaságtörténet*. I–II. kötet. Jegyzet. Budapest, 1998, BKE – Számalk.
- Szentes Tamás: *A kelet-európai átalakulás és a világgazdaság*. Budapest, 1990, Aula Könyvkiadó – Kossuth Könyvkiadó.

FÜGGELÉK I.

A NEMZETKÖZI SZÉNHIDROGÉN-TÖRTÉNET RÖVID KRONOLÓGIÁJA

	A szénhidrogén-történet meghatározó eseményei
1859	Az olaj első fölfedezése az USA-ban (Pennsylvania, Edwin Drake és George Bissell).
1870	John D. Rockefeller megalapítja a Standard Oil olajfinomító társaságot(Cleveland, Ohio-ban):elsődleges célja kerozin előállítása világítási célra. (hamarosan a finomítás 80%-a, az amerikai olajszállítás 90%-a a Standard Oil-é).
1873	A Nobel család olajkutatásokat végez Baku térségében Oroszországban, a mai Azerbajdzsánban.
1882	Thomas Edison föltalálja az elektromosságot, amely ekkor az olajpiacot veszélyezteti.
1885	A Rothschild család fejleszti az olajkitermelést Oroszországban. A holland Royal Dutch társaság olajtermeléssel Indonéziában, Szumátrán foglalkozik.
1892	Marcus Samuel létrehozza a Shell Társaságot, a szuezi csatornán olajszállítás céljára.
1896	Az automobil feltalálása -Daimler és Benz által - új lendületet ad az olajpiacnak.
1901	A közel-kelet első koncesszióját szerzi meg Anglia perzsa területen (Iránban) olaj kitermelésre.
1901-1905	Különböző amerikai államokban olaj lelőhelyeket fedeznek fel (Texas, California, Oklahoma).
1907	A Shell és a Royal Dutch társaságok fúziója.
1910	Az olajtermelés gyors növekedése Mexikóban.
1911	A Standard Oil feldarabolása és hét cégre osztása: A Standard Oil of New Jersey a tőke 50 %-ával Exxonná válik, a Standard Oil of New York-ból a Mobil, a Standard Oil of Californiából a Chevron lesz, a Standard Oil of Ohio a Sohio Társasággá, a Standard Oil of Indiana az Amoco Társasággá, a Continental Oil a Conoco-vá válik, az Atlantic pedig ARCO cég néven válik új céggé.
1913	Az Anglo-perzsa olajtársaság megalakulása (Anglo Persian Oil Company, APOC), amelyből 1954-ben megalakul a British Petroleum.
1920	San Remo-i megállapodások az iraki olaj lelőhelyek megosztásáról.
1922	A venezuelai olajtermelés gyors és nagy arányú növekedése.
1924	A francia olajtársaság, a Compagnie Francaise des Pétroles (CFP), megalakulása (későbbi Total.
1927	Az iraki olajtermelés robbanásszerű beindulása.
1928	Az ún. "vörös vonal" megállapodások az iraki Petroleum Company (IPC) tőkéjét megosztják (APOC:23,71 %, Shell: 23,71 %, CFP: 23,71 %, Közel-keleti Fejlesztési Társaság -Exxon, Gulf, TexaCo, Socal-Chevrond, soconi Mobil-: 23,71 %, és Vulbenkian csoport: 5%). Achnacarri megállapodás a Shell, a Standard Oil of New Jersey, az APOC, a Gulf és a Standard Oil of Indiana között: meghatározzák a termelési kvótákat, amelyből a társaságok részesülnek minden piacon az 1928-as százalékok arányában. Mindegyik társaság növelheti termelését, de nem növelheti a piacon való százalékos részesedését.
1933	A Standard Oil of California (SOCAL) a Szaúd-Arábiai kitermelésbe fektet be jelentős összegeket, miután Ibn Szaud király jóváhagyását elnyerte.
1937	A mexikói olajipar államosítása.
1938	A kuvaiti és a szaúd-arábiai olajtermelés dinamikus növekedése.
1943	Venezuela olajtörvénye a koncessziók egy részét és a társaságok részvényeinek felét állami tulajdonba veszi, ez az első alkalom egy olajtermelő állam és a nagy társaságok közötti 50-50 %-os megosztásra.
1945	Roosevelt amerikai elnök találkozása Szaud-Arábia királyával, Ibn Szauddal Egyiptomban. Az Egyesült Államok felajánlja támogatását a szaúdi rezsimnek cserébe az olajkincsek kibányászásának jogáért.
1950	Az Aram Co. és a Szaud-Arábia közti megállapodás olajkitermelésre, amellyel általánossá válik a nagy olajtársaságok és a termelő országok közti 50-50 %-os megosztás.

1951	Az olajipar államosítása Iránban Mohamed Mossadegh által és a nemzeti iráni olajtársaság, a NIOC, megalakítása.
1953	A Mossadegh-kormány megdöntése.
1956	Gamal Abdel Nasszer államosítja a szuezi csatornát. Olaj-készletek felfedezése a Szaharában és Gabonban. Az algériai és a nigériai olajtermelés gyors beindulása.
1956	Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa létrehozza a Kőolaji és Gázipari Bizottságot
1958	Druzsba/Barátság: KGST X. ülészaka nemzetközi kőolaj csővezeték létesítését határozza el.
1959	Líbiában olajlelőhelyek felfedezése.
1960	Az OPEC megalapítása Szaud-Arábia, Irak, Irán, Kuvait és Venezuela részvételével.
1965	Az ELF ERAP létrehozása Franciaországban.
1966	Testvériség: KGST Kőolaji és Gázipari Bizottsága földgázvezeték építését határozza el
1968	Barátság II: A KGST Kőolaji és Gázipari Bizottsága döntést hoz a kőolaj vezeték megépítéséről.
1969	Az olajtermelés megindulása Kínában.
1971	Teheráni megállapodások, az 50-50 %-os megosztás vége.
1972	Az iraki olajtársaság államosítása.
1973	Jom Kipur háború. Az arab államok áremelés mellett döntenek válaszul az Izraelnek nyújtott amerikai támogatásra. Az első olajsokk.
1974	Az OPEC megszünteti az olajembargót az Egyesült Államok, Hollandia és Dánia ellen. A Nemzetközi Energiaügyi Hivatal, az IEA létrehozása.
1976	Szaud-Arábiában az Aramco államosítása.
1979	Az iráni forradalom jelentős zavarokat okoz az olajellátásban Nyugat-Európában és a nyugati világban, ami jelentős olajárfelhajtó hatással jár. A második olajsokk.
1980	Az OPEC tagállamok közötti nézeteltérések megjelenésének első időpontja: Irak megtámadja Iránt, a háború 8 évig tart.
1982	Az olajár csökkenésének kezdete. Az OPEC termelési kvótákat állapít meg, de a kvóták betartása hamar feszültséget szül a tagállamok között.
1985	A dollár árfolyamának magas szintje felér egy harmadik olajsokkal.
1986	Olaj ellen-sokk: az olajárak összeomlása: egy hordó ára 7 dollár alá esik.
1990	Irak lerohanja Kuvaitot, újabb ellátási zavarokat okozva az olajban, az olaj árfolyamának növelését előidézve.
1991	Kuvait felszabadítása az Egyesült Államok által vezetett nemzetközi koalícióval. A három legnagyobb olajtermelő államból az egyik felbomlása: a Szovjetunió vége.
1992	Az olaj hordónkénti árának gyors csökkenése. Latin-Amerika, Szíria, India és Norvégia területén olaj lelőhelyek felfedezése.
1998	Baku térsége és a Kaszpi-tenger általában válik a nagy világszintű olajvállalatok érdeklődésének központi területévé, valamint az Exxon Mobil és a Total Petrofina fűziója. Az olajárak újbóli csökkenése.
1999-2000	Az olaj hordónkénti árának gyors emelkedése egy OPEC és a többi termelőállam közti megállapodás eredményeképp. Total Fina és az ELF fűziója.
2001	Az Egyesült Államok elleni terroristatámadás következtében általános gazdasági recesszió, olaj iránti általános keresletcsökkenés, olajár-csökkenés.
2002	A Kaszpi-tenger országainak csúcsstalálkozója. Az olaj- és gáz lelőhelyek elosztásáról nem születik megállapodás. Bizonytalanság Irak és Venezuela tekintetében, beleértve olajtermelésüket. Az OPEC az olaj túltermelését fékezi.
2003	Amerikai-brit hadművelet Irak felszabadításáért, Szaddam Huszein rezsimjének megdöntése. A Jukosz orosz olajvállalat államosítása.

FÜGGELÉK II.

A HIDEGHÁBORÚ IDŐSZAKÁT ÁTFOGÓ GRAFIKONOK A NEMZETKÖZI NYERSOLAJ-ÁRAK ALAKULÁSA 1861-2005

9. Diagram: NEMZETKÖZI OLAJTERMELÉS ORSZÁGONKÉNT, 1945-1990

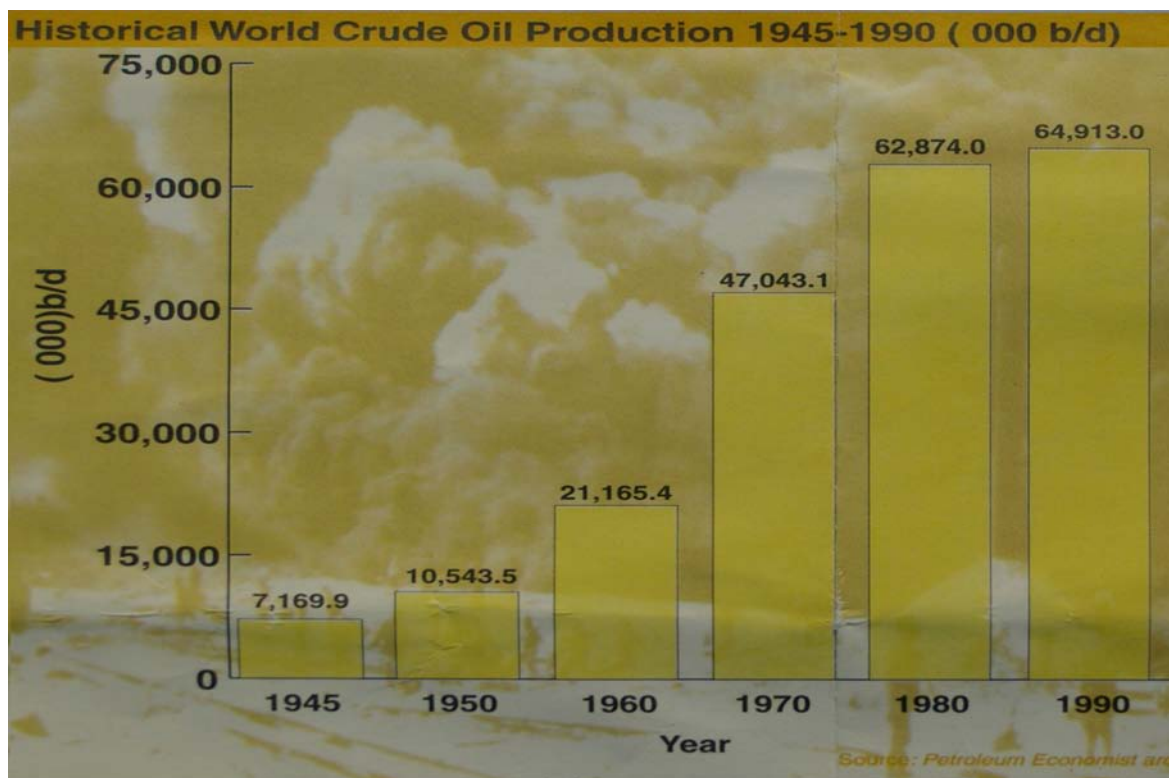
	1945	1950	1960	1970	1980	1990
USA	4,658	5,459	6,990	9,637	10,170	8,915
Venezuela	926	1,576	2,978	3,708	2,165	2,100
FSU/USSR	503	763	2,978	7,109	12,109	11,464
Iran	342	650	1,048	3,845	1,467	3,100
Mexico	125	207	284	441	2,130	2,974
Iraq	95	131	956	1,539	2,646	2,010
Argentina	66	70	184	393	491	485
Colombia	65	96	158	223	128	440
Saudi Arabia	40	528	1,250	3,549	9,900	6,410
Indonesia	21	129	414	848	1,576	1,280
Canada	8	75	501	1,262	1,762	1,959
Ecuador	6	7	7	4	204	284
Brazil	<1	1	78	161	187	656
Kuwait	-	348	1,649	2,735	1,664	1,161
Qatar	-	33	165	348	471	396
China	-	2	111	403	2,113	2,771
Algeria	-	-	172	952	1,106	760
Libya	-	-	18**	3,321	1,830	1,350
Nigeria	-	-	17	1,085	2,058	1,750
Gabon	-	-	17	110	174	275
UK	-	-	2	2	1,647	1,880
UAE*	-	-	-	757	1,704	2,120
Abu Dhabi	-	-	-	670	1,345	see UAE
Dubai	-	-	-	87	10	see UAE
Sharjah	-	-	-	-	349	see UAE
Oman	-	-	-	332	283	660
Australia	-	-	-	167	382	577
Norway	-	-	-	-	527	1,697

* UAE includes Abu Dhabi, Dubai and Sharjah
 ** 1961 figure shown. Libya production started in the autumn of 1961

Source: Petroleum Economist archive

Forrás: *The Energy Map of the World*, 2000 edition, London 2000. The Petroleum Economist

10. Diagram: A NEMZETKÖZI KŐOLAJ-TERMELÉS NÖVEKEDÉSE 1945-1990

Forrás: *The Energy Map of the World*, 2000 edition, London 2000. The Petroleum Economist

FÜGGELÉK III.

AZ ENERGIABIZTONSÁG ELMÉLETI KÉRDÉSEI

A gazdaság és biztonságpolitika speciális kapcsolatát fémjelzi az energiahordozók szerepe a nemzetközi politikai döntéshozatalban. A XX. század új energiaforrásának sajátos jellemzőinek alapvető elméleti kérdések között ezért külön is célszerűnek tűnik áttekinteni azokat az elméleti-biztonságpolitikai téziseket, melyek az energiabiztonság tárgyalása során az általános biztonságpolitika szerves részei, s amelyek ugyanakkor az energiabiztonságot annak specifikumai miatt a biztonságpolitika, mint tudományág más alterületeitől megkülönböztetik. Az ún. „energiafaktor” önmagában is a nemzetközi érdekérvényesítés egyik meghatározó elemévé vált a XX. század folyamán.

1. Az „energiafaktor”: a nemzetközi mozgástér meghatározó tényezője

Az energiahordozók és a biztonságpolitika kapcsolata ennek a fentiekben fölvázolt a gazdaság és stratégia közötti rendkívül szoros kölcsönhatásnak tehát csak az egyik, azonban a legalapvetőbb eleme. Ha általánosságban igaz az, hogy a gazdasági megfontolások és tényezők szoros, mély és megbonthatatlan kapcsolatban állnak a biztonságpolitikával, akkor ez a kapcsolat az energiahordozók, a természeti erőforrások és a biztonságpolitika között a leginkább tetten érhető, a leginkább meghatározó.

Mivel a szénhidrogéneknek a gazdaságban és biztonságpolitikában betöltött szerepe a XX. század folyamán alapvetően stratégiaivá vált, sem a gazdaságtörténetnek, sem a nemzetközi kapcsolatok történetének nem célszerű mellőznie a szénhidrogének nemzetközi politikára gyakorolt hatásának elemzését.

A hidegháború gazdaságtörténeti szempontú elemzése komoly figyelmet fordít a szénhidrogének szerepének, de kevésbé mérlegeli azok stratégiára gyakorolt hatását. A XX. század történetének a nemzetközi kapcsolatok szempontjából végzett elemzése a szénhidrogének stratégiai befolyását hagyományosan csak marginális kérdésként, mintegy érintőlegesen kezeli, nem kevészer teljesen figyelmen kívül hagyja. A szénhidrogének szerepe a hidegháború történetében leginkább egy-egy olyan konkrét konfliktus miatt kerül előtérbe, mint amilyen a szuezi válság, vagy a Közel-Kelet és az Egyesült Államok közel-keleti politikája, vagy az 1973-as olajárrobbanás közvetlen gazdasági következményei. A kérdést tehát a hagyományos

hidegháború-elemzések esetszerűen, térség- illetve konfliktus-specifikusan közelítik meg. A szénhidrogének hidegháborúra gyakorolt hatásának koncepcionális, átfogó elemzésében a nemzetközi kapcsolatok szakirodalma nem bővelkedik.

A szénhidrogéneknek a XX. század gazdaságpolitikájában betöltött szerepét ezzel szemben egy jelentős önálló szakirodalommal rendelkező tudományterület elemzi. Ezek az elemzések azonban meghatározóan a közgazdaságtan területén születnek, azaz alapvetően gazdasági jellegűek. Bár a nemzetközi politikai fejlemények elkerülhetetlenül megjelennek bennük, mégsem jellemző erre a szakirodalomra (sem) a két terület, az energiagazdaság és (külpolitikai) stratégia kölcsönhatásának vizsgálata.

Ezért már önmagában véve szakmai szempontból is célszerű különös figyelmet szentelni a szénhidrogének stratégiai hatásának, befolyásának a hidegháború idején. A szűken vett szakmai érdeklődésen túl csak e keresztmetszet elemzése teremt lehetőséget a hidegháború politikai fejleményeinek mélyebb vizsgálatára, az egyes események összetett rétegeinek értelmezésére, a miértek megválaszolásának kísérletére.

Miért kezdődött a hidegháború enyhülésének időszaka a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején? Miért tette félre a szovjet vezetés a hatvanas évek végének koszigini reformjait? Miért írta alá a Szovjetunió a helsinki dokumentumot, és miért támadta meg alig négy évvel később Afganisztánt? Milyen motívumok határozták meg Európa és az USA eltérő Szovjetunió-politikáját? Mi motiválta a nyolcvanas évek közepének amerikai stratégiaváltását? Érdekes metszéspontok kerülnek hangsúlyos megvilágításba, ha egymás mellé tesszük a hidegháború történetének hagyományos katonai-gazdasági elemzéseit és a szénhidrogén-politika belső fejleményeinek vizsgálatát. Ahhoz, hogy érthető legyen, miért is játszanak a szénhidrogének olyannyira markáns szerepet a nemzetközi stratégiai megfontolásokban, célszerű áttekinteni a szénhidrogének meghatározó jellemzőit.

A gazdaság és biztonságpolitika kapcsolatrendszerében az energiagazdaság, az energiapolitika annak specifikuma miatt különleges figyelmet érdemel.⁴¹⁸ Az energiapolitika sajátossága alapvetően meghatározó stratégiai s egyúttal taktikai szerepében rejlik. Az energiaellátás a XX. század folyamán központi szerepet játszik a biztonságpolitika elméletében, mind a biztonságpolitika klasszikus XX. századi, mind annak a XXI. századba átvezető globális megközelítésében.⁴¹⁹

⁴¹⁸ A szénhidrogének szerepének és jellemzőinek és ezáltal specifikus gazdasági hatásának áttekintését adja Masseron, Jean: *L'économie des hydrocarbures*. Paris, 1982, Éditions Technip.

⁴¹⁹ Az energia, a gazdasági fejlődés és a nemzetközi biztonság kapcsolatát tekinti át Finon, Dominique – Jacquet, Pierre: *Énergie, développement et sécurité. Les cahiers de l'ifri*, No. 28, Paris, 1999, IFRI.

Az energiahordozók kérdése szorosan kapcsolódik a biztonságpolitika meghatározó kérdéseihöz, és egyben közvetlenül hat is rájuk. A közvetlen katonai szempontú elemzések a taktikai, sőt stratégiai gondolkodás markáns, történelmi fordulópontjának tartják az olajnak a háborúra gyakorolt hatását. A korszakhatárt rendszerint az I. világháborúban határozzák meg, az első olyan háborúban, amelyben a csapatmozgás, a mobilizáció magas foka döntő szerepet játszott – abban pedig döntően éppen a kőolaj alkalmazása.

A szénhidrogének, de különösen a kőolajszármazékok alkalmazása közvetlen haditechnikai reformokat vont maga után, amelyek a hadviselés szempontjából egy sor új, a szénhidrogén-kor előtt fel sem merült taktikai megfontoláshoz vezettek. Ettől fogva elégtelen kőolajellátás esetén egy háborút el lehet veszíteni akkor is, ha egyébként rendelkezésre állnak a megfelelő katonai eszközök. De e katonai „szakmai” szempont alapvetővé válása egyben azt is jelentette, hogy a kőolajforrások feletti befolyás megszerzése a stratégiai tervezés szerves részévé vált.

Másképp a XX. század nagy energiahordozó-váltása miatt a szénhidrogénekre alapuló nyugati gazdaságok teljes működése a szénhidrogén-ellátás függvénye lett. Ahogyan szélesedett a gazdaságban a szénhidrogének alkalmazása, a stratégiai gondolkodás úgy vált elképzelhetlenné az energiahordozók szerepének megfontolása nélkül.

Harmadrészt az a tény, hogy a szénhidrogének a gazdaság legalapvetőbb működése szempontjából kezdettől fogva stratégiai szerepet kezdtek betölteni, azaz az országok gazdasági működésének nélkülözhetetlen elemévé váltak, olyan fejlemény volt, melynek következtében a szénhidrogének egy újfajta nyomásgyakorlás eszközévé léptek elő. A szénhidrogén-tartalékokkal rendelkező országok nemcsak új bevételi forrás, hanem új nemzetközi nyomásgyakorló eszköz birtokába jutottak, amely mind gazdasági, mind politikai célok elérésére „bevethető” volt. Eme újfajta nyomásgyakorlás első klasszikussá vált példája az 1973-as olajárválság volt, melyben a szénhidrogén-politika, mint a külső nyomásgyakorlás eszköze először manifesztálódott.

A XX. században tehát a szénhidrogén kérdése a nemzetközi életet éppúgy meghatározta, mint a gazdasági fejlődést. Mint a fentiekből is kitetszik, az energiahordozók hatása a nemzetközi élet alakulására nem új keletű felismerése a nemzetközi kapcsolatok elemzésének, és nem is tipikusan a XX. századhoz, vagy a szénhidrogénekhez kötődő jelenség. Az energiahordozók birtoklása már a szénhidrogének térhódításával kezdődő korszakot megelőzően is jellemző, meghatározó tényező volt az egyes államok történelme alakulásában. Ennek ellenére a szénhidrogének szerepe, amint fent jeleztük, legjobb esetben is marginálisan vagy esetszerűen jelenik meg a hidegháború idejének biztonságpolitikai elemzéseiben.

Ennek oka részben az lehet, hogy az energiatényező szerepe a XX. század gazdaságtörténetében és a nemzetközi politika történetében nagyban eltér attól a szereptől, amit hagyományosan a természeti tényezők gazdaságra, illetve (nemzetközi) politikára gyakorolt hatásának tulajdonítanak. A gazdaságelmélet a természeti tényezők, így a nyersanyagok és energiahordozók relatív súlyára vonatkozóan ugyanis hagyományosan azt hangsúlyozza, hogy ezek szerepe elsősorban egy-egy újabb gazdasági növekedési folyamat kezdeti szakaszában meghatározó, amikor a növekedést befolyásoló egyéb tényezőknek, úgymint a szakképzett munkaerőnek, a felhalmozott tőkének, az ebből kiépített nagyobb és/vagy modernebb katonai arzenálnak stb. még szűkében vannak. Ezek kiépülésével, valamint a gazdasági fejlődés fenntartásához szükséges természeti erőforrások hosszabb távra és kellő mennyiségben való biztosításával a természeti tényezők szerepe csökken.

Ez a folyamat valamennyire valóban megfigyelhető a szénhidrogének esetében is: az energiahatékonyság növelésével például a hetvenes évek Európája valóban csökkenteni tudta energiainportját. A XX. század nemzetgazdaságai azonban az energiahatékonyságot növelő minden program ellenére szénhidrogén alapúak, sőt szénhidrogénfüggők maradtak. Amint jelen tanulmány ki is mutatja majd, az új energiahordozó, a kőolaj importjáról annak drámai árnövekedése miatt történő át- vagy visszaállás a saját kitermelésű energiahordozóra (pl. szénre) olyan kérdése volt az ötvenes-hatvanas éveknek, melyre a gazdaság érdekeinek megfelelően egyértelmű „nem” volt a válasz.

Ez azonban egyben azt is jelenti, hogy a szénhidrogén-ellátás folyamatos biztosításának és az ebből fakadó stratégiai megfontolásoknak a súlya a XX. század folyamán nem csökkent a többi természeti kincs szerepének csökkenésének mintájára. Az sem mellékes szempont a szénhidrogének és külpolitika kapcsolatának vizsgálatában, hogy a szénhidrogének energiamérlegen belüli arányát megtartó, illetve növelő lépések sorozatával valóban a gazdaságpolitika iránya szabta meg a biztonságpolitika mozgásterének külső paramétereit. Azaz a szénhidrogén-import (stratégiai) függést eredményező negatívumainak hangsúlyozására irányuló elemzések ellenére a modern piacgazdaságok szénhidrogén alapúak maradtak, a megoldást nem gazdasági váltás, hanem a külpolitikai irányváltás területén követelték ki, az európai országokban például többek között a közel-keleti politika átgondolásával.

A szénhidrogének, de különösen a kőolaj, a korszak elejének meghatározó energiaforrása, ugyanis nem egy stabil, vagy legalábbis a fogyasztó ország befolyása alatt álló területről származtak, hanem egy politikailag roppant instabil térségből. Európa gazdasági stabilitása, fejlődése a hidegháború kezdetétől fogva tehát egyértelműen és alapvető módon

biztonságpolitikai előfeltételeken múlt. Gazdasági tevékenységének biztosítása komoly politikai-biztonságpolitikai stratégia kidolgozását tetté elkerülhetetlenné.

Ebből a megfontolásból körvonalazódott az energiapolitika hamarosan „hagyományossá” váló, azaz az ellátás biztonságát megcélzó értelmezése a XX. század nyugati piacgazdaságainak gazdaság- és külpolitika-elemzéseiben. Létezik egy ettől eltérő értelmezése is a szénhidrogénpolitikának: a két különböző biztonságpolitikai értelmezéssel foglalkozik az alábbiakban még visszatérünk. Az energiapolitikának még ez a hagyományos megközelítése is bír azonban olyan jellemzőkkel, olyan nemzetközi politikai következményekkel, amelyeknek az elemzésével a szakirodalom általában nem kellő mélységben foglalkozik, és amelyek többek között ezért is a jelen tanulmány tárgyát kell, hogy képezzék.

Az 1973-as és 1979-es olajárrobbanások következtében az energiahordozók, és mindenekelőtt a kőolaj világpiaci szerepe szinte egyetlen évtized leforgása alatt gyökeresen megváltozott. Amellett, hogy a kőolajfüggés negatív következményei hangsúlyozottan nyilvánvalóvá váltak, a két árrobbanás következtében az is egyértelművé vált, hogy a kőolaj alapvető fontosságú stratégiai cikkből a világgazdaság korábban kialakult erőviszonyait alapjaiban átrendezni képes, a nemzetgazdaságok hosszú távú fejlődését, országok világpolitikai helyét meghatározó termékké vált.

Ezt tükrözi az 1980-as évek elejétől fogva egyre nagyobb számban megjelenő nemzetközi elemzések következtetése, miszerint a hetvenes évekre a világgazdaság fejlődésének, az egyes országok gazdasági növekedésének, s ebből fakadóan nemzetközi súlyának és érdekérvényesítő képességének egyik legjelentősebb tényezője energiagazdaságuk helyzete lett. A meghatározóan olajalapú gazdasági növekedés az olajárválság következtében elsősorban a biztonságpolitikai és gazdaságbiztonsági szempontból értelmezendő kérdések közé került. A válságot elemezve szakértők nem kis része egyenesen ezt az egyoldalú olajfüggést tartotta az egyes nyugati nemzetgazdaságok, valamint a nemzetközi biztonság *egyik*, mások egyenesen „a” legfőbb problémájának.

2. Energiapolitika, energiastratégia: kétféle értelmezés

A rohamosan növekvő olajigények és a hetvenes évek folyamán drasztikusan emelkedő olajárak következtében megugrott olajbevételek nemzetközi gazdasági következményei között előkelő helyen szerepel ama helyzet kialakulása, melyben a hetvenes évek végére az OPEC-tagországok 79 napi jövedelme elég lett volna például a világ legnagyobb kőolajipari vállalata, az Exxon, 6 évi jövedelme pedig a teljes angol ipar felvásárlásához. Egy hosszabb távon fennmaradó növekedés eredményeképp 15 évi bevételeikkel a piacgazdaságoknak a világ összes tőzsdéjén jegyzett részvényeit fel tudták volna vásárolni.

A hetvenes évek második felében már egyáltalán nem elméleti jellegű volt a kérdés, egyrészt, hogy hol keletkeznek az olajdollárok, az ún. „petrodollárok”, azaz a termelő cégeknél, magánvállalatoknál vagy állami tulajdonú vállalatoknál, termelő államoknál, másrészt hogy az olajexportőrök (országok vagy vállalatok) mire fordítják olajeladásból származó bevételeiket, milyen befektetéseket céloznak meg.⁴²⁰

A tőzsdén megjelentek az olajdollárok. E tőkemozgás első jeleit érzékelve az állami szuverenitást mindaddig semmibe vevő, sőt annak csökkentésére törekvő – amúgy egyre inkább multinacionálissá váló – olajvállalatok a saját politikai vezetésükhöz fordultak, és a gazdaságpolitikai és energiaipari szakirodalomban is megjelent az állami védelem szükségességének elve. Az érintett államok politikai vezetése is érzékelte az olajdollárok megjelenéséből, potenciálisan az olajtőke beáramlásából származó veszélyt országuk nemzetbiztonságára és függetlenségére. A hetvenes évek közepén megnőtt olajbevételekből származó részvényfelvásárlás láttán egy-egy érintett kormány nem egy esetben az iparból származó megkeresés nélkül is megvétózta a fenyegetőnek értékelt tranzakciókat.⁴²¹

Számos hasonló példa szolgál annak a tételnek a bizonyítására, hogy a nyersanyagpiaci változásoknak sem az okait, sem a következményeit nem lehet egyszerűen a forgalmi folyamatokra leszűkíteni.

Az energiapolitika egy többváltozós egyenlethez hasonlítható, melyben a kitermelés változásai mellett lényeges szerepet játszik a felhasználó országok gazdaságfejlődési üteme, gazdasági egyensúlya, inflációja, politikai stabilitása, külpolitikai céljai, adott kormányzati politikája, és még egy sor hasonló tényező. Ezért sem a fő felhasználó országok, sem a fő

⁴²⁰ A részvényfelvásárlás során például a szaúd-arábiai olajtőkéből például ekkor a Commonwealth Bankba, az irániból a Kruppba, a kuvaitiból pedig a Daimler Benz-be fektettek be.

⁴²¹ Az Egyesült Államokban például a Lockheed és Grumman repülőgépgyár, valamint a Panam légiforgalmi társaság esetében, de Franciaországban is volt erre példa. Gaddis, John Lewis: *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*. New York, 1982. Oxford University Press.

kitermelő országok nyersanyag-, energia-, illetve gazdaság-, valamint bel- és külpolitikája nélkül nem célszerű (valójában nem is lehet) önmagában elemezni a nyersanyagpiac változásait.

Ennek megfelelően a szénhidrogénkorban született stratégiai elemzések és stratégiaalkotás egyik meghatározó elemévé az olajbevételekből származó tőke hasznosításának kérdése, a szénhidrogén-exportőrök befektetési tevékenységének nyomon követése vált.

E kérdésnek külön szakirodalma jött létre, mely szerint a fenti „többváltozós egyenlet” eredményétől függően az olajdollárok, a szénhidrogén-bevételek felhasználása alapvetően három lehetséges módon történhet. Egyrészt hozzájárulhatnak a termelő ország gazdasági felemelkedéséhez, másrészt elősegíthetik az energiaexportőr integrálódását a világ gazdaságba (és esetleg – bár nem feltétlenül – a világpolitikába), harmadrészt pedig felhasználhatók az érintett ország regionális vagy egyéb bel-, illetve külpolitikai céljainak elérésére.

A hetvenes években megjelent nyugati szakértői elemzések nagy része gazdasági szempontból kiinduló megfontolásokat tükrözött és ennek megfelelően elsősorban *gazdaság*biztonsági szempontú következtetésekre jutott, azaz a fenti három lehetséges lehetőség közül lényegében az első kettő szerepét hangsúlyozta.

Az 1956-os szuezi válság azonban jelezte, hogy már az „olajfegyvernek” ez az első nemzetközi alkalmazása, „bevetése” is a harmadik kategóriába tartozott, azaz *politikai* nyomásgyakorlás eszköze volt.

Ezért fontos az energiastratégia koncepciójának értelmezése, a fogalom pontos definíciója. Egy tüzetesebb elemzés rávilágít ugyanis arra a még a szakmai irodalomban sem gyakran felmerülő tényre, hogy az energiastratégia valójában két különböző értelmezése forog közkezen anélkül, hogy az egymástól eltérő értelmezések, de főleg a belőlük fakadó eltérő következtetések nyilvánvalóak lennének. Holott az eltérő definíciók alapjaiban eltérő koncepciókon nyugszanak, és gyökeresen eltérő gazdaságpolitikai és külpolitikai következtetésekhez vezetnek.

Az energiastratégiának a nemzetközi, de elsősorban a nyugati piacgazdaságokból származó szakértői anyagaiban tükröződő értelmezése egy adott ország, térség, régió energiaellátásának biztosításából indul ki. E megközelítésben az energiaellátás „stratégiai” súlya elsősorban abból vezethető le, hogy az energiaellátás helyzete egy adott ország gazdaságának teljes működésére hatással van. (Ehhez képest a kőolaj katonai szerepe például a haderő mozgatása, mobilitása,

hatékonysága szempontjából inkább csak bizonyos meghatározott időszakokra szűkítve, fegyveres konfliktusok idején elsődleges.)

E megközelítés szerint az energiastratégiaának az a célja, hogy egy ország gazdasági és adott esetben katonai igényeinek ellátását biztosítsa. Az energiastratégia feladata tehát az energiaellátás biztosítása, eszköztárát pedig azon politikai és gazdasági eszközök alkotják, amelyekkel az energiaellátás folyamatossága és biztonsága garantálható. Ez alapvetően defenzív értelmezése magának a „stratégiának”, mint fogalomnak is. Ezért az az energiapolitikai megközelítés, melynek alapfeladatának az ellátás biztonságát tekinti, alapjában véve az energiastratégia defenzív értelmezését jelenti. Ezt a defenzív értelmezést tükrözi a klasszikus nyugati energiapolitikai szakirodalom 1945 óta, ezért nevezhetjük ezt az energiapolitika hagyományos vagy klasszikus definíciójának is.

Ezzel a logikával azonban nem magyarázható azon döntések egyike sem, melyek a hidegháború nemzetközi energiapolitikai fejleményeit meghatározták. Sem az 1956-os szuezi válság, sem az 1973-as olajárrobbanás nem illik bele ebbe a hagyományos energiastratégiai koncepcióba. Amilyen könnyörtelen megnyilvánulását jelentette a szeptember 11-i támadás a terrorizmusban rejlő veszélyeknek, úgy ezek az események is azt példázzák, hogy egy nem energiapolitikai, hanem egy „másik” cél elérésére hogyan alkalmazható a szénhidrogén-kereskedelem befolyásolása.

A klasszikus energiapolitikai koncepciókkal szemben – és párhuzamosan – léteznie kell tehát egy másik koncepciónak is az energiastratégia területén, amely annak nem a defenzív, hanem inkább a proaktív, „offenzív” megközelítését tükrözi.

E „másik” energiastratégiai értelmezésben az energiapolitika nem az energiaellátás, azaz alapvetően egy gazdasági-stratégiai előfeltétel kielégítésének eszköze, hanem egy másik természetű, rendszerint egy politikai-stratégiai cél elérésének, vagy egy nem kívánatos fejlemény megakadályozásának az eszköze. E másik célnak nem kell, hogy legyen semmi köze (és általában vajmi kevés köze is van) magához az energiaiparhoz. Lehet gazdaságpolitikai vagy külpolitikai természetű, az energiastratégia definíciójának szempontjából az elsődleges meghatározója az, hogy ebben a megközelítésben az energiapolitika mintegy „alkalmazott politika”: egy *másik* területen való cél megvalósításának eszközeként alkalmazzák.

Ennek az alkalmazásnak az alapja azonban egy olyan koordinátarendszer, melyben az alapvető szempontok általában kívül esnek az energiapolitikán, ezért ebbe a koordinátarendszerbe kerülve nem csupán a hagyományos energiapolitika eszköztárának hatékonysága kérdőjeleződik meg, de még az sem egyértelmű, hogy a hagyományos energiapolitika egyáltalán érzékeli-e

önnön hatástalanságának okát. Ebben a nem hagyományos értelmezésben az energiapolitikának tehát korántsem a defenzív, sokkal inkább a proaktív offenzív definíciója érvényesül.

Röviden úgy összegezzük tehát, hogy míg az energiastratégia a hagyományos, defenzív megközelítésben az energia (az energiaellátás fenntartása) maga a cél, addig a proaktív megközelítésben az energia – eszköz.

Ebből viszont azt a következtetést is le kell vonnunk, hogy az energiastratégia defenzív értelmezése természetesen elsősorban azon országok vagy térségek energiapolitikájában a természetes, melyek nem rendelkeznek saját szénhidrogén-tartalékokkal, azaz energia-importőrök.

Azon országok stratégiai gondolkodásában viszont, melyek saját szénhidrogénkincsel rendelkeznek, azaz elsősorban szénhidrogén-exportőrök, az energia stratégia defenzív értelmezésének semmi értelme nincs. Saját szénhidrogénkincsük lévén számukra csak és kizárólag az energiastratégia offenzív értelmezésének van létjogosultsága. Olyannyira, hogy talán azt sem túlzás állítanunk, hogy az energia-exportőrök esetében *per definitionem* az energiastratégia proaktív értelmezését kell természetesnek venni. Egy energiaexportőr esetében a kérdés nem az, hogy *van-e* valami „másik” cél, amit az energiatermeléssel el kíván érni, hanem az, hogy *mi* az a másik cél, amit szénhidrogén-exportjából finanszírozni kíván.

Mivel Európa saját szénhidrogénkincsei a szénhidrogénkor kezdetétől fogva soha nem voltak elegendők saját szénhidrogénigényének kielégítésére, és az amerikai szénhidrogén-politika az ötvenes-hatvanas évektől saját szénhidrogén-tartalékai kimerülésének elkerülése érdekében szintén egyre inkább szénhidrogénimportjának növelése mellett foglalt állást,⁴²² a nyugati demokráciák, piacgazdaságok elsősorban szénhidrogén-importőrökként viselkedtek a hidegháború folyamán. Offenzív jellegű szénhidrogén-politikára saját gyakorlatukban valójában nem volt példa. Az energiapolitika kérdésében a nyugati stratégiai koncepciók ezért csak mintegy kivételként számolnak az energiastratégia offenzív alkalmazásának lehetőségével, következményeivel, valamint az erre adandó megfelelő stratégiai válasz kidolgozásával.

Pedig a nemzetközi gyakorlatban számos példája van az energiapolitika proaktív értelmezésének. A hidegháború idejének öt legnagyobb olajellátási diszrupciójának, zavarának mindegyike politikai, nem pedig energiaipari okokkal magyarázhatók.⁴²³ Talán az 1973-as válság

⁴²² Az 1948-ig kőolaj-exportőr Egyesült Államok az ötvenes években vált kőolaj-importáló országgá. 1959-ben, az amerikai kormány a behozható kőolajmennyiség szabályozására, saját kőolaj kitermelésének védelmére hivatalos kvóta alkalmazását vezette be. Lásd: Chester, Edward W.: *United States Oil Policy and Diplomacy: A Twentieth-Century Overview*. Westport, Conn, 1989, Greenwood Press.

⁴²³ Bill, James A. – William, Roger Louis (szerk.): *Mossaiq, Iranian Nationalism, and Oil*. London , 1988, I. B. Tauris.

okai álltak legszorosabb kapcsolatban az olajipar bújtatott diszkontinuitásával. E nagy válságok elsődlegesen magán a Közel-Keleten belül bekövetkezett politikai feszültségre vezethetők vissza – az 1956-os szuezi válság kivételével, melynek politikai forrásai nem kizárólag a térség országainak belső feszültségéből eredeztethetők.

A közel-keleti országok kormányainak az a képessége, hogy egymás közti politikai feszültségeiket olajellátási zavarok nélkül oldják meg, rendkívül limitált, egyes elemzők szerint kisebb, mint ezen államok olajár-megállapítási képessége. Nem csoda, hogy e tények következtében a nyugati energiabiztonsági koncepciók – mind az egyes nemzeti döntéshozatalon, mind a nemzetközi együttműködésen alapuló energiapolitikák – nagy része két pillérre épült: elsősorban a Közel-Kelet stabilizálására, másrészt saját energiaforrásaik diverzifikálására irányult.

Közülük a közel-keleti stabilitás biztosítása tekinthető a meghatározó motivációnak az USA közel-keleti katonai jelenlétében. Sőt, erős leegyszerűsítéssel, egyes elemzők szerint az Egyesült Államok energiapolitikája a II. világháború utáni évtizedekben nagyrészt a közel-keleti katonai jelenlétben nyilvánult meg. Az 1945–90 közötti időszak és az 1990–1991-ben kialakult új nemzetközi rendszer egyik alapvető különbsége energiapolitikai szempontból az volt, hogy az első öbölháború után nyilvánvalóvá vált: az USA nemcsak katonai jelenlétével kívánta a térségben érdekeit jelezni, hanem kész volt katonai erejének alkalmazására is. Ebben a döntésben a jellegét tekintve defenzív stratégia kontinuitása meglehetősen markáns. Az (elsősorban európai) olajimportőr országok az USA közel-keleti katonai jelenlétéből fakadó következményeket saját előnyükként fogták fel mindaddig, ameddig ez a jelenlét a térség stabilitását szolgálta, és egyetértésükön, valamiféle közös megegyezésen alapult, azaz ameddig képesnek érezték magukat az Egyesült Államok általuk később bírált politikájának befolyásolására.

1990 után szénhidrogén-politikai elemzések egész sora épült arra feltételezésre, hogy a hidegháborút követően a szénhidrogének világpolitikában betöltött szerepének is jelentősen változnia kell. Míg korábban egyes politikai aktorok stratégiai gondolkodásában a szénhidrogének megjelenhettek a befolyásolás eszközeként, e feltételezés szerint a hidegháborús szembenállás után az olaj és földgáz is veszít stratégiai súlyából, és egyre inkább alapvetően gazdasági szerepet fog betölteni. 1990 után változott tehát a szénhidrogén-energiának a nemzetközi biztonságban játszott szerepéről alkotott általános kép, az ellátást a piaci logikán alapuló eszköztár volt hivatott biztosítani. Úgy tűnt, hogy a KGST és a Varsói Szerződés összeomlása az energiaszektor területén (is) megnyitotta az utat a piaci viszonyok érvényesülése előtt. Ezt a folyamatot erősítették az 1990 után egyre erősödő globalizációs folyamatok, és a gazdaságban az állami befolyás csökkentésére irányuló nemzetközi gyakorlat.

Az energiapolitika meghatározása és ennek megfelelően eszköztára is jelentős változáson ment át a globalizálódás folyamatának beindulásával. Egy interdependenssé vált világban azonban egy kormányzati energiapolitika a világ növekvő integrálódásának függvényében alapvetően továbbra is két megközelítés közül választhat.⁴²⁴ Besorolhatja az energiapiac kérdéseit a fejlett országok szabad kereskedelmének és befektetéseinek körébe, azaz alkalmazhatja a globalizációs megközelítést. Másfelől – látva a világ energiarendszerének gyengeségeit és sérülékenységét, a geopolitikai kockázatokat, amelyek e területen különösen érzékenyen jelenhetnek meg – választhatja a „hagyományos” energiapolitika eszköztárát saját energiaellátásának biztosítására.

Ezek a hidegháború utáni új koncepciók azonban még mindig csak módosítják, nem pedig kizárják az energiasztratégia elméleti szinten alapvetően kétféle, proaktív, illetve defenzív megközelítését, továbbélő gyakorlatát.

Az energiapolitika piaci megközelítésének európai térnyerése sem szüntetett meg egy sor, az energiaellátás stabilitására ható külpolitikai feszültséggócot. Az EU a hidegháború befejeződése után sem tudta erősíteni pozícióit a Közel-Kelet stabilitásának elérése, vagy az USA befolyásolása érdekében. Az európai országok közös kül- és biztonságpolitikájának hiánya, az európai országok nemzeti Közel-Kelet-politikájának gyakorlata, az Európai Unió országainak törekvése az ún. „nemzeti bajnokok”, saját nemzeti energiaipari nagyvállalataik megerősítésére azt jelzi, hogy energiaellátásuk biztonságát a hidegháború befejeződése után is más külpolitikai prioritásaik elé sorolják.

3. A szénhidrogén-stratégia gyakorlati alapelemei

A fentiek következtében a szénhidrogénipar gazdaság- és nemzetközipolitika-történeti elemzése nyilvánvalóan korántsem azonos a kőolaj- és földgázipar történetének tárgyalásával. Az iparág sajátosságai azonban természetesen alapvető módon befolyásolják a szénhidrogének politikára gyakorolt hatását és alkalmazhatóságát, ezért az iparnak ezeket a sajátosságait célszerű röviden áttekinteni.⁴²⁵ Túl azon, hogy az elemzés megértéséhez hasznos háttérinformációt jelentenek, a szénhidrogénipar bizonyos sajátosságai egyenesen az elemzés fő szempontjai közé tartoznak, mert az egyes szénhidrogén-politikai döntések mögött körvonalazódó külpolitikai stratégia jelzésül, bizonyításul szolgálnak. Tipikusan ilyenek például a szénhidrogén-

⁴²⁴ Vietor, Richard H. K.: *Energy Policy in America Since 1945: A Study of Business-Government Relations*, Cambridge, 1984. Cambridge University Press

felhasználás fellendítésének, a beruházásoknak, a szénhidrogének szállításának, valamint a kőolaj- és földgázárak megállapításának kérdései. A szénhidrogénipar e jellemzőit ezért a szénhidrogén-stratégia alapelemei között kell vizsgálni.

Az áttekintést célszerű annak leszögezésével kezdeni, hogy az elemzés – stratégiai érdeklődése okán – a kőolajra és földgázra mint stratégiai energiahordozókra koncentrál. Nem célja egy átfogó energiapolitikai elemzés készítése. A villamosenergia-ipartól az atomenergia felhasználásán, valamint a megújuló energiaforrásokon át a primer és a szekunder energiahordozók, a hasznosítható energiát tartalmazó, illetve további átalakítást igénylő energiákkal bezárólag egy sor, az energiaipar szempontjából alapvetően fontos szakmai kérdés szándékosan kimarad a jelen vizsgálatból.

A jelen nemzetközi gazdaságtörténeti - politikatörténeti elemzés számára ugyanis az alapvető szempont az, hogy egy adott energiahordozó stratégiai-e vagy sem. A szénhidrogének ebben különböznek a többi energiahordozótól. Ebben az olvasatban például az atomenergia használata nem a probléma, hanem a megoldás része, azaz a szénhidrogénimporttól való függés csökkentésének eszköze, a villamosenergia-termelés pedig önmagában nem tartozik a kérdéskörhöz, hiszen nem közvetlen stratégiai módon, hanem csak igen áttételesen, közvetetten hat a nemzetközi életre (például azzal, hogy a villamosenergia-ipar a szénhidrogén-fogyasztást növeli).

A szénhidrogének a nemzetközi gazdaság- és politikatörténetnek azért váltak központi kérdésévé, mert miközben a teljes világgazdaság szénhidrogén alapúra állt át, addig a legjelentősebb szénhidrogén-fogyasztók azon jelentős csoportja, amely a hidegháborús feszültség középpontjában állt, nem rendelkezett elegendő saját szénhidrogénkinccsel (mint Európa országai), illetve – stratégiai okokból – nem kívánt elsődlegesen a saját kitermelésére alapozni szénhidrogén-fogyasztása kielégítése érdekében (mint az Egyesült Államok).

A kőolajipar azonban már önmagában is jelentősen eltér a legtöbb iparágtól, ezért belső elemzése több szempontból is problematikus. Míg a gazdasági elemzések megszokott alaptézise, hogy egy iparágban tipikusan több alapanyagból állítanak elő egy új terméket, addig a kőolajipar olyan iparág, amelyben egy nyersanyagból, egy technológiai folyamat során több terméket állítanak elő. A kőolajiparban az egyes termékek műszaki és gazdasági kölcsönhatásban állnak egymással. A gazdaság és nemzetközi politika szempontjából is előtérbe kerül az iparágnak ez a

⁴²⁵ Anderson, Robert O.: *Fundamentals of the Petroleum Industry*. Norman, Oh., 1984, University of Oklahoma Press, illetve az olajkor kezdete ipari kérdéseinek egy érdekes leírása található: Beeby-Thomson, A.: *Oil Field Development and Petroleum Mining*. London, 1916. Lockwood, Crosby.

jellemzője többek között az importra, valamint a finomító képesség kiépítésére vonatkozó döntésekben.

A szénhidrogénipar betörése a világgazdaságba rövid időn belül minden területen, a közlekedésben, az ipar szinte minden területén, a háztartásokban, a vegyiparban, a kereskedelemben stb. érzékelhető lett. Az ipari termelés egyik legjelentősebb költségtényezője származik az energiából, s bár vannak az átlagnál nagyobb energiaigényű iparágak (mint például a vas- és acélipar, a vegyipar), az energiaköltségek számos iparágban alapvető szerepet játszanak.⁴²⁶ Számos gazdasági adat jelzi az energiapolitika központi szerepét. A kilencvenes évek derekának Európájában ez a szektor 1 622 000 munkahelyet jelentett. Az energiaszektor a kontinens gazdasági GDP-jének egyik legjelentősebb hozzájárulást termelő szektora is. Az energiaiparból jelentős adóbevételi forrás is származik. 1994-ben a kontinens 200 legnagyobb vállalata teljes forgalmának 17,2 %-a származott az energiaiparból. A nyolc legnagyobb értékű európai cég közül öt tartozik ehhez az ágazathoz.⁴²⁷ Ezek az adatok további jelzései annak a ténynek, hogy az energia kérdése nemcsak jelen van, hanem meghatározó szerepet tölt be a politika gyakorlatilag minden fontos területén.

A kőolajipar a XX. századi modern gazdasági élet egyik legjobban szervezett iparágává fejlődött. A kitermeléshez feltétlenül szükséges nagyberuházások hatalmas, egyben jó megtérülésű befektetéseket igényelnek. A beruházások volumene miatt a kitermelés a világon szinte mindenhol nagyrészt óriásmonopóliumok kezébe került az amerikai szénhidrogénipartól kezdve a szovjet szénhidrogén-kitermelésig bezárólag mind a magán, mind az állami szférában.⁴²⁸ A hatalmas beruházásigény nemcsak a politika érdeklődését, esetenként elkerülhetetlen bevonását vonta maga után, hanem a jelentős bevételek következtében a mamutvállalatok politikai befolyásának súlyát is jelzi.

A szénhidrogénipar már önmagában is jelentős beruházásokat igénylő területe a szállítás. Az alternatív szállítási módok között a csővezetékes szállítás kiépítése számít a leginkább költséghatékonynak, ez biztosítja a legrentábilisabb kereskedelmet. A földgázkereskedelemben pedig hosszú időn keresztül ez volt gyakorlatilag az egyetlen szállítási mód. A földgáz cseppfolyósításának technológiáját ugyan aránylag korán, a hatvanas évekre már kidolgozták, de annak költségessége a hidegháború kezdeti időszakában irracionálissá tette a technológia

⁴²⁶ Például a Financial Times 1997-es kiadványa szerint: Johnson, Debra –McCann, Kevin: *Energy – EU Energy Policy. An Evolving Agenda*. London, 1997, 6. o. Az energia a teljes előállítási költség 3-10%-át teszi ki a textil- és ruhaiparban, valamint az élelmiszeriparban, 5-20%-át a papír- és faipari termékek előállításában, 20-30%-át a légi közlekedésben, 10-40%-át a cementgyártásban.

⁴²⁷ A másik három pedig a telekommunikációs szektorhoz.

⁴²⁸ E kérdésről a nyugati baloldali elemzések érdekes példáját adja Brooks, Michael: *Olaj és külpolitika*. Budapest, 1949, Szikra.

nagyarányú bevezetését. Ugyanakkor a vezetéképítés egyrészt költségvonzata, másrészt kiépítésének komplex jogi, nemzetközi jogi, technikai stb. vonatkozásai miatt hosszú távra meghatározza a szénhidrogén-kereskedelem lehetőségeit. Egy új vezeték építésének költségei mellett a régi kihasználatlansága is a költségnövelő tényező. Ezért a vezetéképítés kérdése alapvetően meghatározó szempont, a korszak elemzésének egyik központi tárgya kell, hogy legyen. Ugyanakkor az olaj világpiacának már a kezdetekben egyik sajátossága lett a szállításból származó haszon, ami akár több mint kétszeresére is növelhette a profitot.⁴²⁹ A szállításban szerzett monopolhelyzetből származó haszon becslése például a „hét nővér” esetén számos elemzés tárgya volt.⁴³⁰

Míg a szénhidrogén-kereskedelemből származó haszon és annak felhasználása fontos szempontja elemzésünknek, addig a szénhidrogének árképzésével részleteiben nem foglalkozunk. Az olajár szerepe megkérdőjelezhetetlen a szénhidrogén-politika hatásában és alakulásában, az olaj világpiaci ármeghatározása viszont nem tárgya e tanulmánynak. Egy nemzetközi gazdasági és politikai elemzés szempontjából a világpiaci árak követésében egyrészt elégséges Marcus Samuelnek, a Shell alapítójának a meghatározása, miszerint az olaj ára annyi, amennyit adnak érte.⁴³¹ Másrészt a KGST-relációban a szénhidrogének ára már az ötvenes évektől fogva nagyrészt politikai döntés eredménye volt, mely a mindenkori moszkvai pártvezetés politikai szempontjait tükrözte. A bukaresti árelv bevezetésével a III.2. fejezet részletesen foglalkozik.

Az elméleti kérdések között e területen azonban annyit érdemes megemlíteni, hogy az olajnak a kitermelőtől a fogyasztóig való eljutásának két, világosan elkülöníthető fázisa van – két szintén elkülönülő árrendszerrel. Az első szakaszban a kitermelt kőolaj tartályhajókon, csővezetéseken a finomítókba jut (*upstream*). A különféle feldolgozott termékek ez után a finomítókból a nagyfogyasztók, vállalatok tevékenységi területére kerülnek (*downstream*). Ennek az előzőtől eltérő, sajátos forgalomrendszere és külön árrendszere van, amelyet az érintett országok vámtarifája, a piac különféle tényezői, az érintett országok kormányainak e területet érintő rendelkezései és politikája stb. befolyásol.

Az egy fogalom alatt kezelt kifejezés, az úgymond „szénhidrogéneknek” a gazdaságra és a nemzetközi életre gyakorolt hatása azonban önmagában megtévesztő kifejezés lehet: a kőolaj szerepe és jellemzői sok szempontból teljesen eltérnek a földgáz szerepétől és jellemzőitől (például alapvetően eltérnek a felhasználás területei, radikálisan eltér – különösen a vizsgált

⁴²⁹ Többek között Bohi, Douglas –Toman, Michael: *The Economics of Energy Security*. Boston, 1997. Kluwer.

⁴³⁰ Sampson, Anthony: *The Seven Sisters: The Great Oil Companies and the World They Created*. Rev. Ed. London, 1987. Coronet

⁴³¹ Marcus Samuelnek, a Shell alapítójának elhíresült mondása szerint: az olaj ára pontosan annyi, amennyit a vevők hajlandók megfizetni érte. Beaton, Kendall: *Enterprise in Oil: A History of Shell in the United States*, New York, 1957. Appleton-Century-Crofts

időszakban – a két terület nemzetközi piaca stb.), ezért a kettő közös kezelése elemzői szempontból problematikus és nem is tanácsos. Ugyanakkor egy sor szempont miatt az elemzés teljes különválasztása sem viszi előbbre a vizsgálódást (a lelőhelyeik egybeesése, a kitermelés párhuzamosságai stb.). Ezért az elméleti kérdések között célszerű röviden kitérnünk a kőolaj és földgáz összehasonlítására, tudatosítandó, hogy miben hasonlít, illetve miben különbözik e két szénhidrogén-fajta egymástól. Az elemzés szempontjából pedig elkerülhetetlen lesz külön áttekintenünk a földgáz területén bekövetkezett fejlemények sajátosságait minden korszakban, hiszen ezek a sajátosságok jelentős stratégiai következményeket vontak maguk után.

A kőolaj- és földgázfelhasználást, bár szorosan kapcsolódnak egymáshoz, jelentős eltérések jellemzik. Eltérnek egymástól például elterjedésük dinamikájában. A XX. század energiagazdasági váltásában elsőként a kőolaj szerepe vált nyilvánvalóvá. A földgáz, mint primer energiahordozó több évtizedes késéssel jelent meg a piacon. Ennek oka részben a kőolaj és a földgáz szállíthatósága, azaz voltaképpen tárolhatósága közti különbségében rejlett. A kőolajat tartálykocsikban vonaton is, hajón is aránylag egyszerűen lehetett szállítani, a földgáz esetében azonban csak csővezetékes szállításra volt mód, a tárolásának kérdése pedig sokkal bonyolultabb megoldást igényelt. Ezért míg a kőolaj és főként a kőolajtermékek felhasználása a termelés regionális megosztottságától függetlenül az egyes országok gazdasági fejlettségi szintje szerint terjedt el, addig a földgáztermelés és földgázfelhasználás évtizedeken keresztül földrajzilag is egymáshoz kötődött, és lényegében csak az ötvenes évektől indult meg az a vezeték- és tározóépítés, ami lehetővé tette a földgáz nemzetközi kereskedelmét.

Az évszázad első felében a földgáz szinte egyedül az amerikai gazdaságnak volt jelentős energiaforrása. 1950-ben a világ 191 milliárd köbméteres földgáztermeléséből 178 milliárd jutott az USA-ra, további 4,6 milliárd Kanadára, Mexikóra és Venezuelára, más földrészekeken milliárd m³-es nagyságrendben csak Szovjetunió (5,8 milliárd), Európában pedig, annak keleti felén Románia (3,2 milliárd m³) termelt.⁴³²

Az ötvenes évektől fogva azonban más kontinenseken is sikeresen találtak földgázt, és ez lehetővé tette az Egyesült Államokon kívüli felhasználását is. Felfedezték, hogy Európa adottságai a földgáz tekintetében nem olyan kedvezőtlenek, mint amit korábbi geológiai kutatások jeleztek. A Szovjetunió földgázkészletének kitermelése pedig a földgáztermelés világtérképét jelentősen átrajzolta. Az ötvenes-hatvanas években elsősorban az ukrainai, majd az új közép-ázsiai, később a hetvenes évektől kezdődően a nyugat-szibériai lelőhelyek kiaknázása hallatlanul felgyorsította a földgáztermelést a Szovjetunió területén. 1950-ben 5,8 milliárd,

⁴³² OECD Annual Oil and Gas Statistics. (g.i.): A földgáz sem kivétel. *Figyelő*, 1982. december 16. XXVI. évf. 50. sz. 80.o.

1960-ban 45,3 milliárd, 1970-ben 198 milliárd, 1980-ban már 435 milliárd m³-re nőtt a termelés volumene.

A KGST-energiapolitika egyik érdekes jellemzője éppen annak a ténynek a korai fölismérésében rejlik, hogy a földgáz jelenti a szovjet szénhidrogén-kereskedelem valódi komparatív előnyét a nemzetközi szénhidrogén-kereskedelemben. A Szovjetunió földgáztermelésének és a KGST földgázfogyasztásának gyors növelésében a kezdetektől fogva markáns politikai akaratot lehet érzékelni.

A földgáz hasznosítása tehát nem kis részben eltér az olajétól. E nagy nyomáson feltörő, robbanóképes, már-már elemi erejű fűtőanyag szállítása és főként tárolása technikai problémák sorának a megoldását követelte meg. Ezért eleinte a földgáz nem kis része veszendőbe ment, felhasználatlanul távozott a légtérbe. A problémák technikai megoldása után azonban rendkívül felgyorsult a térhódítása, mert rendelkezik néhány előnyös tulajdonsággal a kőolajjal szemben. Egyrészt jelentős további technológiai átalakítások nélkül mintegy közvetlenül használható fel, másrészt a felhasználása a környezetet minimálisan szennyezi. A környezetszennyezés szempontja először a hetvenes évek folyamán került előtérbe, jelentősége azonban folyamatosan nő, különösen a nyolcvanas évektől ugrott meg.⁴³³

Jelentős hátránya viszont a földgáznak, hogy felhasználásának lehetőségei sokkal korlátozottabbak, mint a kőolajé. Egyes területeken – mint például a közlekedésben – az olaj primátusát a földgáz soha nem is fenyegette. A földgázhasználat terjedésének egyik alapvető feltétele a szállítás kiépítése, melyre különösen a hidegháború idején elsősorban csővezetékeken keresztül volt mód. A cseppfolyós földgáz technológiájának kidolgozását csak lassan követte a technológia bevezetése, mert a cseppfolyósítás egészen a nyolcvanas évek végéig igen költséges folyamat volt.

A földgáz felhasználása azonban nem kevésbé stratégiai: elsősorban egyes területek ipari és háztartási energiaigényének ellátásával a földgáz regionális energiahordozóként ugyanolyan arányú függést tud kialakítani, mint a motorizáció révén a kőolaj. A földgáz szerepének markáns hangsúlyozása érdekes és később stratégiai következményekkel járó közös vonása lett az európai országok és a Szovjetunió energiakoncepcióinak. Az energiaellátás feszültségei a hidegháború idején mind a kelet–nyugat, mind a nyugat–nyugat relációban közvetlen hatást gyakoroltak a politikára és a stratégiai erőviszonyok mérlegelésére.⁴³⁴

⁴³³ Cambridge Energy Research Associates: *Energy and the Environment, The New Landscape of Public Opinion*, Cambridge, CERA, 1990.

⁴³⁴ Vajda György: *Energia és társadalom*. Budapest, 1975. Akadémiai Kiadó.

A világ olajtermelése 1870-ben az 1 millió tonnát sem érte el, de a századfordulóra már húszszorosára nőtt, az első világháborúig ötvenszeresére, a hetvenes évekre pedig háromszorosára. Ilyen nagy léptékű fejlődést egyetlen területen sem lehetett tapasztalni korábban.

28. Táblázat: A világ nyersolajtermelése 1865–1945

Év	US	Mexikó	Venezuela	Oroszország, SZU	Románia	East Indies	Perzsia, Irán	Minden más	Összesen
1865	6,8			0,2	0,1			0,3	7
1875	32,8			1,3	0,3			1,1	36
1885	59,9			38,2	0,5			2,2	101
1895	144,9			126,4	1,6	3,3		35,3	589
1905	369,1	0,7		150,6	12,1	21,5		35,3	589,3
1915	770,1	90,2		187,8	33,0	33,7	9,9	58,9	1,184
1925	2092,4	316,5	53,9	143,7	45,6	70,4	93,3	112,8	2,929
1935	2730,4	110,2	406,2	499,7	169,2	144,4	156,9	317,0	4,534
1945	4,694,9	119,3	885,4	408,1	95,3	26,6	357,6	521,6	7,100

East Indies includes Indonesia, Sarawak, and Burmei.

Forrás: American Petroleum Institute: *Petroleum Facts and Figures: Centennial edition, 1959*, New York: API, 1959. pp.432-37.

1900-ban a világ összes energiahordozó-felhasználásának 94,3 %-a szén volt, ez az arány 1965-re 30% alá csökkent. Ugyanebben az időszakban a kőolajfogyasztás 5,7 %-ról csaknem 50%-ra emelkedett. Azaz az olaj ebben a négy évtizedben lett – leggazdaságosabb energiahordozóként – a huszadik századot meghatározó, az ipar számtalan területét radikálisan modernizáló alapanyag. Hasonló volt a helyzet a földgázzal is, sőt, felhasználásának dinamikus növekedése eredményeképp a földgáz a hatvanas évekre már a második helyen állt, maga mögé szorítva a szénfelhasználást. A világ energiafelhasználásának szerkezete így már az ötvenes évekre a korábbi szén-kőolaj-földgáz értékrendről egyértelműen a kőolaj-szén-földgáz, majd kőolaj-földgáz-szén sorrendűre változott.⁴³⁵

Az olajra való átállás a leggyorsabban az Egyesült Államokban ment végbe, az európai gazdaságok átállását a világháborúk nagyban befolyásolták, az orosz, illetve szovjet gazdaság valódi átállása olajalapú tevékenységre valójában, makroszinten érzékelhetően, az ötvenes évek folyamán zajlott le. Az amerikai–szovjet gazdasági eltérést, illetve az európai átállás tempóját érzékelteti az alábbi két táblázat.

⁴³⁵ Business History Review (szerk.): *Oil's First Century*, Boston, 1960, Harvard Business School.

Az olajkor kezdetét általánosan a „verseny az olajért” leírással szokás illetni.⁴³⁶ Azonban már az olajkor kezdetének történetét földrajzi szempontból célszerű három részre bontani: az Egyesült Államok, a cári Oroszország és a Közel-Kelet olajkitermelésének kezdetei ugyanis gyökeresen más logikát tükröznek. Ez a már századelőn kialakult három eltérő megközelítés kisebb-nagyobb változásokkal végigkíséri a XX.század szénhidrogéniparának történetét, ezért célszerű a rövid történeti háttér áttekintése előtt összegezni, milyen eltérő koncepciók jellemzik e három a szénhidrogén-termelést meghatározó térségben az olaj és a politika kapcsolatát. Mivel azonban sem az amerikai szénhidrogén-politika, sem a Közel-Kelet olajkitermelése nem tárgyunk, ezért jelen elemzés számára elég a koncepcionális különbségek felvázolása.

Az Egyesült Államok területén fölfedezett olajlelőhelyek megszerzéséért folytatott harc tipikusan a korai kapitalizmus piaci versengésének jegyeit hordozza magán.⁴³⁷ Ezzel szemben a nem sokkal később a Közel-Keleten felfedezett olajtartalékok már a geostratégiai szempontok meghatározó jelenlétét jelzik az olajkitermelésben. A cári Oroszország területén beindított kőolajtermelés pedig a politikai döntések meghatározó szerepét példázza.

De nemcsak a forradalom és a politikai események ásták alá az orosz olajipar fejlődését. A szakmaiatlan, elkapkodott, erőltetett kitermelés helyrehozhatatlan károkat okozott, és a bakui olajmezők kitermelése hanyatlani kezdett. A kitermelési költségek növekedése az orosz olaj árának jelentős emelkedéséhez vezetett, melynek következtében az orosz olaj elvesztette a világpiacon korábban kivívott pozícióit. Az orosz olaj versenyképessége elvesztésével átsodródott az ún. maradék, „reziduális” kategóriába, melynek akkor volt piaca, ha már más olajvásárlási lehetőség kimerült.

Bár a Rothschild és a Nobel család bakui befektetéseinek és gyors meggazdagodásának története sok szempontból mutat párhuzamot az Amerikán belüli olajipar fejleményeivel, összességében azonban a cári Oroszország olajiparának története alapvetően a politikai stabilitás szükségességét, a politikai döntés szerepének hatását, következményeit példázza legszembetűnőbben.

⁴³⁶ L'Espagnol de la Tramerye, Pierre: *The World Struggle for Oil*. [Trans. C. Leonard Leese] London, 1924, George Allen and Unwin

⁴³⁷ E kérdésnek nagy, önálló szakirodalma van. Az alapforrásokként Gidens, Williamson és Baum műveit szolgálunk. Lásd Gidens, Paul H.: *The Birth of the Oil Industry*, New York, 1938, Macmillian. valamint Williamson, Harold F. – Daum, Arnold R.: *The Age of Illumination, 1859–1899. The American Petroleum Industry*, vol. 1. Evantson, 1959. Northwestern University Press. Hasonlóan jó összefoglalását adja e korszaknak Johnson, Arthur M.: *The Development of American Petroleum Pipelines: A Study in Private Enterprise and Public Policy, 1862–1906*. Ithaca, 1956. Cornell University Press, valamint Moore, Austin Leigh: *John D. Archold and the Early Development of Standard Oil*. New York, 1930, Macmillian, 197–202. o.(„champion of independence”).

FÜGGELÉK IV.

NYUGAT-EURÓPA SZÉNHIIDROGÉN-IPARÁNAK KIÉPÍTÉSE 1945 UTÁN

A szénhidrogén-szállítás leginkább költség-hatékony módja, a vezetékes szállítás kiépítése a saját európai földgázmezők fölfedezésével a fentieknek megfelelően energia-stratégiai prioritást kapott. Ráadásul az Európában felfedezett szénhidrogén-kincs, a földgáz, a tárolhatósági problémák miatt, más módon nem is juthatott volna el a potenciális fogyasztókhoz. A nagy dinamikával fellendülő földgáztermeléshez egyértelműen ki kellett építeni az európai földgáz-vezetékrendszert. Ez nagyrészt megoldotta azt a dilemmát is, ami az új energiahordozó és a kontinens úgymond régi iparágainak átrendezése jelentett volna: a Hollandiában fölfedezett földgáz könnyen elérhetővé vált a német és a francia ipar számára is.

Nyugat-Európa földgázhálózatának kialakulása, a holland földgáz hatása

A Hollandiában talált földgáztelepek nagysága ugyanis lehetővé tette egy olyan földgázvezeték-rendszer építését, amely Hollandia gázszükségletének fedezése mellett jelentős exportszállításra is lehetőséget nyújtott. A gázszállító hálózat hollandiai kiépítése után elsőként nyugatnémet gáztávvezeték társaságokkal kötött szerződések alapján a hollandi földgázt Nyugat-Németországba szállító hálózat jött létre.

A nemzetközi szállítórendszer építését 1963-ban kezdték meg, 1969 elejére 1570 km hosszúságú fővezeték-hálózatot fektettek le és helyeztek üzembe, de már 1965 után rögzítették nagyobb exportszerződésekben nyugatnémet, belga, illetve francia vállalatok energiaszállításait. Csak a kezdeti koncepcióban eredetileg még szereplő, Nagy-Britanniába irányuló export beindítására nem került sor, mert időközben az angol part menti fúrások szintén földgázkészletek felfedezéséhez vezettek.

A holland földgáz Nyugat-Németországba a Schlochteren – Emmerich – Köln útvonalon jutott el, és a nyugat-németországi földgázfeltárásokkal együtt jelentős mértékben megváltoztatta a nyugatnémet energiagazdálkodást. A holland földgáz feltárása előtt a nyugatnémet

közellátásban a földgáz százalékaránya elenyésző volt, de 1967-re elérte a 30%-ot, majd évi 10%-kal nőtt: 1968-ban 40, 1969-re pedig 50%-ra emelkedett.⁴³⁸

Mivel a csővezetékes szállítás egyértelműen hosszú távú befektetés volt, már a kezdetekkor az akkor rendelkezésre álló legnagyobb átmérőjű cső lefektetésével terveztek, azaz 900 mm-es átmérővel, 65,5 atmoszféra túlnyomással. Az új földgáztovábbító rendszert úgy tervezték meg, hogy a már kiépült ipari központok ellátását az üzemeltető rendszerek átalakításával tudja szolgálni, s egyszersmind lehetővé tegye az ipar bővítését.⁴³⁹ A vezeték kezdeti szakasza 151 km hosszú volt.⁴⁴⁰

A földgázszállító rendszert 1965 és 1967 között tervezték és építették. 1966 és 1969 között egy további nagy vezeték,⁴⁴¹ majd alig egy évnyi különbséggel két további társaság vezetéke is megépült a holland földgáznak Nyugat-Németországba való szállítására. Ez utóbbiak a Köln közelében lévő Bergisch-Glattblachot a Frankfurt közelében levő Lamperheimmel összekötve az ország déli részeibe történő szállítást tették lehetővé. Építésüket 1968 végén fejezték be. E három központi szállítórendszer további fejlesztésével már nemcsak Nyugat-Németország déli részét, hanem déli szomszédját, Svájcot, illetve Ausztriát is elláthatták holland földgázzal.

A Gröningen közelében 1959-ben feltárt hollandi földgáztelepek tehát 1964-től kezdve gyorsan növekvő ütemben és mértékben befolyásolták Nyugat-Európa energia-gazdálkodását.

A francia földgázipar központja, amint fent említettük, a lacqi földgáz lett. E mellett a szaharai földgáz hasznosítására a Gibraltáron keresztül vezető távvezeték építését vették tervbe, ami évi 9 milliárd köbméter földgázt tudott Franciaországba szállítani. Franciaország pedig e földgázmennyiségből jelentős exportot bonyolított le Olaszországba, illetve Spanyolországba.

A földgáztermelő és -importáló országokban a hatvanas évek második felétől a gázszolgáltatásba bekapcsolt lakások száma jelentősen emelkedett. Hollandiában gyakorlatilag minden háztartás gázfogyasztóvá vált. Nagy-Britanniában 13 millió, ugyanekkor az Egyesült Államokban 40 millió ilyen háztartás volt.⁴⁴²

⁴³⁸ *Experience gained in planning, constructing and operating a new natural gas transmission system ab. 400 km long.* Bányai Béla, Kelemen Sándor, OGIL 1970. XI. Nemzetközi Gáz Konferencia, Moszkva, 1970. W. W. Moritz.: *400 kilométer hosszú új gáztávvezetési rendszer építése, tervezése és üzemeltetése.* Minisztériumi belső feljegyzés.

⁴³⁹ Mivel a Zevenar határállomás és Köln közötti útvonalon a gázvezetéknek sűrűn lakott területeket kellett átszelnie, és komoly feladatokat róttak a tervezőkre a rajnai hajózás követelményei is, hosszadalmas tárgyalások eredményeképp a végleges útvonal az eredetileg tervezettnél megközelítőleg 5 százalékkal hosszabb lett.

⁴⁴⁰ A holland földgáz Nyugat-Németországban történő értékesítése céljából azonban nemcsak az új szállítórendszert kellett kiépíteni, hanem a meglévő regionális gáztávvezeték-társaságok vezetékrendszereit is át kellett alakítani a városi és a kocszoló kemencegázról a földgázra, minthogy az importált földgáz nagy részét a már meglévő gáztávvezetéseken keresztül juttatták el a fogyasztókhoz. Ezek következtében a meglévő gáztávvezetékek kapacitása is növekedett.

⁴⁴¹ A Thyssen Gázgyár vezetékeit 1966 és 1969 között építették.

⁴⁴² Dr. Relle Péter – Dr. Rakovszki András: *A fekete arany útja. Figyelő*, 1974. június 12.

Érdekes megfigyelni a kőolaj- és földgáztermelés, illetve fogyasztás földrajzi megoszlásában megmutatkozó hasonlóságokat és eltéréseket. A hetvenes években a két legnagyobb kőolajtermelő ország, az USA és a Szovjetunió a földgáztermelésben is az élen álltak. A nyugat-európai országok részesedése a kőolajtermelésben ekkor az 1%-ot sem érte el, a földgáztermelésből való részesedésük pedig mintegy 10%-os volt. A világtermelésből akkor 45-46%-kal részesedő közel-keleti olajtermelők a gáznemű szénhidrogén bányászatában alárendelt szerepet játszottak, noha több billió m³-es ismert földgázkészletekkel rendelkeztek már a hetvenes évek elején.

A földgáz nemzetközi kereskedelme a hetvenes évek elejétől fogva lendült fel. Ennek jelentős előfeltétele volt a vezeték-építés: a földgáz-szállításnak a vezetékes megoldás ekkor gyakorlatilag az egyetlen lehetséges szárazföldi tömegszállítási eszköze volt.

A nyugat-európai kőolajvezeték-rendszerek kiépítése

A korszak olcsó nyersolaj- és olajtermékeinek a fogyasztókhoz való eljuttatása az ötvenes évek szénhidrogén-politikájának egyik kulcskérdése volt. A Szovjetunió és az Egyesült Államok kivételével a világ fő felhasználási területei ugyanis nem estek egybe a fő termelési területekkel.

A nyersolajszállítás műszaki és gazdasági paraméterei következtében a tonnánként 10-12 dolláros nyersolajár szállítása nagy mennyiségben ekkor csak a vízi úton volt gazdaságos. A tankhajók fogadására és a tengeren érkező olaj tárolására ezért a nagy európai kikötőkben, mint Hamburg, Rotterdam, Marseille, Genova, speciális olajkikötőket építettek. Innen a szárazföld belseje felé való szállításra két gazdaságos lehetőség kínálkozott: vagy a folyókon felfelé vízi úton, vagy a kikötőkből a szárazföld belseje felé kiépített csővezetéseken. Az ötvenes évek közepéig a vízi úton való szállítás volt gyakoribb, a forgalom nagyrészt a folyókon bonyolódott le. A kontinens országainak kőolajellátására a nagy kikötőkből a kontinens belseje felé vezető csővezetékek kiépítése az ötvenes évek második felében kezdődött el.

Európa területén a második világháború idején a frontok kőolajellátásának biztosítására több ezer kilométernyi csővezetékeket fektettek le. Az első olajvezetékét Nagy-Britannia is a háború alatt, 1940 és 1945 között fektette le, teljes titoktartás közepette. Már az elsők között is volt a tenger mélyén vezetett nyomvonalú olajvezeték.

Az európai polgári célú csővezetékek története 1957-ben kezdődött.⁴⁴³ A katonai csővezetékeket nem számítva az első nyugat-európai olajvezeték Wiesen és Genschenkirchen között fektették le. Az első brit nyersolajvezeték Finnart-ből Grangenuth-ba szállított olajat.

A szénhidrogén-felhasználás fellendülésével párhuzamosan bővült a vezetékrendszer is. 1958-ban már építették a Rotterdam-Venlo-Gudorf csővezetékét, amiről külön szakasz ágazott le Wiesenbe. Üzembe helyezését 1961-re tervezték. A rajta szállítható mennyiség 7,5 millió tonna volt, amit 1967-re a tervek szerint 15 millió tonnára növeltek.⁴⁴⁴

Nyugat-Németország akkori leghosszabb – egyben Európa első nagy átmérőjű – kőolajvezetéke 1958 decemberében kezdett üzemelni. Az északi-tengeri Wilhelmshavent kötötte össze Kölnnel, azaz a Ruhr-vidékkel. Átmérője 710 mm volt, és évi 5-6 millió tonna nyersolaj szállítására volt képes, de tervezték, hogy további szivattyúállomások beiktatásával évi 22 millió tonnára emelik a kapacitását. Az évek során egy egész vezetékrendszerre bővült, a kapacitása 1974-re elérte az évi 80 millió tonnát. A csővezeték öt mellékágon látta el a Ruhr-vidéki finomítókat olajjal. 1960-ban egy újabb vezeték kezdte meg működését, amely Rotterdamból indulva szintén a Ruhr-vidék ellátására épült, ez 36 millió tonna kapacitású volt. A következő jelentős lépés a Marseille mellől induló dél-európai csővezeték kiépítése volt, amelynek átbocsátó képessége több párhuzamos csővezeték lefektetése után 90 millió tonna lett.

Nyugat-Európa ellátása szempontjából szintén fontosak voltak az Olaszországon áthaladó kőolajvezetékek. Észak-olaszországi, svájci és NSZK-beli finomítók ellátására az Olasz állami ENI Társaság önálló kőolajvezeték-rendszert épített ki 1965 és 1966 között, a *Közép-európai Kőolajvezeték* (CEP, *Central European Pipeline*). E rendszer látta el a svájci és az NSZK-beli ingolstadti finomítókat. Véghkapacitása évi 21 millió tonna volt.

A *TransAlpine* vezeték Triesztből indulva haladt át az Alpokon és látta el az NSZK déli részét, az Ingolstadt körzetében lévő finomítókat. Hossza 460 km volt, végkapacitása évi 54 millió tonna. Ez a vezeték nemzetközi kőolajtársaságok, valamint NSZK-beli finomítók közös tulajdonában állt. A *TransAlpine* kőolajvezetékéből ágazott le osztrák területen a 415 km hosszú Adria–Bécs (*AWP*) kőolajvezeték, amely 1970-ben készült el és végkapacitása 10 millió tonna volt. A vezeték részvényeinek 51%-ával az Osztrák Állami Kőolajtársaság, az ÖMV rendelkezett. A fennmaradó részt nemzetközi társaságok és az ENI tulajdona volt.

⁴⁴³ European Petroleum Transport Developments. *Europe & Oil*, September 1972. 8–13. o.

⁴⁴⁴ Sattler Tamás: Kőolaj-külkereskedelmünk problémája. *Közgazdasági Szemle*, 1961. 4. szám. 468-469. o.

A nyugat-európai fejlemények sajátossága, hogy a hatvanas évekig a kőolajtermék-vezetékek építése időben megelőzte a kőolajvezetékek építését.⁴⁴⁵ A hatvanas évek után azonban ez utóbbiak az építése folyt nagyobb lendülettel. A fent említett nagy európai kőolajvezeték-rendszerek – a dél-európai (Lavera–Karlsruhe) a közép-európai (Genova–Ingolstadt), valamint a TransAlpine (Trieszt–Ingolstadt) – a végpontjukon, az ingolstadt–neustadti finomító körzetben összeköttetésben álltak egymással. Ez a kapcsolat növelte a szállítások rugalmasságát és Nyugat-Európa ellátási biztonságát.

A nyugat-európai kőolaj csővezeték-építések beindítása azonban számos konfliktussal járt. A létesítésük elleni érveket egyrészt – sőt talán elsősorban – a nyugat-európai vasúti és belhajózási társaságok hangoztatták.

Másrészt komoly konfliktus alakult ki a Nyugat-Európa két legnagyobb szabású csővezetékét tervező két csoportosulás között. 1959 végén francia és nyugat-német vállalkozók megállapodást kötöttek a Marseille – Strassbourg – Karlsruhe olajvezeték építésére. A szaharai olaj felfedezése és a termelés megindulása után Marseille mellett nagy befogadóképességű, korszerű olajkikötő épült. A tervek szerint ennek a csővezetéknek kellett szállítania a szaharai olajat Franciaország és Nyugat-Németország fontos, korábban csak vasúton ellátott ipari vidékeire. A vezeték teljes hosszát 740 km-re, induló kapacitását éves szinten több mint 10 millió tonna nyersolajra tervezték.

A francia–nyugatnémet vállalkozók megállapodásában építendő kőolajvezeték müncheni meghosszabbítása volt az a pont, ahol ez a vezetéktervezet ütközött az olasz állami ásványolaj vállalatnak, az ENI-nek a Genova–Milánó–Aigle–München nyomvonalon tervezett elképzelésével.

Nyersolajjal és olajtermékekkel való ellátás szempontjából Európában Svájc, Ausztria és Nyugat-Németország déli, főleg délkeleti, bajorországi része volt a legrosszabb helyzetben. Ezekben az országokban, illetve országrészekben a saját forrásuk hiánya mellett az európai kikötőktől való távolság és megfelelő folyami út hiánya okozott komoly nyersanyagellátási

⁴⁴⁵ A termékvezetéseknél alkalmazott legnagyobb átmérő 600 mm volt, ami évi 12 millió tonnás teljesítményt tett lehetővé. Gazdaságossági szempontból már a hetvenes években azonos erejű volt a válasz arra a kérdésre, hogy melyik a jobb megoldás, a kőolajat szállítani a fogyasztó körzetekbe, és azt ott finomítani, illetve termékvezetéseket kiépíteni. A környezetvédelmi szempontok alapján azonban a fogyasztó országok kormányai idegenkedtek attól, hogy sűrűn lakott területeken új finomítók építését engedélyezzék, ezért a hetvenes évek prognózisai szerint a termelő országoknak az a törekvése, hogy saját kikötőikben létesítsenek finomítókat, és a kőolaj helyett a termékeket exportálják. Az úgynevezett nehéz termékeket leszámítva a kőolajtermékek általában jól szállíthatók ugyanazon a vezetéken is. Az egyes termékek elválasztására műanyag labdákat iktattak be a termékek közé. Az is megoldást jelentett, hogy a megfelelő sorrendben táplálták be a különböző termékeket egymás után (például repülőbenzin, motorbenzin, petróleum, gázolaj, illetve fordított sorrendben, petróleum, motorbenzin, repülőbenzin), ugyanis az

problémát.⁴⁴⁶ Ezen területek olajigénye ugyanakkor az ötvenes évek második felében gyors ütemben emelkedett, és további növekedést prognosztizáltak, érthető, hogy éles verseny folyt ennek a piacnak a meghódításáért.

A francia–nyugatnémet csoport a szaharai olaj felhasználásával kívánta ellátni a területet, és egyszersmind azzal tervezte megoldani Kelet-Franciaország és Délnyugat-Németország olajellátásának problémáit, hogy a csővezetékhez csatlakozva finomítókat szándékozott építeni Strassbourgbán, Karlsruheban, a vezeték további kiépítése során pedig Münchenben.

Ezzel szemben az olasz tervezet Svájc nyersolajjal való ellátására koncentrált, a svájci Eigliben felépítve Svájc első finomítóját, és innen felvezetve az olajat Münchenig. A vezeték ezzel együtt ellátta volna az észak-olaszországi finomítókat is olcsó nyersolajjal. Az előzetes tervek szerint ez a csővezeték Észak-Olaszországban évi 4 millió, Svájcban 2 millió, Bajorországban újabb 4 millió tonna nyersolajat tudott leadni.

A hetvenes évek közepére Nyugat-Európában mint egy 6000 kilométernyi ipari, polgári termékvezeték működött, nem számítva a NATO által létrehozott nem polgári célú hálózatot, amely párhuzamosan polgári célú szállításokat is vállalt.

Nyugat-Európa kőolajellátására tehát akár észak, akár dél felől, a Földközi tenger térségéből tervezett csővezetéseken keresztül volt mód. A hatvanas évek vezeték-építései eredményeképp a hetvenes évek elejére a Nyugat-Európában kiépített szénhidrogén-vezetékek két nagyrészt elkülönülő rendszert alkottak.

A fentiek mellett azonban az európai szénhidrogén-vezeték rendszereknek a korszakban nagy lendülettel meginduló építése egy sor nemzetközi jogi és műszaki-technikai problémát is felvetett.⁴⁴⁷ Ezek a problémák nagyon hasonlóak voltak a Barátság nemzetközi kőolajvezeték-rendszer, illetve a Szovjetunió és Ausztria közötti gázvezeték építésénél is. Jellegzetességei miatt (folyamatosság, a szállított anyag jelentős részének előre lekötése, az energia szállításában a csővezeték kizárólag egy célra való alkalmassága, magas beruházási költsége) a csővezetéki szállítást nem lehetett a megszokott értelemben vett “nemzetközi” vezetékként kezelni. A szénhidrogén-vezetékek nem rendelkeztek a vasúti vagy országúti rendszer nemzetköziségevel a

egymáshoz közel álló termékek csekély keveredése ahhoz a termékhez adódik így, amelynek a minőségét ez a keverék nem rontja.

⁴⁴⁶ Kisebbséget képezett ebben a tekintetben Alsó-Ausztria, ahol a termelés valamennyire működött, ugyan nem volt nagy, valamint Dél-Németország legnyugatibb része és Svájc északnyugati része, amelynek ellátása valamilyen szinten a Rajnán át is lehetséges.

⁴⁴⁷ Garai Tamás: Országok közötti szénhidrogén-szállítás gazdasági és jogi problémáiról. *Kőolaj és földgáz*, 3. (103) évf. 1. szám, 1970. 1. szám, 1–3. o.

szó “minden ország által igénybe vehető” definíciója értelmében.⁴⁴⁸ Ezért a helyes szóhasználat a “nemzetközi” helyett eleve az “országok közötti” kifejezést követelte meg, a jogi háttér megalkotása pedig egy sor megállapodás kidolgozását tette szükségessé.⁴⁴⁹

A korszakban egymással párhuzamosan épülő nemzetközi szénhidrogén-vezetékek kérdése tehát egy sor olyan problémát felvetett, melyek mind a két tömbben felmerültek.⁴⁵⁰ Megoldásukra azonban a KGST-vezetékek építésénél a központosított rendszer erősen rányomta bélyegét.

A geológiai felfedezések következtében az európai szénhidrogén-termelés földrajzi koncentrációja is jelentősen megváltozott a hatvanas évek végére. Míg 1950-ben a földgáztermelés több mint 80%-át az Egyesült Államok adta, ez az arány 1970-re 60%-ra, 1980-ig pedig 36,8%-ra csökkent. Ezekben az évtizedekben a földgázipar az európai kontinensen fejlődött a legdinamikusabban. A nyugat-európai és a közép-európai KGST-országok együttes termelésének részesedése 1950-ben alig egynéhány százalék volt, ez 1980-ra 43%-ra nőtt. Ugyanezen országoknak a kőolajtermelésben való részesedése ugyanekkor alig haladta meg a 20%-ot.

A földgáztermelés felhasználásáról a hatvanas években készített előrejelzések szerint a földgáz aránya már a hetvenes-nyolcvanas évekre megelőzhette a szén arányát és mind a termelésben, mind a felhasználásban a kőolaj után a második energiahordozóvá léphetett elő. Az előrejelzésekkel szemben azonban a nyolcvanas évek elején az energiahordozók termelésében a

⁴⁴⁸ Európai Gazdasági Bizottság Gázbizottsága: *International Safety Code for Transmission of Fuel Gas by International Pipelines*, 1965.

⁴⁴⁹ Ez azonban más következményeket is maga után vont. Elsősorban azt, hogy a nemzetközi jog tételei nem terjedtek ki automatikusan a szénhidrogének csővezetékes szállításának területére. Mivel a szállítás biztosítása és biztonsága érdekében egyértelműen szükség volt nemzetközi összehangolásra, az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának Gáz-albizottsága 17 ország szakértőinek bevonásával feldogozta az európai országok gázvezetékekre vonatkozó jogszabályait, és a nemzetközi gázszállítás jogi védelmére vonatkozóan általános jellegű ajánlásokat dolgozott ki, amelyek szinte teljes mértékben alkalmazhatók voltak a vezetékes kőolajszállítás területén is. Az Európai Gazdasági Bizottság 1964-ben kidolgozott, a “*Fűtőgázok nemzetközi gázvezetéken való szállítására vonatkozó biztonsági szabályok kódexe*” c. dokumentumot. rögzítette a minimális követelmények listáját, de nem zárta ki a lehetőségét annak sem, hogy az egyes országokban szigorúbb szabályokat vezessenek be. A biztonságos szénhidrogén-szállítás érdekében a kőolaj- és földgázvezetéseket műszaki szempontból egységes egészként kell kezelni mind az építés, mind az üzemeltetés során, s ennek megfelelő jogi keretrendszerre volt szükség. In: Európai Bizottság: *Legal Protection of International Transmission of Gas by Pipeline*, January 1969.

⁴⁵⁰ A szakirodalom a nemzetközi gyakorlat alapján három alapvető gazdasági konstrukciót regisztrált ezen a téren. (1) Az “egy tulajdonos” formulát, mely leggyakrabban a fejlődő országok kőolajkincsének kitermelésénél fordul elő. Ebben az esetben a vezetéket az a társaság építette meg az idegen ország területén is, melynek a földgáz- vagy kőolajszállítás az érdekében állt. (2) A “területi elvet”, mely szerint saját területén a vezetéket minden állam, illetőleg annak vállalatai maguk építették ki. Ebben az esetben a leginkább érdekelt ország vagy társaság rendszerint építési hitelt bocsátott a többi érintett termelő vagy tranzitáló ország rendelkezésére. Hagyományosan ide sorolták a KGST Barátság kőolajvezetékét. (3) A “társasági formát”, amikor a vezeték építésére nemzetközi társaság alakult, amely a termelő, tranzitáló és felhasználó országok érdekelt vállalataiból áll. Az építéshez szükséges tőkét e vállaltok érdekeltségük, azaz a részükre teljesítendő tonnakilométerek arányában adták össze. Ebben a konstrukcióban elkészülte után a vezeték a társaság tulajdonában marad, az gondoskodik annak üzemeltetéséről is. Ilyen formulában készült el Európában a *TransAlpin* vezeték.

második helyet a földgáz csak néhány országban érte el, fűtőértékben számítva még a Szovjetunióban csak 1980-ban előzte meg első ízben a széntermelést.

A fogyasztást illetően viszont a világ több térségében, így Európában is, ebben az időszakban került a második helyre a földgáz.

A világ földgáztermelésében és -felhasználásában a két szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió vezető helyet foglalt el. Az USA 1981-ig megőrizte első helyét a világ földgáztermelésében, felhasználása azonban még ezzel együtt is jóval meghaladta saját termelését. Az amerikai kontinens egyéb országainak földgáztermelését is zömmel az Egyesült Államok importálta. A nyolcvanas évek becslései szerint a világ bizonyítottan létező földgáztartalékainak azonban csak alig több mint 10%-ával rendelkezett az amerikai kontinens, amiből az Egyesült Államok területére csupán 8% esett. A korabeli előrejelzések szerint a termelési és fogyasztási szint fenntartása mellett az Államok földgáztartalékai belátható időn belül kimerülnek.

A Szovjetunió területén volt a világ földgáztartalékainak mintegy 40%-a. Szakértői becslések további 35%-ra tették az olajtermelő Közel-Kelet és Afrika országainak, 3-4%-ra pedig az ázsiai országoknak a földgáztartalékait (bár ez utóbbiban a térség feltárási szintje jóval a világátlag alatt volt).

A hetvenes évek közepén csökkenni kezdő európai földgáz-kitermelés hatására dolgozták ki az algériai földgáz-vezeték tervét és az iráni projektet is: e szerint az iráni földgázszállítás a Szovjetunióba nagy mennyiségű (1974-re évi 10 milliárd m³) exportálható földgázt szabadítana föl a Szovjetunió területén Európa számára. Ez a fajta "csere" a Szovjetuniót mintegy "közvetítőként" jelenítette meg

Mindezekén túl Európa országai évi 30-40 milliárd m³ cseppfolyósított földgázt is terveztek exportálni a törökországi Iskanderumból.

A hetvenes évek folyamán épített saját építésű földgáz-vezeték fő vonalai a holland gáznak a hatvanas évek közepén Nyugat-Németországba, majd 1974 folyamán Svájcba és Olaszországba kiépített szállítóvezetékei lettek. A növekvő energiaigény Európa-szerte sürgette a földgázvezeték-hálózat további bővítését.⁴⁵¹ A Nyugat-Európán belüli földgáztermelés és -import

⁴⁵¹ Az olajhoz hasonlóan a földgázfelhasználás is elsődlegesen petrokémiai anyagok előállításában játszott nagy szerepet. Viszonylag kis mértékben alkalmazták azonban ipari nyersanyagként. A földgáztermelés növekedése a hagyományos városigáz-gyártó ipart szorította ki, megsokszorozta a fogyasztókig eljuttatható gázmennyiséget és annak fűtőértékét. Az ipari fogyasztók és háztartások földgázra való átállása elsőként az Egyesült Államokban zajlott le, majd a hatvanas-hetvenes években Nyugat-Európában is végbement.

számára a már a nyolcvanas években megkötött szerződések biztosították, hogy 15%-os arányát az európai piacokon 1990-ig megtartsa.⁴⁵²

Nyugat-Európában a Hollandiából kiinduló észak-déli földgázszállításra építették ki a *Trans-Europa Naturgas-Pipeline*-t, majd a kelet-nyugat szállítások céljára a *Mitteleuropäische Gasleitung*-ot. Ugyanebben az időszakban Olaszország és Algéria között elkészült a Tuniszig szárazföldön, Tunézia és Szicília között pedig tengerfenéken lefektetett, majd a messinai szorosban ismét a tengerfenéken haladó, cseppfolyósított földgáz szállítására alkalmas csővezeték. Ez a tervek szerint a későbbiek során összekapcsolható volt az Európán átvezető észak-déli, illetve a kelet-nyugati tranzitvezetékekkel.

Újabb forrást jelentett az északi-tengeri Ekofisk földgázmező felfedezése, melyet az NSZK-beli Endenel kötöttek össze gázvezetékek, és tervezték egy újabb tengeri vezeték építését Statfjord-Enden között. Így a nyolcvanas évek elejére Nyugat-Európa tranzitvezetékeinek együttes hossza többszázezer km volt. Hozzájuk csatlakozva sok kisebb települést is bekapcsoló elosztó-ellátó vezetékeknek sűrű hálózata épült ki. Ez az elosztóhálózat például csak az NSZK-ban 100 ezer km hosszúságú vezetékét jelentett.

Nagy-Britanniában a Glasgow melletti Glenmovisban építették az első cseppfolyósító állomást, de a hetvenes évek elején párhuzamosan négy nagy cseppfolyósító építése is folyamatban volt.⁴⁵³

Franciaországban a Le Havre-ot Párizssal összekötő vezetékrendszer, a *TRAPIL* szállította már a szénhidrogéneket, de volt egy leágazása a Mediterráneum-Rajna vezetékrendszerbe is. Ezeknek az építése 1971 folyamán történt.⁴⁵⁴

A hetvenes évek folyamán az *SPLSE*, a dél-európai csővezeték-rendszer ezzel párhuzamosan 34,7 millió t kőolajat szállított Foch-sur-Mer-ből.⁴⁵⁵ Ausztriában az *Adria-Wien (AWB)* olajvezeték öt év alatt épült ki, 1971-ben, vagy tíz évvel a megtervezése után adták át. A rajta szállított olaj a Bécs melletti Schwechat olajfinomítót szolgálta ki.⁴⁵⁶ Működésének kezdetén az

⁴⁵² Dr. Ing. Klaus Steinman, Ruhrgas AG: What's ahead for Europe's natural gas supply. *Pipe Line Industry*, September 1985. 63–68. o.

⁴⁵³ Felmerült a kérdés, hogy Nagy-Britannia tárolókban, nagy nyomáson tartsa, vagy cseppfolyósítva LNG-ként tárolja a földgázát. Glenmovis nagyon közel volt a skót ipari övezethez és a Gáztanács skóciai vezetékéhez (*Gascouncil*).

⁴⁵⁴ A déli vezeték 4,3 millió tonna olajat szállított, 11,4 %-kal többet, mint 1970-ben. 1974-től kiépítették a Cap d'Antifer partmenti terminált az első tankerek fogadására. A Le Havre-Párizs komplexum egyszerre hét finomítót szolgált ki.

⁴⁵⁵ 45,3%-át francia finomítóba, 6,7%-át pedig svájci finomítóba. *European Petroleum Transport Developments. Europe & Oil*, September 1972, 8–13. o.

⁴⁵⁶ Az eredeti tervektől eltérően az *AWB* vezeték kiindulópontja nem az adriai Trieszt kikötője lett, mivel az Ingolstadtnál épített bajorországi olajfinomítót és a környező városokat már 1969-től ellátta a trieszti olajvezeték. Ez utóbbi Ausztriában a Plöcken-alagútnál lépett be osztrák területre. A végleges kivitelezésben az *AWB*-csővezeték

AWB-ben 51%-os tulajdonrésze volt az osztrák nemzeti ásványolajipari társaságnak, az *ÖMV*-nek, a többi pedig egy nagy cégekből álló konzorcium kezében volt. A *Shell* a részvények 14,5, a *Mobil* 12,5, a *BB* 7,5, az *ESSO* 6,5, a *CFP* 4, az *ENI* pedig 4%-át birtokolta.⁴⁵⁷

1972-ben épült ki a Hollandiából Olaszország felé vezető vezetékrendszer, valamint Franciaország és Nyugat-Németország között a *Lavera–Karlsruhe* vezetékrendszer, továbbá több jelentős nagy vezeték Angliában is. A hetvenes évek végén kezdték kiépíteni az Észak-Afrika és Szicília közötti nagy vezetéket, a *Transmediterranean*-t is, melynek a hossza 2500 km, a kapacitása pedig évi 11,5 milliárd m³. Építettek egy kisebb vezetéket a hetvenes évek végén Trieszt és Karlsruhe között is (*NUKA*): ennek hossza 650 km, kapacitása pedig 6 milliárd m³ volt. A tervek szerint a vezeték cseppfolyósított gáz szállítására is képest volt.⁴⁵⁸

1910-ben Németországban a gázvezetékek 2 báros nyomáson, maximum 400 mm átmérővel épültek. A Nyugat-Szibériából Nyugat-Európába importált gáz szállítására a hatvanas évek közepén 900 mm átmérőjű földgázvezetékeket terveztek, 66 baros nyomással, aminek révén évi 70 milliárd köbmétert tudtak szállítani. Ez azonban gazdaságilag még mindig nem lett volna életképes vállalkozás. A nyolcvanas évek közepén a gázvezeték átmérők már 1420 mm-esek voltak, így érve el az évi 23 milliárd köbméter földgázszállítást Nyugat-Európa felé.

Nyugat-Európa földgázfogyasztása a nyolcvanas évek elejére elérte a kb. 300 milliárd m³ szintet. Ezt részben saját termelésből, részben az import növeléséből tudták fedezni. Ez a mennyiség a régió összes primer energiahordozó-felhasználásában 2-3%-ra tehető, úgy, hogy ebbe a 2-3%-ba beleértendő az a további 40 milliárd m³ is, amelyet a Szovjetunióból kívántak importálni. A földgázhasználat erősödése azt jelentette, hogy nőtt az egyéni fogyasztók és a kereskedelmi piacok földgázfelhasználásának az aránya is. Azaz a nyolcvanas évek európai vezetéképítésének jelentős expanziója figyelhető meg a KGST-energia-import fellendülésével párhuzamosan.

valójában Wömlachból indul ki északra ennek az alagútnak a kijáratától. Teljes hossza 435 km, és a kivitelezésben azért is történt a módosítás, hogy elérje a Graztól néhány kilométerre délre Lamnachnál épített új olajfinomítót.

⁴⁵⁷ New European Pipeline Links Vienna with Trieste. *International Construction*, June 1971. 22–25. o.

⁴⁵⁸ Gerencsér Ferenc: A szénhidrogének országútja. *Figyelő*, 1977. augusztus 24. 1–2. o.

FÜGGELÉK V.

TÁBLÁZATOK, TÉRKÉPEK KORSZAKONKÉNT

FÜGGELÉK V/1: EURÓPA ENERGIAPOLITIKÁJÁNAK ELSŐ KORSZAKA

TÉRKÉPEK A II.1. FEJEZETHEZ

1. Nemzetközi olajtermelés és -fogyasztás alakulása egyes országok szerint 1940-1978
Forrás: *International Petroleum Encyclopedia*, 1979. London, The Petroleum Economist*
2. A világ nyersolaj termelése 1965-1970 (Production mondiale de pétrole brut)
Forrás: *Activité de l'industrie pétrolière*, 1975. Paris 1975. Ministère du développement industriel et scientifique
3. A világ energia-termelése 1950-1960-1969 (Production mondiale d'énergie)
4. A világ energia-fogyasztása 1950-1960-1969 (Consommation mondiale d'énergie)
5. A világ olajfogyasztása, 1929-1969 (Consommations pétrolières dans le monde)
- 6.a. Európai nyersolaj-termelés 1963-1973 (Production de pétrole brut)
- 6.b. Európai nyersolaj-import 1963-1973 (Importations de pétrole brut, évolution des importations globales)
7. Európai nyersolaj-import származási hely szerint, 1972 (Importations de pétrole brut, détail par origine)
8. Főbb európai nyersolajvezetékek a hetvenes években
Forrás: *Oil and Gas Journal*, 1975 May OGJ
- 9.a. Európai nyersolaj- és termékolajvezetékek, 1972.
- 9.b. Európai nyersolaj- és termékolajvezetékek, 1974.
10. Olaj Európában (és Észak-Afrikában)
Forrás: *Activité de l'industrie pétrolière. Pétrole 1973*. Paris 1974 Comité Professionnel du pétrole
11. Európai kőolaj-vezetékek és finomítók 1969 (Die Ölleitungen und Raffinerien Europas)
Forrás: *Petroleum Press Service Juli 1969*

* A források az egyes térképek, táblázatok csoportjaira vonatkoznak, mindig az adott forrásból származó utolsó dokumentum után jelezve a hivatkozást.

FÜGGELÉK V/2: A KGST ENERGIAPOLITIKÁJÁNAK ELSŐ KORSZAKA

TÉRKÉPEK A II.2. FEJEZETHEZ

12. Szovjet nyersolaj-vezetékek 1968 (USSR crude oil pipelines 1968)
Forrás: Petroleum Press Service 1968. In *Energy Map of the World*. London, 2000, Petroleum Economist.
13. A Szovjetunió főbb kőolajvezetékei a hetvenes évek elején
Forrás: *Figyelő*, 1973 szeptember 12.
14. Nyugat-Szibéria hatalmas olaj- és gázmezői (Western Siberia's Giant Oil and Gas Fields Map)
Forrás: *RAND Corporation Report for CIA, Official Soviet Data In: International Petroleum Encyclopedia 1968*
15. A Kaszpi-tenger és a Perzsa öböl olajmezői, olajfinomítói és vezetékei 1968.
Forrás: *Petroleum Press Service 1968, In: The Petroleum Economist Energy Map of the World, 1999.*
16. A bakui szénhidrogén-termelés
Forrás: *International Petroleum Encyclopedia 1980.*
17. A szovjet olaj- és földgáz kitermelés előrejelzése (Outlook for Soviet Oil and Gas Production 1960-1985)
Forrás: *The Oil and Gas Journal, US Central Intelligence Agency, In: International Petroleum Encyclopedia 1979.*
18. A Szovjetunióból kiinduló európai földgáz-vezetékek 1973. (Gazoducs en. Europe, URSS)
Forrás: *Comité Professionnel du Pétrole 1973*

FÜGGELÉK V/3: NYUGAT-EURÓPA ÉS A KGST ENERGIAPOLITIKÁJÁNAK MÁSODIK KORSZAKA

TÉRKÉPEK A III.1. ÉS III.2. FEJEZETEKHEZ

19. Nemzetközi olajtermelés régióként 1977 (Global oil production by region during 1977)
Forrás: *The Oil and Gas Journal, In: International Petroleum Encyclopedia 1979.**
20. Nyugat-Európa fő nyersolajvezetékei 1974 (Europe Occidentale)
Forrás: *Comité Professionnel du pétrole, 1974*
21. Európai gázvezetékek országonként a hetvenes évek elején (Gazoducs en Europe)
- 21.a. Hollandia (Pays-Bas), Forrás: *Rapport annuel Gaz de France, 1973*
- 21.b. Északi tenger (Mer du Nord), Forrás: *Rapport annuel Gaz de France, 1973*
- 21.c. Nagy-Britannia és az Északi tenger, Forrás: *Petroleum Press Service, 1967*
- 21.d. Nagy-Britannia, Forrás: *Rapport annuel British Gas, 1973*
- 21.e. Német Szövetségi Köztársaság, Forrás: *Rapport annuel Gaz de France, 1973*
- 21.f. Franciaország, Forrás: *Rapport annuel Gaz de France, 1973*
- 21.g. Belgium (Belgique), Forrás: *Rapport annuel Gaz de France, 1973*
- 21.h. Olaszország (Italie), Forrás: *Petroleum Times 14 Juin 1974*
22. Európa legmélyebb tengeralatti vezetéke (Deepest Submarine Pipeline Crossing)
Forrás: *IPE, International Petroleum Encyclopedia 1979*
23. Európa szénhidrogén-vezetékrendszerének térképe (Europe)
Forrás: *International Petroleum Encyclopedia 1979.*
24. Európa földgáz-ellátása (Approvisionnement de l'Europe en gaz naturel)
25. Kőolaj Nyugat-Európában (Le pétrole en Europe Occidentale et en Afrique du Nord)
Forrás: *Rapport annuel Gaz de France, 1973*
26. Földgáz és LNG import-útvonalak Európába (Routes for natural gas and LNG imports into Western Europe)
Forrás: *Phillips Petroleum Co. In: International Petroleum Encyclopedia 1979.*
27. Nyugat-Európa földgáz-ellátása 1980 horizontján, (L'approvisionnement de l'Europe Occidentale a l'horizon 1980),
Forrás: *Rapport annuel Gaz de France, 1973*

* A források az egyes térképek, táblázatok csoportjaira vonatkoznak, mindig az adott forrásból származó utolsó dokumentum után jelezve a hivatkozást.

FÜGGELÉK V/4: ENERGIAPOLITIKA 1986 UTÁN

TÉRKÉPEK A IV. FEJEZETHEZ

28. A Nyugat-Európába irányuló szovjet / orosz földgáz volumenének növekedése 1972-1995 között

Forrás: *Energy Map of the World 8th Edition 1999, The Petroleum Economist*

29. Rotterdami olajtermék-árak 1988-2005 (Rotterdam oil product prices 1988-2005)

Forrás: *BP Statistical Review of World Energy 2006*

30. Bizonyított olaj-tartalékok megoszlása 1985, 1995, 2005 (Distribution of proved oil reserves 1985, 1995, 2005)

Forrás: *BP Statistical Review of World Energy 2006*

31. Legfontosabb közép-európai nyersolaj és termékvezetékek (Key Central European crude, product pipelines)

Forrás: *Jahrbuch 1991, ANEP 1991, Hammond World Atlas, In: Oil and Gas Journal Aug. 19. 1991.*

- 32.a-b. Ellátási terv-javaslatok és Közép-Európa nyersolaj-importja (Proposed supply projects and Central European crude oil imports)

Forrás: *Oil and Gas Journal Aug. 19. 1991.*

29. táblázat: Kelet-nyugati integrációs célú nyersolaj- és termékszállítási, tározási projekt-tervek 1990-1991 folyamán

Forrás: *Oil and Gas Journal*, 1991. augusztus 19. 51. o.

33. Kelet- és nyugat európai földgáz-import (Eastern and Western European Gas imports, 1995)

Forrás: *Energy Map of the World 8th Edition 1999, The Petroleum Economist*

34. A világ földgáz-tartalékai 1999 (World Gas Reserves 1999)

Forrás: *Energy Map of the World 8th Edition 1999, The Petroleum Economist*

35. Európai földgázvezeték-rendszer 1997 (European Gas Pipelines)

Forrás: *Petroleum Economist*, February 1985.

36. Létező és tervezett orosz földgáz-vezetékek Európa felé (Existing and Planned Natural Gas Pipelines to Europe)*

37. Létező és tervezett orosz kőolaj-export útvonalak nyugati piacok felé (Russian Oil Export Routes to Western Europe)

38. Főbb orosz földgáz-termelő térségek és vezetékek (Major Natural Gas Producing and Prospective Regions and Pipelines)

39. Az Európába irányuló orosz földgáz-export volumene, 2000 (Russian Natural Gas Exports in 2000 in Bcm)

Forrás: *Russia Energy Survey 2002, International Energy Agency. IEA*

* A források az egyes térképek, táblázatok csoportjaira vonatkoznak, mindig az adott forrásból származó utolsó dokumentum után jelezve a hivatkozást.

29. táblázat: Kelet-nyugati integrációs célú nyersolaj- és termékszállítási, tározási projekt-tervek 1990-1991 folyamán

Projekt	Cél	Kapacitás	Ár/időzítés	Tulajdon
TAL spur	Connect Czechoslovakia to Trans-Alpine pipeline (TAL) which starts at the Italian port of Trieste. The TAL spur would connect Ingolstadt in Bavaria to Litvinov and Kralupy in northwestern Czechoslovakia.	200,000-400,000 b/d	\$170-250 million Autumn 1994	Deutsche Trans-Alpine Oelleitung will operate Chemopetrol (Czech Republic) will build and own
Bratislava-Schwechat nyersolaj összekapcsolás	Connect Slovak Bratislava refinery at Pressburg to OMV's Schwechat refinery in Austria (Schwechat is connected to the Trieste-Vienna AWP line (AWP has a nominal , capacity of 200,000 b/d	80,000 b/d	\$90-100 million 1994-1995	Slovnaft and OMV
Bratislava-Schwechat termék összekapcsolás	Products pipeline to connect Schwechat (Austria) and Bratislava (Czechoslovakia), with a connection to Danube refinery near Budapest.	Not available	Not available	Slovnaft and OMV
Schwedt finomító összekapcsolás	The connection of the Schwedt refinery in east Germany to either Rostock, Wilhelmshaven, or Gdansk.	230,000 b/d	Unknown	DEA Mineraloel Veba Total, Elf, Agip
Hamburg/Dresden: link	Product pipeline from German North Sea (Hamburg area) through the states of Lower Saxony, Saxony Anhalt, and Saxony to Dresden in eastern Germany.	Capacity not yet determined.	\$36-420 million 1994-1995	Deutsche Shell and a consortium of other leading oil companies
Adria upgrade	Additional pumping capacity on the Adria line (from Yugoslav port of Omisalj through Hungary to Czechoslovakia) to increase deliverability inside Hungary to 360,000 b/d from 240,000 b/d; currently, Adria starts at 680,000 b/d but decreases once inside Hungary.	120,000 b/d additional capacity inside Hungary	Not available	Adria Owners OMV-BP BP Shell CFP Total Mobile ENI
Barátság vezeték megfordítása Csehszlovákiában	Reversal of Friendship (Družba 1) pipeline in Czechoslovakia to take crude from TAL spur (described above) further south to Bratislava refinery.	Approx. 400,000 b/d	Unknown	Not available
NATO vezetékek	Use of NATO pipeline system in Germany for civil transport of oil. The pipeline connects oil refineries and airports and runs through France, Luxembourg, Belgium, The Netherlands, and Germany. France already uses this pipeline for civil transport for oil.	Not available	Unknown	Industrieverwaltungsgesellschaft (majority German owned)
Volt szovjet hadsereg tározói	Up to 1.5 million cu m of strategic oil product storage facilities have been put up for sale by the Soviet government. A further 700,000 cu m of East German army storage is being offered by the German Treuhand privatization agency.	Up to 2.2 million cu m	To be determined by auction or bid	Currently owned by the Soviet and German governments

Gdansk olajkomplexum	Development of oil complex at Gdansk, which would include an oil terminal, an oil-products distribution system, LPG bottling plants, and an increase in refinery capacity.	\$700 million	Sanbar Development Corp.
Ausztria, Magyarország, Jugoszlávia, Csehszlovákia ipari együttműködése (Pentagonale csoport)	Capital participation, contract processing, and products exchange are being considered. Pipelines would connect the various refineries to create an integrated production system. A new port terminal would be built at Rijeka (Yugoslavia) to receive crude and LPG.	Project dependent	Project dependent
Rajna/Majna/ Duna csatorna összekapcsolás	Connect the Rhine, Main, and Danube rivers to create a new link for trade with Central Europe.	September 1992	

Forrás: *Oil and Gas Journal*, 1991. augusztus 19. 51. o.